

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Damla TANAL TATAR

Çingene/Roman Kadınların Emek Anlatılarında
Çoklu Dezavantajlılıkların Görünümleri

Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2025

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Damla TANAL TATAR

Çingene/Roman Kadınların Emek Anlatılarında
Çoklu Dezavantajlılıkların Görünümleri

Danışman

Prof. Dr. Gönül DEMEZ

Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2025

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Damla TANAL TATAR'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Anabilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Emine UÇAR İLBUĞA (İmza)

Üye (Danışman) : Prof. Dr. Gönül DEMEZ (İmza)

Üye : Prof. Dr. Kamile KABUKÇUOĞLU (İmza)

Üye : Prof. Dr. Mim Sertaç TÜMTAŞ (İmza)

Üye : Doç. Dr. Meral TİMURTURKAN (İmza)

Tez Başlığı: Çingene/Roman Kadınların Emek Anlatılarında Çoklu Dezavantajlılıkların Görünümleri

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 13/06/2025

Mezuniyet Tarihi :03/07./2025

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “Çingene/Roman Kadınların Emek Anlatılarında Çoklu Dezavantajlılıkların Görünümleri” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Damla TANAL TATAR

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

27/ 0 6 / 2025

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Damla TANAL TATAR
Öğrenci Numarası	20195275001
Anabilim Dalı	Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet
Programı	Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Gönül DEMEZ
Doktora Tez/Yüksek Lisans Tez/Dönem Projesi Başlığı	Çingene/Roman Kadınların Emek Anlatılarında Çoklu Dezavantajlılıkların Görünümleri
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	2706490178
Rapor Tarihi	26/06/2025
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %1 Alıntılar dahil: %4
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdeler sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.	
Danışman Öğretim Üyesi Prof. Dr. Gönül DEMEZ	
İmza	

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
SUMMARY	v
TEŞEKKÜR.....	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

FEMİNİZMLER VE TOPLUMSAL CİNSİYET TARTIŞMALARI

1.1. Temel Haklar Mücadelesinden Ataerki Sorgulamalarına	5
1.2. Mücadelelerden Kurama.....	13
1.3. Kız Kardeşlik Tırnak İçinde	17
1.4. Doğulu Kız Kardeşlerin İtirazları	21
1.5. Türkiye’den Dalga Sesleri	23

İKİNCİ BÖLÜM

KESİŞİMSELLİĞE DOĞRU:

EMEK, YOKSULLUK VE SOSYAL DIŞLANMA

2.1. Kadın Emeği	26
2.1.1. Ücretsiz Kadın Emeği	30
2.1.2. Türkiye’den Kadın Emeği Tartışmaları	33
2.2. Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma.....	36
2.3. Kesişimsellik	42

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇİNGENE/ROMAN KADINLAR VE TARTIŞMALAR

3.1. Çingeneler/Romanlar: Varoluşun Dayanılmaz Ağırlığı	46
3.2. Katmanlı Yükler ve Mücadeleler	48
3.3. Türkiye’den Tartışmalar: Çoklu Dezavantajlılıkların Gölgesinde	52
3.3.1. Toplumsal Cinsiyet, Etnisite ve Yoksulluk Kısılacında Kadınlar	56
3.3.2. Sahada Olmak: Çingene/Roman Kadınlar ve Lisansüstü Çalışmalar.....	60

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

4.1. Sahanın İzdüşümleri	69
4.2. Araştırmanın Konusu ve Amacı	80
4.3. Araştırmanın Yöntemi	82
4.4. Veri Toplama Araçları, Katılımcıların Belirlenmesi ve Verilerin Analizi	84
4.5. Araştırmanın Geçerliliği, Güvenilirliği ve Etik Boyutu	85
4.6. Araştırmanın Önemi ve Mevcut Bilimsel Birikime Olası Katkıları	87
4.7. Araştırmanın Sınırlılıkları	87

BEŞİNCİ BÖLÜM BULGULAR VE TARTIŞMA

5.1. Anlatılan Senin Hikayendir: “Anlattım işte size. Yazın!”	89
5.1.1. Eğitime Erişime İlişkin Anlatılar: “Benim yok, hiç yok. Ben körüm”	101
5.1.2. Eğitime ilişkin Alternatif Anlatılar: “Belli mi olur, belki bizim ailede doktor olur” 110	
5.1.3. Evlenme Süreçlerine İlişkin Anlatılar: “Dediler ki o bebek ağlar, sustum”	116
5.1.4. Evlenme Süreçlerine İlişkin Alternatif Anlatılar: “Çok şükür, daha bekar”	122
5.1.5. Sağlık Süreçlerine İlişkin Anlatılar: “Yeşil kartım var, başka bir şeyim yok”	124
5.1.6. Çocukluğa ve Gençliğe İlişkin Anlatılar: “Şarkılar çıktımı eski şarkılar, ağlarım”	129
5.1.7. Göç Deneyimleri ve Köy/Şehir Anlatıları: “Köy hayatı bambaşka şehir hayatı bambaşka”	133
5.2. Ücretsiz Kadın Emeği: “Bi kadın, bi kadın ne yapabilirse onu yapıyoruz”	138
5.2.1. Bakım Emeği: “32 yaşında babaanne olursan öyle olur”	154
5.2.2. Bir “Mücadele” ve “Fedakârlık” Zemini Olarak Annelik: “Çocuklarım için ayakta durdum”	160
5.3. Ücretli Kadın Emeği: “Bu yaşa el işleri ile geldim”	164
5.3.1. Tarımda Kadın Emeği: “Ellerim paramparça oluyo, yara içinde oluyo ellerim”	165
5.3.2. Temizlikte Kadın Emeği: “Kadına dedi ki annem, eti senin kemiği benim”	168
5.3.3. Fabrikada Kadın Emeği: “Tekstillere de gidemiyoruz, makinacı arıyorlar”	172
5.3.4. Mevsimlik İşlerde Kadın Emeği: “Toz içinde kalıyorduk, gözlerimiz kan doluyordu” 173	
5.3.5. Çadırdaki Emek: “Bizim tarlamız, tezeğimiz hiçbir şeyimiz yok”	177
5.3.6. Yedekte Emek: “Ne iş olsa kadınlar da o işte çalışıyo”	179
5.3.7. Güvencesiz ve Düzensiz Çalışma: “Yarına Allah Kerim”	181
5.3.8. Düzenli Bir İş veya İşyeri Sahibi Olma: “Kayıp işlerde Ol[mayan]lar”	183
5.3.9. Çalışmaya Yüklenen Anlamlar: “Açıkcısı kadının parası kendi parası oldumu kendine güven geliyo”	187
5.3.10. Karşılaşmalar: “Yani biz öyle görmediğimiz için yani babam oturcak sofraya da alcak tabağını koyacak oraya var mı böyle bi şey?”	192
5.4. Bir Mahalle Anlatısı: “Roman mahallesidir ama çoğu Türk mahallesine vermem”	194
5.5. Damgalanmış Bir Mekân: “Çingeneler hemen göze batıyo, batmasın be kardeşim”	203
5.6. Sosyal Dışlanma ve Damgalanma: “Benim dedim ne işim var burda, ben hayatımda kalem elime almamışım”	207
5.7. Yoksulluk: “Fakirlerin işi bu. Romanların işi bu”	215
5.8. Yardım Edilmiş Yoksulluklar: “Şimdi vali, paşa gelicek aynısını söylerim”	221
5.9. Geleceğe Dair Anlatılar, Beklentiler ve Planlar: “Toplum yutuyor onları anlıycanız” ...	223

SONUÇ	229
KAYNAKÇA.....	239
EK-1. Katılımcıların Demografik Özellikleri	249
ÖZGEÇMİŞ	254

ÖZET

Çingene/Roman kadınların emek anlatılarında belirginleşen ve emek tartışmasını diğer çoklu dezavantajlılıklarla birlikte düşünmeyi gerektiren kadınların emeğe ilişkin anlamlandırmaları bağlamında bu tez çalışmasında, Çingene/Roman kadınların deneyimlerine yoksulluk, sosyal dışlanma, etnisite ve toplumsal cinsiyet bağlamlarında kesişimsel bir biçimde yaklaşılmaktadır. Çalışmada kadın deneyimlerinin özgül durumlarını hesaba katarak bu deneyimlere içkin anlamlandırmaları çoklu dezavantajlılıkların farklı görünümelerini deneyimleyen bireylerin kendi anlatılarından hareketle tartışmak amaçlanmıştır. Edirne ili, ilçeleri ve köylerinde amaçlı örneklem ile belirlenen 60 kadın katılımcı ile yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelere ek olarak saha araştırması sırasında katılımcılara ulaşma bağlamında kaynaklık eden ve sahanın dinamiğinin bir parçası olan üç erkek ile yapılan görüşmeler de ikincil veri olarak kullanılmıştır. Ayrıca her görüşmeden sonra araştırmacı tarafından yazılan görüşme notları ve sahaya dair gözlemler de görüşme notlarıyla ilişkilendirilerek analiz edilmiştir. Bu çerçevede çalışma kadın emeği bağlamından hareketle emeğe ilişkin dinamikleri etkileyen çoklu dezavantajlılıkları odağa alarak bu dezavantajlılıkların farklı tezahürlerinin kurulduğu zeminleri görünür kılmaktadır. Saha gözlemlerinden ve katılımcıların emek anlatılarında ön plana çıkan söylemlerden hareketle, eğitim başta olmak üzere, erken evlilikler, sağlığa erişime ilişkin problemler, erken yaşta güvencesiz ve düzensiz istihdama katılma, sosyal dışlanma, yoksulluk, sosyalleşme biçimlerinin mekanla olan ilişkisi, kır/kent yaşamına ilişkin deneyimler, göç anlatıları, ev içi emek, bakım emeği ve annelik deneyimlerine ilişkin anlamlandırmaların ön plana çıktığı görülmektedir. Eğitime erişememe, erken yaşta evlenme, toplumsal cinsiyet rolleri ile şekillenen deneyimler; dışlanma ve yoksulluklarla engellenen sosyalleşme deneyimleri ve mekân dışına çıkma pratikleri kadınların emek süreçlerinin şekillenmesinde etkilidir. Bu bağlamda Çingene/Roman kadınlar, eğitime erişimin önünde ayırmaya ve yoksulluğa dayalı engellerin olmadığı, erken evliliklerin eğitim ve buna bağlı sosyalleşmeler ile dönüşüme uğradığı, kamusal yaşamı eşit yurttaşlar olarak deneyimledikleri bir yaşam; düzenli, güvenceli ve emeklerinin görünür olduğu istihdam talebini ortaya koymaktadırlar. Var olan problemlere ilişkin kendi sorgulamaları ve bu koşulları deneyimleyenler olarak getirdikleri çözüm önerileri ve gelecek beklentileri yapılacak çalışmalara ve geliştirilecek politikalara birincil deneyimlerden bir yaklaşım sunması bağlamında anlamlıdır.

Anahtar Kelimeler: Çingene/Roman kadınlar, emek, toplumsal cinsiyet, sosyal dışlanma, yoksulluk

SUMMARY

APPEARANCES OF MULTIPLE DISADVANTAGES IN GYPSY/ROMANI WOMEN'S LABOUR NARRATIVES

In the context of women's experiences of labour, as evident in the narratives of Gypsy/Roma women, the discussion of labour requires consideration alongside other disadvantages. Thus, this thesis takes an intersectional approach to the experiences of Gypsy/Roma women in contexts of poverty, social exclusion, ethnicity and gender. The study aims to explore the specific experiences of women and the meanings inherent in these experiences as revealed through the narratives of individuals facing multiple disadvantages. It was conducted through semi-structured in-depth interviews with 60 female interviewees selected by purposive sampling in Edirne province and its districts and villages. In addition to these interviews, interviews with three men who were involved in the fieldwork and who contributed to the process of reaching the participants were also used as secondary data. The interview notes and field observations were analysed in relation to each other. Focusing on women's labour, this study aims to highlight the various disadvantages impacting labour dynamics and the basis on which these disadvantages manifest. Based on field observations and prominent discourses in the labour narratives of the interviewees, the following issues come to the fore: interpretations of early marriages; problems related to access to health; participation in precarious and irregular employment at an early age; social exclusion; poverty; the relationship between socialisation and space; experiences related to rural/urban life; migration narratives; domestic labour; care labour; and motherhood experiences, especially education. A lack of access to education, early marriage and experiences shaped by gender roles, as well as socialisation experiences prevented by exclusion and poverty, are all factors that influence women's labour processes. In this context, Gypsy/Roma women demand a life without discrimination or poverty-based barriers to education. They want to transform early marriages through education and related socialisation. They want to experience public life as equal citizens and have regular, secure employment. Their own questioning of existing problems, solution suggestions and future expectations, as individuals who experience these conditions, are meaningful in terms of providing an approach to studies and policies developed from primary experiences.

Keywords: Gypsy/Roma women, labour, gender, social exclusion, poverty

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans deneyimimden hareketle tez yazmanın zorlu bir süreç olduğu, çok fazla değişkeni ve çeldiriciyi barındığı fikrini de taşıyarak başladığım doktora sürecimin her aşamasında, öğrenme yolculuğumda bana eşlik eden çalışma arkadaşlarıma, dostlarıma, herkese ve her şeye minnettarlığımı öncelikle belirtmek isterim.

Öğrenci-hoca ilişkisini yol gösterme, kendinde olanı keşfetme yolculuğuna çeviren ve bir şeyler üretme pratiğini ve çabasını hiyerarşik bir zeminde kurmayan, tezin her aşamasında çok yönlü; kuramsal ve duygusal desteğini esirgemeyen danışmanım Gönül Demez’e;

İçerden bakmanın önemini vurgulayan ve yazmak için her oturduğumda Emir Kusturica’nın filmlerindeki gibi; tüm olağanlığıyla ve doğallığıyla bakmaya çabalamamı bana ögütleyen ve çok yönlü kuramsal destek sunan Emine Uçar İlbuğa’ya;

Teze kesişimsellik fikrini kazandırma bağlamında çok önemli katkıları olan ve önerileriyle bakış açımı zenginleştiren Meral Timurturkan’a;

Saha sürecinde desteklerini esirgemeyen ve yanımda olan, kendilerinin de bu süreçte fikişsel anlamda dönüşümler yaşadıklarını söyleyen çok sevgili Kuzenlerime; yine bu süreçte benimle oradan oraya durmadan koşturan pek canım Ablama ve Yeğenime;

Saha sürecini varlıklarıyla güzelleştiren memleketimin insanlarına, çocukluğumun kadınlarına, Babama ve yıllarca emeğin bin bir türlü halini deneyimleyen Anneme;

Pati sesleri ile karamsar anları dağıtan Abadime ve hayatın her aşamasında yüklerimi, sevincimi ve telaşlarımı paylaşan Eşime;

Ve ne söylesem eksik kalacak ancak bu tezin asli bileşeni olan karşı mahallenin komşu kadınlarına, tüm Çingene/Roman kadınlara SONSUZ teşekkürler.

GİRİŞ

Bu çalışma, araştırmacının kendi çocukluk karşılaşmalarından ve deneyimlerinden hareketle, Çingene/Roman kadınlar ve emek süreçleri üzerine toplumsal cinsiyet yaklaşımıyla bir araştırma yürütme fikri bağlamında şekillenmiştir. Sahada anlatılan hikayelerden hareketle emek süreçlerine içkin birçok meselenin varlığı çalışmayı başka bir boyuta taşımıştır ve çoklu tartışmaların bir arada olduğu bir araştırmayı zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda bu tez çalışmasında, dalgaların birbirine karıştığı ve birbirini güçlendirdiği düşüncesiyle birçok konu kesişimsel olarak ele alınmaktadır. Bora'nın da ifade ettiği gibi, “kimyası ve formu hem kaynağıyla hem de içinden geçtiği coğrafyayla belirlenen” (2020: 511) bir bakış açısıyla Çingene/Roman kadın deneyimlerine odaklanmak anlamlı görünmektedir. Yapılan araştırmalar ve literatürdeki tartışmalardan hareketle, Çingene ifadesinin bir çatı ifade olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye'nin farklı bölgelerinde ikamet eden Çingenelerin farklı isimlerle adlandırıldığı anlaşıldığından, çalışma sahasının yürütüldüğü bölgede Rom nüfusun çoğunlukta olduğu da hesaba katılarak bu çalışmada Çingene kullanımıyla birlikte Roman kullanımına da yer verilmektedir. Katılımcıların çoğunluğunun Roman ifadesini kullanması da ikili kullanımın uygun olacağı fikrini güçlendirmiştir. Buradan hareketle bu tez çalışmasında Çingene/Roman kelimeleri hem genel tartışmalar hem de özel tartışmalar açısından bir tutarlılık oluşturması ve ikili kullanımın her iki sözcüğü de görünür kılması bakımından tercih edilmiştir.

Emeğin son derece değersizleştirildiği ve tartışmalı bir mücadele zemini halini aldığı günümüz kapitalist ve küresel dünyasında, halihazırda cinsiyet bağlamında ötekileştirilen kadınların emek süreçlerine odaklanmak zorunluluktan öte bir hal almıştır. Bu anlamda farklı görünüşleri ile birlikte emek, toplumsal cinsiyet çalışmaları içerisinde hem Türkiye’de ve hem de dünyada yıllardır önemli bir tartışma konusu olarak varlığını sürdürmektedir. Yüzyıllardır süren emek tartışması hala erkek emeği üzerinden ve sömürü ile anılabiliyorsa, kadın emeğinin bu sömürü düzeni içerisindeki konumu en derin biçimi ile dezavantajlılığını sürdürüyorsa, bir şeyler hala karanlık ve görünmez olmaya devam ediyorsa, toplumun görmekte zorlandığı gruplar için bu karanlık zifiri niteliktedir ve karanlığa kapı aralamak eşit bir dünya düşleyen herkesin sorumluluğudur. Dolayısıyla her yer, herhangi bir ev, herhangi bir oda tıpkı sokaklar gibi feminizmin alanıdır (Ahmed, 2021: 14). Her alanın politik olduğu gerçekliğinden hareketle emeğe ve emeğe içkin tüm dinamiklere çok yönlü, sınırsız ve bariyersiz bakmak bu manada bir gerekliliktir.

Buradan hareketle, feminist tartışmaların ve toplumsal cinsiyet çalışmalarının birbirine yaslanarak ve birbirini aşarak elde ettiği birikimler çoklu ve girift süreçleri barındıran kadın deneyimlerinin anlaşılması ve problemlerin görünür kılınması bağlamında önemlidir. Çingene/Roman kadın deneyimlerine, araştırmacının kendi çocukluğunun geçtiği mahallede ve sosyal çevrede bir *gaco*¹ olarak deneyimlediklerine akademik bir perspektiften yaklaşmak kadın mücadelesinin, feminist tartışmaların ve toplumsal cinsiyete ilişkin kuramsallaştırmaların her birini beraber düşünmeyi gerektirmektedir. Çingene/Roman kadınların maruz kaldığı çoklu dezavantajlılıkların Aydınlanmacı feminist düşüncelerden başlayarak çözmeye çalıştığı eşitlik sorunlarının, eğitime, sağlığa erişim gibi birçok problemin Çingene/Roman kadınlar için derinleşerek devam etmesi farklı feminizmleri beraber düşünmeyi, gerektiğinde ilk tartışmalara dönmeyi ama bunu yaparken de kesişimsellik bağlamından uzaklaşmamayı gerektirmektedir.

Çingene/Roman kadınların emeğe ilişkin anlatılarında çoklu dezavantajlılıkların izlerinin peşine düşen bu tez çalışmasında, kadınların anlatılarından hareketle etnik kimlik, sosyal dışlanma, yoksulluk ve toplumsal cinsiyet kimliği bağlamları emek süreçleri ile birlikte tartışılmaktadır. Bu bağlamda, tezin birinci bölümünde Aydınlanmacı feminist düşünceden başlayarak feminist düşüncenin gelişen ve dönüşen düşünce tarihi ele alınmaktadır. Çingene/Roman kadınların maruz kaldığı çoklu dezavantajlılıklar hesaba katıldığında temel haklara erişim güncel bir tartışma konusudur. Buradan hareketle, birinci dalga feminist hareketten başlayarak bir kavramsal çerçeve sunulmaya çalışılmaktadır. Bu bölümde, eşit haklara ilişkin tartışmalar, benzerlik vurgusuna karşı kadınlara özgü özelliklerin olumlandığı kültürel tartışmalar, dönüşümün kendiliğinden olmayacağına ilişkin eleştirel çağdaş yaklaşımlar, kadın emeğine ilişkin yürütülen tartışmalar ve ataerkillik tartışmalarına odaklanılmaktadır.

Tezin kavramsal çerçevesi bağlamında kadın çalışmaları ve toplumsal cinsiyet çalışmalarının gelişimine bakıldığında ise kadın hareketinde yaşanan tüm bu gelişmelerin akademide yapılan çalışmaları da etkilediği anlaşılmaktadır. Bu süreçte kadın ve erkek arasındaki asimetriye dikkati çeken, anneliği sorunsallaştıran yaklaşımlar ve ebeveynlik tartışmaları kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmalarına önemli açılımlar getirmiştir. Bu tartışmalar bağlamında iktidar ilişkileri de sorgulanarak bilimsel yaklaşımların, tarihselleştirilmelerin ve ikili karşıtlıkların sorgulandığı bir döneme gelinmiştir. Verili kategorilerin tartışmaya açılması, farklılıkların görünür olmasını da beraberinde getirmiştir. Kadınların ortak bir ataerkiyle ortak koşullarda mücadele etmiyor oluşu kız kardeşlikleri

¹ Kişisel deneyimlerden, sahadaki görüşmelerden ve yapılan literatür araştırmalarından hareketle *Gaco* sözcüğünün Çingenelerin/Romanların Çingene/Roman olmayanları ifade etmek için kullandıkları bir sözcük olduğu anlaşılmaktadır.

tartışmaya açmış, etnik kimliğe, sınıfa, coğrafyaya göre farklılaşan ve bazen birbiriyle kesişen durumların varlığını ortaya koymuştur. Buradan hareketle, farklılık tartışmaları bağlamında öncelikle siyah kadın hareketinin ortaya koyduğu tartışmalar ele alınarak Batı dışında farklı coğrafyada yaşayan kadın deneyimlerine odaklanılmaktadır. Bu tartışmalar içerisinde de Türkiye'nin de içinde bulunduğu tartışmalara yer verilmektedir. Bu çerçeveden hareketle, ikinci bölümde ücretli ve ücretsiz kadın emeği, yoksulluk ve sosyal dışlanma tartışmalarına ve son olarak bütün tartışmaların birbiri ile ilişkisini kuran kesişimsellik kavramına odaklanılmaktadır.

Bu kavramsal ve kuramsal tartışmalar bağlamında bu tez çalışmasının üçüncü bölümünde, Çingenelerin/Romanların Hindistan'dan çıkışı ve Anadolu ve Avrupa'ya olan yolculuklarına ilişkin yürütülen tartışmalara değinilerek, çalışmanın odağı olan Çingene/Roman kadınlara ilişkin dünyada yürütülen tartışmalara, maruz kaldıkları çoklu sorunlara ve verdikleri mücadelelere yoğunlaşmaktadır. Dünyada yürütülen tartışmalardan hareketle, Türkiye'deki süreçler mercek altına alınmaktadır. Bu amaçla, Türkiye'de Çingeneler/Romanlar ile ilgili yapılan tezlere bakıldığında, yoksulluk, sosyal dışlanma, kimlik, göç, ayrımcılık, toplumsal cinsiyete ilişkin çalışmaların olduğundan söz etmek mümkündür.² Ayrıca bu tez çalışması kapsamı düşünülerek Çingene/Roman kadınların³ odağa alındığı çalışmalara bakıldığında ise kadınların maruz kaldığı farklı dezavantajlılıklara değinen çalışmaların varlığı Çingene/Roman kadınlar ile ilgili kesişimsel bir yaklaşımla emeğe içkin diğer süreçleri hesaba katan bir çalışmayı anlamlandırmaktadır. Yapılan tez çalışmaları özelinde Çingene/Roman kadınların sağlığa, eğitime, kamusal hayatın birçok alanına erişimle ilgili sıkıntılar yaşadıkları anlaşılmakta ve bu sebeplerin birbiriyle olan etkileşiminin kadınların istihdam süreçlerini, biçimlerini ve sürelerini etkilediği anlaşılmaktadır. Direkt olarak Çingene/Roman kadınlara odaklanan çalışmaların dışında araştırma sırasında bir gereklilik oluşturduğu için özel bir bölüm ya da alt başlık ayrılmış çalışmalara⁴ da ulaşmak mümkündür. Bu bağlamda, istihdama katılım anlamında cinsiyete göre ayrılmaya dikkati çeken, mesleklerin de cinsiyete göre farklılaştığı, ailede konumlandırmaya bağlı farklılıkların olduğu çalışmalar, yoksulluk bağlamında bilhassa kadınlara yer veren çalışmaların varlığından söz etmek mümkündür. Ayrıca yapılan tez çalışmaları farklı yerlerde yaşayan Çingene grupları (Dom,

² Bu tez çalışmalarından bazıları için bkz. Eren, 2008; Kılınç Demirvuran, 2007; Kolukırmık, 2004; Koptekin, 2013; Özateşler, 2012; Özer, 2019.

³ Bu tez çalışmalarından bazıları için bkz. Agvan, 2021; Akgül, 2021; Akıncı, 2025; Aydın, 2022; Caner, 2019; Demirel, 2024; Efe, 2024; Erhalim Gümü, 2022; Fazla, 2020; Keleş, 2022; Sağlık, 2019; Sandıklı, 2020; Yerlikaya, 2021; Yılmaz, 2010.

⁴ Bu tez çalışmalarından bazıları için bkz. Ceyhan, 2023; Chilazde, 2018; Egi, 2024; Fırat, 2016; Gün, 2016; Önen, 2011; Sal, 2009; Yılmaz, 2025; Yüksel, 2009.

Lom ve Rom) hakkında fikir vermeleri açısından oldukça bilgilendirici olmuştur. Tüm bu kavramsal ve kuramsal tartışmaların akabinde, araştırmanın amacını, kapsamını, sınırlılıklarını ve saha deneyimlerini de içeren dördüncü bir bölüme yer verilmektedir.

Tezin bulgularının yer aldığı ve tartışıldığı beşinci bölümde ise, katılımcıların kendi anlatılarında ön plana çıkan “hikâye” vurgusu, yaşam öykülerinin kendi ifadeleri ve direkt alıntılarla yer aldığı “Anlatılan Senin Hikayendir”⁵ adlı bir bölümün oluşmasında belirleyici olmuştur. Bu yolla, çalışmaya ilişkin genel bir çerçeve sunmak, katılımcıların bazıları ile okuyucuyu önden tanıştırmak ve katılımcıların çalışmanın içeriğine ilişkin hem yapısal hem de içeriksel katkılarını görünür kılmak hedeflenmektedir. Bu bölümün alt temalarında yer alan, eğitime ve evliliğe ilişkin anlatılar alternatif anlatıları da içerecek şekilde kurgulanmıştır. Bu yolla hem var olan sorunlar görünür kılınmaya çalışılmakta hem de dönüşüme ilişkin inancı taşıyan ve çabalayan kadınların bu çabaları ve eleştirileri ortaya koyulmaktadır. Kadınların söylemlerinde ön plana çıkan sağlığa erişim ile ilgili sorunların yanı sıra, çocukluk ve gençlik anlatılarına, göç hikayelerine ve uzaklık tanımlamalarına, kent ve kırsal deneyimlerine ilişkin farklılaşan anlatılara da odaklanılmaktadır.

Bulgular bölümünün ikinci tartışma başlığı ve bu tez çalışmasının temel problemini içeren emeğe ilişkin çok yönlü anlatılardır. Bu çerçevede, ilk olarak ücretsiz emek anlatılarına yer verilerek bakım emeği, annelik anlatıları ve adlandırmaları, görünmeyen emeğe ilişkin anlatılara odaklanılmaktadır. Görünmeyen emeğe ilişkin tartışmaların akabinde, ücretli emek ve ücretli emeğin farklı görünümüne ayrı ayrı odaklanılarak çalışma yaşamında olmanın yarattığı koşullar, karşılaşmalar ve sosyalleşme pratikleri de ele alınmaktadır. Emek anlatılarının akabinde, mahalle tanımlamaları üzerinden farklılaşan mahalle algıları ve mahalleye ilişkin mekânsal dinamikler anlatılmakta, yoksulluğa ve dışlanmaya ilişkin anlatıların yer aldığı bir diğer bölüme geçilmektedir. Kendi hikayelerini kendi söylemleri ile ortaya koyan katılımcıların geleceğe ilişkin planlarının, beklentilerinin ve hedeflerinin yer aldığı bir bölümle tez çalışmasının bulgulara ilişkin bölümü sonlanmaktadır. Sonuç bölümüyle tüm bu tartışmaların birbiriyle olan ilişkisi ortaya koyularak, katılımcıların anlatılarından ve beklentilerinden hareketle öneriler ortaya koyulmaktadır.

⁵ Marx’ın *Kapital I. Cilt*’te “Almanca Birinci Basıma Önsöz” de dediği gibi “De te fabula narratur!” “Hikâye seni anlatıyor” ya da “Anlatılan senin hikayendir” (2013: 18).

BİRİNCİ BÖLÜM

FEMİNİZMLER VE TOPLUMSAL CİNSİYET TARTIŞMALARI

1.1. Temel Haklar Mücadelesinden Ataerki Sorgulamalarına

18. yüzyıl Aydınlanma Çağı, beraberinde yaşanan gelişmeler ve bilhassa insanların doğuştan gelen haklarının olduğuna ilişkin fikirler, kadınların da erkeklerle aynı haklara sahip olması gerektiği düşüncesi bağlamında Mary Wollstonecraft gibi dönemin önemli kadın düşünürlerini ve aktivistlerini etkilemiştir. Bu sebeptendir ki Wollstonecraft 1792’de kaleme aldığı *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi* adlı eserinde Fransız bakanı Talleyrand’a seslenmektedir. Ancak doğuştan gelen haklara ilişkin öğretiler geliştiren dönemin erkek kuramcıları, kadınların bu doğrultudaki haklarına ilişkin fikirlerin paydaşı olmamışlardır (Donovan, 2014:22). Wollstonecraft’ın öne sürdüğü gibi, gücün el değiştirmesi bir çözüm değildir hatta bazıları için güç baş döndürücü olabilmektedir. Bu açıdan da genel bir eşitlik talebi, toplumun mutluluğu için gerekli olandır (2021: 22). Bugünden bakıldığında kadın ve erkek eşitliği bağlamında çok temel bir tartışmayı içeriyormuş gibi görünse de Wollstonecraft’ın eşitlik talebi, bugünkü feminist tartışmaların ve toplumsal mücadelelerin çekirdeğini oluşturması bağlamında son derece önemli ve ilericidir. Kaldı ki kadınların eğitime, sağlığa erişiminin kısıtlandığı, ev içi emek, eşit ücret gibi tartışmaların günümüzde hala çözüme ulaşmadığı düşünüldüğünde ve çoklu dezavantajlılıkların farklı boyutlarıyla mücadele etmek durumunda olan kadınların varlığı hesaba katıldığında hala temel haklar ciddi bir tartışma konusudur. Temel haklar vurgusuyla ön plana çıkan Aydınlanmacı feminist kuramcıların bu bağlamda birincil gayesi erkeklerle eşit haklara sahip olmaktır. Zira liberal erkek kuramcıların haklar talebi yalnızca mülk sahibi erkekleri kapsamaktadır (Donovan, 2014:28). Söz konusu eşitlik talebi oy hakkının da dahil olduğu birçok girişim ve çabayı da kapsarken, eleştirel düşüncenin ön planda olduğu bir eğitim anlayışı ve akıl, doğal haklar doktrinine bağlı kalan feminist hareketin önemli yaklaşımlarındandır (2014: 22-34).

18. yüzyılın ortalarından sonra ve bilhassa Sanayi Devrimi ile ev ve iş yeri birbirinden daha keskin sınırlarla ayrılmıştır. Toplumsal anlamda birçok dönüşümün yaşandığı bu süreçte akılcılık ve bilim kamusal alanın bir parçası gibi konumlandırılırken, akıldışılık ve ahlak kadınların da içerisinde konumlandırıldığı özel alan ile ilişkilendirilmiştir (Donovan, 2014: 25). Aklın hakikate ulaşma gücü olduğunun altını çizen Wollstonecraft, kadının akla erkeğin aracılığı olmadan erişemeyeceği ve dolayısıyla gerçeği tam anlamıyla göremeyeceği şeklinde konumlandırılmasının gerçeklikten uzak olduğunu belirtmektedir (2021: 83-84). O’na göre; eleştirel düşüncüyü besleyen bir eğitim anlayışıyla kadınlar, kendi hayatları üzerinde söz sahibi

olmalarını kolaylaştıran, kamusal yaşamın imkanlarından yararlanabilmelerini mümkün kılan bir kişilik yapısı geliştirebileceklerdir (Donovan, 2014: 38). Kamusal alanda da kadınların kendilerine özgü erdemlerinden yararlanmak için kadınların evli ya da bekar fark etmeksizin yurttaş kabul edilmeleri gerektiğinin altını çizen Wollstonecraft, aksi durumda kadınların potansiyellerinin yok olup gideceğini de sözlerine eklemektedir. Bu bağlamda, doktorluk, yöneticilik yapabilecek ya da fizik alanında çalışabilecek birçok kadın, mevcut potansiyellerini ortaya koyacak ortamı bulamadan özel alana hapsedilmiştir. Bu tartışma bağlamında erkekler kendilerine itaat edilmesini beklemek yerine kadınların zincirlerinden kurtulmalarına omuz vermelidir zira böylesi bir ilerici yaklaşım herkesin yararına olacaktır (2021: 220-221).

Mary Wollstonecraft, Sarah Grimké, Frances Wright, Susan B. Antony, Elisabeth Cady Stanton, Harriet Taylor, John Stuart Mill ve daha birçok kuramcının ve aktivistin omuz vermesi ile güçlenmiş liberal feminist düşünce, zaman içerisinde dönüşüme uğramış ve kadınların haklar bağlamında önemli bazı kazanımlar elde etmesi açısından son derece önemli gelişmelerin yaşanmasında öncü olmuştur. Önemli bir düşünce geleneği yaratmış olmasına karşın liberal feminist yaklaşım, kadınların özel alandaki konumunu detaylı bir biçimde tartışmaya açmaması bağlamında eleştirilmiştir. Özel alanın, kadını annelik ve evlilik bağlamlarında sınırlandırarak kadınların eşit olanaklara erişimi önünde engel olabileceği düşüncesinden hareketle ve geleneksel anlamda anneliğe ve evliliğe alternatif yaklaşımlar geliştirmemesi bağlamında sorgulanmıştır (Donovan, 2021: 65-66).

19 yüzyıl aynı zamanda liberal feminist düşüncenin hukuksal tartışmalarının yanı sıra kültürel dönüşüme vurgu yapan kültürel feminist düşünce olarak adlandırılan bir yaklaşımlar bütününün de güçlendiği bir dönemdir. Liberal feminist düşüncenin benzerlik vurgusundan ziyade bu düşünce geleneği, kadınlar ve erkekler arasındaki farklılıklara odaklanmaktadır (2021: 73-74). Romantik akımın etkisinde, aydınlanmacı düşüncenin mekanikliğinden uzak bir anlayışla duyguların önemi bu dönemde daha çok vurgulanmıştır (2021: 75). Fuller ve Gilman gibi kültürel feminist kuramcılar, anaerkil tartışmaları bağlamında, kadınlara özgü özellikleri olumlayıp ön plana çıkarmışlardır. Bu düşüncüyü taşıyan kadınların özellikle 20. yüzyılın ilk yıllarında önemli etkilerinin olduğu bilinmektedir. Amerikalı ilk kuşak eğitimli kadınlar olarak, kadınların dünyayı daha iyi bir yer yapma arzusuna inanarak, kadınlara özgü özelliklerin erkeklerin işgali altındaki kamusal alanı dönüştürmek için kullanmasının yollarını aramışlardır (Donovan, 2021:114-115). Kültürel feminizmin farklılıklara ilişkin vurgusu bağlamında birçok tartışma ortaya atılmış, bu farklılıklar zaman zaman hukuksal anlamda yanlış yorumlamalarla ilişkilendirilmiştir. Öte yandan kadın ve erkek arasındaki farklılığın nereden kaynaklandığına ilişkin tartışmaların yükselmesine de sebep olmuştur. Bu bağlamda, farklılıkların kültürel mi

yoksa biyolojik mi olduğuna ilişkin farklı eleştiriler ortaya atılmıştır. Biyoloji vurgusunun çok ileriye götürüldüğü tartışmalar belirlenimci bir yaklaşımı da beraberinde getirebildiğinden, bireysel özgürlüğün göz ardı edilmesine ilişkin yeni tartışmalar gündeme gelmiştir. Eğer farklılıklar genlerle bağlantılı değilse, o zaman toplumsal anlamda dolayımlanan birçok süreçten bahsetmek mümkündür. Bu da farklılıkların kadın ya da erkek olmakla ilişkilendirilmesi düşüncesini sorunlu kılmaktadır. Kültürel feministlerin geleneksel alanın, kamusal alanda yer alan eril yaklaşımları dönüştürecek zemini oluşturduğu düşüncesi çağdaş kültürel feministlerin dönüşüme ilişkin eleştirilerine maruz kalmıştır. Kadınlar ve erkekler arasındaki farklılıkların büyük oranda biyolojik olmadığı düşüncesinden hareketle dönüşümün kendiliğinden olamayacağının altını çizerek çağdaş kültürel feministler, sorularını doğa ve kültür tartışmasının ötesine taşıyarak ideolojik dönüşüm için bireylerin eğitilmesinin önemini vurgulamışlardır (Donovan, 2021: 127-130).

Var olan tartışmaları ve mücadele dinamiklerini de hesaba katarak, Marksist feminist düşünce ise, ataerkil kapitalist sistem üzerinden bir tartışma zemini sunarak ataerkilliği kapitalizme içkin daha katmanlı bir sömürü düzeni olarak ele almaktadır. Bu bağlamda Engels, evlilik ile özel mülkiyet arasında bir ilişki kurarak kadınların evlilik yolu ile kontrol altında tutulmaya çalışması konusunu tartışmaya açmaktadır (Slattery, 2018: 141-142). Marksist feminist ideolojinin önemli argümanlarının ve sosyalist feminizmin toplumsal yeniden üretime ilişkin tartışmalarının oluşmasında etkili olan, Marx'ın *Etnoloji Defterleri* olarak bilinen notlarından ve Marx ve Engels'in önceki tartışmalarında izler taşıyan *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı yapıtında Engels, "kadın cinsinin dünya tarihsel yenilgisini" özel mülkiyete dayandırmaktadır. Bu çerçevede meseleyi tarihsel olarak ele alarak ilerici bir adım atmış olsa da ortaya koyduğu yaklaşımı beraberinde birçok eleştiriyi de getirmiştir (Yaman, 2022: 291-294). O'na göre kadınların ikincil konumunun sebebi özel mülkiyettir ve Engels proleter devrimin kadını özgürleştireceğine inanmaktadır. Bu bağlamda, erken dönem Marksistler sermaye ve özel mülkiyetin kadınların ezilmesinin sebebi olduğunu ileri sürmektedirler zira halihazırda sermaye işçileri sömürmektedir. Zaretsky ise, cinsiyetçiliğin kapitalizm ile ortaya çıkmadığı konusunda feministler ile aynı fikirdedir. Fakat belirli formdaki cinsiyetçiliğin kapitalizmle şekillendiğini vurgulamaktadır. Kadınlar erkekler için değil sermaye için çalışmaktadırlar ve kadınlar evde de olsalar işçi sınıfının parçasıdır. Bu bağlamda Zaretsky'a göre kadın ve erkek kapitalizmle birlikte mücadele etmelidir. Zira kapitalizmin ortadan kalkması kadının ve erkeğin sömürülmesinin de ortadan kalkması manasına gelmektedir (Hartmann, 1979: 3-4).

Engels'in "tarihsel yenilgi" yaklaşımını eleştiren Yaman ise, bu yaklaşımın kurtuluşun tarihini muğlaklaştırdığını söylerken Marx'ın sürekli değişim vurgusuyla kolektif özneye vurgu yaptığını belirtmektedir. Marx'a göre kadınların ikincilleştirilmesinin kökenleri yalnızca özel mülkiyet ile ilgili olmadığından özel mülkiyet anlayışını oluşturan koşullar ve ilişkiler mercek altına alınmalıdır. Komünal toplumlarda da ataerkiye ilişkin emareler olduğundan, yalnızca özel mülkiyet ortadan kalktığında ataerki ortadan kalkmayacağından tek yönlü bir mücadeleden ziyade hem ataerki hem de kapitalizmle mücadele edilmediler (2022: 323-326). Yaman'a göre Marx, *Grundrisse* ve *Kapital*'den önceki çalışmalarında erkek ve kadın ilişkilerini toplumsal olarak değerlendirmekte ve ailenin oluşumuna yönelik çıkarımlar yapmaktadır. *Kutsal Aile* ve *Paris Elyazmaları* gibi bazı yapıtlarında kadınların sermayeci yapısında tarihsel olarak ezilmişliklerine değinmekle kalmamış kadınların özgürleşmelerine yönelik de ifadelerde bulunmuştur. Ancak *Kapital* için bu yönde bir yaklaşımdan açık bir biçimde söz etmek pek mümkün değildir (2022: 269-272). Son derece sağlıklı koşullarda, yün yapmak için farklı ülkelerden gelen parçaları ayıklayan ve çiçek gibi birçok hastalığın ilk kurbanı ve taşıyıcısı olan kadınların (2013: 442) yaşadığı sıkıntıların altını çizen Marx'a göre, kapitalist üretim biçiminin makineleşmeyle birlikte kas gücüne olan ihtiyacının azalması, esnek kol kullanımına ilişkin pratikler, kadınların ve çocukların bu tarz üretim biçiminde daha çok yer almasına sebep olmuştur. Yedek emek ve işçilerin varlığı, ailenin tüm üyelerini ağır sanayi koşullarında çalışmaya zorlamıştır. Bir yandan çocukların oyun zamanına el koyulurken bir yandan da geleneksel aile yaşamı zarar görmüştür (2013: 378-379). Yaman, emeğin yeniden üretimi bağlamında, duygusal, fizyolojik ve bakım ile ilgili emek süreçlerine değinirken Marx'ın ücretsiz kadın emeğine bakmadığını belirtmektedir. Bu tartışmalar çerçevesinde Marx'a yöneltilen eleştiriler onun emek gücünün yeniden üretimini yeterince detaylandırmamış olması ve iş bölümünün cinsiyetçi yapısını hesaba katmamış olmasıdır (2022: 108-110).

Kapital'den önceki çalışmalar da düşünüldüğünde, Marx'ın "cinsiyet körü" olmadığı sonucuna varılabileceğinin altını çizen Yaman, Marx'ın ev içi emek süreçlerinin farkında olduğunu söylemektedir. Yani Marx, insanın yeniden üretiminin toplumsal anlamdaki önemini farkındadır ancak bu konuya yaklaşımı bağlamında sorunlar vardır. Yeniden üretim sürecini, insanın ve emeğin meta üretim süreçleri ile ilişkilendirerek; kadınların ürettiği ücretsiz emeği ise ücretli emek ile ilişkilendirerek açıklamamıştır. Kadınların yeniden üretimdeki etkinliğine Marksist terminolojide yer vermemiştir. Ev içi emeğe, kapitalizm yüzünden yeterince yerine getirilemeyen emek türü olarak, geleneksel bir noktadan yaklaşmış ve sermayenin çocukların oyun zamanına ve kadınların hanede hane için ürettikleri emeği de sömürmesi noktasından eleştiri geliştirmiştir (Yaman, 2022: 186-188).

Marx ve Engels'in yıllar önce kadınların kapitalist koşullar altındaki durumuna ilişkin tasvirleri daha ileri birçok tartışmaya zemin hazırlaması bağlamında son derece önemlidir. Ancak kadınların sistem karşısındaki tutumları ve durumları o gün olduğundan oldukça farklıdır. Kadınlar grevleri, aktivizimleri ve mücadeleleri ile farklı dinamikler yaratmışlardır. Kadın yoksulluğunun ve buna bağlı kadınların karşı karşıya kaldığı birçok durum üzerine çalışmalar yürütürken kapitalist sisteme ve sermayeye dönmek bugün de kadın çalışmaları alanında çalışan araştırmacıların kullandığı yöntemlerden biridir. Bu kapsamda kapitalist sermaye sistemini ve bu sistemin kadınlar üzerinde yarattığı durumları tartışırken sosyalist feminizmin önemli argümanlarından olan yeniden üretime odaklanmak ve bu bağlamda, aileyi ve anneliği çalışmaların içine katmak oldukça önemlidir (Smith, 2022: 25).

Kadınların ücretli emek bağlamında kapitalist üretim biçimi içerisinde sömürülmesinin yanı sıra büyük çoğunlukla kadınlar tarafından yerine getirilen yeniden üretim faaliyetleri sermayenin çıkarları ile de örtüşmektedir. Ücretsiz sunulan çamaşır, yemek, temizlik gibi faaliyetleri de içeren yeniden üretim emeği karşılıksızdır ve kadınlar tarafından yerine getirilmektedir. Ayrıca, aile üyelerinin yaşamsal olarak ihtiyaç duyduğu ve ücret karşılığı aldıkları ürünler de yine kapitalist sistem tarafından üretilmektedir. Bir diğer ifadeyle işçiler ve aileleri, üretilen mübadele mallarının kullanım değeri elde etmesi süreçlerine dahil olmuş olmaktadır. Kapitalist sistemin ücretsiz kadın emeğini de içeren sömürü düzeni, kendisi mesaisi dışında evde ücretsiz olarak karşılanan emek faaliyetlerine emek harcamak durumunda olmayan erkek işçiler açısından görece bir rahatlık sağlamaktadır. Aynı zamanda bu durum, evde karşılıksız olarak yerine getirilen faaliyetler sonucunda bir diğer iş gününe hazır hale gelen yani yeniden üretimine herhangi bir ücret ödemediği işçiyi çalıştıran işveren açısından da karlı bir durum yaratmaktadır (Brown, 1975: 29).

Bu tartışmalar bağlamında Hartmann, on dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında erkek işçiler tarafından gündeme getirilen "aile ücreti" tartışmalarına değinmektedir. Eşit ücret için mücadele etmek yerine Hartmann'a göre erkek işçiler, "aile ücreti" talebiyle kadınların ev içi hizmetlerini sürdürmelerini beklemektedirler. Sanayileşmeyle keskinleşen sınıflı toplum yapısında aile ücretlerine ilişkin talepler yalnızca kadınların ve çocukların düşük ücretlere çalışmasını içermemektedir. Toplumsal hiyerarşide aşağıda konumlandırılanlar ve ataerkil hiyerarşiden payını alamayan "öteki" (İrlandalılar ve siyahiler gibi) erkekleri de kapsamaktadır. Emeğin bu biçimde bölünmesi kadınların ev içi sorumluluklarını arttırmakla beraber onların emek piyasasındaki ikincil konumlarını da güçlendirmiştir. Bu bağlamda "aile ücreti" çözümü hem kapitalist hem de ataerkil sistemin işine gelmektedir. Kadının evde kalması ve erkeğe ödenen ücret hem işvereni hem de işçiyi bir

biçimde konumlandırmaktadır. Bu koşullarda aile, tahakkümün ve boyun eğmenin öğrenildiği birim olarak itaatkâr çocukları itaatkâr işçilere dönüşürken onları cinsiyetlendirilmiş yetişkin rollerine de hazırlamaktadır (1979: 16-17). Çocukların yetiştirilmesi ataerkinin devamlılığı açısından gereklidir. Sınıflı toplum yapısının yeniden üretiminde okullar, iş yerleri ve tüketim normları nasıl etkiliyse ataerkil toplumsal ilişkilerin yeniden üretiminde de etkilidirler. Ataerkil toplumda çocuklar genellikle kadınlar tarafından evde yetiştirilmektedir, kadın erkeğe göre daha aşağıda konumlandırılmaktadır. Ancak erkekler ev içi alanda çok az görülürler. Bu biçimde yetiştirilen çocuklar kendilerini toplumsal cinsiyet hiyerarşisinde tanımlamayı öğrenmektedirler. Bir yandan da dışarıda ataerkil davranışların öğretildiği ve kadınların ikincil konumlarının pekiştirildiği okullar, kiliseler, kulüpler, fabrikalar gibi ideolojik alanlar da mevcuttur (1979: 12).

Bu tartışmalardan hareketle, sosyalist feminist kuram bağlamında bilhassa hane içi ücretsiz kadın emeğinin ele alınması ve “yuva ideolojisinin” gündeme gelmesi, kadının evdeki emeğinin burjuva kültürünün yeniden üretimine katkısı odağında değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla feminist iktisatçılar kadınların hane içi yeniden üretim faaliyetlerinin gelir olarak hesaplaması gerektiğini ifade etmektedirler (Durakbaşı, 2019: 219). Yeniden üretim faaliyetleri ve karşılıksız olarak hane içerisinde yürütülen emek yoğun faaliyetler “yuva” çatısı altında tüm kadınlar için farklı boyutlarda ve biçimlerde de olsa görünmezliğini korumaktadır. Sömürünün farklı biçimlerini deneyimleyen kadınların konumlandırılma biçimlerini ataerkil kapitalizm ile ilişkilendiren Acar Savran, iş veren olarak orta sınıftan kadınlar ile düşük ücretlere çalışmak durumunda olan işçi sınıfından kadınların birbirinin karşısında konumlandırılmasının sebebinin ataerkil kapitalizm olduğunu vurgulamaktadır (2019: 42). Bu bağlamda, yeniden üretim kadınların ezilmişliğini ortaklaştıran mekanizmanın kendisidir. İşçinin yeniden üretiminden emeğini ortaya koyan kadınlar olduğu gibi orta sınıf aile yapısı içerisinde de kadınlar neslin devamlılığı ve bakımından sorumludur (2019: 48). Emeğe ilişkin üretim ve yeniden üretim gibi bir ayrımın varlığı kadınların yapmakta olduğu ve sorumluluk aldığı birçok emek biçiminin görünmezliğine sebebiyet vermektedir. Kadınların ev içi emek kapsamında ürettikleri ve bu bağlamdaki etkinlikleri Dedeoğlu’nun da ifade ettiği gibi direkt olarak piyasaya bağlanmaktadır. Bu açıdan da ev kadını olarak toplumsal anlamda konumlandırılan kadınların emeklerine odaklanması ayrıca zaruridir (2019: 149). Üretim ve yeniden üretim alanlarının ayrı olması kapitalizm ile ilişkili bir durumken, yeniden üretim alanının kadın ile ilişkilendirilmesi ise doğrudan ataerkillik ile ilişkilidir (Acar Savran, 2019:13). Dolayısıyla kadınlar üretime katılmadıkları için değil yaptıkları faaliyetlerin iş olarak

algılanmaması ve düşük statülerde çalışmak durumunda kaldıkları için ezilenler olarak konumlandırılmaktadırlar (Özby, 2019: 159).

Toplumsal yeniden üretim kavramı özelinde yürütülen tartışma, üretimi meta ve sermaye üretiminin ötesine, insanlığın da yeniden üretilmesi bağlamında açıklamaktadır (Yaman, 2022: 35). Bir bakış açısı olarak bu yaklaşım kadınların ezilmişliğine odaklanması ve bütüncül bir bakış açısı sunması açısından oldukça önemlidir. Ancak kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsiz ilişkilere odaklanmadan, yalnızca toplumsal yeniden üretimi tartışması açısından da eleştiriler almaktadır (2022: 22). Kadınların ezilmişliğini kapitalizmin ötesine taşıyorsak, ataerkilliği ve sömürü sistemini de tartışmaya açarak daha faydalı bir tartışma yapmak mümkündür ve böylece kapitalizmle sınırlı olmayan ataerkillik ile de mücadele edilmiş olacaktır (2022: 38). Yaman, toplumsal yeniden üretim kuramcılarının Marksist kuram ışığında kadınların ezilmişliğini açıklama çabalarının tek başına yeterli olmayacağını vurgularken Marksist kuramın feminizm açısından önemini de yadsımamaktadır. Feminizmin buradaki ekstra vurgusu ve önemi, kadınların kadın olmalarından kaynaklı ezilmiş olmaları ve cinsiyete dayalı eşitsizliklerdir (2022: 45). Benzer bir biçimde Brown, sosyalist-feminist argümana referansla, kapitalizmin tek başına bertaraf edilmesinin yeterli olmayacağını, ataerkil aile yapısının, yaklaşımlarının ve yarattığı durumların da ortadan kaldırılması gerekliliğini vurgulamaktadır (1975:28).

Sınıfa ve kapitalizme ilişkin halihazırda yürütülen tartışmaların yetersizliği eleştirisi ile doğan radikal feminist hareket ise, ataerkilliğin kapitalizmden daha eski bir tarihe sahip olduğu ve ekonomik çıkarlar dışında, politik, cinsel, kültürel, sosyal ve ideolojik birçok kaynaktan beslendiği ve farklı bir baskı biçimi olduğu iddiasını taşımaktadır (Slattery: 2018, 143). Radikal feminist düşüncenin güçlenmesi ile feminizm, ayrı bir siyasal ideoloji olduğu konusundaki tereddütleri ortadan kaldırmış ve kadınların ezilmesine yönelik eleştirilerinde ataerkil tartışmalarına geniş yer vermiştir. Beden, erkek iktidarı ve cinsellik bağlamında yürüttüğü tartışmalarla doğurganlık, annelik ve kürtaj gibi birçok tartışmayı da içeren farklı yaklaşımları ile kadınların özgürlüğüne ilişkin kavramsal bir çerçeve sunmuştur (Özgün, 2012: 292). Radikal feminist düşünce ve hareket, 1960lardaki savaş karşıtı eylemlere ve hak mücadelelerine katılan, Donovan'ın da ifadesiyle eski harekettten kadınların bir araya gelerek yeni sol hareketin kendi içindeki tutum, yaklaşım ve örgütlenme biçimlerine gösterilen direnişlerle 1960ların sonu ve 1970lerin başında şekillenmiştir. Radikal feministler, sol anlayışın mücadele ettiği adalet, barış ile bağlantılı sorunların kadın sorunlarından bağımsız düşünölemeyeceğini ve kendi ötsel sorunlarının yeni sol hareketin ilgilendiği meseleler kadar önemli olduğunu vurgulamışlardır. Gerçek bir devrimci yaklaşımın feminizmden bağımsız olamayacağını altını çizmişlerdir.

Dünyada yaşanan gelişmelerin de etkisiyle kadınların kendilerini ayrı bir sınıf olarak görmeleri gerektiğinin altını çizerek, kadınların sömürülmesinin asıl nedeninin kapitalizm değil ataerkillik olduğunu vurgulamışlardır. Kadınların birbirleri ile değil ataerkillikle mücadele etmeleri gerektiğinin ve kişisel olanın politik olduğunun altını çizmişlerdir (2013: 265-266). Radikal feminizmin önemli temsilcilerinden olan Kate Millet, 1987’de yayımlanan *Cinsel Politika* adlı yapıtında, ideoloji üzerinden yürüttüğü tartışmasında, ideolojiye şartlanmanın gönüllü bir destek yarattığını ifade ederek, bu sürecin nasıl işlediğini detaylandırmaktadır. Cinsiyetlerin mevcut ataerkil tutumlara göre toplumsallaşması üzerinden cinsel politikanın gönüllülük yarattığını ifade etmektedir. Halihazırda erkeğin üstünlüğüne ilişkin var olan yargılar erkek egemenliğini pekiştirmekte ve erkeğin daha üstte konumlandırılmasını beraberinde getirmektedir. Egemen grubun değer yargıları ki; ataerkil toplumlarda bu değer yargılar erkeklere özgü değer yargılardan oluşmaktadır, ruhsal yapının ve kişiliğin bu yargılarla şekillenmesine neden olmaktadır. Cinsiyet rolleri de kadınların ev içi alan, annelik gibi rollerini pekiştirirken erkeklerde ilerleme, yükselme isteği gibi rollere odaklanmaktadır (2018: 49). Aile ataerkil ideolojinin benimsenmesinde oldukça önemli bir pozisyona sahiptir (2018: 63). Bu bağlamda ikinci ataerkil birim olarak aile, mikro düzeyde ataerkil iktidarı yansıtır ve diğer politik, kültürel faktörler yetersiz kaldığında gerekli denetimleri yaparak sisteme bu anlamda hizmet eder (2018: 60). Benzer bir şekilde, Shulamith Firestone’ın *Cinselliğin Diyalektiği* adlı yapıtı da radikal feminist düşüncenin önemli tartışmalarını içermektedir. Kadınların baskılanmasının sebebinin ekonomi değil biyoloji olduğunun altını çizen Firestone, kadının üreme işlevi ile ataerkil baskı, cinsiyete dayalı iş bölümü ve cinsiyete dayalı ayrımcılık arasında bağlantı kurmaktadır (Donovan, 2013: 277). Bu bağlamda tıpkı ekonomik sınıfların ortadan kalkması için işçi sınıfının başkaldırısına ve üretime el koyulmasına ihtiyaç olması gibi, cinsiyete dayalı toplum yapısını ortadan kaldırmak için de kadınların isyanına ve üretme kapasiteleri üzerinde söz sahibi olmasına ihtiyaç vardır. Kadınların kendi bedenleri üzerinde söz sahibi olmasının yeterli olmayacağını ifade eden Firestone, yeni nüfusun biyolojisinin yanı sıra çocuk doğurma ve büyütmeyle ilişkin toplumsal yapıların da kontrolünü ellerinde tutmaları gerekmektedir. Ekonomik sınıflara bağlı baskının ortadan kaldırılması gerektiği gibi biyolojiye bağlı aile baskısı da ortadan kaldırılmalıdır (1972: 11). Bilimsel gelişmelere paralel olarak bilinen üreme biçimlerinin dışında yapaylığa bağlı bazı buluşların üzerinde çalışıldığını ancak bilim insanları dahil olmak üzere toplumun buna kültürel olarak hazır olmadığını söyleyen Firestone, tüpte döllenmenin yanı sıra erkek ve aile egemenliğine son verecek sistemin doğal karşılanmadığını ifade etmektedir. Bu bağlamda üremeye ilişkin bilimsel çalışmalar topluma dair farklı ön yargılardan etkilenmektedir ve bu bağlamda Firestone’a göre çok az çalışma

tesadüfen kadınların yararına yapılmakta ve kadınların bilimsel çalışmaların dışında kalması da bu süreçleri etkilemektedir. Yeni üreme metotları Firestone'un da ifadesiyle, kitabını kaleme aldığı 1969 yılında bilimsel çevreler dışında ciddi bir tabudur ve hatta kadın özgürlük hareketi içerisinde bile bu konuya ilgi duymak doğal karşılanmamak korkusuyla ifade edilmeyebilmektedir (1972: 197-198). Firestone'un kuramı yakın dönem feministler, bilhassa Michél Barrett, Zillah Einstein ve Heidi Hartmann gibi Marksist bir yaklaşıma sahip olanlar tarafından biyolojiye aşırı vurgu ve determinizme kayabilecek iddiaları sebebiyle eleştirilmiştir (Donovan, 2013: 282-283). Radikal feminist düşünce geleneksel politik kuramın temellerini sarsmış ve kadınların dünyayı görme ve deneyimleme biçimlerinin merkezi önemi vurgulanmıştır. Radikal feminist düşüncenin kendi kuramsal başlangıç noktasını ortaya koyması onu diğer feminist yaklaşımlardan ayırmaktadır. Kadınların ezilmesinin kendisinin bir kuramsal mesele olduğunu ortaya koyarak, kadınlar için ve kadınlar tarafından bir kuramsal alanın güçlenmesi bağlamında öncü olmuştur. Kadınların çıkarları erkeklerinkiyle aynı olmadığından farklı ırktan, sınıftan kadınların kardeşliğine vurgu yaparak sadece kamusal alandaki sömürü biçimleri değil aile, cinsellik gibi kişisel alanların da kuramsal ve politik tartışmalara dahil edilmesi gerekliliğini vurgulamışlardır (Bryson, 2003: 163). Böylelikle toplumsal cinsiyet yaklaşımlarının ve toplumsal cinsiyet eleştirilerinin hem akademik ve hem de toplumsal düzeylerde görünür ve tartışılır olmasının önü açılmıştır (Özgün, 2013: 385).

1.2. Mücadelelerden Kurama

Kadın çalışmaları, kadın hareketinde yaşanan gelişmelerle birlikte hem akademi içerisinde hem de akademi dışından kadınların karşılıklı etkileşimi sonucu güçlenmiş, akademide var olan cinsiyete dayalı ayrımcılıkların da akademi içerisinde fark edilmesini sağlamış ve bu anlamda bir bilinç yaratmıştır (Smith, 2022: 18-19) Kadın çalışmalarının birçok disiplinle olan etkileşimi olumlu sonuçlar doğurarak, kültürel, etnik, sömürgecilik sonrası gibi birçok alanda yapılan çalışmaların gelişmesine olanak sağlamış, var olan bilgi edinme biçimlerini sorgulamayı beraberinde getirerek akademik düşünceyi bu anlamda yaratıcılık ile beslemiştir (2022: 34-35). Bu bağlamlarda yöneltilen temel sorular ve bu sorulara verilmeye çalışan yanıtlar kadın çalışmalarının ve akabinde toplumsal cinsiyet çalışmalarının güçlenmesine ortam hazırlamıştır. Kadın çalışmalarının küresel anlamda giderek yaygınlaştığı dönemde toplumsal cinsiyet çalışmaları (2022: 121) kadın çalışmalarının argümanlarını da tartışmaya açarak cinsiyete dayalı eşitsizliği ikili kategorilerin ötesine taşımıştır. Bunu yaparken de antropoloji, edebiyat çalışmaları ve post yapısalcılık gibi birçok yaklaşımdan ve disiplinden yararlanmıştır (2022: 122).

Simon de Beauvoir'ın *İkinci Cinsiyet* adlı 1949 yılında yayımladığı yapıtında sorduğu “Kadın nedir” ve “Gerçekten varlar mı?” (1956: 13) gibi toplumsal cinsiyet çalışmaları açısından birçok tartışmanın açılmasına öncülük eden soruları, kadınlığın ve erkekliğin toplumsal anlamda inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Kadınlık ve erkeklik arasında bir asimetriden söz etmek mümkündür. Erkekler söz konusu olduğunda kadınlara ilişkin yöneltilen sorular sorulmaya gerek bile duyulmamaktadır; erkeklik norm olandır (Smith, 2022: 23). İnsanlığın erkek olduğunu, kadının da erkekle ilişkili olarak tanımlandığını söyleyen Beauvoir, erkek özne iken kadının öteki olduğunun da altını çizmektedir (1956: 15-16). Evlilik süreçleri düşünüldüğünde Beauvoir’a göre, kadın ve erkek için evlilik aynı şeyi ifade etmemektedir. Her iki cinsiyetin de birbirine ihtiyacı olsa da bu durum eşit bir karşılıklılık barındırmaz. Erkek toplumsal olarak tamamen bağımsızken, üretici pozisyondayken ve yaptığı iş takdir görürken, kadının ev içi rolleri veya üreme süreçleri ona bir saygınlık getirmemiştir (1956: 416).

Annelik ve üreme bağlamındaki tartışmalar açısından kadınların üreme kapasitelerinden bağımsız olarak da gerçekleştirebileceği ya da erkeklerin doğurma, emzirme süreçleri olmadan pekâlâ yürütebilecekleri bakım emeği annelik ile ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda anneliğin psikolojik süreçlerin de dahil olduğu toplumsal cinsiyetli bir yapısı olduğunu tartışmaya açan Nancy Chodorow, 1978 yılında yazdığı *Anneliğin Yeniden Üretimi, Psikanaliz ve Toplumsal Cinsiyetin Sosyolojisi* adlı kitabı ve kuramı ile mevcut tartışmalara psikolojik süreçleri farklı açılardan dahil ederek katkı sunmaktadır. Kitabının ikinci baskısına önsözünde ifade ettiği gibi, toplumsal cinsiyet yaklaşımları bağlamında eserinin kuramsal katkısı psikolojik, toplumsal ve kültürel analizin dahil edilmesi ve psikolojinin toplumsal cinsiyetli toplum yapısının anlaşılması açısından merkezi bir konumda tartışılmasıdır (2021: 15). Chodorow, döneminin biyolojik anlamda indirgemeci psikanalitik yaklaşımlarına ve toplumsal cinsiyetin biyoloji tahakkümündeki açıklamalarına muhalefet ettiğini de ifade etmektedir (2021: 19). Cinsiyete dayalı iş bölümünün olmadığı, eşitlikçi bir dünya talebinden söz ediliyorsa, Chodorow’a göre bu eşitsizliği üreten mekanizmalara müdahale edilmelidir. Yaklaşımıyla mücadelenin nereyle ilgili olması gerektiğini ortaya koyan Chodorow, eşit ebeveynliği yani birincil ebeveynliğin kadınlar ve erkekler arasındaki eşit paylaşımını vurgulamaktadır (2021: 401).

Joan Scott ise halihazırda var olan tarihsel yaklaşımları eleştirerek, iktidar ilişkilerini hesaba katılarak toplumsal cinsiyete ilişkin bilimsel yaklaşımların gözden geçirilmesini önermiştir. İkili karşıtlıklar bağlamında geliştirilen kategorilerin toplumsal cinsiyetin sağlayacağı faydayı gölgelediğinden söz etmektedir (Smith, 2022: 129-130). Joan Scott, Delany’in hikayesine referansla, görmek ile elde edilen bilgiye ilişkin bazı tartışmalarda bulunmaktadır. Buradaki tartışmaya referansla, görmek bilmenin temelidir, yazmak ise yeniden

üretimdir, aktarımdır, görsel deneyimle elde edilen bilginin iletişimidir. Bu tarz bir iletişim, geçmişte görmezden gelinenleri ya da atlananları belgelemeye ilişkin tarihçilerin kullandığı bir yöntemdir (1992:24). Bu yaklaşımla, geleneksel tarih anlayışında genellikle değersiz görülen olaylara ve insan yaşamının farklı boyutlarına ilişkin yeni kanıtlar ortaya koyulmaktadır. Sadece hikayeleri değil, özneleri de çoğaltarak tarihin temelde farklı, hatta uzlaşmaz bakış açılarından yazıldığı ve hiçbirinin tamamen doğru olmadığı konusunda bir ısrarı barındırmaktadır. Böylece klasik tarih anlayışında bir krize de yol açılmaktadır. Delany'nin anısında olduğu gibi, bu tarihçiler alternatif dünyaya ilişkin değerler ve pratikler için kanıt sunmaktadırlar ki bu değerler ve pratikler toplumsal dünyaların hegemonik inşasını yalanlamaktadır. Normatif tarihe meydan okuma, resmin genişletilmesi, eksik bilgiden ya da bakış açısından kaynaklı gözden kaçmaların ortadan kaldırılmasıdır. Böylesi bir meydan okuma meşrutiyetini, başkalarının deneyimlerini ve yaşamlarını aktarmayı öğrenen tarihçilerin otoritesine dayandırmaktadır (1992: 23-24). Deneyimi görünür kılma projesi, bu sitemin işleyişinin ve tarihselliğinin analizini engellemekle kalmaz sistemin koşullarını yeniden üretebilir. Deneyimi görünür kılma çabası sayesinde alternatif davranışlar ve baskılar görünür hale gelir ancak bu alternatifleri, baskın cinsellik kalıpları ve onları destekleyen ideoloji çerçevesine de yerleştirmek de mümkündür. Farklı bir grubun deneyimini görünür kılmak, baskıcı mekanizmaların varlığını ortaya koymaktadır ancak bu mekanizmaların içerden nasıl işlediklerini açıklamakta yetersiz kalabilmektedir. Farklılığın ilişkiselliğini anlamakta güçlükler yaratabilmektedir. Böylesi bir şeyin mümkün olması için, söylem aracılığıyla özneleri konumlandıran ve öznelerin deneyimlerini üreten tarihsel süreçlere dahil olmamız gerekir. Bu tanımlamada deneyim, bizim açıklamamızın temeli olamaz; yalnızca hissedildiği ve görüldüğü için otoriter bir yapıya da sahip değildir. Daha ziyade elde edilen bilgiye yönelik açıklamaya çalıştığımız şeyin kendisidir. Deneyimi böyle ele almak hem deneyimi hem de ürettiği kimlikleri tarihselleştirmeyi gerektirmektedir. Böylesi bir yaklaşım, deneyim de dahil olmak üzere genellikle verili kabul edilen tüm kategorilerin eleştirel olarak ele alınmasını içermektedir (1992: 25-26). Jamaikalı siyahi kimliği üzerinden yapılan tarihselleştirme üzerine Scott, 20. yüzyılın sonlarına doğru uluslararası ırkçı politik ekonomi bağlamındaki söylemlerle tarihselleştirilen bir siyahi deneyimine değinmektedir. Özneler söylemsel olarak inşa edilmektedir, deneyim dilseldir ancak sabit değildir. Toplumsal ve kişisel olan birbirinin üstüne binmektedir ve tarihsel olarak çeşitlidir. Kimliğe ilişkin kategoriler ile birlikte benliğe yönelik düşünceler de değişmektedir (1992: 33-35). Deneyim bir yorumlama biçimidir ve yorumlanması da gerektirir. Açık ve basit değildir, bu yüzden de sürekli olarak sınanmaktadır. Tarihçinin tarafsızlığını garantilemez zira hangi kategorilerin tarihselleştirileceği politiktir ve

söz konusu tarihçinin bilginin üretimindeki payının farkındalığı ile ilgili bir durum söz konusudur. Bu bağlamda deneyim açıklamanın temeli değil, açıklanmak istenendir (1992: 37-38).

Judith Butler ise toplumsal cinsiyetin kendisinin inşacı bir yapıya sahip olduğunu belirterek hem cinsiyetin hem de toplumsal cinsiyetin kültürel olarak belirlendiğinin altını çizmektedir. Bireyler, toplumsal olarak dolayımlanan kimliklerle ve cinsiyetlerle adlandırılmaktadırlar ve bu adlandırmalar üzerinden bir performans sergilemektedirler (Smith, 2022: 136-137). Butler, belirli toplumsal cinsiyet ifadelerinin idealleştirilmesinden duyduğu endişeyi ifade ederek böyle bir idealleştirmenin kendisinin bir hiyerarşi ve dışlama yaratabileceğinin altını çizmektedir. Post-yapısalcılığı feminizme uyarlamaktansa, post-yapısalcılığa içkin kuramları feminist bir yaklaşımla yeniden ele alınmasına vurgu yapmaktadır. Böylece post-yapısalcılığın tek bir yaklaşım olmadığını hatta son dönemde post-yapısalcı yaklaşımların sömürgecilik sonrası araştırmalarda, cinsellik ve toplumsal cinsiyet çalışmalarında varlık bulunduğu ifade etmektedir (2018: 12-13). İktidardan bağımsız herhangi bir siyasal konum olmadığını söylerken Butler, aynı zamanda bu gerçekliğin kendisinin var olan koşulları tersine çevirme ve kesintiye uğratma potansiyelini yarattığı belirtmektedir (2018: 38). İkili karşıtlıkları ve buna bağlı inşa edilen cinsiyete dair algıları reddederek toplumsal cinsiyete bağlı olarak bedenlerin geçerlilik kazandığının, yeni doğan bir bebeğin ancak kız ya da erkek çocuğu olduğuna ilişkin soruların yanıtlanması ile insanlaştığının, ikili tanımlamalara uymayan herhangi bir bedenin kabul göremeyeceğinin altını çizmektedir. Bu bağlamda Beauvoir'ın “kadın doğulmaz, kadın olunur” (Beauvoir, 1956: 273) söylemine bir kez daha değinerek, toplumsal cinsiyetin bir edinim olduğunu tekrarlamaktadır (2018: 191). Toplumsal, ideolojik ve söylemsel olarak inşa edilen ve icra edilen cinsiyetlere ilişkin tartışma yürütürken Butler, evrensel ataerki yaklaşımları bağlamında feminizme yöneltilen eleştirileri de dile getirmektedir. Bazı feminist yaklaşımlar evrensel bir ataerkiye ilişkin görüşlerini desteklemek adına Batı dışındaki kültürlere yönelebilmektedirler. Bu bağlamda, toplumsal cinsiyete dayalı ezilmelerin Batı dışındaki kültürlere içkin olarak yansıtılması hızlı bir yargıya sebep olabilmektedir. Evrensel ataerki tartışmaları görece geride kalsa da evrensel kadınlar kategorisini beslemiştir. Bu açıdan bakıldığında, kadınların ezilmişliklerinin bir ortaklık çerçevesinde tartışılması ya da belirli hâkim söylemler ve yaklaşımlar ile ifade edilmesi tartışmalı bir konudur (2018: 46-47). Kadınlar kategorisinin “tutarlı ve istikrarlı bir özne olarak” inşa edilmesinin toplumsal cinsiyet ilişkilerini şeyleştirilebileceğine ilişkin kaygısını dile getirerek Butler, böylesi bir yaklaşımı sorunsallaştırmaktadır (2018: 49).

Kandiyoti, 1960lardaki ikinci dalgayla Batı’da meydana gelen gelişmelerle paralel ilerleyen akademik alandaki gelişmelerin hem sosyal bilimlerin kendi içinde hem de coğrafi olarak her bölgeye aynı oranda yansımadağını altını çizer. Kuramsal anlamda üç safhadan bahsetmektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde ilk aşama olarak tanımladığı dönemde sosyal bilimlerdeki erkek egemen yaklaşım eleştirilmiş ve ciddi bir kaynak birikimi oluşmuştur. Her ne kadar keskin sınırlarla belirli bir dönemsel ayırmadan söz edilmese de ikinci safha olarak düşünülebilecek dönemde kadınların ezilmişliğine ve cinsiyete bağlı eşitsizliğe ilişkin liberal, Marksist/sosyalist, psikoanalitik ve post-yapısalcı feminist yaklaşımlarla açıklamalar getirilmeye çalışılmıştır. Liberal feministler kamusal alan bağlamında bir tartışma yürütürken, kadınların ezilmişliğini toplumsal ve yasal engellemelerle bağlantılı açıklamaktadırlar. Bu bağlamda da özel alana ilişkin toplumsal roller ve ev içi süreçler mercek altındadır. Sistemsel bazda kadınların ezilmişliğini açıklamada bazı noktalarda eksik kalması sebebiyle farklı tartışmalar çerçevesinde radikal ve sosyalist feministler farklı bakış açılarını ortaya koymuşlardır. Radikal feministler annelik, cinsiyete bağlı normatif zorlamalar, şiddet gibi konuları tartışmalarının merkezine koyarken sosyalist feministler ataerkiyi ve kapitalizmi birbirini etkileyen ancak iki ayrı sömürü sistemi olarak ele almışlardır. Bir yandan bu tartışmalar yürütülürken bir yandan da Üçüncü Dünya ülkelerinin bölgesel bağlamdaki problemleri ve buradaki kadınların yaşadıkları sorunlar özgünlüğünü ortaya koymakta ve mevcut kuramsal gelişmelerin ötesinde birtakım sorgulamalar geliştirilmek zorunluluğu doğmaktadır. Bu bağlamda mevcut Batılı kuramcılarının ve çalışmacıların bakış açıları sorgulanmaktadır. Tüm bu gelişmeler bağlamında ve ötesinde post-yapısalcılar da mevcut tartışmalara var olan kategorilerin sorgulanması bağlamında bir yaklaşım sunarak, söyleme vurgu yapmakta ve “kadın” kategorisinin kendisini sorunsallaştırmaktadırlar. Tüm bu tartışmalar ve yaklaşımlar bağlamında 1980lerle birlikte toplumsal cinsiyet yaklaşımlarının ön plana çıktığı bir aşamaya geçilmiştir (Kandiyoti, 2000: 124-127). Feminist hareketin “dalgalarına” değinirken Aksu Bora da benzer bir şekilde, 1980ler sonrası sürecin toplumsal cinsiyet tartışmalarının içeriğini genişlettiğinden bahsetmektedir. 1970lerde farklılıkların erkeklik ve kadınlık özelinde yoğunlaştığını vurgularken, 1980lerden sonra kadınların kendi içerisindeki sınıfsal, ırksal, yönelimlerle ilgili farklılıklarına odaklanılan ve literatürde üçüncü dalga feminizm olarak adlandırılan bir döneme geldiğinin altını çizmektedir (2021: 41).

1.3. Kız Kardeşlik Tırnak İçinde

Farklı etnik yapılardan, sınıflardan, ırklardan ve yönelimlerden kadınların giderek yükselen sesi, toplumsal cinsiyet çalışmaları içerisinde ikinci dalgaın da etkisiyle güçlenen kız kardeşliğin tartışmaya açılmasını ve farklılık kavramının giderek görünür olmasını sağlamıştır

(Smith: 2022 56-57). Kadınlar arasındaki farklılıklara dikkati çeken (post-modern yaklaşımlar bu farklılıkları daha da öteye taşıyarak tüm kategorileri sorunsallaştırmaktır) Siyah feminist⁶ kuramcılar kadın ile kastedilenin beyaz kadınlar olduğunu ve siyahi kadınların merkeze alındığı bir yaklaşımda koşulların farklılaştığından söz edileceğini dile getirmektedirler. 19 yüzyılın çok erken dönemlerinden beri siyahi kadınların kadın hakları bağlamında ve feminizm açısından önemli katkıları olsa da çok yakın tarihe kadar Batı feminizmi içerisinde merkezi bir konumda yer almamışlardır. Yirminci yüzyılın sonları ile birlikte daha sistemli analizler sunarak ve özgün eleştirileri ile bugününün önemli yaklaşımlarını ortaya koymaktadırlar. Geliştirdikleri yaklaşımlar yalnızca siyahi kadınlarla sınırlı olmayıp tüm feminist tartışmalara etki etmektedir. Bu bağlamda, Batı feminizmine getirilen başlıca eleştiriler kadınların hepsinin Batı’da yaşamadığı, beyaz olmadığı ve herhangi bir Batı ülkesinde yaşayan kadınların deneyimlerinin de aynı olmadığı üzerinde yoğunlaşmaktadır (Byrson, 2003: 226-227). Buradan hareketle, söz konusu kaygıları taşıyan ve bu anlamdaki mücadelelerini sürdüren birçok siyah feminist kuramcı, feminizm kavramının kendi deneyimleri ile olan ilişkisinin yetersizliği düşüncesi üzerine alternatif olarak Alice Walker’ın *womanism* (kadıncılık) terimini kullanmayı seçmişlerdir (Smith, 2022: 150). 1960lardaki sivil haklar bağlamındaki mücadelelerin içinde olan Walker 1970ler de Siyah feminist hareketin öncülerindendir (Donnelly: 2010, 64). Walker feminist teriminin beyaz olmayan kadınların özgül problemlerini göz ardı ettiği düşüncesiyle 1983 tarihli *In Search of Our Mother’s Gardens: Womanist Prose* adlı çalışmalarının toplandığı eserin önsözünde *womanist* kavramını detaylandırmaktadır. Bu bağlamda, *womanism* kavramı Walker’a hem kendisinin hem de çevresindekilerin benzer deneyimlerini anlamlandırma bağlamında ayrı bir pencere açmaktadır (2010: 66). Walker’ın, *womanist* sözcüğünü açıklarken kullandığı *womanish* kelimesine ilişkin referansı bu bağlamda oldukça açıklayıcıdır. *Womanish* sözcüğünün, kendi halk kültürlerinde kız çocuklarına anneleri tarafından kullanılan bir sözcük olduğunu ve bu sözcüğün bir noktada beklenen davranış sınırlarını zorlayan, “iyi” kabul edilenden daha fazlasını bilmeyi isteyen, cesur ve cüretkâr davranışları işaret eden bir sözcük olduğunu belirtmektedir. *Womanism*in ve feminizm ilişkisini mor ve lavanta arasındaki ilişkiye referansla açıklamaktadır (1983, xi-xii). Walker’ın kavrama ilişkin açıklamasının taşıdığı imadan hareketle, Siyah feministler, feminist hareketin tüm kadınlar için “iyi” olanı bilme yaklaşımlarını tartışmaya açmışlardır. Verili alan içerisinde ve belirlenmiş sınırlarda bir feminizm tartışmasının kendi deneyimlerini içermesinin pek mümkün olmayacağını ortaya koymuşlardır. Tıpkı anlatıdaki kız çocuğunun kendisinden beklenen toplumsal davranış kalıplarını zorlayarak bilmek istemeye cesaret etmesi gibi, verili tartışmalar içerisinde Siyah

⁶ İngilizce literatürdeki kullanımı ile *Black feminism*.

feministler de kendi tartışmalarını ve feminizmlerini ortaya koymuşlardır; lavanta ve mor birbirini çağrıştırırsa da aynı değildir.

Siyah feministler, yalnızca var olan koşullarda beyaz feminizme dahil olmama ve beyaz feministlerin normallik yaklaşımlarına eleştirileri bağlamında ortak bir görüşe sahipken, siyahi kadın deneyimlerinin analiz noktası olarak merkeze alınması gerektiğine yönelik yaklaşımlarla herhangi bir grubun merkezde yer almasına karşı çıkan yaklaşımlar noktasında farklı görüşler vardır. Siyahi kadınların merkeze alınması bağlamındaki tartışmalarda Bryson'un da işaret ettiği gibi (2003: 228) Angela Davis'in yaklaşımları ön plana çıkmaktadır. Davis, feminizmin dalgaları üzerinden yirmi birinci yüzyılın feminist tarihçilerine yönelik eleştirisini üçüncü dalga bağlamında yeniden ele alır. Siyahi kadınların çabalarını ve katkılarını nasıl ele alacaklarını tartışmaya açarak Beyaz kadın hareketinin ve mücadelelerinin merkeze alındığına yönelik eleştirilerini sıralamaktadır. Anaakım kadın hareketinin, siyahi kadınların eşitlik mücadelelerini dışarda yürütmek durumunda bırakan dışlayıcı politikaları olduğuna değinir. Kendi isimlerinin kadın hareketinin öncüleri arasında yer almamaya devam edip etmeyeceğini sorgular. Kadın hareketinin biri görünür olan diğeri ise görünür olmayan, biri alenen kabul edilen diğeri bu hareketin parçası olan bilinçli işçi sınıfı kadınlar dışında görmezden gelinen iki düzlemi olmaya devam edecek mi sorularını sormaktadır. Bu sorulara verilen yanıtların olumlu olması durumunda kadın hareketi eşitlik mücadelesi konusunda yetersiz kalacak ve devrimci potansiyelini gerçekleştiremeyecektir. Böylesi bir gerçeklikte üçüncü dalga, birinci ve ikinci dalganın ırkçılıkla ilgili kusurlarını taşımaya devam edecektir. Bu tarihsel örüntünün kırıldığından emin olmak ve tek bir mücadele gücü yaratmak için, tüm kadınların isteklerinin temsil edildiği, işçi sınıfı ve yoksul kadınları etkileyen temel meselelere ciddiyetle sahip çıkan devrimci ve çok kültürlü bir hareket oluşturma zorunluğunun altını çizmektedir (1989: 6-7).

Bu tartışmalar bağlamında ırkçılığa karşı çıkmak ile cinsiyetçiliği sonlandırmanın birbirinden ayrılamaz olduğunun altını çizerek hooks, cinsiyetçilik ve ırkçılığın ayrı olduğunu iddia etmenin varoluşlarını inkâr etmek olduğunu ve cinsiyetin ve ırkın insan kimliğinin görünümüleri olduğunu söylemektedir (1990: 13). Amerika'da feminizmin cinsiyetçi baskıya en çok maruz kalan kadınlar tarafından yükselmediğini ifade eden hooks, her gün fiziksel, duygusal, ruhsal şiddete maruz kalan sessiz çoğunluk olarak değindiği kadınlardan bahis açmaktadır. Bu bağlamda Betty Friedan'ın tartışmalarını eleştirerek, beyaz kadınların problemlerini tüm kadınların problemi olarak sunmasının, tartışmayı ırk, sınıf, cinsiyet bağlamında dolayımlanan ayrımcılıktan uzaklaştırdığını ifade ederek Friedan'ın bahsettiği ve cinsiyetçiliğin mağduru olan kadınların eğitilmiş beyaz kadınlar olduğu eleştirisini getirmektedir. Friedan'ın bahsettiği kamusal alanda çalışmayan kadınların problemlerinin

gerçek problemler olduğunu kabul eden hooks, bu kaygıların kitleler tarafından paylaşılmadığını ve kadınların büyük çoğunluğunun probleminin ekonomik zorluklar, etnik ve ırksal ayrımcılıklar olduğunu belirtmektedir. Beyaz kadınların çalışmalarında yer bulmaya başlayan ırkçılığın, beyaz kadının üstünlüğünü pekiştiren nitelikte olduğunu söyleyerek kadınların ırksal ve etnik sınırların ötesinde politik bağlar kurmasını engellediğini de ifade etmektedir. hooks'a göre hâkim feminist söylemi belirleyen beyaz kadınların ırksal bir politika olarak beyaz üstünlüğünün ve kapitalist, ırkçı ve cinsiyetçi bir devlet içerisinde sınıfın psikolojik etkisinin farkında olmadıklarını ifade etmektedir (1984: 1-4). Söz konusu tartışmalar bağlamında çözüme yönelik olarak kadın dayanışmasının önemini vurgulayarak, kadınların kız kardeşliğin gerçek biçimini öğrenmesi gerektiğini de ifade etmektedir. Bu bağlamda feminist harekete politik dayanışmayı öğrenme bağlamında bir zemin sunsa da kız kardeşliğin işaret ettiği “ortak baskılanma” tüm kadınlar için aynı olmadığı için farklı kadınların maruz kaldığı karmaşık toplumsal gerçeklikleri de çarpıtmaktadır. Sürdürülebilir bir kız kardeşliğin ve dayanışmanın kadınları güçlendireceğinin altını çizerken bunun burjuva kadın hareketi ile olamayacağının altını çizmektedir. Ortak bir mağduriyet üzerinden bir kardeşlik kurma farklı ezilme biçimlerine sahip kadınlar için bir ortaklık değildir. Bu bağlamda hooks, kadınları bir mağdur ya da bir kurban olarak nitelendirilerek birbirleri ile ilişki kurmalarının eril bakışı yansıttığını ve hatalı olduğunu ifade etmektedir (1984: 43-45). Gerçek bir dayanışma için egemen yaklaşımları kullanmak yerine özgül kavramların geliştirilmesi gerektiğinin altını çizen hooks, cinsiyete dayalı toplumsallaşmayı ortadan kaldırmak için kadınların birbirini güçlendirmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır (1984: 47). Bu bağlamda hooks'un da ifade ettiği üzere, kadınların dayanışmayı güçlendirmek için farklılıklarından vazgeçmesine ya da baskıya ilişkin ortak bir tanımlama yapmasına gerek yoktur. Düşmanda ortaklaşmaktan ziyade farklılıkların değer gördüğü, cinsiyetçiliğe son verme gibi ortak ideallerde birleşmek ve bu anlamda bir kardeşlik geliştirmek önemlidir (1984: 65).

Bu tartışmalardan hareketle Siyah feminist hareketin mücadelesinin yalnızca siyahi kadınlar için olmadığı anlaşılmaktadır. Hatta feminist mücadeleyi cinsiyet meseleleri sınırlandırmanın da doğru olmayacağı fikri ön plana çıkmaktadır. Siyahi kadınların mücadelenin dışında bırakılmasının, beyaz kadınların maruz kaldıkları sorunların analizinde de problem yaratacağı anlaşılmaktadır. Tüm dünya kadınlarının birbiriyle alakalı olduğu ve birlikte mücadele etmesi fikri siyahi kadınlar ve üçüncü dünya kadınları arasında yaygın bir fikirdir. Ancak dayanışma ve birlikte hareket etme fikri de tartışma yaratmaktadır. Zira farklı dezavantajlılıkların olduğu koşullarda bu dezavantajlılıkların görmezden gelinmesi, siyahi kadınların çıkarlarının önemsenmemesi ya da tüm baskı biçimlerinin benzer olduğuna ilişkin

algıların gelişmesi gibi tehlikeleri de barındırmaktadır. Ayrıca Siyah feminizm kavramının kendisinin de bazı grupları dışarda bırakacağı tartışması da bu bağlamda önemlidir. Zira Siyah feminizmle kastedilenin tam olarak neyi kapsadığı konusunda eleştiriler de vardır. Bu gibi tartışmalarda kimliğin ve bilginin kendisinin inşa edildiği düşüncesini taşıyan, marjinalleştirilmiş seslere yer veren ve “doğrunun” kanıtlanabilirliğini tartışmaya açan postmodernizmin etkisi önemlidir (Byrson, 2010: 230-233).

1.4. Doğulu Kız Kardeşlerin İtirazları

Farklılık tartışmaları bağlamında Batılı feminist harekete, Siyah feminist hareketin dışında da eleştiriler yöneltmiştir. Siyah feminizmin yönelttiği eleştirilere benzer yerden ancak farklı dinamiklerle Spivak da *Madun Konuşabilir mi?* adlı çalışmasında “[ç]özüm, yekpare “kadın” topluluğunun eşit derecede yekpare olan “aynı sistem” karşısında, çatlak barındırmayan öznellikleri sayesinde kendileri adına konuşabilen ezilenler listesine pozitivistçe dahil edilmesinde de yatmaz” (2016: 34) diyerek tekparça bir yaklaşımın sınırlılıklarını ve yetersizliklerini açıkça ortaya koymaktadır. Böylece çözümü burada aramanın gerekliliğini sorgulamaktadır. Spivak’ın da ifade ettiği gibi, ne tek bir kadın topluluğundan bahsetmek mümkündür ne de kadınların maruz kaldıkları dezavantajlılıkların muhatabı sistemler aynıdır. Bu aynılık tartışması aynı zamanda indirgemeci ve üstenci bir bakış açısını da beraberinde getirebilmektedir. Böylesi genellemeleri içeren yaklaşımlar toplumsal cinsiyet bağlamındaki ilişkilerin anlaşılmasını daha da zorlaştırmaktadır (Lazreg, 2000: 152). Farklı toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik koşulları olan ülkeleri tek tipleştirmek ve farklılıklarını görmezden gelmek toplumsal cinsiyet ve feminizm çalışmaları açısından yanlışlıkları barındırmaktadır. Bunun yanında feminizm tartışmalarını dünyadaki tartışmaların uzağında, yaşanan ülke ile sınırlandırmak da doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, belirli ülkelerin ön plana çıkmadığı daha geniş bir bakış açısidir (Bora, 2020: 508). Feminizmin Batı’dan Doğu’ya öğrenilen bir şey olmadığını ve kendisinin de bizihi feminizmi Doğulu halasından öğrendiğini dile getiren Sara Ahmed de feminizmin tek bir anlatıya indirgenemeyeceğini açıkça ortaya koymaktadır (2021: 16). Ayrıca Sara Ahmed’e göre beyaz olmayanların maruz kaldığı şiddet sadece cinsiyet temelli de değildir. Sömürgecilik, kölelik bağlamında ve kültürel, dilsel anlamda da şekillenen boyutları vardır (2021: 115).

Sömürgecilik karşıtı mücadelelerin kadın hareketini etkilediği ve kadın hareketinden etkilendiği durumları görmek mümkündür. Bu bağlamda Leila Ahmed, Mısır’da kadınların ilişkilendirildiği ilk politik eylemin 1919’da Britanya’ya karşı ulusalcıları destekleyen yüzlerce kadının yürümesi olduğunu ifade etmektedir. Ulusalcı bir eylem olsa da kadınların bu pratiği kadınların konumları ile ilgili sonraki adımlarında da etkili olmuştur. Ahmed, Mısır Feminist

Birliği'nin kurulmasında ve birçok ilerici gelişmelerde ve yapılan eylemlerde bu süreçlerin etkilerinin olduğunu da belirtmektedir. Huda Sha'rawi ve arkadaşlarının 30lu ve 40lı yıllardaki çabaları ile kadınların eğitime erişimi bağlamında ilerici adımlar atılabimiştir ve bu yaklaşımları ve kazanımları diğer feminist adımları tetiklemiştir (1982:160). Cezayir'in sömürgecilik süreçleri ve koşulları bağlamında farklı bir yapısı olduğunu vurgulayan Ahmed, milliyetçi ve reformcu kaygıların ve kadınların eğitime ilişkin direncin de çalışması kapsamında değindiği Türkiye'den ve Mısır'dan farklı olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda az sayıda reformcunun kadınların özgürleşmesine vurgu yaptığını ifade ederken, sömürgecilik karşıtı bir tavır olarak kültürün ve kimliğin korunması bağlamında kadınların geleneksel kültürü koruması gerektiğini düşünen görüşler ön plandadır. Bu anlamda bağımsızlık sonrası süreçte de kadınlara ilişkin meselelerinin bir koruma ya da özgürleşme tartışması temelinde Cezayirli ve Fransalı erkekler arasında bir tartışma konusu olduğu görülmektedir (1982: 163-164). Dönemin Güney Yemeninde de mücadelenin İngiliz sömürgecilere karşı olduğunu ifade eden Ahmed, kadınlar açısından mücadelenin Cezayir'den farklı olduğunu ifade etmektedir. Güney Yemen'in özgürlük mücadelesinin sosyalist hedeflerle ilintili olduğunu ifade ederek kadınların özgürleşmesinin de önemli bir hedef olduğunu belirtmektedir. Bağımsızlıktan sonra bu anlamda adımlar atıldığına, kadınların mücadelelerde yer aldığına, Kadınlar Birliği'nin kadınların teknik eğitimler alması için merkezler kurduğuna ve kadınların aldıkları eğitimlerle bağlantılı işgücüne katıldığına değinmektedir. Tüm bu tartışmalar ışığında Ahmed, Ortadoğu feminizminin kendine özgü ve yerel yapısı olduğunu ifade ederek, bu anlamda tanıştığı kadınların ataerkilliğe ve baskıya karşı Batılı kız kardeşleri kadar net ve güçlü farkındalıklarının oluşunu ifade etmektedir (1982: 165-167). Ahmed'in Ortadoğu kadınlarının mücadelelerine ilişkin söz konusu kıyaslamalı tartışması, sunduğu tarihsellikler ve bahsettiği ülkelerinin aslında aynı olmayan mücadele gelenekleri, Lazreg'in Batılı bakışın tek tipleştirilen yapısına yönelik eleştirisini akla getirmektedir. Ortadoğu coğrafyasında bulunan bir ülke kadınları hakkında bir çalışma yapılırken kullanılan Ortadoğu kadınları ifadesini tartışmaya açarak böyle bir kategorileştirmenin hatalı olduğunu zira Ortadoğu'da birbirine benzemeyen çok sayıda ülke olduğunu vurgulamaktadır. Avrupa'da yer alan bir ülke ile ilgili çalışma yaparken ya da tarihsel bir dönemi ele alırken Avrupa kadınları gibi genel bir kategorileştirilmeye gidilmediğini vurgulayarak, böylesi bir genellemenin kendisinin sorunlu ve asimetrik olduğunu ortaya koymaktadır (2000: 146). Abu-Lughod da benzer bir noktadan, kendi etnografik çalışmaları ve buradaki karşılaşmaları bağlamında gördükleri ile Amerikan medyasının sundukları arasındaki farklılığa dikkati çekerek Ortadoğu'da yer alan ülkelerin kadınları ile ilgili genel bir algıdan bahsederek bu algının Müslüman kadınların hakları olmadığı varsayımını içerdini ifade

etmektedir (2021: 13). Kadınların kendi anlatılarından hareketle kadınların deneyimlediği özgül zorluklara ve çelişiklere değinerek, buradaki kadınlarla ilgili kendi deneyimlerinin Batılı algıya ait “bahtsız Müslüman kadın” imajından farklı olduğunu öne sürmektedir (2021: 19).

1.5. Türkiye’den Dalga Sesleri

Söz konusu tartışmalar bağlamında, Bora’ya göre Türkiye’de feminizmin tarihsel süreçleri açısından birinci dalganın II. Meşrutiyetle başladığını 1935’te Türk Kadınlar Birliği’nin feshiyle bittiğini, ikinci dalganın da 1980 sonrası süreçte yükseldiğini ifade ederken halihazırda tartışmalı bir yapıya sahip olan üçüncü dalganın tarihselleştirmesinin pek de mümkün olmadığını ifade etmektedir. Üçüncü dalganın başlangıcına ve neyi kapsadığına ilişkin bir netliğin olmadığından hareketle farklı tartışmaların aynı zamanlarda yapıyor olmasının üçüncü dalganın yarattığı atmosferle ilgili olduğunu söylemek mümkündür Feminizmin Türkiye’de görünürlüğünün artması 1990ların sonlarına doğru gerçekleşirken kökenlerini 1980 öncesi sol hareketle ilişkilendiren Türkiye feminist hareketin geçmişinin çok daha önceye dayandığının bilincine varması Bora’nın ifadesiyle ikinci dalga olunduğunun öğrenilmesi yine 1990ların ortalarında Osmanlı’daki kadın hareketine ilişkin yapılan feminist çalışmalarla sağlanmıştır ve Serpil Çakır’ın *Osmanlı Kadın Hareketi* ve Aynur Demirbilek’in *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi* adlı eserleri bu bağlamda yapılan çalışmalardır (2020: 508). Türkiye’de kadın hareketi için bir gelenek oluşturulması açısından kadın tarihini ve mücadelelerini içeren çalışmaların önemine vurgu yapan Çakır, bu anlamda yapılan çalışmaların kadın hareketinin devamlılığını ortaya koyması ve kadın hareketini güçlendirmesi açısından da önemli olduğunu ifade etmektedir. 1970li yıllarla birlikte, kadınların farklı disiplinleri sorguladıkları kadın araştırmalarının kadın tarihi çalışmaları açısından da son derece önem kazandığını hatırlatmaktadır. Türkiye’de de kadınlar tarafından, onların bakış açılarıyla ve kendileri için çalışmaların yürütülmesinin 1990’da İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Merkezi’nin açılması ile başladığını ifade etmektedir (2000, 225).

Türkiye’nin de içinde bulunduğu toplumlar bağlamında feminizmin bağlamsal dinamikleri düşünüldüğünde, birinci dalganın sömürgecilik sonrası süreçlerden, modernleşme hareketlerinden ve reformist yaklaşımlardan etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda da milliyetçiliğin etkisi altında gelişen bir süreçten bahsetmek mümkündür. Kadınların bu süreçte elde ettikleri kazanımlar bazı çelişikler barındırmaktadır. Zira kadınlar bir yandan kamusal alandaki tartışmaların içerisinde konumlanırken bir yandan da toplumsal cinsiyet rollerinin şekillendirdiği annelik, eşlik konumlandırılmalarından azade değillerdir. Söz konusu yaklaşımlar, konjonktürel süreçlerin feminist yaklaşımları etkilediğini de göstermektedir

(Kandiyoti, 2000: 128-129). Benzer bir noktadan Leila Ahmed, Türkiye, Mısır, Cezayir ve Yemen gibi ülkelerin feminizmlerine ilişkin karşılaştırmaları çalışmasında, Türkiye'nin feminist meseleleri ulusal politikalar seviyesinde tartışan ilk Müslüman ülke olduğunu ifade ederek, Mustafa Kemal Atatürk'ün eğitim, sanat gibi alanlarda ve modernleşme bağlamındaki yaklaşımlarının ve düzenlemelerinin diğer modernleşmekte olan ülkeleri de etkilediğini ifade etmektedir. Böylelikle Müslümanlık çerçevesine eğitimin de eklemlendiğini söyleyen Ahmed, tabii kadınların eğitiminin annelik görevlerini aksatmayacak şekilde düşüldüğünü de ifade etmektedir. Laiklik bağlamındaki adımlar ve yaklaşımların da etkisiyle, kadınlarla ilgili daha eşitlikçi girişimlerde bulunulduğunun da altını çizerek 1926'da kabul edilen Medeni Kanun'dan sonra 1930 da kadınlara seçme hakkı verildiğini belirten Ahmed, Türkiyeli kadınların farklı gerçekliklerine rağmen, Avrupa'nın gelişmiş ülkelerindeki kadınların haklarına eşit haklar elde ettiğini söylemektedir (1982: 156-157). Benzer bir şekilde Kandiyoti de kadın hakları meselesini erken dönemde ele alan Türkiye'nin kendi coğrafyası içerisinde bu anlamda özgün bir yapısı olduğunu ifade ederken Medeni Kanun'la birlikte aynı anda birden fazla evliliğin ortadan kaldırıldığını, boşanma ve velayet haklarının her iki ebeveyne de verildiğini içeren adımlara değinerek, kadınların yurttaşlığa kabul edilmesinin yerel seçimlerde 1930, genel seçimlerde 1934 oy kullanmasıyla olduğunu altını çizmektedir (2019: 74). Tarihsel anlamda bakıldığında, Türkiye'nin sömürge geçmişinin olmaması ve Batı sömürgesi olmuş Müslüman ülkelerden farklı bir yapıya sahip olması sebebiyle, kadın haklarına ilişkin şiddetli bir muhalefet barındırmamaktadır. Türkiye'de kadın haklarına ilişkin atılan adımlar farklı eleştirilere maruz kalmıştır. Oldukça sorunsuz olduğunu içeren görüşlerle yetersiz bulan görüşler arasında bir kutuplaşma vardır ancak Kandiyoti'nin ortaya koyduğu şekliyle, reformları tek yönlü değerlendirmemek gerektiği de anlaşılmaktadır. Reformlar kırsal alana ulaşma açısından yetersiz kalsa da kentli kadınlar için olumlu kazanımları vardır. Sınıflı bir yapıda olmasına rağmen Cumhuriyet reformlarının uzun vadeli etkilerinden söz etmek mümkündür (2019: 76-77). Laik reformların ulusal politik hedeflerle bağlantılı yapısına rağmen, Kandiyoti'nin de ifade ettiği gibi, söz konusu reformların kadın hakları açısından ilerici bir yapısı ve etkisi vardır. Bununla beraber, Türkiye'nin yakın coğrafyalardaki diğer ülkelerle var olan farklılıklarına rağmen, kadın cinselliğinin denetimi bağlamında Müslüman Ortadoğu ülkeleri arasında ortak deneyimlerin varlığından söz etmek mümkündür (2019: 90).

Erken modernleşme döneminde kadınlar reform hareketlerinde ve verilen çoklu mücadelelerde yer almış ve önemli sorumluluklar üstlenmiş olmalarına rağmen, devletin üst düzey pozisyonlarında yer almamışlardır (Sancar, 2017: 112-113). Siyasal mücadele geçmişlerine rağmen, modern ulus devlet inşasında kadınlara siyasi sorumluluklardan ziyade

ailenin inşasına bağlı sorumlulukların verildiğini ifade eden Sancar, kadınların eğitim alacakları mesleklerin de annelik rolleri ile uyumlanabilecek, öğretmenlik, ebelik gibi meslekler olduğunu belirtmektedir (2017: 192). Bu bağlamda modernleşme süreçlerinde ve ulus inşasında aileye ve aile içerisindeki sorumlulukları ile kadınlara roller atfedildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Sancar, 1945-65 arası muhafazakâr modernleşme olarak adlandırdığı dönemi “aile odaklı modernleşme” olarak tanımlamaktadır. 1968 hareketinin beraberinde getirdiği tartışmalar ve özgürlükçü yaklaşımlar toplumsal anlamda bazı dönüşümler yaratmış olsa da sıradan insanın ve kadınların “özgürleşme siyasetine” katılımı anlamında pek fazla değişime yol açmamıştır. 2000li yıllara gelindiğinde de “aile odaklı modernleşme” “İslamcılık hareketleri” ve “aile politikaları” ile daha da güçlenmiş, yaygınlaşmış ve sorgulanamaz hale gelmiştir (2017: 22).

Farklı kadınlıkların dahil edilmediği ya da belirli konumlandırmalar üzerinden ele alındığı bir yaklaşım, Batılı kadınlar kategorisinin dışında kalanların seslerinin duyulmasını zorlaştırırken, bu sesleri marjinalleştirmekte ve cinsiyetçiliğin ırk ile olan ilişkisini göz ardı etmektedir (Bryson, 2003: 228). Ortak bir ataerki fikrini yaygınlaştırma çabası güden ya da farklı kadınlık deneyimlerine içkin her ülkenin kendi dinamiklerini, süreçlerini ve mücadele pratiklerini içeren özgüllükleri görmezden gelen bir feminist yaklaşım, kadınların gerçek kurtuluşu ve özgürlüğü için doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Zira toplumsal dinamikler ve bu dinamiklerin kadın hareketlerine ve toplumsal cinsiyet çalışmalarına yansımaları kendi özgül koşullarından azade değildir. Bu düşünce kadınlık hallerinin özgüllüğünü ortaya koymakta ve farklı kadınlık deneyimlerine odaklanmayı zorunlu kılmaktadır. Batılı toplumlarla kıyaslandığında kendi koşulları içerisinde farklılıklar barındıran Türkiyeli kadınlık hallerinin etnik, ırksal, sınıfsal, ekonomik ve sosyolojik koşullardan etkilenen özgün durumlarını çok yönlü düşünmek bir zorunluluktur.

İKİNCİ BÖLÜM

KESİŞİMSELLİĞE DOĞRU: EMEK, YOKSULLUK VE SOSYAL DIŞLANMA

2.1. Kadın Emegi

Kadın emegi üzerine tartışma yürütmek, emeğin çok yönlü, karmaşık yapısını, emeğin farklı görünümelerini ve farklı dinamiklerini beraber düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Bu yüzden emek üzerine düşünmenin, tartışmanın ve yazmanın kendisi emek yoğun bir süreci barındırmaktadır. Bu tez çalışması özelinde emek tartışması yürütmek çok daha karmaşık emek biçimlerini ve pratiklerini hesaba katmayı gerekli kılmaktadır. Zira Çingene/Roman kadınların emek süreçlerine dahil olan bileşenler yalnızca toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikleri içermez, bu eşitsizliklere eklenen etnisite başta olmak üzere bir dizi tartışmayı da beraberinde getirmektedir. Bourdieu, kadınların kamusal alandaki görünürlüğüne değıştiğinin altını çizse de onlara ayrılan çalışma alanlarının daha “kırılgan pozisyonlar” olduğunu vurgulamaktadır. Yarı zamanlı, ikincil pozisyonların kadınlara ayrıldığını söyleyerek temizlik, bakım ve yemek sektöründe kadınların varlığına işaret etmektedir (2019: 117). Bu görüşü destekler nitelikte Adak, kadınları üretimde sürekli olarak yer aldıklarına dikkati çekmekle birlikte üretimde nasıl ve hangi koşullarda yer aldıklarının önemine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda kadınların erkeklere kıyasla daha düşük ücretli işlerde, güvencesiz ve olumsuz koşullarla ilişkilendirilen kayıt dışı pozisyonlarda çalıştıkları görülmektedir. Kadınların istihdama katılım biçimlerinde ve süreçlerinde ev içi rollerinin ve toplumsal cinsiyete göre şekillenen annelik ya da eşlik tanımlamalarının etkisi büyüktür (2007: 149). Halihazırda ötekileştirilen, belirli alanlarla sınırlandırılan kadınlar içerisinde toplumsal anlamda ve kimlikssel olarak dışlanan Çingene/Roman kadınların emek süreçleri ve emek piyasasındaki konumları daha da karmaşık hale gelmektedir. Bu bağlamda Çingene/Roman kadınlara ayrılan pozisyonlar katmanlı bir ötekilik tartışmasının merkezinde yer almaktadır. Bir diğer ifadeyle, emek tartışması ve emeğin görünürlük biçimleri herkes için her zaman aynı değildir. hooks’un da ifade ettiğii gibi, bütün kadınların ezilme biçimleri ve koşulları aynı değildir (1984: 5). Siyahi kadınlar özelinde ortaya koyduğı bu iddiası ile hooks, kadınların ezilme biçimlerinin özgüllüğüne de dikkati çekmektedir. Benzer bir biçimde, tarihsel olarak şekillenen kadınlıklara değinirken Bora, kadınlığın deneyimlenme biçimlerine ve sınıfsal bağlamda kadınlıklardan beklenen durumlara ve koşullara odaklanmaktadır. Orta sınıf kadınlıktan beklenen ile işçi sınıfı kadınlıktan beklenenler özdeş değildir. Bu kadınlık imgeleri sınıfsal statülerine ve bu statülerden

beklenenlere göre bir “öteki” yaratmaktadır (2021: 55). İşverenler ve çalışanlar arasındaki sınıfsal farklılıklar bağlamında farklı kadınlıkların birbirleriyle ilişkili ancak mücadele içerisinde, birbirini “değersizleştirerek” de kurulduğuna dikkati çekerek, farklılıklara rağmen kadınlık özelinde ortaklaşılan bir “kız kardeşlik” anlayışının yeterli ve geçerli olmadığını vurgulamaktadır (2021: 58). Örneğin, ev hizmetleri kadınlar arası sınıfsal ve ırksal farklılıkların anlaşılması açısından önemlidir. Viktorya dönemi İngiltere’inde sınıfsal anlamda farklı konumlandırılan orta sınıf kadınların ev işlerinden uzak durması beklenmektedir. (Özyeğin, 2005: 151-52; Bora, 2021: 77). Bu bağlamda, yaşam biçimleri, anlayışları ve kabulleri eleştirilen ve sorgulanan Çingene/Roman kadınların, kadınlık deneyimleri, emek süreçleri ve mücadele zeminleri, Çingene/Roman olmayan kadınlarınkilerle farklılaşmaktadır.

İrk, etnisite, sınıf gibi farklı dinamikler emek tartışmalarından bağımsız sorgulamalar değildir; etnisite, ırk ve sınıf kadınlar arasında hiyerarşiler yarattığı gibi erkekler arasında da belirli hiyerarşiler yaratmaktadır. Ataerkilliği, erkekler arası toplumsal ilişkiler olarak tanımlayan Hartmann, bu ilişkilerin maddi bir temelini olduğunu dile getirmektedir. Ataerkilliğin hiyerarşik yapısı sebebiyle farklı sınıftan, ırktan ya da etnik gruptan erkekler ataerki yapıda farklı bir yere sahip olsalar da kadınlar üzerinde tahakküm kurma konusunda ortaklık gösterebilirler; bu bağlamda birbirlerine bağımlıdırlar (1979: 11). Toplumsal cinsiyet hiyerarşileri gibi ırksal hiyerarşiler de toplumsal örgütlenmenin, üretimin ve yeniden üretimin görünümlerinden biridir. Bu bağlamda, içinde bulunduğumuz toplumları basitçe kapitalist toplumlar olarak tanımlanmaktan ziyade “beyazların üstünlüğüne inanan patriarkal kapitalist” toplumlar olarak tanımlamak daha doğru olacaktır (1979: 13). Ancak ataerki evrensel, değişmez bir yapı değildir; kaldı ki zaman içerisinde biçim ve etki açısından değişiklikler de göstermiştir. Bu açıdan bakıldığında, sınıf, ırk, medeni durum, cinsel yönelim, yaş gibi değişkenler ataerki yapıdan yararlanma bağlamında farklılaşan durumları oluşturmaktadır. Kadınların sınıfsal, ırksal, cinsel yönelimsel durumları da patriarkal gücün farklı boyutlarına maruz kalmalarına sebep olmaktadır. Hatta Hartmann’a göre kadınların bizatihi kendileri de kendi ilişkili oldukları erkeklere kıyasla hiyerarşik olarak daha altta yer alan erkeklere karşı ırksal, sınıfsal ya da ataerki güç uygulayabilmektedirler (1979: 13).

Anlaşılabileceği üzere ırksal düzenin işgücünü manipüle ve kontrol etmede azımsanmayacak bir önemi vardır. Madun işçiler hem ekonomik gereklilikler hem de örgütlenmeler ve eylemlilikler bağlamındaki geleneksel sınırlandırmalar sebebiyle kısıtlanmaktadır. Koşulları, örgütsel yetileri, deneyimleri ve politik hakları sınırlıdır. Serbestçe iş ya da ikamet değiştiremediklerinden pazarlık güçleri ve olanakları pek yoktur. Madun işçilerin durumları politik otoritelerden de etkilenmektedir. Devlet, iş ve popülasyon

kontrolü bağlamında müdahaleci olabilmektedir (Greenberg, 1976: 224-225). Irksal olarak bölünmüş işgücü, iş insanına ırksal düzenlerin dışında neredeyse var olamayacak yönetsel birtakım fırsatlar sunar. Bu bağlamda Fransa örneğinden hareketle Greenberg, Fransa işçi hareketindeki ideolojik tartışmaların iş dünyasında uyuşmazlığı kolaylaştırdığını dile getirmektedir. Bunlar ırksal düzenlerde var olanların az bir kısmıdır. İş gücü geleneksel, yasal ve toplumsal ayrımlardan etkilenmektedir. Söz konusu durumlar yalnızca işçi hareketinin birliğini engellemekle kalmaz aynı zamanda madunlar pahasına üst konumdaki işçiler avantajlarının peşinden gidebilmektedirler (1976: 227). İş bağlamında yetiştirilme fırsatları, toplumun genelinde var olan eşitsizlik örüntüleri ile uyumlu hareket etmektedir. Irksal düzende hükümetlerin, baskın konumdaki işçileri desteklemesi muhtemeldir. Genel olarak değerlendirildiğinde çıraklık eğitimi artarken, madun işçilerin bu programlara erişimi kısıtlanabilmektedir. Sanayileşmiş toplumların çoğunluğu ücret düzenlemelerini azalan ham madde ve “vasıfsız” işçiyi göz önünde bulundurarak düzenlerken, emek bağlamında bu biçimde bir farklılığı sürdürmektedir. Var olan ırksal eşitsizliklerin etkileri, hükümetlerin müdahaleleri, “vasıfsız” emeğin sürekliliği gibi etkenler, gelir eşitsizliğinin yeniden üretimini mümkün kılmaktadır (1976: 232). Bu bağlamda, kadın emeğinin halihazırda ötekileştirilen emek süreçlerindeki yeri daha da karmaşık hale gelmektedir. Greenberg’in tartışmasını yürüttüğü çalışmada işçi ve işveren özneyi tanımlarken ve işçi ve işveren özneye değinirken eril zamir kullanması emek piyasasında kadının konumlandırılış biçiminin ve görünmezliğinin dilsel tezahürüdür.

Ataerkinin birçok formu vardır, en bilinen haliyle ataerkillik bir kadının yakınındaki erkekler tarafından ikincilleştirilmesidir. Modern kapitalizm bağlamında bakıldığında ise ataerkillik kadınların yöneten erkekler tarafından, yöneten pozisyondaki ekonomi ve toplumsal çıkarlar adına kolektif bir biçimde tabii kılınmasını da içermektedir (Brown, 1975: 29). Kapitalizm bağlamında ve Amerika üzerinden de örneklendirdiği çalışmada Brown, kadın emeğinin değişen toplumsal süreçlerden etkilendiğini dile getirerek kadın emeğinin dönüşüm sürecini ele almaktadır. Bu bağlamda kadınlara düşük ücretler ödendiğini dile getirerek, önceleri evde ücretsiz olarak yaptıkları, yemek hazırlama, çocuk bakma ve benzeri işleri şimdi de düşük ücret karşılığında yapmaktadırlar ancak erkekler kadınların ücretli emek sürecine dahil olması sebebiyle ataerkil çıkarlarına ilişkin kayıplar yaşamamışlardır. Zira kadınlar düşük ücretli işlerinin yanında ücretsiz olarak yaptıkları yeniden üretim faaliyetlerini yapmaya devam etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında kapitalizm çifte çıkar elde etmiştir. Ücreti ödenmeyen yeniden üretim emeği hem evdeki eşe hem de sisteme çıkar sağlarken ücretli emek süreci de iş verenin çıkarına işlemiştir. Bu bağlamda evli bir kadın hem eşi hem de patronu için çalışmak

durumundadır (1975: 33-34). Brown, ailesini tek başına geçindirmek durumunda olan kadınların erkeklerle aynı muameleyi görmediğinin de altını çizmektedir. Söz konusu kadınlar ev sahipleri tarafından ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar, okullarda ve kurumlarda çocukları ile ilgili istekleri karşılanmamaktadır. Çocuklarının okuldaki başarısızlıklarından, psikolojik sorunlarından ya da suça bulaşmalarından toplum tarafından sorumlu tutulmaktadırlar. Çalışan ya da boşanmış kadınların çocukları için yeteri kadar kamuya ait bakım merkezinin olmadığına altını çizen Brown, bu kadınların evliliğin geçer akçe olduğu toplumdan bir biçimde dışlandıklarını vurgulamaktadır. (1975: 36).

Tüm bu tartışmalardan hareketle yaşadığımız dünyayı salt kapitalizm ile nitelendirmek yerine ataerkil kapitalizm tanımlaması yapmak çok daha doğru bir yaklaşım olacaktır (Acar Savran, 2020: 16; Yaman, 2022: 24). Bir diğer ifadeyle kadınların ezilmesini proletaryanın ezilmesi bağlamında tartışmak yetersizdir (Delphy, 2020: 90). Erkek emekçiler gibi kadın emekçilerin de emek üreterek kapitalist sistem içerisinde sömürülmesi, yok sayılması, güvencesiz ve zor şartlarda çalıştırılması kapitalizm bağlamında açıklanabilecek bir durumken, kadınların istihdamda yer alırken yedek işçi olarak konumlandırılarak gerektiğinde işten çıkarılıp yeniden işe alınması, annelik süreçlerinin istihdama katılımda belirleyici olması, ücretli emek süreçlerinin yanında ev içinde zamanı, miktarı ve biçimi değişken olan ve ücret karşılığı olmayan emek üretme pratikleri gibi durumlar salt kapitalizm ile ilişkili değildir. Kadın emeğinin ayrı tanımlanmaması, yani kadının hane içinde ürettiklerinin haneye ait olduğuna ilişkin anlayış ve kadının emeğinin eşi tarafından mübadele edilmesi, kadının emeği de kocanın emeği gibi konumlanmaktadır (2020: 97). Kadınların ev dışında çalışmasının koşulları ev içi emeğini aksatmamaktan geçerken, kapitalizm kadınlarla ilişkilendirilen hane içi sorumlulukları ve annelik süreçlerini sömürü düzeni içerisinde manipülatif bir biçimde kullanabilmektedir (2020: 111). Kapitalizmin yeni biçimi kadınların emek süreçlerine etki ederek erkeklerin yapmadığı “niteliksiz” işlerde kadınların çalışmasını beraberinde getirmiş ve bu durum kadınların üzerindeki yükleri arttırmıştır (Acar Savran, 2019: 215). Kapitalist sistemde kadın emeğinin meta değeri kazanmasının süreci ve koşulları erkeklerinden farklıdır. Kadınların anne olup olmaması, evli olması ya da olmaması gibi durumlar onların işe alınıp biçimlerini ve süreçlerini etkilemektedir. Ancak düşük ücret ile çalıştırmak adına evli, “katkı” sunmak isteyen kadın emeğine de yönelebilmektedirler (Yaman, 2022: 162). Kadınların kamusal alandaki varlığının kısıtlanması veya az oranda kamusal alanda yer alması onların emeklerinin (ev emeği, göçmen emeği ve benzeri biçimde) sömürülmesinin temel nedenini oluşturmaktadır (Özbay, 2019: 320). Küreselleşme ile ilgili ucuz emeğin artmasına ilişkin olarak Acar Savran da benzer bir noktadan hareketle göçten bahsetmektedir. Kadınların bir kısmı emeğin

alıcısıyken bir kısmı bu emeği satan konumdadır (2019: 81). Ev hizmetleri farklı sınıftan, toplumsal statüden, ırktan bireyleri “egemen sınıfların” kendi ortamlarında bir araya getirmesi ile diğer iş türlerinden ayrılmaktadır (Özyeğin, 2005: 38). Avrupa ülkeleri açısından kadınların işgücüne katılım oranlarının artması ile ev içi emek bağlamında göçmen kadın emeğine olan ihtiyaç artmıştır (Toksöz, 2006: 85) Göçmen kadınlar özelinde, Batılı sanayi sisteminde halihazırda ırk ve etnik kökene göre ayrıştırılan emek süreçleri kadınlar açısından ekstra dezavantajlı konumlar yaratmaktadır. Bu bağlamda kadınlar güvencesiz işlerde ve alt kademelerde yer almaktadırlar. Dolayısıyla kadınların emek süreçleri ırk, etnisite, cinsiyet ve sınıf ekseninde belirlenmektedir. Kadınlara toplumsal cinsiyet temelli yüklenen roller de onların işgücü piyasasındaki konumlarını şekillendirmektedir (Toksöz, 2006: 83-84).

Hartmann, Marksizm ve Feminizm’in eşitsiz birlikteliğini eleştirirken atılması gereken adımları dile getirmektedir. Hem kadınların konumunu ve hem de kapitalizmi anlamak gerekli iken, bu birliktelikte feminizm ikincilleştirilmektedir. Bu bağlamda bir analiz biçimi için gerekli olan yaklaşım ataerkilliğin ve kapitalizmin beraber değerlendirilmesidir. Hartmann’a göre Marksist analiz tarihsel gelişime ilişkin bakış açısı sunarken cinsiyet meselesini göz ardı etmektedir, feminist analiz biçimi ise cinsiyet meselesini odağına alırken tarihi görmezden gelmektedir. Bu bağlamda ne Marksist analizin ne de feminist analizin tek başına kapitalist toplumdaki kadını anlamada yeterli olacağının altını çizmektedir (1979:1-2; Yaman, 2022: 29). Erkeklerin ataerkil ve kapitalist sistemlerdeki genel konumlarının onları herkesin yerine getirebileceği temel insani ihtiyaçları, hiyerarşik ve ataerkil bir zeminin ötesinde karşılanabileceği düşüncesinden uzaklaştırmaktadır. Hartmann’a göre bu bağlamdaki bilinçleri yükselse de erkekler olası kazanımları hesaplayıp, statükoyu tercih edebilirler. Zira erkeklerin zincirlerinin dışında da kaybedecekleri şeyler vardır. Bu bağlamda hem ataerkillikle hem de kapitalizmle mücadele eden bir anlayış gerekli olanıdır (1979: 24).

2.1.1. Ücretsiz Kadın Emeği

Kadın emeği tartışmalarına ilişkin en önemli açılımlardan biri ev içi, ücrete tabii olmayan ya da ücret talep edilmesi beklenmeyen, çok büyük çoğunlukla kadınlar tarafından yapılan, doğallaştırılmış emeğe ilişkindir. Çoğunlukla emeğini ortaya koyanların da farkında olmadığı, annelik, eşlik gibi kodlamalarla ve toplumsal cinsiyete içkin tanımlamalar üzerinden belirlenen ücretsiz ev emeği tartışmaları bu anlamda önemlidir. Kadın emeğinin bu yönü cinsiyete dayalı iş bölümünün bir sonucudur. Kadın emeğinin piyasa ve piyasa dışı olarak sınıflandırılması, erkek emeğinin böyle bir karakterinin olmadığı kabulünü içermektedir (Özbay, 2019: 129; Hartmann, 1979: 5). İşin evde karşılıksız yapılması, evde karşılıksız üretilen işin kadın işi, ücretli işin ise erkek işi olarak kodlanması kapitalist sistemin ürünüdür

(Yaman, 2022: 84). Karşılıksız ev emeği 60lı yılların sonlarında ve 70li yılların başlarında tartışılmaya başlanmış, ev emeğinin “iş” ya da “karşılıksız emek” olarak adlandırılması ciddi çabalar neticesinde mümkün olabilmıştır (Acar Savran, 2019: 32-33).

Klasik anlamda sosyolojik araştırmalarda emek, kapitalizm ile bağlantılı ve değer üretip üretmemesi özelinde tartışılma eğilimdedir. Bu durum ev içi emeğin bir tartışma alanı olarak görünmezliğini derinleştirmektedir. Asıl olan tüm yaşamsal yeniden üretim faaliyetlerini hesaba katmaktır ve bu sebeple Marksist düşüncenin bu konuya olan mesafesi feminizm ile aralarındaki mesafeyi derinleştirmektedir (Yaman, 2022: 19). Sosyalist feminist kuram içerisinde tartışılan iki sistemli teoriler ev emeğinin görünür kılınması bağlamında önemlidir. Bu tartışma aileyi yalnızca tüketim bağlamında değil üretim bağlamında da ele almaktadır. Bu bağlamda “ev kadınlığı” romantizmi yerini “ev emekçiliği” gibi daha gerçekçi bir tahlile bırakmıştır. Ev emeğinin kapitalizm ile olan ilişkisinin toplumsal cinsiyetli boyutunun olduğunun da altı çizilmektedir. Bu bağlamda kapitalizm ve ataerkillik birbirlerinden güç almakta ve karşılıksız emek bu iki yapıyı beslemektedir (Acar Savran, 2019: 58-59). Evde kadınlar tarafından icra edilen işlerin dışarda maddi karşılıkları vardır. Ancak bu işler evde yapıldığında karşılıksız emek halini almaktadır. Bu durum emeğin ilişkisel bağlamda nasıl dönüştüğünü de ortaya koymaktadır (2019: 65).

Ev emeğine odaklanılması hem Marksistlerin hem de feministlerin bu alana farklı açılardan duydukları ilgilerden kaynaklanmaktadır. Kadınların ikincil konumunun anlaşılması ve bu bağlamda geliştirilecek politikalar bağlamında önemli tartışmalar yürütülmüştür. Ev emeğine ilişkin iki tartışmanın ve bu tartışmalara getirilen eleştirilerin bu alanın gelişmesine katkı sunduğunu söylemek mümkündür. Kadınların ev içerisindeki sömürülme biçimlerinin kapitalizm ile olan ilişkisinin kurulması ve yeniden üretim tartışmaları alanla ilgili birinci kaygıyı ortaya koyarken ikinci kaygı da kadınların sosyalist hareket içindeki politik konumlarına ilişkindir (Molyneux, 2020: 115-116). Bu bağlamda *Baş Düşman* adlı 1976 yayınlanan broşürde Delphy, kadınların ezilmesini proletaryayla ilişkili olarak açıklaması ve sınıf mücadelesinin yanında kadınların özgül ezilme biçimlerini ikincilleştirmesi bağlamlarında Marksizm’i eleştirmektedir. Bu çerçevede kapitalizmi ve ataerkilliği iki ayrı sömürü biçimi olarak tanımlamaktadır (2020: 117-119). Molyneux, Delphy’nin yaklaşımının gözden geçirmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Marksist feminizmdeki tartışmaların yeni açılımlar getirdiğini vurgulayarak Marksist düşüncenin kendisinin de tüm bu süreçlerde dönüştüğünü ifade etmektedir (2020: 121). Ev içi emek tartışmasını daha kapsamlı ele almak gerektiği bağlamında Molyneux’nun, kadınların ev içerisindeki özgül süreçlerini çok yönlü ele alarak bu

süreçlerin toplumsal düzlemde nasıl tezahür ettiğine odaklanması oldukça önemlidir (2020: 144).

Tüm bu tartışmalardan hareketle görünmeyen emeğin doğallaştırılmış, karşılıksız ve belirli bir zaman dilimiyle sınırlandırılmadığını söylemek mümkündür. Kadınların yaptıkları işlerin doğallaştırılması ve belirli ilişkiler bağlamında sorgulanamaz bir biçimde akışın parçası olarak sunulması ciddi anlamda harcanan zihinsel, ruhsal, cinsel, duygusal emek süreçlerini görünmez kılmaktadır. Tam da bu sebeple görünmeyen emek kavramsallaştırması görünmeyen görünür kılınması açısından önemli bir tartışma zemini. Kadınların ortaya koydukları bu emek biçimi, kadınları kamusal alandaki faaliyetlerden ve mücadelelerden alıkoyarken erkeklere daha çok alan açmaktadır. Ancak Acar Savran'ın özellikle altını çizdiği gibi görünmeyen emeğe ilişkin kavramsallaştırma konusunda dikkatli olunmalıdır. Zira evden üretim yapılan işler her ne kadar görünmeyen, karşılıksız emek ile beraber yapılsa da bu emek biçimleri için görünmeyen emek kavramını kullanmak doğru olmayacaktır (2020: 11-13). Ev emeğinin çalışma saatleri bağlamında bir kısıtlaması yoktur ve düzensiz zaman aralıklarında gerçekleşmektedir. Bunun yanı sıra, kocanın eve getirdiği ücret, kadının evde harcadığı emeğin asla karşılığı olamayacak niteliktedir (Acar Savran, 2019: 68). Kadınların hane içerisinde sevimekten bakıma ürettikleri emek oldukça önemlidir ancak meta bağlamında değişim değeri yoktur (Yaman, 2022: 16). Bu anlamda ev içi emek yalnızca sermayenin güçlenmesine katkı sunmakla kalmaz kadınların ezilmesini de beraberinde getirir (2022: 17).

Bu bağlamda güncel bir sürece değinerek Yaman, dünyayı etkisi altına alan salgın süreci ve pandemi koşullarında emek süreçlerinin kadınlar açısından daha da zorlaştığını dile getirmektedir. Hane halkının evde geçirdiği sürenin artmasının hijyen, yemek ve bakım ihtiyacı üzerinde etkisini arttırdığını ve bu durumun kadınların omuzlarındaki yükleri ağırlaştırdığını belirtmektedir (2022: 13-14). Bu durumda evde harcanan emek yoksullukla birlikte daha da zorlu bir süreç halini almıştır (2022: 34). Demet Dinler de benzer bir noktadan hareketle, babaların ve oğulların dışarıdaki kâğıt toplama ve benzeri işler yaparken kadınların çocuk bakımı, ev işleri ve benzeri yeniden üretim faaliyetlerini gerçekleştirdiğinin altını çizmektedir (2022: 32-33). Sendikal örgütlenme bağlamında işten çıkarmalardan ve devam eden süreçlerde kadınların emeğinin oldukça önemli olduğunu vurgulayan Dinler, evde ve sokakta ürettikleri emeğin dışında, kadınların duygusal emeğinin bu anlamda göz ardı edilmemesi gerektiğinin altını çizmektedir (2022: 70).

Ekonomik ve sosyal statü bağlamında toplumsal hiyerarşide çok yukarda konumlanan kadınları dışarıda bırakarak Özbay, kadınların çalışsalar da çalışmasalar da çocukların bakımını sağladığını ve evi çekip çevirdiğini söylemektedir. Bunun nedenlerini sıralarken de çocukları

bırakacak kurumların azlığına ve yetersizliğine vurgu yapmaktadır. Özbay’a göre bu durum kadınların istihdamını etkilemekte ve kadınların evde çocuk bakarken ya da ev işi ile yapabilecekleri işleri tercih etmelerine sebebiyet vermektedir (2019: 93). Ev emeği içerisinde karşılıksız olarak kodlanan bakım emeğine ilişkin algının pekiştirilmesinde bu emeğin doğallaştırılmasının katkısı büyüktür (Acar Savran, 2019: 78). Chodorow da benzer bir biçimde bakım emeğinin her koşulda kadınlar ile ilişkilendirilmesine eleştiride bulunmaktadır. Kadınlar ister ücretli emek gücüne katılmış olsunlar ister olmasınlar çocuklarla iç içe olarak bir bakım emeği sunma durumunda bırakılmaktadırlar. Çocukların bakımı özelinde kadınların anneliği doğallaştırılmıştır (2021: 33). Annelik yapmakla babalık yapmak aynı türden bir ebeveynliğin tezahürleri değildir. Annelik birincil ebeveynlik olarak kodlanmışken babalık ikincil olandır (2021: 47). Buradan da anlaşılacağı üzere, mesele bakım emeğinin kadınlık ile ilişkilendirilmesi ve eşitsiz ebeveynlik örgütlenmesidir. Emek hem özel alanda hem de kamusal alanda eşit paylaşılmalıdır. Bu biçimde bir eşit paylaşım bakım emeğini de değersiz olmaktan çıkaracaktır (Acar Savran, 2019: 83). Evlilik, kadınların çocuk yetiştirmesi, ev emeği, erkeklere olan ekonomik bağımlılık ve erkekler arası toplumsal ilişkileri düzenleyen kurumların tümü ataerkil yapının anlaşılması bağlamında önemlidir (Hartmann, 1979: 14). Ataerkillik bir yandan kapitalist kontrolü meşru kılarken diğer yandan da kapitalizme karşı oluşabilecek mücadele biçimlerini de meşru olmaktan uzaklaştırır (1979: 20). Çözüm, piyasada meta ve hizmet üretmek ile hayatı idame ettirmenin aynı değerde olduğunun farkına varılmasıdır. Erkekler ev içi hizmetlerden yalnızca faydalanmak yerine bu hizmetleri için harcanan emeği eşit bir biçimde paylaşmalıdır (Brown, 1975: 38).

2.1.2. Türkiye’den Kadın Emeği Tartışmaları

Kadın emeği 1970li yıllardan itibaren Türkiye’de sosyal bilimlerin çalışma konularından olmuştur (Ecevit, 2019: 3). Bu tartışmalara odaklanılmasında ikinci dalga feminizmin etkisinden söz etmek mümkündür (Özbay, 2019: 29). Bugün feminist çalışmaların ve yaklaşımların önemli bir tartışma alanı olan ücretsiz “görünmeyen emek” Türkiye’de 90lı yıllarda çok yeni bir tartışma konusudur (Acar-Savran, 2020: 9). Ecevit, Türkiye’de emek bağlamındaki istatistiksel sınırlılıkların farkında olunması gerektiğinin altını çizerek emek bağlamında çalışma yürütenlerin de uzun dönem genel nüfus sorgulamaları ve buna bağlı istatistikler üzerinden bir araştırma yürütmek durumunda kaldığını vurgulamaktadır (2019: 18-19). Ecevit’in bu açıklaması ve yaklaşımı sosyal bilimlerde kadın deneyimlerine odaklanmanın önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Çünkü salt istatistiksel verilere dayalı çalışma yürütmek derinlemesine yapılan görüşmelerde ortaya çıkan deneyimlere ve verilere ulaşmayı engelleyebilmektedir. Bu bağlamda Özbay, 1982 yılında Ereğli’de yaptığı bir çalışmada

kadınların emek süreçleri ile ilgili sorular sorarak kadınların aslında ürettiği emeklerinin farkında olmadıklarını ortaya koymaktadır. Kendisini çalışıyor olarak tanımlayan kadınlar beyaz yakalılarıdır ancak derinlemesine bakıldığında nüfusun yarısının çalıştığı anlaşılmaktadır ve resmi istatistiklerin hata barındırdığı anlaşılmaktadır (2019: 130-131). Özbay'ın da ortaya koyduğu gibi, kadın emeğinin çok boyutlu ele alınması bir gerekliliktir. Bu bağlamda kadın emeği açısından bir çalışma yürütmek emeğin yeniden tanımlanmasını ve farkındalık yaratımını da içermektedir.

Kadın emeği bağlamında Türkiye'deki süreçleri üç başlık altında toplayan Özbay, Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak 1950 öncesi dönemi, 1950-80 arası dönemi ve 1980 sonrası süreci ele almaktadır. İlk dönem Cumhuriyet Dönemi'nde eğitilmiş kadınlar ve eğitime erişememiş kadınlar arasında emek bağlamında kentteki emek faaliyetleri ile köydekiler arasında bir ayrım olduğu görülmektedir. Kentte yaşayan nüfusun az olması kadın emeğinin de kırsal yaşam üzerinden tartışılması yönünde bir yönelim yaratmaktadır. Bu bağlamda emek tartışmasında odak köylü kadınlar ağırlıklıdır (2019: 163-65). 1950'li yıllarla birlikte tarım ve kapitalizm ilişkisinin başlamasıyla, eğitim ve göç ile sosyal bir hareketlilik gerçekleşmektedir. Bu bağlamda klasik ataerkil yapıda değişimler yaşanmaktadır. Baba otoritesinin oğul üzerindeki etkilerinin azalması annenin sorumluluklarının artmasına neden olmuş ve bu durum ise anneye yüklenen yeniden üretim sorumluluklarını arttırmıştır (2019: 165-66). 1980'li yıllarla birlikte para kazanabilme meselesi ayırt edici bir unsur haline gelmiş ve egemenliğe dayalı ilişkileri perçinlemiştir. Bu dönemde kadınlar değer kaybeden ancak konumsal olarak yüksek statülü işlerde çalışmaya başlamışlardır. Kadınlar gündelik yaşamlarındaki sosyalleşme biçimlerinde de para ya da altın ile bağlantılı toplantılar yapmaktadırlar. Erkekler daha çok para kazanma çabasına girdikçe kadınların ev işleri ile olan meşguliyetleri artmakta, çocukların eğitimi ve alışveriş kadınların sorumluluğunda tanımlanmaya başlamaktadır. Özellikle orta sınıf kadınlar eğitim ile bağlantılı olarak çok fazla sorumluluk almaktadırlar (2019:169-73). Kadınların emek süreçleri ve güçleri üzerinde erkeklerin tasarrufu söz konusu olduğundan bağımsız bir kadın tasarrufundan söz etmek pek mümkün değildir. 1990'lı yıllara kadar Türkiye'de kadınların çalışabilmek için erkekten izin alması yasal anlamda gerekli bir durumdur. Bu yazılı zorunluluk bugün kalkmış olsa da kadınlar çalışabilmek için evdeki erkeklerden bir biçimde izin almak durumunda kalabilmektedirler (Yaman, 2022: 157).

Türkiye'deki kadınların durumunun Batılı toplumlarla aynı olmadığının altını çizen Özbay, Batı toplumlarındaki kolaylıkların ev işleri ile uğraşan Türkiyeli kadınlar için aynı olmadığını dile getirmektedir. Sanayi toplumu yapısına sahip İngiltere ile kıyaslandığında durum Türkiye'deki kadınlar için farklıdır (2019: 181-82). Bora da benzer bir noktadan, işveren

ve işçi kadınlar arasında cinsiyete dayalı eşitsizlikler bağlamında bazı ortaklıklar olsa da sahip oldukları farklılıkların, ezilme biçimlerini etkilediğini söylemektedir. Aralarındaki tahakkümden ve iktidardan bağımsız olmayan, asimetrik ilişkilerini akılda tutmanın gerekliliği burada vurgulanmaktadır. Hizmetlilerin varlığı, işveren kadınların erkeklerle bir biçimde eşitlik kurma gayretlerine de olanak sağlamaktadır. Bir yandan işverenler ev işlerinin yüklerinden uzaklaşırlarken diğer yandan da kendilerini evlerinde çalışan kadınlardan farklılıkları üzerinden inşa etmektedirler (2021: 188-89). İşveren ile çalışan arasındaki ilişkinin karşılıklı bir boyutu vardır. Bu karşılıklılık farklı sınıfsal, mekânsal, kimliksel zeminde inşa edilmektedir (Özyeğin, 2005: 164). Bu ilişki özelinde Özyeğin, hediye verme üzerinden bir çıkarımda bulunarak işverenin verdiği hediyelerin bir bakıma üstünlüğün bir ifadesi olabileceğini dile getirmektedir. Bazen verilen hediye bir “damgalama” yaratarak işveren ve çalışan arasındaki ayrımı somutlaştıran bir objeye dönüşebilmektedir (2005: 176-78).

Özbay, Kabasakal’ın (1997) ve Kandiyoti’nin (1979) çalışmalarına referansta bulunarak “ikili iş yükü” ile bağlantılı ABD ve Türkiye arasında bir kıyaslama yapmaktadır. Kabasakal’ın Türkiye’deki kadın yöneticiler üzerine yaptığı araştırmasına atıfta bulunarak Türkiye’deki kadınların Amerika’dakilere kıyasla iş yüklerini hafifletmek adına başka kadınların emeğine güvendiğini dile getirmektedir. Zira evlilik ve çocuk sahibi olma Türkiye’deki kadınlar açısından konumsal anlamda önemlidir (2019: 43). Buradan da anlaşılacağı üzere kadınların iş yüklerini azalmak adına başka kadınların emeklerine güvendikleri görülmektedir. Toplumsal cinsiyetli toplumsal kurallar hakimiyetini derinleştirdikçe kadınların üzerindeki etkileri o kadar artmaktadır ve bu durum da emeğin cinsiyetli yapısını ortaya koymaktadır. Toplumsal normlardan, beklentilerden bağımsız bir emek süreci düşünülemez. Kadınlar kamusal alanda giderek artan konumlarına rağmen özel alanla ilgili sorumluluklarını bir biçimde sürdürmek zorunda kalmaktadırlar. “Çocuk da yaparım kariyer de” söylemi kadınlar üzerinde ikili bir baskı kurmakta ve diğer kadınların emeklerini bir biçimde kullanmayı beraberinde getirmektedir. Hem kapitalizmin hem de toplumsal cinsiyetli toplumun dayatmalarının içselleştirilmesine sebep olmaktadır. İhracata bağlı politikaların tercih edilmesi kadınların sayısal anlamda istihdam oranlarını ve olanaklarını arttırmış olabilir ancak yapılan araştırmalar ışığında niteliksel anlamda çalışma koşullarının daha iyiye gittiğini ve sömürünün önüne geçildiğini söylemek mümkün değildir (Özbay, 2019: 47). Sermayenin hareketliliği düşük ücretli emek türüne eğilmeyi beraberinde getirmekte (2019: 51) ve kadın emeğini de bu bağlamda kendi içinde sınırlandırmaktadır.

2.2. Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma

Literatürde genel manada yoksulluk türleri biyolojik bazda temel insani ihtiyaçlarla belirlenen mutlak yoksulluk, asgari ekonomik imkanlara sahip olup olmama biçiminde açıklanan göreceli yoksulluk, yaşa, ekonomik, sosyal imkanlara ulaşım gibi parametrelerle belirlenen insani yoksulluk, çalışanların çalışma koşullarına ve biçimlerine göre belirlenen çalışan yoksulluğu, geçici ve kalıcı yoksulluk, kentte yoğunlaşan kentsel yoksulluk, nöbetleşe yoksulluk ve benzeri biçimde sıralanabilmektedir (Tunç, 2014: 233-36). Yoksulluğun tek bir yönünün olmaması, kavramsal olarak tanımını genişletmekte ve yoksulluğun ekonomik boyutunun yanı sıra kültürel, sosyolojik, toplumsal ve ilişkisel boyutlarını hesaba katmayı gerekli kılmaktadır. Yoksulluk politik değişkenlerden de etkilenen, felsefi ve ahlaki boyutları olan dinamik bir olgudur (Karakaş, 2010: 2). Kültürel, toplumsal ve ekonomik değişiklikleri içeren küreselleşme ve sebep olduğu ekonomik süreçler yoksulluğun başlıca sebebi olarak görülmektedir (Savcı Köroğlu, 2022: 102). Yoksulluk ve eşitsizlik bağlantılı olgular olsalar da yoksulluk tam anlamıyla eşitsizlik değildir. Yoksulluk “öteki”lerin sahip olduklarına sahip olmamanın yanı sıra temel yaşamsal ihtiyaçlar açısından güvende olmamaktır. “Bu yönüyle yoksullar, genelden farklı bir yaşam alanında nefes alan ve kendine özgü davranış kalıplarıyla bir kültür atmosferinin aktörleridir” (Karakaş, 2010: 3).

Bauman, insanlık tarihi bağlamında genel olarak yoksulluğun besinden, barınmadan ve tıbbi olanaklardan yoksun olmayı da içeren fiziksel anlamda hayatta kalmanın zorlaşması manalarında kullanıldığına değinmektedir. Ardından dünyanın birçok yerinde bu gibi durumların hala geçerliliğini sürdüğünü belirtmektedir. Ancak yoksulluk bedensel ve maddi yoksunluğu ifade etmenin ötesinde sosyal ve psikolojik durumlarla ilişkili problemleri de içermektedir. İnsan olmanın gerektirdiği belirli standartlara erişememenin kendisi ciddi sıkıntılara, acılara ve hüsrana yol açmaktadır, bu bağlamda yoksulluk “normal” bir yaşamın dışında konumlandırılmanın, belirlenene uygun olamamanın ta kendisidir. Bu durum özgüven kaybı, suçluluk ve utanç duygusu ile sonuçlanabilmektedir. Yoksulluk aynı zamanda hayatın sunduğundan faydalanamama ve mutlu bir yaşam sürememeyi de içermektedir. Tüketim toplumunda normal bir yaşam sürmek kamusal olarak sunulanlar arasında seçim yaparak tüketebilmek, en çok arzulanan fırsatları elde etmek ve bunu çoğunluktan önce yapabilmeyi de içermektedir. Bu bağlamda tüketim toplumunun toplumsal olarak belirlediği yoksullar, yetersiz, kusurlu, eksik tüketiciler olarak tanımlanmaktadır. Tüketicilerin toplumu oluşturduğu gerçekliğinde istenilen biçimde yaşayamayanlar ve tüketemeyenler dışlanmaktadır (2005, 37-38).

Gelinen noktada yaşanan güncel süreçler, pandemi ve krizlerin, yoksul emekçileri daha da yoksullaştırdığının altını çizen Necmi Erdoğan, orta sınıfın da statü anlamında kayıplar yaşadığını, proleterleştiğini dile getirmektedir (“Günümüz yoksulluğu üstüne notlar-1”, 2022). Yoksulluğu istatistiki verilerden, gelir-gider analizlerinden anlamamanın ötesinde hanenin sürece dahil edildiği yaklaşımlar, kadınlar ve hane içi dinamikler yoksulluğun anlamlandırılmasında önemli açılımlar sunmaktadır (Bora, 2016: 97). Yoksulluğu ve yoksulluğa ilişkin süreçleri anlamak için haneye yönelmek, bir yandan yaşanan mağduriyetlerin görünür ve anlaşılır olması konusunda bir yol açarken bir yandan da bireylerin birlikte ya da bireysel olarak yoksullukla mücadeledeki eyleyenler olarak nasıl konumlandıklarını görmek açısından önemlidir (2016: 99). Zira yoksulluğun farklı görünüşleri vardır. Ekonomik koşulların yanı sıra cinsiyet, etnisite, kültür, yaş ve benzeri durumları yoksulluk ile düşünmek bir gerekliliktir (Koptekin, 2020: 24).

Kadınların maruz kaldığı yoksulluk⁷ her zaman kadın çalışmaları bağlamında önemli bir çalışma alanı ve tartışma noktası olmuştur. Yoksulluğun sınıfın ötesinde ayrı bir kategori olarak ele alınması gerektiğini ifade eden araştırmacılar ve akademisyenlerin varlığı da söz konusudur. Smith’in ifade ettiği üzere, kadınlar ve çocuklar dünya yoksulluğunun büyük bir kısmını oluşturduklarından, yoksulluğun kadınlarla ilişkili algılandığı da açıktır. Hatta yoksul kadınların bazı etkili ve güçlü kurumlar ve sivil toplum kuruluşları tarafından fetişleştirildiğinin, yoksul kadınların gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinin bir sembolü olarak da yansıtıldığı durumların olduğunun altı çizilmektedir (2022: 88-89). Bu düşünceden hareketle yoksulluk bir yandan kadınların dezavantajlı konumlarını derinleştirirken bir yandan da kadınları oryantalist bakışın bir hedefi haline getirebilmektedir. Kalkınmaya bağlı süreçlerde başvurulmuş mikrokredilere değinen Smith, genellikle kadınların küçük işletmeler açmak için kullandıkları finans desteğinin bazıları için derin yoksulluğun önüne geçerken bir kısmı için de daha önce bu tarz bir deneyime sahip olmamaktan kaynaklı olarak bireylerin üzerinde bir baskı yarattığından söz etmektedir (2022: 91). Kadınların yoksulluğunun güvencesiz işlerde çalışma, eğitimden yararlanamama, hane içerisinde ücretsiz çalışma gibi tezahürleri söz konusudur. İstihdam alanı sınırlandırılan kadınlar işlerini kaybetme korkusuyla sağlıksız, güvencesiz ve zorlu koşullarda çalışmayı sürdürerek giderek yoksullaşmaktadırlar. Önceye kıyasla kadınların istihdamda daha çok yer almalarına rağmen yoksulluklarının derinleşmesi kadın yoksulluğunu bir kez daha somutlaştırmaktadır (Balkan, 2020: 24-25). Ayrıca kadınlar hem yoksulluklarını derinleştiren hem de yoksullukla mücadelelerini zorlaştıran toplumsal cinsiyete dayalı

⁷ Birleşmiş Milletler Kadın Birimi (UN Women), her 10 kadından 1’nin derin yoksulluk yaşadığını ifade etmektedir. <https://www.unwomen.org/en/news-stories/press-release/2024/03/1-in-every-10-women-in-the-world-lives-in-extreme-poverty>.

eşitsizliklerle de başa çıkmak durumunda kalmaktadırlar. Bir yandan eğitimden bir yandan istihdamdan dışlanan kadınlar, erken evlilik, annelik, düşük ücretli ve güvencesiz çalışma gibi sebeplerle yoksullukla mücadelede zorlanmaktadırlar (2020: 35). Yoksulluğun kadınlaşması ya da yoksulluk bağlamında kadınların ön plana çıkması dünya çapında bir tartışma konusudur. Pearce ilk kez 1978’de kendilerini ve ailelerini geçindirmek durumunda olan yoksul kadınlara odaklanarak yoksulluğun kadınlaşması kavramını kullanmıştır (Goldberg, 2009: 3). Pearce Amerika’da kavramsallaştırmasını yaptığı dönem olan 60lı ve 70li yılların yoksulluğun kadınlaştığı bir dönem olduğunu ifade etmektedir. 1980lere gelindiğinde yoksulluk, evsizlik ve işsizlik herkesin en büyük sorunu olmaya başlamıştır. Ancak yoksulluğun kadınlaşması bu süreçlerde dönüşüme uğramamıştır. Aksine Pearce’ın ifade ettiği üzere cinsiyetin yoksullukla ilişkisi ortadan kalkmadığı gibi cinsiyete dayalı yoksulluk tüm etnik gruplar ve ırklar için de geçerli bir hal almıştır (1989: 2). Ayrıca Pearce, 1982’den beri erkekler için düşen yoksulluk oranlarının, kadınların çalışma saatleri artsa da neden düşmediğini sorgulamaktadır. Bu sorgulamadan hareketle, kadınların iş piyasasındaki konumlarının ve yarı zamanlı çalışma koşullarının daha da kötüleştiği ve kadınların düşük ücretlerle çalıştıkları sonucuna vararak düşük ücretli sektörlerin kadınların yoksulluğundaki etkisine dikkati çekmektedir. Tüm bu süreçlere ek olarak ev kiralalarının artması ve buna bağlı ev sorunları da oldukça etkilidir. Ayrıca ırk, etnisite ve cinsiyet arasındaki etkileşimin yoksulluğa yansımaları ve farklı etnik kimliklerden kadınların yoksulluğu nasıl deneyimlediği de önemlidir (1989: 31-33).

Tüm bu süreçleri deneyimleyen ve yoksullukları giderek derinleşen kadınlar yoksullukla başa çıkmak ve geçimlerini sürdürebilmek için kendilerinin ulaşılabilir hale getirdiği kaynaklardan da yararlanmaktadırlar. Nakdi gelirin yanı sıra, kadınlar tarafından sürekli örülen enformel ilişki ağları önemlidir. Ancak Bora çalışması özelinde elde ettiği verilerden hareketle, yoksulluğun derinleşmesi ile kadınların kendilerini de güçlendiren “ağ örme” pratiklerinde gerilemelerin yaşandığını ifade etmektedir. Kadınları güçlendiren dayanışma ağlarının özelliğini kaybetmesinde yoksulluğun akraba ve komşular tarafından paylaşılmasının etkisi söz konusudur (2016: 101-102). Sosyal yardımlardan yararlanma bağlamında başvuruda bulunanların daha çok kadınların olduğunu ifade eden Bora, bu durumu toplumsal cinsiyet ile ilişkili olarak açıklamaktadır. Kadınların yoksul olduklarını ifade etme süreçlerini, ev geçindirmedeki birincil sorumluluğun toplumsal olarak erkeklerle ilişkili olarak kodlanması bağlamında ve ataerkil devlet yapısının kadını “gözetiyor” olması ile ilişkili düşünmek mümkündür. Aile geçindirmenin birincil sorumluluğu kadınlarda değilmiş gibi kodlansa da yoksulluğun en ağır yükünü kadınlar çekmektedir. Sonuçta çocukların beslenmesi, bakımı, yaşamsal ortamın düzenlenmesi onlardan beklenmektedir (2016: 108).

Yeni yoksulluk tartışmaları ile yoksulluğun yalnızca maddi gelirle ilişkilendirilmediği farklı problemleri de içine alan bir derinliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır (Savcı Koroğlu, 2022: 101). Kapitalizme bağlı üretim ve tüketim ilişkileri ile yeni yoksulluk arasında sıkı bir ilişkinin varlığı, bu ilişkilerin daha yoğun yaşandığı kentlerde yeni yoksulların yoğun bir biçimde var olmasına sebebiyet vermektedir. Bu şartlar ise beraberinde sosyal dışlanmayı getirmektedir. Kapitalizme bağlı bu küresel süreç, 1980li yıllardan sonra Türkiye’deki yeni yoksulluk biçimlerini ve tezahürlerini etkilemiştir (Tunç, 2014: 232). Yeni yoksulluğun ve sosyal dışlanmanın birlikte değerlendirilmesi yoksulluğun farklı yönleri ile ele alınmasını mümkün kılmaktadır (Savcı Koroğlu, 2022: 104).

Bu tartışmalar bağlamında, Bryne’a göre “sosyal” ve “dışlanma” kelimeleri birlikte kullanıldığında bireysel bir durumdan ziyade toplumsal ve devam eden bir süreçten bahsedildiği anlaşılmalıdır. Toplumun tamamında meydana gelen ve toplumun bir kısmı için sonuçları olan bir durum kastedilmektedir. Dışlanma toplumun herhangi bir yerinde ve zamanında meydana gelebilen, dışlanan ve dışlanmayan bireylerin ve toplulukların hayatlarını belirleyen dinamik bir terimdir. Sosyal sistemin yapısı ve sosyal yapılarındaki dinamik gelişmelerle de bağlantılı olduğundan sistemsal bir yapıya sahip olmakla birlikte bazı insanların diğerlerine uyguladığı dışlamayı da içerdiğinden bireysel anlamda faillik de barındırmaktadır (2005: 2). Avrupa Birliği’nin de etkisiyle akademik çalışmalarda ve politikalarda son yıllarda sosyal dışlanmanın yoksulluğun yerine kullanılmaya başlandığını ifade eden Walker ve Walker, yoksulluk kavramını muhafaza etmenin ve sosyal dışlanmadan farklı olduğunu ortaya koymanın gerekliliğinin altını çizmektedir. Bu bağlamda yoksulluğu daha çok topluma katılımdaki maddi, özellikle ekonomik olanaksızlıklar üzerinden tanımlarken, sosyal dışlanmayı daha kapsamlı bir kavram olarak değerlendirmektedir. Sosyal dışlanma, bireyin toplumla bütünleşmesinde etkili olan sosyal, ekonomik, kültürel veya siyasi sistemlerin bir biçimde dışında tutulmasını içeren dinamik bir süreçtir (1997: 8). Cars vd., ise sosyal dışlanmanın, sosyal ayrışma, marjinalleşme ya da yoksulluk ile eş anlamlı olarak kullanıldığına dikkati çekerek terimin bu biçimde kullanımının gerçek anlamından uzaklaştırma ve kastedilmeyen her türlü sosyal durumu ifade edecek biçimde kullanma riskini taşıdığını ifade etmektedir. Buradan hareketle sosyal dışlanmanın çok boyutlu bir yapıya sahip olduğundan basitçe açıklanabilecek bir terim olmadığı anlaşılmaktadır. Yoksulluk, işsizlik, mekânsal olarak dışlanmış bir bölgede yaşayan bir azınlık grubu olma tek başına sosyal dışlanmanın konusu olmayabilir zira bireyler tüm bunlara rağmen toplumun parçası olabilirler. İlişki ağları sayesinde farklı sosyal yaşamlar deneyimleyebilirler. Ancak hayatlarının bir alanında sosyal ve ekonomik zorluklar deneyimleyen bireyler ya da gruplar sosyal dışlanma süreçlerine yatkın

olabilmekte ve bu tip bir maruz kalma sosyal dışlanmayı beraberinde getirebilmektedir. Bu bağlamda gündelik yaşamın kültürel, ekonomik ve politik alanları bireylerin sosyal dışlanma süreçlerinde saplanıp kalmasına sebep olabilmektedir. Sosyal dışlanmaya ekonomi penceresinden bakıldığında istihdama erişememenin yanı sıra, bireylerin kendi çevresi dışındaki sosyal ve kültürel pratiklerden dışlanmasına, özgüven kaybına ve sosyal ağlarını yitirmesine sebep olabilmektedir. Politik bağlamdan değerlendirildiğinde ise, bireyler görünmez bariyerlerle ve resmi olmayan kodlamalarla politik arenanın dışarısında kalabilmektedirler. Kültürel olarak bakıldığında da anaakım değerleri ve normları paylaşmayanların sosyal dışlanmayı deneyimlemeleri mümkündür. Yapılan çalışmalardan hareketle Cars vd., ırkın, dinin, dilin sosyal dışlanmada belirleyici olduğunu; kültürel kimlik, yaşam biçimi, toplumsal kimlik gibi durumların da sosyal dışlanma süreçlerinde etkili olduğunu ifade etmektedirler. Bu ekonomik, kültürel ve politik süreçlerin her biri sosyal dışlanma süreçlerini beraberinde getirirken, bunların hepsinin beraber olduğu durumlar çok daha güçlü sosyal dışlanma süreçlerine sebep olmaktadır. Sosyal dışlanma süreçlerinin ekonomideki bozulmalarla başlayıp, kültürel ve politik süreçleri de etkilediği ve bu süreçlerin karşılıklı olarak birbirini etkilediği ve birbirinden etkilendiği anlaşılmaktadır (2005: 280-281). Bu tartışmalardan hareketle, sosyal dışlanmanın tek bir tanımının olmadığı ve ülkelere göre farklılıklar içerdiği anlaşılmaktadır; yoksulluk, yoksunluk ile ilgili olabileceği gibi dışlanmış mekanları ve durumları içermektedir (Atış, 2021: 186). Buradan hareketle sosyal dışlanmayı tek yönlü açıklamak mümkün değildir; sosyal dışlanmanın toplumsal, ekonomik, etnik ve siyasi farklı kapsamları ve farklı dışlanma deneyimlerini içerdiği anlaşılmaktadır (Tümtaş, 2020: 19).

Yoksulluk birçok dışlanma biçiminin ve şiddet türünün tezahür ettiği koşulları ve pratikleri üretmekte ve bu durumların farkında olmadan içselleştirilmesini de beraberinde getirmektedir. Nitekim Erdoğan, *Yoksulluk Halleri: Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri* adlı kitabın giriş bölümü olan “Yoksulları Dinlemek” adlı bölümde kitabın ortaya çıkış sürecini anlatırken yoksulluk bağlamında saha araştırmasına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu çalışma bağlamında yoksulluğun yalnızca ekonomik bir durum olmadığının altını çizen Erdoğan yoksulluğu içerisinde yaşanan, anlamlandırılan ve başa çıkma yöntemleri geliştirilen bir durum olarak adlandırmaktadır (2016: 14). Saha araştırmasına ilişkin süreçte karşılaşılan durumları, mülakat görüşmelerine ilişkin süreci ve mülakatların bir bölümünün kitapta yer almasını açıklarken de yoksulluğu “[...] ‘kendini ifade edecek araçlara’ sahip olamamak, ‘düzgün cümleler kuramamak’, soruları anlamamak veya konuşurken insanın aklının sürekli kucağındaki hasta çocuğa gitmesidir de” şeklinde tanımlamaktadır (2016: 23). Erdoğan, yoksulluğu besleyen tahakküm ve sömürü ilişkilerinin yine yoksulluğun çalışıldığı

bir çalışma alanında da kendisini göstermesinin mümkün olduğunu vurgulamaktadır. Görüşme sırasındaki iletişim süreçlerinde, dilsel tezahürlerde, konumlandırmalarda ve anlamlandırmalarda sembolik, kültürel şiddetin izleri görülebilmektedir ve bu bağlamda Erdoğan'ın verdiği örnek son derece yalın ve özetleyicidir. Görüşülen bir erkeğin, kendisinden yaşça oldukça küçük bir katılımcıya “abi” dediğini ve bu gibi durumların sayısız kez yaşandığını dile getirerek eklemektedir: “[...] yoksullarla konuştuğumuz şeyin, aynı zamanda onlarla konuşma edimimizde de yaşanan -onların ve bizim yaşadığımız- bir şey olduğuna dikkat çekmek istedik” (2016: 23-24).

Özyeğin, Ankara'da kentin çeperlerinde yaşayan kadınların işverenlerle olan etkileşimlerini ele aldığı çalışmasında, sınıfsal ayrışmanın mekânsal boyutlarına odaklanırken yalnızca kentsel anlamda bir ayrışmadan söz etmez, aynı mahallelerde yaşayan bireylerin bodrum katlarıyla somutlaşan sınıfsal farklılıklara da dikkati çekmektedir. Mekanların duvarları bir yandan işveren ile emekçiyi bir araya getiren koşulları yaratırken bir yandan da bu bireyler arasındaki sınıfsal ayrımın somutlaştığı yerlerdir. Özyeğin “damgalama deneyimi” olarak adlandırdığı deneyim özelinde kapıcıların kötü koşullarda yaşayan kimseler olduğunu söylemekte ve konumlandırılış koşullarının bir ayrışmayı içerdiğinin altını çizmektedir. Burada mekânsal bir damgalamadan söz etmek mümkündür (2005: 23-24). Orta sınıf açısından, çocukların diğer çocuklarla oynaması pek istenen bir durum değildir. Bu bağlamda temizlik ve ona yüklenen anlamlandırmalar dışlanma mekanizmalarının kurulmasında ve gündelik hayatta deneyimlenmesinde etkilidir. Bireysel özelliklerin ötesinde bir anlamı ve önemi vardır (2005: 25). Bu görüşü destekler nitelikte Bora, sınıflar arası farkın hijyen üzerinden de belirginleştiğine dikkati çekerek, mekânsal olarak ayrışan ve yaklaşma ihtimali giderek azalan sınıfların bir araya geldiği ev temizliği işinde hijyen aracılığıyla bir ayrıma gidildiğini ve bu yolla aralarındaki sınıfsal farkın netleştirilmeye çalışıldığını dile getirmektedir (2021: 48). Benzer bir tartışmayı Necmi Erdoğan da yapmakta ve yoksulluk ile temizlik, hijyen arasında gündelik pratiklerde karşılaşılan durumlar üzerinden tartışmasını somutlaştırmaktadır. “Emekçinin kirli elleri” ve bazen “ter kokusu tiksintisi” gibi durumlara referansta bulunarak hâkim kalıp yargıları ve ötekileştirme biçimlerini de bir biçimde ortaya koymaktadır (“Günümüz yoksulluğu üstüne notlar-1”, 2022).

Bu tartışmalar ışığında ve Çingene/Roman kadınların anlatılarından hareketle ortaya koydukları söylemler, yeni yoksulluk ve sosyal dışlanmanın beraber ele alınması gerekliliğini dayatmaktadır. Son tahlilde yukarıda da tartışıldığı üzere ne yoksulluğun ne de sosyal dışlanmanın tek bir yapısı ya da yönü vardır. Tüm bu süreçlere toplumsal cinsiyet ve etnisite de dahil olduğunda ve her ülkenin kendi dinamikleri göz önünde bulundurulduğunda evrenselden

hareketle yereli gözeten bir tartışma biçimi de gerekli olmaktadır. Toplumsal cinsiyet normlarını, hiyerarşileri, bireyler arası ilişkileri, mekânsal dinamikleri, etnik, ırksal, sınıfsal farklılıkları ve yoksulluğun şekillendirdiği yaşam biçimlerini çok yönlü düşünmek gerekmektedir. Toplumsal anlamda eşitsizliğin deneyimlenme biçimleri gruplar bağlamında farklılık göstermektedir, toplumun dezavantajlı kabul edilen grupları açısından da bu durum böyledir. İnsanların çoğunluğu için yoksulluk kuşaklar arası devamlılık göstermektedir. Bu noktada kesişimsellik, farklı grupların, sınıfların, cinsiyetlerin ve yaş aralıklarının beraber düşünülmesini mümkün kılmaktadır (Hill Collins ve Bilge, 2023: 43).

2.3. Kesişimsellik

Emek, ev içi pratikler, yoksulluklar, dışlanmanın çoklu halleri, farklı sınıfsal deneyimler, toplumsallıklar ve kimlikler birbiri ardına sıralanarak ve çoğu zaman üst üste binerek kadınlık deneyimlerini birbirinden farklılaştırmakta ve çok yönlü, farklı alanlardan ve bakış açılarından beslenen bir yaklaşıma olan ihtiyacı ortaya koymaktadır. Öylesine ki yaşadığımız dünyayı ve insanlık deneyimlerini layıkıyla kavramak için tek yönlü bir yaklaşım yeterli olmayacaktır (Bauman, 2022: 46). Buradan hareketle, çalışmanın bu bölümünde etnisite, sınıf ve toplumsal cinsiyet bağlamlarında ötekiliklere vurgu yapılarak kesişimselliğin tüm bu tartışmaları kendi kabında nasıl birleştirdiğine odaklanılmaktadır. Ötekilik, yarattığı dikotomiler üzerinden yapılan tanımlamalarla güçlü inşaları barındırmakla birlikte, “öteki” olmanın çoklu biçimleri söz konusudur. Bir diğer ifadeyle “öteki” olarak konumlandırılmak kendinde olan ve olmayan üzerinden bir karşıtlık kurarken, hâkim değerlerle ve herkesçe kabul edilenle uyuşamamanın da farklı tezahürleri vardır. “Öteki” olarak konumlandırılmanın birbirinden bağımsız halleri olduğu gibi birbirini daha da derinleştiren hallerinden söz etmek mümkündür. Toplumsal cinsiyet kimliğine eklemlenen etnisite, etnisiteye eklemlenen sınıf, sınıfa eklemlenen yoksulluk ve dışlanma farklı görünümüleriyle ancak birlikte kesişimselliğin odağında yer almaktadır.

Toplumun çoğunluğundan farklılaşan fiziksel, ırksal, kültürel, sosyal veya inanç bağlamlarında özelliklere sahip olanlar, hâkim söylemlerden ve kabullerden hareketle ayrı bir etnik grup olarak konumlandırılırlar. Söz konusu bu etnik grup ile özdeşleştirilen özellikler bağlamında yaratılan bir “öteki” tanımı üzerinden daha düşük statüde bir toplumsal konumlandırma yapılmaktadır. Olumlu ya da olumsuz bir bağlama oturtturularak bir biçimde “etnik azınlık” kavramı üzerinden bir marjinalleştirme yapılmaktadır (Tokgöz, 2006: 32). 15. yüzyılla birlikte Avrupa’nın gemiler ile dış dünyaya yönelik hareketleri ötekilik tanımını da etkilemiştir. Afrika, Hindistan ve Amerika bölgeleri bağlamında renge dayalı bir “öteki” kavramı ayırt edici olmuştur. Bilhassa Afrika özelinde negatif çağrışımlarla ilişkilendirilen bir

“öteki” inşa edilmiş, bu “öteki” tanımı Batı’nın değerlerini yücelten ve sömürgeci yaklaşımları meşrulaştıran bir etkiye sahip olmuştur. Daha yakın tarihe bakıldığında göçün azınlık grupların oluşumu açısından ve sosyal dışlanma bağlamında önemli bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. 1970li yıllardaki göç hareketlerinin, ekonomik zorluklarla birlikte artış göstermesiyle birlikte, İngiltere örneğinde olduğu gibi, göç ile gelen nüfus ve yaşanan ekonomik rekabet bazı grupların dışlanmasına sebep olmuştur. 1980li yıllarda Türkiye’den Almanya’ya göç eden yurttaşlar, muhafazakâr ve ırkçı yaklaşımların hedefi olmuşlardır (2006: 33-35). Benzer bir noktadan Tümtaş da göç ile sosyal dışlanma arasında bir ilişki kurarak, göçmenlerin göç edilen yerlerde maruz kalabilecekleri/kaldıkları olumsuz ve ayrımcı yaklaşımlara dikkati çekmektedir (2020: 18-19).

Ben ve öteki tanımını sahip olduğumuz veya olamadığımız kimliklerimiz üzerinden yapmak günümüz dünyasında farklı tartışmalara kapı aralamaktadır. Bu noktada var olanın kalıcılığı tartışmalıdır ve bu sebeple bugün saygı gösterilen ya da moda olan durumlar, oluşumlar ya da otoriteler ileride eski değerini bulamayabilirler (Bauman, 2022: 66). Ayrıca Bauman, onaylanmış olan kimliklerimize de çok fazla bel bağlamamamız gerektiğini zira bu kimliklerin bizden alınabilir olduğunun bize farklı biçimlerde hatırlatıldığını “zaten önceden reddedilmiş, hayatlarının peşinde koşmaya zorlanmış veya evlerinin dışında yaşam savaşı vermek zorunda bırakılmış, kimlikleri ve özgüvenleri çalınmış insanları bizim kapımızın önüne hafriyat kamyonu ile dökercesine döktüklerinde bunu bize hissettirdiler” (2022: 113) şeklinde ifade etmektedir.

Bu tartışmalardan hareketle, “Nerelisin?” sorusu Sara Ahmed’in de ifade ettiği biçimde, bir kabulü barındırmaktadır. Bu sorunun muhatabı olmak durumunda kalmayanların kabul edilebilir ve bulunduğu ortamla uyumlu olanlar olduğu anlaşılmaktadır (2021: 160-161). Yalnızca etnik kimlik ya da ırk bağlamında da değil, birey bir kez bir durum ile ilişkilendirildiğinde, hastalık, şekil bozukluğu ve benzeri artık söz konusu bireyin “sıradan” olma durumu elinden alınmıştır. Görünmez olmak için daha çok çaba harcaması gerekmektedir (Le Breton, 2020: 126). Beden ile dünya arasındaki uyumsuzluk bedenin aykırı olarak kodlanması ile ilgilidir. Barınmak bile bazı bedenler için çabalamayı gerektirir (Ahmed, 2021: 173). Ahmed’in çocukluk heybesinden çıkardığı anısı Çingene/Roman kadınların deneyimlerinin ve anlatılarının neden kesişimsel bir bakışa ihtiyaç duyduğuna ilişkin yerinde bir içgörü sunmaktadır. Evinin çok da uzağında değilken yani aslında bildiği ve tanıdığı bir mekandayken tamamen renginden kaynaklı bir ön kabulle yanına gelen iki polisin Ahmed’e yaşanan başka bir suçla bağlantılı olarak Aborjin olup olmadığını sorması (2021: 55) sosyal dışlanmanın, damgalanmanın ve ötekileştirilmenin somut bir örneğidir. Bu tarz bir

sorgulamanın muhatabı olmak durumunda bırakılan birey “diğer” herkes gibi herhangi bir olay mahallinden sorunsuzca geçemez. Buradan da anlaşılacağı üzere beden, iktidar ve sınıf ilişkilerinin mekânı olarak gündelik, toplumsal ve dönemsel olanın cisimleştiği zemin olabilmektedir (Demez, 2020: 8).

İrksal ve etnik tartışmaların yanında, ötekiliğin sınıfsal boyutları da kesişimsellik tartışmaları açısından önemlidir. Bu bağlamda Bauman’ın da işaret ettiği üzere, çok kültürlü ve küreselleşen dünyamız herkes için eşit fırsatların sunulduğu bir yer değildir. Kendi yaptığınızı margaritanızı Türkiye’deki bir sahil kasabasında oldukça düşük bütçeli olarak tuttuğunuz pansiyonunuzda yerken, üzerine içeceğiniz dünyanın bir ucundan gelen özenle hazırlanmış çekirdeklerden yapılan kahvenizin hayalini kurarken, 50li yılların beylik referansları ile kimlik sorunlarına yanıt bulmak pek mümkün gözükmemektedir. Zira aynı sorular sorulmayacak ve yanıtlar benzer olamayacaktır (2022: 39). Margaritanızın, özenle hazırlanmış kahvenizin ve paranızın çok değerli olduğu bir ülkede cebinizi zorlamadan ödeyeceğiniz pansiyon da pek tabii sınıfsaldır. Bunlar yeni yoksulun, yoksulluğun ve çok boyutlu dışlanmanın somutlaştığı nesnelerdir. Bauman bu bağlamda, çok kültürlülüğü tartışmaya açarak çok kültürlülüğün nimetlerinden herkesin eşit yararlanmadığını zira bu nimetlerden yararlananların seyahat hakkı olan, sınır dışı edilme tehlikesi taşımayanlar olduğunu belirtmektedir. Son iki yüzyılda “elitler” ve diğerleri arasındaki iletişim dilinin hiç olmadığı kadar farklılaştığını dile getirmektedir. (2022: 116-117). Eşitsizliğin somutlaştığı bir diğer örnek de bu kez Hill Collins ve Bilge tarafından futbol karşılaşması ve halı saha metaforu üzerinden verilmektedir. Zira yamaca kurulmuş bir halı sahada kalesi yukarıda olan takım her zaman avantajlı olan takımdır (2023:31).

Tüm bu tartışmalara ek olarak emek bağlamında kadınlar arası farklılıklara dikkati çeken Özyeğin, 1980li yıllarla birlikte ücretli ev emeği konusunda feminist araştırmacıların büyük katkısıyla bir alan yazının geliştiğinin altını çizmekte ve bu çabanın altında kadınların sınıfsal, ırksal ve etnik farklılıklarına odaklanmanın yattığını belirtmektedir. Ev hizmetinde çalışan kadınların yaptıkları işin toplumsal iş bölümünün en altında yer aldığını belirterek toplumsal statü açısından yukarıda konumlandırılan orta sınıf kadınların “öteki” kadınları (ırksal, sınıfsal ve etnik aidiyeti farklı olanları) sömürdüklerini iddia etmektedir (2021: 9). Sadece ücretli emek bağlamındaki kadın emeği değil, toplumsal yeniden üretim faaliyetleri de kesişimsel bir zeminde, sınıf, ırk, cinsiyet ve benzeri unsurlar hesaba katılarak düşünülmeli; ailevi koşulların ve akrabalık ilişkilerinin de bu süreçlerdeki etkisi hesaba katılmalıdır (Yaman, 2022: 133). Bu bağlamda emeği topyekûn tartışmak kesişimsel bir yaklaşımı gerekli kılmakta ve kadın emeğinin “ötekilerine” odaklanmayı gerektirmektedir.

Bu tartışmalardan da anlaşılacağı üzere, farklılık kavramının kadın çalışmaları içerisinde giderek görünür olması ve vurgulanması, kadın çalışmalarının ırk, sınıf, cinsiyet bağlamında birlikte ele alınmasını beraberinde getirmiş ve kesişimsellik bir araştırma yöntemi olarak varlığını ortaya koymuştur (Smith, 2022: 61). Kesişimsellik teriminin kullanılmasından önce, akademik çalışmalarda ve çevrelerde ırk, sınıf ya da toplumsal cinsiyetten hangisinin daha önemli bir başlangıç noktası veya tartışma alanı olduğu üzerine kafa yorulan bir süreçten bahsetmek mümkündür. Bu bağlamda kesişimsellik, farklılıkların bir arada ele alınmasına alan açmıştır (2022: 61-62). Kimberle Crenshaw, kesişimsellik kavramını açıklarken, siyahi kadınların kesişimsel deneyimlerinin yalnızca mahkemeler tarafından değil hak savunucuları, düşünürler ve feministler tarafından da tam olarak kavranamamasına değinmektedir. Bu çerçevede kesişimsel yaklaşım eksikliği sebebiyle, hem kadınların özgül durumlarına ilişkin bileşenler hem de özgül deneyimlerin daha geniş kadın grupları ve siyahiler için olan önemi yeterince görülememiştir. Siyahi kadınları iki kategoriden birinde (kadın ya da siyah) konumlandırılmasının onların gerçek ihtiyaçlarını ve yaklaşımlarını gölgelediğine değinmektedir (1998: 322-323). Bu görüşünü destekler nitelikte, kavşakta meydana gelen bir kaza üzerinden metaforik bir biçimde tek yönlü bir yaklaşımın sınırlığını ortaya koyan Crenshaw, farklı dışlanma biçimlerinin kesiştiği bir noktada bulunulduğunda, hepsinin bireyi etkileyebileceğinin altını çizmektedir. Kaza metaforunu sürdürerek, yerde yaralı yatan beyaz olmayan kadının maruz kaldığı durumun toplumsal cinsiyete bağlı bir ayrımcılıktan kaynaklanabileceği gibi ırka bağlı bir ayrımcılıktan da ya da her ikisinden de kaynaklanması muhtemeldir (1998: 321-322). Kişisel olarak deneyimlediği ayrımcılığa bağlı bir örnekte ise, son derece seçkin ve beyaz erkeklerin üye olduğu bir kulübe kendisi ve erkek bir arkadaşı ile davet edildiklerini, içeri girmelerinin orada bulunan arkadaşı tarafından engellendiğini aktarmaktadır. Bu durumun, akla siyahi olmaları ile ilgili bir ayrımcılık düşüncesini getirdiği imasını dile getirdikten sonra bu kez önlerine koyulan bariyerin ırk ile ilgili değil de cinsiyet ile ilgili olduğunu ifade etmektedir. Zira kadın olduğu için arka kapıdan dolaşmak durumunda bırakılmıştır (1998: 330). Bu bağlamda Crenshaw'ın kendi deneyimi çok farklı alanlardan ve pratiklerden etkilenen çok dilli bir yapıya sahip kesişimselliğin (Hill Collins ve Bilge, 2023: 16) neden gerekli bir yaklaşım olduğunu ortaya koymaktadır. İnsan deneyimlerinin karmaşıklığı düşünüldüğünde kesişimsellik birçok kategoriye bir araya getirmektedir. Sınıf, ırk, cinsiyet ve daha birçok iktidar ilişkisinin birlikte hareket etmesi ve bu iktidar dinamiklerinin toplumsal alana etkisi kesişimsellik gibi bir yaklaşımı daha da anlamlı kılmaktadır (2023: 20) Bu yönleriyle kesişimsellik, eşitsizliklerin tek bir nedene bağlanamayacağını ortaya koyarak toplumsal anlamda karmaşık ve katmanlı yapılara ışık tutmaktadır (2023: 59-60).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇİNGENE/ROMAN KADINLAR VE TARTIŞMALAR

3.1. Çingeneler/Romanlar: Varoluşun Dayanılmaz Ağırlığı

Birçok akademik tartışmaya kapı aralayan Çingenelerin/Romanların Hindistan'dan çıkış öyküleri hala bir dizi tartışmanın odağındadır. Hindistan'dan ayrılmaya ve dünyaya yayılmaya yönelik tarihsel tahminler 5. yüzyıl ile 15. yüzyıl arasında konumlandırılmaktadır. Göçün başlangıcına ilişkin farklı kuramsal yaklaşımlar içerisinde göçün tek seferde değil de birkaç yüzyılı kapsayan bir sürece yayıldığı ön plana çıkan görüşler arasındadır. Çeşitli sebeplerle Hindistan'ın farklı bölgelerinden çıkarak küçük gruplar halinde Avrupa'ya doğru yolculuklarına başlamış olmaları düşünülmektedir (Marushiakova ve Popov, 2001: 11). Bahsedildiği üzere tartışmalı olan göç konusu Hancock'un kendisinin de ifade ettiği şekliyle, üzerine yazdıkça ve çalıştıkça dönüşmekte, yeni çıkarımlar yapılmakta ve yapılmaya da devam edeceğe benzemektedir. Hancock göçe ilişkin önceki iddiası olan 5. yüzyılda Hindistan'dan ayrılış iddiasını sürdürmediğini ve yerleşik üç yönlü Rom-Lom-Dom bölünmesine ilişkin fikirleri artık desteklemediğini ifade etmektedir. Ayrıca Hindistan'dan ayrılırken, Anadolu'dan ayrılırken ve Avrupa'ya girerken halkın aynı/bir/tek olduğuna ilişkin önceki düşüncelerinin de değiştiğini ifade etmektedir (2010: 55).

Çingene/Roman karşıtlığı (*antigypsyism*) olarak bilinen ırkçı tutumun, tarihsel süreçlerde önyargılar, baskılar, fanteziler etrafında şekillendiğini ve çingeneler ile ilişkilendirilen basmakalıp düşüncelerden beslendiğini söylemek mümkündür (Selling, 2022: 3). 18. yüzyıldan çok yakın tarihe kadar Çingene/Roman çalışmalarındaki hâkim görüş Çingenelerin/Romanların Avrupa'ya daha yüksek statüdeki insanlara hizmet vermek üzere ya da köle olarak getirilen kastsız Sudralar'dan (*Shudra*) geldikleri ya da kültürel olarak koşullandırılmış göç eğilimlerinin onları Avrupa'ya bir biçimde getirdiği yönünde olmuştur. Düşük sosyal statü ve göçebelik (*nomadism*), Çingenelerin/Romanların değişmez ve varoluşsal özelliği olarak düşünülmekteydi. Çingenelerin/Romanların düşük statüden gelmeleri ve göçebeliliğin doğuştan getirilen bir nitelik olarak sunulmasına ilişkin düşüncelerle şekillenen Hindistan'dan Avrupa'ya olan yolculuğuna dair tarihsel anlatılar Çingene/Roman karşıtlığını ve Çingenelere/Romanlara yönelik bugünkü yaklaşımların bazılarını beslemiştir. Tarih yazımının yorumlar üzerine şekillenebilen bir bilim olduğu düşünüldüğünde, toplulukların belirli bir kolektif hafıza bağlamında tanımlayarak anlamlandırması bu yaklaşımların değerlendirilmesi bağlamında anlamlıdır. Bu açıdan bakıldığında, kendisi de Çingene/Roman

olan Hancock, Çingenerin/Romanların Hindistan'dan geldiğini söylerken bir yandan da kültürün, dilin neredeyse bin yıl önce Anadolu'da şekillendiğine vurgu yapmaktadır. Hancock'un buradaki vurgusu göçebeliliğin bu halkların karakteristik özellikleri olmadığı noktasındadır. Çingene/Roman kültürünü Avrupa kültürü içinde konumlandırarak Çingene/Roman kültürünün kastsız Sudralardan geldiğine dair düşüncüyü sorunsallaştırmaktadır (Selling, 2022, 16-17). Hancock'un göçü tarihsel olarak 1000 yılından öncesine değil de sonrasına konumlandırmasından hareketle Selling, Çingene/Roman haklarına ilişkin bu anlamdaki tarihsel konumlandırmanın o tarihlere ve mekânsal konumlandırmanın da Avrupa'nın kıyısındaki Anadolu'ya yapılabileceğini bir kez daha hatırlatmaktadır (2022: 17-18). Hancock, Colocci'nin iddiasına referansla Hindistan'dan Bizans İmparatorluğu'na geçişin çok kısa sürmüş olsa bile Anadolu'da iki asırdan fazla süren kalışın Çingene/Roman halkların varlık sürecinde önemli bir zaman olduğunu belirtmektedir. Evliliğin önündeki toplumsal ve kasta bağlı engellerler diasporik Hint nüfuslarında gevşemiştir. Halihazırda etnik ve dilsel anlamda karma bir yapıya sahip olan Hindistanlılar hem birbirleri hem de yerel halkla evlenmişlerdir. Etnik olarak farklılıklar barındıran Bizans toplumunda dilsel ve toplumsal anlamda çeşitlilikler de mevcuttur. Bu topluma doğan çocuklar hem kendi ebeveynlerinin hem de doğdukları coğrafyanın diline maruz kalmışlardır. Bu bağlamda Roman dilinin ve Roman toplumunun ortaya çıkışı Bizans İmparatorluğu'ndaki bu döneme denk gelmektedir (2010:89-90). Romanların Avrupa'ya geçişinde Bizans'ı ele geçiren ve hakimiyetini Balkanlara kadar genişleten Osmanlı Türkleri tarafından başlatılan İslami yayılma hareketinin önemli bir etkisi olduğunu ileri süren Hancock, göçün bir anda ve tek bir sebeple gerçekleşmediğini de sözlerine eklemektedir. Zira Kara Veba'nın Batı Anadolu'ya 1347'lerde ulaşması halkları göçe zorlamıştır ve vebayı yaydıklarına ilişkin Çingene/Romanlara yöneltilen suçlamalar Çingeneri/Romanların da bu göç dalgasında yer aldığını ortaya koymaktadır. Avrupa'ya geliş ve Hindistan'dan çıkışta İslam'ın ve Askeri gerekçelerin ortaklığına vurgu yapan Hancock, Marushiakove ve Popov'a⁸ referansla Osmanlı Türklerinin Çingene/Romanlara orduda verdikleri görevleri hatırlatmaktadır. Farklı Çingene/Roman toplulukların Avrupa'ya ilk kez nasıl geldiği tam olarak bilinmemekle birlikte, bir şekilde Balkanlara ulaştıklarını, birçok yöne doğru ilerleyerek 1500'lere gelindiğinde Avrupa'nın hemen hemen her ülkesinde bahisleri geçtiği bilinmektedir (2010: 90-91).

Corradi, Çingenerin⁹/Romanların haksız muameleye ve suçlamalara, en kötücül yakıştırmalara maruz kaldıklarından bahsederek çingene kelimesinin kendisinin tembel, serseri,

⁸ Bkz. Marushiakova ve Popov, 2001: 34.

⁹ Corradi kendi çalışmasında bir çatı kimlik olarak Çingene (gypsy) kullanımını tercih etmektedir.

güvenilmez, kirli gibi kelimelerle eş anlamlı düşünülerek bir hakaret olarak kullanıldığını; bugün bile olumsuz kodlamalarla bağlantılı kullanımların varlığını sürdürebildiğine dikkati çekmektedir. Çingene hala radikal bir “Ötekidir” ve böylesi bir tanımlama geçmişten ve resmi dokümanlardan günümüze varlığını sürdürmektedir (2018: xviii). Sahnelenen bazı oyunlarla, hikayelerle, broşürlerle güçlendirilen Çingenelere/Romanlara yönelik ayrımcılık ve damgalamalar, Orta Çağ’da başlamış ve Engizisyon süreçlerinde tepe noktasına ulaşmıştır. Bugün, geçmişin bu adlandırmalarını yeniden başvurulmaya hazır klişeleri barındırmaktadır. Avrupa’da en büyük etnik grup Romanlardır ve dünyada yaklaşık 12 milyon Roman yaşamaktadır. Romanlar toplumun en çok dışlanmış kesimi olan Çingeneler olarak bilinen kesimin bir parçasıdır. Romanları da kapsayan Çingenelerin dünya genelinde 66 ülkede bulundukları ve yaklaşık 20 milyon oldukları tahmin edilmektedir. 10 milyondan fazlası Avrupa’da yaşayan Çingenelere (Cahn ve Guild, 2010: 13), Rusya’daki bir milyon civarındaki tahminler ve Türkiye’ye ilişkin 5 milyonu bulan tahminler (Cahn ve Guild, 2010: 87-88) dahil değildir (Corradi, 2018: xxiv-xxv).

Haklarında yasalar çıkarılan, dışlanan, horlanan Çingeneler, birkaç yüzyıl boyunca, özellikle İspanya ve İtalya gibi ülkelerde Avrupa’da Engizisyon mahkemelerinde mahkûm edildikten sonra, yakılmışlar, asılmışlar ve birçok zulme uğramışlardır. Balkanlarda köle edilmişler, Afrikalı ve Yerli Amerikalılarla birlikte denizaşırı İngiliz sömürgelerinde zincirlere vurulmuşlardır. Ancak Corradi’nin de ifade ettiği gibi, en büyük zulmü Nazi faşizmi sırasında yaşamışlardır. Zira İkinci Dünya Savaşı sırasında resmi kayıtlara göre neredeyse yarım milyon Çingene toplama kamplarında yok edilmiş ve daha da fazlası işkencelerde ölmüştür. Avrupa’nın genelinde Çingeneler sistematik ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Birleşmiş Milletlerin tüm soykırım kurbanlarını anma kararıyla ancak 2005 yılında kurumsal tanınma gerçekleşmiştir (2018: xxvii). Elbette ki Çingenelerin Avrupa’ya ve dünyaya yayılma öyküleri, bu süreçteki deneyimleri, yaşadıkları zorluklar, maruz kaldıkları ırkçılık, inkarlar, kazanımlar ve kaybedişler çok daha detaylı bir tartışmayı gerektirmektedir. Ancak bu çalışmanın sınırlılıkları bağlamında bu tarihsel verilerin ışığında Çingene/Roman kadınlar ile ilgili tartışmalara odaklanmak en azından bu çalışma bağlamında anlamlı görünmektedir.

3.2. Katmanlı Yükler ve Mücadeleler

Tüm bu tartışmalar içerisinde bilhassa Çingene/Roman kadınlar ırkçılığın, cinsiyetliğin ve yoksulluğun kesiştiği noktada yer almaktadırlar ve bu durum toplumsal ve tarihi birçok sebebe dayanmaktadır. Toplumsal anlamda damgalanan Çingene/Roman kadınlar, kötülükle ilişkilendirilerek insanların kalplerini, bebeklerini çalan büyücüler olarak da asılsız birçok suçlamanın muhatabı olmak durumunda kalmışlardır (Corradi, 2018: xxiv). Corradi’nin de

dediği gibi, güzel, “mutlu çingene” kadın imgesi gerçekliğin çok ötesindedir. Zira Çingene/Roman kadınların yaşamı önyargılar ve ırkçılık sebebiyle oldukça zordur. Çingene/Roman kadınlar sınıf, cinsiyet, ırk ve diğer eşitsizliklerin kesiştiği yerde çoklu ayrımcılıkların ve zorlukların muhatabıdır (Corradi, 2018: xxviii). Yoksullukları üzerinden görünür olan Çingenelerin/Romanların yoksulluk süreçlerine devlet şiddeti ve ataerkil geleneklere bağlı aile içi şiddet de eklenmektedir. Son yıllara kadar Corradi’ye göre kadınlar bu konuyu çok fazla dillendirmemektedirler zira topluluk olarak deneyimledikleri saldırılar toplumsal cinsiyete bağlı ezilmeleri gölgeleyebilmektedir (2018: 3).

Kajanová, Urban ve Adamcová, Çingene/Roman kadınların toplumdaki ve ailedeki konumuna ilişkin Çek Cumhuriyeti’nde yaptıkları çalışmada, Çingene/Roman kadınların ikincilleştirilmiş konumlarını, ev içi ve çocuk bakımı sorumluluklarını, yaşına, çocuk sayısına, doğurganlığına bağlı olarak belirlenen konumlarını ve bu süreçlerin eğitime ve çalışma yaşamına olan tezahürlerini gündeme getirmişlerdir. Bu kapsamda Çingene/Roman kadınların özgürleşme yönünde adımlar attıklarını, evlilik ve eş bağlamında görece daha bağımsız olduklarını öne sürmektedirler. Bununla beraber Çingene/Roman kadınların toplumsal anlamdaki konumlarının aile içerisindeki konumlarına kıyasla daha yavaş değiştiğini de ortaya koymaktadırlar (2013: 159). Çeşitli organizasyonların varlığı ve yaşanan gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda Çingene/Roman kadınlar toplumda görece daha aktiftirler. Ancak gündelik yaşamlarında, bilhassa çalışma yaşamında dezavantajlılıkları devam etmektedir. Ev içerisindeki ikincil konumları özgürleşme adımlarına rağmen sürmekte ve Çingene/Roman kadınların toplumsal söylemdeki görünmezlikleri kamusal alanın farklı alanlarında maruz kaldıkları meselelerin de görmezden gelinmesini beraberinde getirmektedir (2013: 163).

Chiladze ise Gürcistan’ın Vaziani şehrindeki Çingenelerle/Romanlarla ilgili yaptığı çalışmasının verilerinden hareketle, erkeklerin ve kadınların ayrı işlerde çalıştığını, kadınların erkeklere göre daha aktif bir çalışma yaşamı olmasına rağmen yüksek gelirli işlerde çalışmadıklarını ve maddi açıdan “bağımsız” olmalarına rağmen ataerkil yapının varlığını hissettirdiğini ifade etmektedir. Eğitime erişebilen ve resmi dili konuşabilen bir katılımcısına referansla Chiladze, eğitilmiş ve dil bilen Çingene/Roman kadınların kamusal alanda daha güçlü olduğunu ifade etmiştir (2018: 47-48). Chiladze görüşme verilerinden hareketle Çingene/Roman kadınların 10-15 yıl öncesine kıyaslandığında haklar anlamında olumlu gelişmelere tanıklık ettiklerini de değinmektedir. Kadınlar ve kız çocuklarının eğitime erişimin önündeki engellerin görece azaldığından bahsederek topluma entegre olduklarını ve bu yolla sosyal ve ekonomik koşulların daha iyi hale geldiğini ifade etmektedir. Kendi çalışması bağlamında Vaziani’de yaşayan Çingenelerle/Romanlarla ilgili elde ettiği veriler özelinde

ataerki aile yapısının varlığı sebebiyle kadınlar ekonomik olarak eşlerine göre daha güçlü bir pozisyonda olmalarına rağmen ailede otorite olarak konumlandırılmamaktadırlar (2018: 97-98).

Drydakis, Çingene/Roman etnik kimliğine ilişkin ayrımcılığın sosyo-ekonomik literatür tarafından görmezden gelindiğini ifade ederek, çalışmasında Çingene/Roman etnik kimliğinin kadınlar açısından Yunanistan iş piyasasındaki etkilerine odaklanmaktadır. Çingeneler/Romanlar dahil olmak üzere farklı etnik yapılardan bireylerin bulunduğu bölgelerde yaptıkları çalışmalardan hareketle Çingene/Roman kadınların eğitimlerinden ve statülerinden bağımsız bir ayrımcılığa maruz kaldıklarını belirtmektedir. Buradan hareketle Çingene/Roman kadınlara yönelik bariz bir ön yargının varlığından en azından Atina piyasası için bahsetmenin mümkün olduğu anlaşılmaktadır (2011: 32). Rác ve Lehoczká ise Slovakya özelindeki çalışmalarında, Çingene/Roman kadınların iş yaşamına girmelerinin önündeki engellere odaklanmaktadır. Çalışmanın temel amacının Çingene/Roman kadınlara yönelik şiddetin durumunu ve sonuçlarını yorumlamak olduğunu dile getirerek kadınların kamusal meselelere katılmasının önündeki engelin şiddet olduğunu vurgulamaktadırlar. Özellikle yakın partner tarafından uygulanan sosyal şiddetin, kadınların iş piyasasına girmesini engelleyen ve nesiller arası aktarılan mitler ve klişeler altında şekillenen davranış tezahürlerinin başında geldiğini belirtmektedirler (2016: 241).

Tüm bu tartışmalara için Çingene/Roman kadınların maruz kaldıkları çoklu dezavantajlılıklar ve sorunlar bağlamında Çingene/Roman kadın hakları ve feminizm mücadelesinin konumlanma biçimine odaklanmak anlamlıdır. Yaşanılan coğrafya, farklı tarihsel bağlamlar, dini ve kültürel farklılıklar ve ataerki bağlamında farklı dinamikler yerel politikalarda değişiklikler üretmek adına kadın hakları aktivizminin farklı modellerini gerektirmiştir. Bu bağlamda, 1970lerin özgürlük hareketinin dönemin geleneksel Çingene/Roman ailelerini çok fazla etkilediğinden söz etmek pek mümkün değildir. Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesinden sonra, 1990larda birçok Çingene/Roman kadın grupları oluşmuştur. 1991'de Macaristan'da kurulan *Gypsy Mothers Association* (Çingene Anneler Derneği) bunlardan bir tanesidir (Corradi, 2018: 18). Çingene/Roman kadın hareketinin temelini önemli kadın aktivist Nicolae Bitu'ya referansla 1994'te atıldığını ifade eden Matache, İspanya'nın Seville kentinde gerçekleştirilen uluslararası bir kongre kapsamında bir araya gelen kadın aktivistlerden bahsetmektedir. Grubun burada yayınladığı bildirinin kültürel ve geleneksel değerlere olan vurgusu bağlamında eleştiriler aldığını ifade eden Matache, değişimden yana olmayan bir tavır ile sınırlandırılmalarına yönelik yaklaşımların onlara yapılacak bir haksızlık olduğunu ifade etmektedir. Talep edilen hakları sıralamakla beraber

kültürel ve geleneksel değerlere ilişkin yapılan vurguların bildirinin etkisini bir noktada zayıflattığı, kullanılan dilin gelecekteki söylemleri etkilediği de düşünülmektedir (2009:50-51). Bu bağlamda söz konusu kongredeki söylemler, etnik azınlıklar bağlamında bireysel ve kültürel haklar çerçevesinde süregelen tartışmalardan ve dönemin Çingene/Roman erkek hareketinin yürüttüğü tartışmalarda yer alan geleneksel ve muhafazakâr söylemlerden etkilenmiştir. Buradan hareketle Çingene/Roman kadın aktivistlerin ortaya koydukları söylemleri dönemin atmosferi ve koşulları bağlamında değerlendirmek adil olacaktır (2009: 52). Çingene/Roman kadın hareketi içerisindeki yaklaşımsal dönüşümlere ilişkin olarak Matache, Avrupalı Çingene/Roman aktivistlerin içeriksel anlamda Seville Bildirisi ile benzerlikler taşıyan ancak daha net ve keskin bir tonda hazırlamış olduğu Romanya'daki ortak bildirilerine değinmektedir. Ataerkilliğin de dahil edildiği tartışmalar, yaklaşımlar ve çözümler daha net sıralanmakla beraber Matache'ye göre erken evlilik Çingene/Roman kadın aktivistler arasında hala önemli bir tartışma konusudur (2009: 53-54). Bu tartışmalardan hareketle Matache, kültüre içkin bazı pratiklerle yüzleşmenin gerekliliğini de vurgulayarak bu sürecin çetrefilli haline dikkati çekmektedir. Çingene/Roman kadınların maruz kaldığı çoklu ayrımcılığı belirli ve kısıtlı noktalardan ele alan az sayıdaki tartışmalardan ziyade Matache'ye göre kadınlar toplumsal cinsiyet ve bilhassa erken evlilik meselesine sistematik, cesur ve daha net yaklaşmalıdırlar. Böylesi bir yaklaşım, Çingene/Roman hakları adına çalışanların hem meseleyi toplumsal cinsiyet perspektifinden ele almasını hem de yerel ve merkezi otoritelerin politikalarla sürece dahil olmasını sağlayacaktır. Vurgunun toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik olması gerekliliğinin altını çizen Matache, bu mücadelenin kimliksel anlamda herhangi bir kayba yol açmamasının önemini de hatırlatmaktadır (2009: 57-58).

Birçok feminist hareketin ve yaklaşımın aldığı eleştirilere paralel olarak Çingene/Roman kadın hareketi ve feminizmi de zaman zaman Çingene/Roman haklar mücadelesini bölmekle suçlanmaktadır. Tüm eleştirilere rağmen, Çingene/Roman feminizmi ırkçılığın cinsiyetçilik, sınıf, toplumsal statü gibi birbirinden ayıramaz birçok noktayla olan bağlantısını kesişimsel yaklaşım ile kurmaktadır (Corradi, 2018: 7). Bu bağlamda kesişimsel feminizme, beyaz feminist hareket içerisinde ve Çingene/Roman aktivizmi içerisinde içselleştirilmiş ön yargılar başta olmak üzere, tüm toplulukların güçlenmesi; yoksulluk, çingene karşıtlığı, ırkçılık ve cinsiyetçilik ile mücadele etmek için hem erkekler hem de kadınlar açısından ihtiyaç vardır (2018: 9). Kesişimsel feminizm toplumsal cinsiyetin ötesine geçebilme potansiyeline sahiptir. Hem yerelde hem de dünyanın herhangi bir yerinde kesişimsellik, en çok marjinalleştirilen konumlardaki kadınlardan hareketle daha eşit ve adil bir dünya için bir çerçeve sunmaktadır (Popa, 2009: 79). Bu görüşü destekler nitelikte, Motapanyane, Güney

Afrika'nın üç bölgesinde 2008 yılında yaptığı arşiv çalışmalarından elde ettiği gözlemlerden hareketle kaleme aldığı makalesinde kendi çalışması ile Çingene/Roman kadınlar ve toplulukları ile ilgili yapılan güncel feminist araştırmalar arasındaki bağlantılara odaklanarak kesişimselliğin bu bağlamda öne plana çıktığını ifade etmektedir. Derin bir ötekileştirilmeye maruz kalan kadınların eylemliliklerini ve mücadelelerini görünür kılmak ve feminizm tanımlamalarını genişletmek ve bu anlamdaki bilinci arttırmak adına kesişimsellik oldukça önemli bir yaklaşımdır (2010: 29). Kesişimsellik sayesinde, görünür olamayabilecek feminist anlamda birçok eylem ve ifade yok sayılmaktan kurtulmuştur. Aksi takdirde, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki şekliyle belirlenen söylemsel ve eylemsel ölçütlerin Güney Afrika'daki bilinç ve eylemliliğin göz ardı edilmesine sebep olması muhtemeldir. Bu tartışmadan hareketle kesişimsellik perspektifi, Güney Afrikalı kadınlar örneğinde olduğu gibi Çingene/Roman kadınların da uluslararası yaklaşımların ve veri elde etme yöntemlerinin dışında kalmasına müsaade etmeyecektir (2010: 38).

3.3. Türkiye'den Tartışmalar: Çoklu Dezavantajlılıkların Gölgesinde

Anadolu Çingene/Roman kimliği açısından oldukça önemli bir coğrafyadır. Anadolu'ya geldiklerinde farklı gruplar kendilerine özgü işlerle ilgilenmeye başlamışlar ve bugünkü etnik kimlik bağlamındaki tanımlama, o dönem için herhangi bir ülkeyle ilişkilendirilme yapılamıyorsa da, oluşmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda da Bizans İmparatorluğu'nda olduğu gibi özgür vatandaşlar olarak işlerini sürdürmeye ve vergi vermeye devam etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya, Balkanlara ve İstanbul çevresine uzanan kısmı çokkültürlü yapısını sürdürmüştür ve bu bağlamda hem Müslüman hem de Hristiyan Çingene/Roman halklardan söz etmek mümkündür. Çingenelerin/Romanların bölgedeki birçok açıdan özgür statüleri 20. yüzyıla kadar devam etmiştir ve söz konusu durum Batı ve Kuzey Avrupa'dan çok daha farklıdır. Zira söz konusu coğrafyalara geldikten sonra kilise tarafından birçok zulme maruz bırakılmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu özelinde de Çingenelerin/Romanların sahip olduğu görece özgürlükler her yerde aynı düzeyde olmamıştır (Selling, 2022: 19).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde çok sayıda Çingene'nin/Roman'ın Balkanlara ulaştığını ifade eden Marushiakova ve Popov, bu süreçte ya ordudaki askeri görevleri sebebiyle ya da fetihlerle beraber bir biçimde Balkanlara göç ettiklerinden bahsetmektedirler. Bir kısmı orduyla beraber Avrupa'da ilerlerken önemli bir kısmı Balkanlarda kalarak hayatlarını yerleşik veya göçebe sürdürmüşlerdir (2001: 26). Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneler/Romanlar çoğunlukla Balkan köylerine ve kasabalarına yerleşmişlerdir. Yerleşen Çingeneler/ Romanlar diğer azınlıklarla benzer bir yerleşim şekli olan izole mahallelerde ikamet etmişlerdir ancak tüm

Çingeneler/Romanlar için benzer bir yerleşim biçiminden söz etmek mümkün değildir. Mevsimsel olarak değişen yarı göçebe yaşam biçimi de bu süreçte yaygınlaşmaya başlamıştır (2001: 38). Dönemin vergi kayıtlarından hareketle Çingenelerin/Romanların yaptıkları meslekler arasında müzisyenlik ön plana çıkmaktadır (2001: 41). Müzisyenlik dışındaki meslekler içerisinde, kalaycılık, ayakkabıcılık, nalbantlık, sarraflık, peynircilik, helvacılık, deri işçiliği, maymun yetiştiriciliği, kebabçılık gibi mesleklerin yanısıra sık olmasa da orduda memurluk, yeni çerilik ya da doktorluk gibi mesleklerden de söz etmek mümkündür (2001: 44). Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan halklar bağlamında müslüman ve müslüman olmayanlar olarak belirlenen vergi sisteminde, Çingeneler dini bir aidiyeti de içeren *Kıpti* olarak kayıt altına alındıklarından müslüman olsunlar ya da olmasınlar farklı miktarda¹⁰ da olsa vergiye tabi tutulmuşlardır (Önen, 2011: 83).

İlçeleri, köyleri ile çalışmanın sahasını oluşturan ve ciddi oranda bir Çingene/Roman nüfusa sahip olan Edirne, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bu yana Çingeneler/Romanlar açısından sosyal, kültürel ve ekonomik olarak çok yönlü etkilere sahip bir mekan olmuştur. Bu açıdan bakıldığında süreç Rumeli bölgesindeki Osmanlı politikalarına kadar uzanmaktadır (2011: 82). Marushiakova ve Popov, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çingene sancağına değinerek, sancağa bağlı yaşayanların yasal, idari statülerinden ve genişletilmiş özyönetimsel haklarından bahsetmektedir. Çingene sancağı özelinde çıkarılan bir yasaya değinerek, sancağın bölgesel bir birim olarak değil de orduda görevli yardımcı kuvvetlerden oluşan Çingene/Roman nüfusunu içerdiğini belirtmektedirler. Sancağın başında bulunan kişi, bugün Kırklareli olarak bilinen ilde bulunmakta ve sancak Trakya'daki Vize, Keşan, Çorlu, Pınarhisar, Hayrabolu Çingene/Roman hanelerinden oluşmaktadır. (2001: 34-35). Bu bağlamda Önen'in de ifade ettiği gibi, Çingenelere/Romanlara bir yandan belirli haklar verilip görece yasal bir bağımsızlık tanınırken bir yandan da *Kıpti* olarak dini anlamda farklı bir aidiyet atfedilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingenelere/Romanlara uygulanan temel politika iskan politikası olmuştur ve Osmanlı İmparatorluğu içerisinde son dönemde etkili olan milliyetçi politikaların nüfus hareketlerine yansımaları da bu anlamda önemlidir. 1923 yılında imzalanan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi kapsamında gerçekleşen zorunlu göç dışında Çingeneler/Romanlar, 1950lerdeki tarımda yaşanan dönüşümler neticesinde de şehirlere yerleşmeye başlamışlardır. Bu bağlamda Edirne'nin köylerinde tarımda çalışan Çingene/Roman nüfusun bir kısmı merkeze göç etmiştir. Verilerinden hareketle Önen, tarımda kullanılan aletleri tamir eden nalbantların artık işlerini köylerde yapamaz olduklarını ve katılımcılarının da babaları ile ilgili olarak bu tarz anekdotlara anlatılarında yer verdiklerini belirtmiştir. Edirne'deki bazı Çingeneler/Romanlar göçebe hayat

¹⁰Ayrıca bkz. Marushiakova ve Popov, 2001: 32.

sürerek köyleri dolaşmakta ve köylülerle ekonomik ilişkiler geliştirmektedirler (2011: 88). Direkt ve dolaylı olarak tarımı ayakta tutmaya yönelik yapılan yatırımlara rağmen, 1950ler kasabalara ve şehirlere yönelik kitlesel göçlere tanıklık etmiştir. Emek göçü yeni bir kavram değilse de göçün bu biçimi yenidir zira bu göç biçimi geçici ya da dönemsel değil kalıcı niteliktedir. Fabrikalarda iş bulmak için gelenler için yeterli imkan olmadığından gelenlerin çoğunluğu gündelik işler ya da işportacılık gibi işlerde çalışmak durumunda kalmıştır (Zürcher, 2017: 228). Köylerinden ayrılp şehirlerde geçim sıkıntısı ve işsizlikle baş etmek durumunda kalanlar 1960larda kendilerini yeni bir göçün eşiğinde bulmuşlardır. 1960lara birlikte Türkiye’den Almanya’ya işçi göçleri başlamıştır (2017: 273). Türkiye’nin birçok yerinde olduğu gibi Edirne’den de Almanya’ya göçün yaşandığı ve bu göç hareketinin Edirneli Romanlar açısından da son derece önemli bir süreç olduğu anlaşılmaktadır (Önen, 2011: 90).

Türkiye’nin farklı yerlerinde ikamet eden Çingeneler/Romanlar yaşadıkları yerlerin de etkisiyle farklı pratiklere ve deneyimlere sahip olmakla beraber farklı mekansal, kültürel, toplumsal ve ekonomik deneyimlerine rağmen benzerlikler de göstermektedirler. Bu bağlamda Türkiye’de farklı bölgelerde yaşayan Rom, Dom ve Lom olmak üzere üç farklı topluluktan söz etmek mümkündür. Benzer pratiklere sahip olsalar da farklı dilleri konuştukları bilinmektedir. Bu bağlamda Romanes dili Romlar tarafından, Domari dili Domlar tarafından ve Lomin dili ise Lomlar tarafından konuşulmaktadır. Tüm bu diller yaşadıkları coğrafyada kullanılan ve etkileşimde olunan diğer dillerden etkilenmiştir. Türkiye’de Romlar nüfus mübadelesi ile 1923 yılında Türkiye’ye gelmişlerdir; büyük çoğunluğu Ege, Trakya ve Karadeniz Bölgelerine yerleştirilmiştir. Günümüzde İzmir, Çanakkale, Edirne, Tekirdağ, İstanbul başta olmak üzere sözkonusu bölgelerin çeşitli illerinde ikamet etmektedirler (Akgül, 2021: 84-85). Türkiye’de Batı’da ikamet eden Romlar haklarında daha fazla bilgi sahibi olunan grupken, Karadeniz Bölgesindeki Lomlar ve Güney Doğu Anadolu’da Domlar daha az bilinen gruplardır (Kolukırık, 2008: 146). Farklı bölgelerde yaşayan Rom, Dom ve Lom grupların aralarındaki bağlantıların kopukluğu yoksulluğun da dahil olduğu birçok konuda ortak deneyimlere sahip olsalar da birlikte hareket etme pratiklerini etkilemektedir (Koptekin, 2020: 37). *Türkiye’de Roman Toplulukları ve Yoksulluk Araştırması Raporu*’na ilişkin “Yaşlanamayacak Kadar Yoksul” adlı basın bülteni verilerine göre Çingenelerin/Romanların aylık geliri ortalama olarak 1.426 lira olarak belirlenmiş, %77.5’i işsizlikle mücadele ederken, %57’lik kısmı kiralık evlerde yaşamaktadır ve %83.2’si ise ısınma için sobayı kullanmaktadır. Araştırmaya göre ortalama yaşam süreleri de 68.5 ile ülke ortalamasının altındadır. Gıdaya erişim ve zorlu yaşam koşulları yaşam sürelerini etkilemektedir. Türkiye’nin 68 yaş ile 1990 yılındaki ortalama yaşam süresine Çingeneler/Romanlar 2021 verilerinde ulaşabilmişlerdir. İşsizlik sorunu ciddi bir

problem olarak ortaya koyulurken, araştırma kapsamında yönetici pozisyonunda çalışan örneklere rastlanmamıştır. Makarna, patates ve çorba en çok tüketilen gıdalar arasında sıralanırken alınan yardımlar içerisinde de kömür ön plana çıkmaktadır. Beslenmeye, eğitim materyellerine erişime ilişkin sıkıntılar dile getirilirken, tüm zorluklara rağmen çocukların eğitimlerine devam etmesi yönünde ciddi bir mücadele verildiği anlaşılmaktadır. Tüm bu sorunlara ek olarak Çingene/Romanlar maruz kaldıkları ayrımcılığı da dile getirmişlerdir (Sosyal Demokrasi Vakfı, 2022).

Türkiye’de etnisite bağlamında bir sayım yapılmadığından Çingene/Roman nüfusuna ilişkin net bir veriye ulaşmak mümkün değildir. Ancak Avrupa Konseyi verilerine göre Çingene/Roman nüfusu 2 milyon 750 iken; 5 milyon olduğunu öne süren kaynaklar da mevcuttur. Romanlar tarafından yapılan işler arasında kâğıt toplamak, hurdacılık, temizlik gibi gündelik ve düzensiz işlerin olduğu görülmektedir. Çok azının kamuda, düzenli ve kadrolu iş buldukları bilinmektedir. Bu durum beslenmeden başlayarak birçok alanda yetersiz koşulları beraberinde getirmektedir. Sağlık, iş gücüne katılım, eğitim ve barınma gibi birçok yaşamsal anlamda temel kabul edilebilecek alanda dezavantajlı konumlarını sürdürmektedirler. Koşulları iyileştirmek adına bazı girişimlerde bulunulsa da bu girişimlerin kâfi düzeyde olmadığı çok açıktır. Özellikle normalin dışında seyreden pandemi, deprem gibi durumlarda halihazırda “kırılgan” bu gruplar için koşullar daha da zorlaşmakta ve hayat daha da çetrefilli hale gelmektedir (“Romanların 100 yılı”, 2023). Bölgesel farklılıkları göz ardı etmeden, hizmet sektöründe, tarımda, eğlence sektöründe ve sanayi sektöründe çoklu çalışma alanları bulunmaktadır. Temizlik, boyacılık, çiçekçilik gibi işlerin yanısıra hamallık, hurdacılık gibi alanlarda, mevsimlik tarım işlerinde, müziyenlik, çalgıcılık ve teskil, inşaat işçiliği de yapmaktadırlar. Tüm bunların yanında bilhassa el emeği gerektiren, sepetçilik, demircilik gibi işlerde de Çingene/Romanlar çalışmaktadırlar (Akgül, 2021: 92:93). Çingenelerin/Romanların yaptığı işler ve çalıştığı sektörler bulundukları bölgeye göre farklılık göstermekle birlikte, bazı mesleklerin çeşitli sebeplerle yok olmasıyla bilinen ve Çingenelere/Romanlara atfedilen meslekler artık yapılmamaktadır. Örneğin sözkonusu bu çalışmanın da verilerinden olan hasırcılık Çingene/Roman kadınlar tarafından dile getirilen ve yitirilen meslekler arasındadır.

Aksu, Milli Eğitim Bakanlığı’nın, 1995 ve 2000 tarihli Türkçe sözlüğündeki Çingenelere/Romanlara ilişkin mesleklere değinerek sözkonusu sorunlu tanımda geçen elek, ızgara gibi eşyaların artık yapıpıp satılmadığını, kalaycılık dahil birçok mesleğin artık teknolojik gelişmeler ile paralel olarak dönüştüğü ifade etmektedir. Bu ve benzeri birçok mesleği ikame edecek başka işlerde çalışmak durumunda kalan (2003: 42; Koptekin: 2020: 86) Çingenelerin/

Romanların zamanında yaptıkları meslekler üzerinden adlandırılmaları da bu bağlamda anlamını yitirmiştir. Birçok mesleğin artık yapılmıyor olması işsizlik sorununu da beraberinde getirmiş; yeni iş kollarında çalışmayanlar Akgül'e göre geridönüşüm sektöründe yoğunlaşmışlardır (2021: 94). Alışıldık, üzerine sayısız pratik yapılan ve en bilinen işlerin artık yapılamıyor olması, sektörel anlamda belirli akademik altyapı gerektiren işlerde de Çingenerin/Romanları dışlanmasına sebebiyet vermektedir. Zira yoksulluk, eğitime erişimdeki sıkıntılar ve ayrımcılık gibi çoklu sebepler belirli sektörlerle sınırlandırılmış Çingener/Romanlar açısından bariyerler oluşturmaktadır. Kadınlar sözkonusu olduğunda tüm bunlara toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler de eklenmektedir. Bu veriler ışığında Çingene/Roman kadınlar açısından tartışmalar değerlendirildiğinde çoklu dezavantajlılığa ilişkin kesişimsel durumlar ve süreçler ön plana çıkmaktadır. Gerek akademik literatüre gerekse akademi dışındaki tartışmalara bakıldığında en eski çalışmalardan en güncel tartışmalar erken yaşta evlilik, eğitime erişime ilişkin sorunlar, istihdam, sağlık, dışlanma, yoksulluk, etnik ve cinsiyete dayalı ayrımcılıklar bağlamında girift birçok meselesinin varlığını ortaya koymaktadır. Bu görüşü destekler nitelikte Kızılkaya, Çingene/Roman kadınların içinde bulunduğu durumu çok boyutlu sosyal dışlanma olarak adlandırarak istihdama, eğitime, sosyal güvenceye erişim problemlerine ve belirli yaşam standardının çok altındaki yaşam pratiklerine ve yoksulluğa dikkati çekmektedir (2021: 53).

3.3.1. Toplumsal Cinsiyet, Etnisite ve Yoksulluk Kısacasında Kadınlar

Türkiye Roman Nüfus Araştırması verilerine göre, Çingene/Roman nüfusun eğitim düzeyi Türkiye ortalamasının altındadır. Roman kadınların %52'si hiç eğitim almamış ya da ilkokulu bitirmeden okuldan ayrılmışken, Türkiye genelinde bu ortalama %21'dir. Türkiye genelinde %26lık bir oranda kadınlar lise ve üstü eğitim düzeyindeyken; Çingene/Roman kadınlar için bu oran %4'tür. Türkiye genelinde erkekler arasında eğitime erişememiş ya da ilkokul bitmeden ayrılmış olanların oranı %14 iken, Çingene/Roman erkekler için bu oran %36'dır. Lise ve üzeri eğitimin Türkiye ortalaması %33 iken, Çingene/Roman erkekler için bu oran %5'tir. Okullaşma bağlamında Çingene/Roman çocuklar ve Çingene/Roman olmayan çocuklar arasında da net bir asimetri olduğu anlaşılmaktadır. Verilerden hareketle, Çingene/Roman çocukların eğitim sisteminden çabuk ayrılması okullaşma ile ilgili çok boyutlu sıkıntıları ortaya koymaktadır. Ayrıca Çingene/Roman çocukların Türkiye genelindeki aynı yaş grubu çocuklarla kıyaslandığında ücretli bir işte çalışma bağlamında dezavantajlı oldukları anlaşılmaktadır (Koç vd., 2024). Eğitime erişim bağlamında kendi yaşadığı sıkıntılardan da bahseden ve kendisi de aktivist olan Arus, çevresinde tek okuyan kız olduğunu ifade ederek eğitim hayatında maruz kaldığı ayrımcılığın da altını çizmektedir. Ayrıca çocuk yaşta

evliliklere dikkati çekerek evliliğin ciddi sorunları beraberinde getirdiğini belirtmektedir. Kadınların çoklu mağduriyetine odaklanarak kadınların hem evde hem de sokakta omuzlarına ciddi yükler aldıklarını hatırlatmaktadır. Kadınların istekleri konusunda pek fazla farkındalık geliştirememelerinin sebepleri arasında çalışma koşulları, evdeki yükler, aile dinamikleri sunulmuş ve ekonomik olarak belirli düzeye erişememiş olmak birçok problemin de sebebi olmuştur. Arus’a göre Çingene/Roman kadınlar, ayrımcılığa maruz kalmadıkları, düzenli gelirlerinin olduğu, çocuklarını okutabildikleri ve tabii ki sosyalleşme fırsatlarına da erişebildikleri insanca bir yaşamı talep etmektedirler (“Roman kadınların yükü ağır”, 2020). Çalışmasında Çingene/Roman kadınların yoksulluk döngüsünü kıramadığından söz eden Akıncı ise, söz konusu durumu iş gücüne katılımın düşüklüğüyle ilişkilendirilmiştir. İş gücüne düşük katılımın sebepleri arasında da eğitim düzeyinin yetersizliği ve toplumsal cinsiyete bağlı sebepler sunulmuştur. Ayrıca tüm bu deneyimlere içkin maruz kaldıkları ayrımcılık toplumsal yaşama katılımın önündeki duvarlara ekstra bir tuğla koymaktadır (2025: 49-50). Kendisi Lisans mezunu olan ve akademisyen olmak istediğini vurgulayan Ertaş da okul hayatı boyunca maruz kaldığı ayrımcılıkla ve önyargılarla mücadelesini dile getirerek televizyolarda “rengarenk kıyafetlerle ve danslarıyla” ön plana çıkmak yerine eğitim başta olmak üzere maruz kaldıkları sorunlara değinilmesi gerektiğini belirtmektedir. Aydın’ın Germencik mahallesinde ikamet eden Ertaş, mahallesindeki koşullardan hareketle “[b]urada hayat yok, maalesef burada gelecek yok! Buradaki insanlar yaşamıyor; adeta yok oluyor!” demiştir (“Roman kadınlar anlatıyor”, 2017). Ertaş’ın kendi mahallesine ilişkin anlatısı ile yine kendisi üniversite mezunu bir öğretmen olan ve bu çalışmanın katılımcısı olan katılımcı 19’nin “[k]eşfedilemiyorlar, öyle kalıyorlar, toplum yutuyor onları anlıycanız” söylemi ile örtüşmektedir. Yine Ertaş’ın Çingenelerin/Romanların mağduriyetleri konusunda nereye başvuracaklarını bilmedikleri yönündeki söylemi (“Roman Kadınlar Anlatıyor”, 2017) çok temel bir tartışmayı da ortaya koymaktadır. Çünkü eğitime erişimemek, kamusal alanda şekillenen ve burada belirlenen tüm yolları da çetrefilli hale getirmektedir.

Eşi cezaevinde olan Çingene/Roman kadınlarla Kayseri’de yaptığı çalışmasında Efe, Çingene/Roman kadınların demografik özelliklerinden bahsederken kadınların eğitim düzenin düşük olduğunu ve eğitime devam edememenin büyük sebebinin yoksulluk olarak sunulduğunu ifade etmektedir. Ekonomik yoksulluğun yanında kardeş bakımı, ev işi gibi durumlar eğitimden eşit oranda yararlanamamayı da beraberinde getirmiş ve toplumsal cinsiyet tartışmasını gerektirmiştir (2024: 65). Görüşmeler sırasındaki gözlemlerinden ve elde ettiği verilerden hareketle, evlerdeki eşyaların yetersizliğinden, temel düzeyde oluşlarından ve kadınların kendi travmalarını çocuklarına aktarmamak için extra çaba sarf ettiğinden bahsetmiştir. Kadınların

yoksullukla bağlantılı olarak ve eşleri de cezaevinde olduğundan vasıfsız işlerde çalışmak durumunda kaldığına ve yoksulluğun bu süreçte daha da derinleştiğine dikkati çekmektedir (2024: 74-75). Efe, araştırma verilerine dayanarak Çingenerin/Romanların çoğunluğunun açlık sınırında ve/veya altında yaşadığını ifade ederek, kadınların temel ihtiyaçlarını karşılamakta zorlandıklarını, düzenli alışverişlerden ziyade ellerine para geçtikçe ihtiyaçlarını karşıladıklarını ifade etmiştir (2024: 120). Arus'a göre ise pandemi döneminin Çingener/Romanlar açısından çok daha zorlu koşulları olmuştur. En temel yaşamsal ihtiyaç olan beslenmenin virüsten korunmaktan çok daha önde geldiğini ifade eden Arus, yoksulluğun derinliğini de ortaya koymaktadır. Halihazırda kamusal alanda (çiçekçilik, hurdacılık ve benzeri) işler yapan romanların bu süreçte işsiz kalması en temel ihtiyaçların da karşılanamaması anlamına gelmektedir ("8 Nisan Dünya Romanlar Günü", 2021). Hacer Foggo da benzer bir noktadan, Çingene/Roman kadınların pandemi döneminde yaşadıkları çoklu problemlere dikkati çekmektedir. Kadınların yoksullukla mücadelesinde annelik rollerine ilişkin sorumlulukları da ön plana çıkmakta ve bu durum süreci kadınlar için ekstra zorlaştırmaktadır. Zira pandemi sebebiyle çalışamayan kadınlar, çocuklarının beslenmeleri konusunda da endişeler yaşamaktadırlar ve bu süreç onları ruhsal anlamda çıkmaza sokmaktadır ("Roman kadınlar", 2020). Roman kadınlar hem etnisite bağlamında sosyal dışlanmaya hem de ekonomik koşullar bağlamında ekonomik dışlanmaya maruz kaldıklarından Keleş'e göre psikolojik anlamda stres yaratacak çoklu durumlarla karşı karşıyadırlar. Birbirlerine destek olan kadınların çoklu stresle başa çıkmak için profesyonel destek mekanizmalarından yararlanmaları ve bu mekanizmalara erişmeleri çok önemlidir (2022: 57-58).

Çingene/Roman kadınlar çoğunlukla kayıtdışı çalışmak durumunda olduklarından istatistiki anlamda istihdam oranlarında yer almamaktadırlar. Kayıtlı ve düzenli istihdamda yer alabilmeleri için de çok erkenden ayrıldıkları eğitimlerine devam etmeleri gerekmektedir. Ancak erken yaşta çalışma hayatında yer almaya başladıklarından eğitimleri de sekteye uğramaktadır. Çingene/Roman olmayan kadınlarla Çingene/Roman kadınlar arasında bir kıyaslamada bulunarak Akgül, Çingene/Roman kadınların istihdama katılımdaki dezavantajlılığını bir kez daha vurgulamaktadır. Zira kayıtdışı, güvencesiz istihdam alanlarında istihdam edilmektedirler (2021: 182-183). Akrabalık ve mahalle ilişkilerinin istihdama katılım süreçlerinde kolaylaştırıcı olduğunu ifade eden Akgül, kadınların ücretli emek bağlamında yaptıkları işleri temizlik işleri, falcılık, tarım işçiliği, bakıcılık, hurdacılık gibi işler olarak sıralamaktadır (2021: 185). Ancak kadınların yaptıkları işler arasında bulunan bölgeye göre farklılıkların olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Akgül'ün saydığı bazı istihdam alanları,

örneğin bakıcılık gibi, bu tez çalışmasında yalnızca bir katılımcı tarafından bildirilmiştir. Ancak bunun yanısıra ortaklaşan işler de vardır. Örneğin Akgül'ün bahsettiği ev ve merdiven temizliği (2021: 186) bu çalışmanın verilerinde de yaygın bir iş kolu olarak ortaya çıkmaktadır. Yeterli teknolojik donanımın olmadığı, elektirik ve suya erişimdeki problemler ve aksaklıklar, ailenin bir önceki kuşaktan bireyleri içerdiği hane yapıları ve tüm bakım süreçleri, ev içi yükleri Çingene/Roman kadınlar için daha da zorlu hale getirirken evin dışında çalışma süreçlerini de etkilemektedir. Böylece kadınlar için, evin dışında çalışmak erkeklerle kıyaslandığında kadınlara rahatlama alanı sunmamaktadır; tam askine tüm bu pratikler üzerlerindeki yükü katmanlı hale getirmektedir (Kaymak ve Tekin Yılmaz, 2022: 72-73).

Çingenelerin/Romanların eğitim düzeyleri yüksek ve belirli alanlarda özel becerileri olduğu takdirde bile etnisite bağlamında dışlanmaya maruz kalabildikleri ve alternatif işlere yönelebildikleri görülmektedir. İşgücünden dışlanan kadınların varolan koşulları sürdürmek durumunda kaldıkları anlaşılmaktadır (Yerlikaya, 2021: 59). Hatay'da ikamet eden Tunç ise verdiği röportajda ayrımcılığın çok ciddi boyutlarda olduğuna dikkati çekerek dış görüşleri üzerinden yürütülen önyargılara değinmektedir. Çok temel bir gündelik pratik olan kuaföre gitmenin bile ayrımcılık zemini oluşturduğunu dile getirerek kendilerinin gittiği kuaföre diğer kadınların pek gitmek istemediğinden, istedikleri kuaföre bile gidemediklerini belirtmiştir. Ayrıca bir anne ve veli olarak da ötekileştirildiklerini ve bu ötekileştirilmesinin eğitime yaklaşımını etkilediğini belirtmektedir. Üniversite mezunu olmasına rağmen iş bulamamasını da yine ayrımcılığa bağlı sebeplerle açıklamaktadır. Hatay'da aynı mahallede ikamet ettiklerini de belirterek mahallenin dışında çıktıklarında “kabul görmediklerini” dile getirmektedir. Benzer bir yerden, kızının okulda karşılaştığı ayrımcılık sebebiyle okumadığını ifade eden Ölaf ise 16 yaşındaki kızının gündelik temizliklere gittiğini ifade etmiştir. Çingene/Roman kadınların istihdamdan da dışlandığını ifade ederek ruhsal ve bedensel olarak yorgun olduğunu ifade etmektedir. 34 yaşında 4 çocuk annesi olan Ölaf, temizlik işinden başka işte istihdam edilmediklerini belirterek temizlik işlerinin zamanla zorladığını, dizlerdeki problemler sebebiyle yapılamaz hale geldiğini de belirtmektedir (“8 Nisan Dünya Romanlar Günü”, 2021; Çelik ve Yüce Tar, 2016: 76). Mersin'de yaşayan ve okul öncesi öğretmen olan Arkadaş ise, Çingenelerin/Romanların yalnızca dans ile özdeşletirilmesini olumsuz bulmaktadır. Lise yıllarında arkadaşlarının Çingene/Roman olduğunu öğrendikten sonra “Romanlar güzel oynar” ya da “şurada bi dans et” gibi söylemlerinin kendisini çok rahatsız ettiğini dile getirerek dans ve eğlence aracı olarak görülmenin üzücü ve sıkıntılı bir durum olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Çingene/Roman kadınların yaşadığı sorunlara odaklanılması gerektiğini belirterek

sürekli eğlenen bireyler olarak yansıtılmasının gerçeği gölgelediğini ima etmektedir (“Roman kadınlar anlatıyor”, 2017).

3.3.2. Sahada Olmak: Çingene/Roman Kadınlar ve Lisansüstü Çalışmalar

Genel olarak Çingeneler/Romanlar üzerine Türkiye’de yapılan lisansüstü çalışmalara bakıldığında, ayrımcılık, mekânsal ayrışma, kimlik, sosyal dışlanma, yoksulluk, damgalanma, toplumsal cinsiyet, göç, etiketleme, istihdam, temsil biçimleri, gelenekler, vatandaşlık hakları, göçe zorlanma, tarihsel metinlerdeki izleri, nefret söylemi ve ayrımcılık bağlamında çalışmaların olduğu görülmektedir. Bu doktora tez çalışmasının kapsamı ve sınırlılıkları bağlamında Çingene/Roman kadınlar ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde ise 10 tanesi yüksek lisans, 1 tanesi tıpta uzmanlık ve 3 tanesi de doktora tezi olmak üzere toplam 14 tez çalışmasına ulaşılmıştır.

Yılmaz’ın 2010 yılında kaleme aldığı, Çingene/Roman kadınlar tarafından gerçekleştiren ‘dümbekçilik’ olarak bilinen müzisyenliğin icrasını toplumsal cinsiyet perspektifinden incelediği Bergama’da yürüttüğü *Toplumsal Cinsiyet ve Müzik: Bergamalı Roman Kadınlarının Profesyonel Müzisyenlik Modeli olarak ‘Dümbekçilik’* adlı yüksek lisans tezi toplumsal cinsiyet ve müzik arasındaki ilişkiyi sorunsallaştırması ve bu sorunsallaştırmayı Çingene/Roman kadınların icra ettiği bir müzisyenlik örneği üzerinden yapması açısından oldukça çarpıcı veriler sunmaktadır. Yılmaz’ın da ifade ettiği gibi, söz konusu çalışmanın belirli bir bölgeye odaklanma nedeni de zaten erkek ve kadın müzisyenlik pratiğinin Kozak çevresi ile ilişkilendirilmesidir. Düğün gibi organizasyonlarda kadınların ve erkeklerin birlikte eğlenememeleri de “dümbekçilik” gibi yalnızca kadınlar tarafından yapılan bir mesleği geçerli kılmaktadır (2010: 1). Söz konusu çalışma kadınların kadınlarla beraber kadınlara özel yaptıkları bir pratiği göstermesi açısından ve yine sürecin toplumsal cinsiyete dayalı karşıtıllıkları ve konumlandırmaları ortaya koyması bağlamında önemlidir. Yılmaz’ın çalışması kadın müzisyenlerin içerde ya da bahçede, erkeklerin ise sokakta icra ettikleri meslekleri (2010: 9) kamusal ve özel alan zıtlığını cinsiyet üzerinden bir kez daha ortaya koymaktadır. Caner, 2019 yılında *Çingene Kadınların Anlatılarındaki Göç ve Mekân: Ankara Kale Mahallesi’nde Bir Saha Araştırması* adlı 7 kadın katılımcıyla derinlemesine görüşmeler yaparak ve sahadaki gözlemlerinden de yararlanarak (2019: 16) yürüttüğü yüksek lisans tez çalışmasında kadınların mekâna ve göçe ilişkin anlatılarına toplumsal cinsiyet perspektifinden odaklanırken yerleşiklik deneyimlerinin mekân ve göç deneyimleri ile olan ilişkisine ve bu deneyimlere etkisine odaklanmaktadır (2019:6).

Sağlık’ın 2019 yılında sosyal dışlanma ve kadın yoksulluğu üzerine Kırklareli Yayla mahallesinde yaptığı *Sosyal Dışlanma ve Kadın Yoksulluğu Arasındaki İlişki: Roman Kadınlar*

Üzerine bir Araştırma adlı yüksek lisans tezi ise, Çingene/Roman kadınların sosyal dışlanma biçimlerine ve yoksulluğuna odaklanmaktadır. Homojen örnekleme, ölçüt örnekleme ve kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılarak 18 kadın (2019:78) ile yapılan çalışmada Çingene/Roman kadınların maruz kaldığı ayrımcılık ve dışlanmanın yaşamlarının farklı alanlarına tezahür ettiği anlaşılmakta; işgücüne katılım ve eğitim dahil olmak üzere yaşamın pek çok alanında dezavantajlılık yaşayan kadınlar için dezavantajlılıkları katmanlı bir hal almaktadır (2019: 113-115). Fazla'nın 2020 yılında tamamladığı *Çalışma Yaşamında Roman Kadınların Ötekileştirilmesi* adlı, çalışma yaşamında ötekileştirmeye yönelik Edirne ilinde, 20 Çingene/Roman kadın ile yaptığı ve amaçlı örnekleme (2020: 24) dayanan yüksek lisans tezi çalışma yaşamında Çingene/Roman kadınların ötekileştirilmesine odaklanması bağlamında önemlidir. Yaptığı yarı yapılandırılmış görüşmelerde (2020: 24) kadınların ötekileştirilmeyle bağlantılı performanslarının düştüğünü vurgulamaktadır (2020: 31). Bu ötekileştirme biçimlerinin hem etnik kimlikleri hem de kadın olmaları sebebiyle olduğunun da altını çizmektedir (2020: i). Sandıklı'nın 2020 yılında *Bir Mahallede Yaşayan Roman Kadınlar ile Roman Olmayan Kadınların Gebelik, Doğum Öncesi Bakım, Doğum Sonrası Bakım Alma Özellikleri ve Etkileyen Faktörler* adlı tıpta uzmanlık tezi de anne sağlığı odağında Tekirdağ'ın Muratlı ilçesinde 36'sı Çingene/Roman, 44'ü de Çingene/Roman olmayan toplam 80 kadın ile anket yöntemi ile yapılan çalışmada kadınların sağlığa erişim süreçlerini karşılaştırmalı olarak ele almaktadır (2020: x). Sandıklı, Çingene/Roman kadınların sağlık hizmetlerine erişiminin daha kötü olduğuna ilişkin literatürde var olan bilgiden hareketle, Çingene/Roman kadınların gebelik ve doğum hizmetlerine erişimini aynı yerde ikamet eden Çingene/Roman olmayan kadınların erişimleri ile katılaştırarak tartışmaktadır. Çingene/Roman kadınların ve eşlerinin eğitim düzeyinin Çingene/Roman olmayan kadınlarla ve eşleri ile kıyaslandığında daha düşük olduğu verisinin literatürle uyumlu olduğunu söyleyen Sandıklı, ayrıca Çingene/Roman kadınların yeşil kart gibi sağlık güvenceleri varken, Çingene/Roman olmayan kadınların daha çok SGK gibi sağlık güvenceleri olduğunu belirtirken, hiçbir sağlık güvencesi olmayanların hepsinin Çingene/Roman olduğunu ifade etmiştir (2020: 86).

Akgül'ün 2021 yılında hazırladığı *Roman Kadınlarında Toplumsal Cinsiyet ve Katılım: İzmir Örneği* adlı doktora tezi, toplumsal cinsiyet perspektifinden Çingene/Roman kadınların aile kararlarına, toplumsal, siyasal ve iktisadi yaşama katılımlarını kesişimsel bir bakış açısıyla ele almaktadır (2021: v). Çalışması bağlamında Akgül, cinsiyete dayalı süreçlerin kadınların aile içi kararlara katılımında etkisini tartışmaya açarken hem kadın olmayı hem de Çingene/Roman olmayı içeren kimliğin toplumsal, siyasal yaşamda ve çalışma yaşamındaki tezahürlerine odaklanmaktadır (2021: 6). 36 kadın ve 5 kanaat önderinin dahil olduğu çalışma,

yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerle katılım süreçlerine ilişkin mülakat sorularını içermektedir (2021: 13). Çingene/Roman kadınların “çifte ezilme” durumuna dikkati çeken Akgül, Çingene/Roman kadınların yaşamın farklı alanlarında (toplumsal, siyasal ve iktisadi) maruz kaldığı ayrımcılığın ve dışlanmanın yalnızca toplumsal cinsiyete dayalı sebeplerden kaynaklanmadığını, etnik kökene ilişkin ayrımcılığın da tüm bu süreçlere içkin olduğunu belirtmekte ve kimlik üzerinden gerçekleştirilen konumlandırılmanın Çingene/Roman kadınların çoklu dışlanmalarında belirleyiciliğine dikkati çekmektedir (2021: 19-20). Kadın çalışmaları alanında Erhalim Gümüş tarafından, 2021 yılında, Çingene/Roman kadınların sağlık hizmetine erişimi özelinde yapılan *Türkiye’de Roman Kadınların Sağlık Hizmetlerine Erişimi: İzmir Örneği* adlı yüksek lisans tezi ise İzmir’in Karşıyaka ilçesinde 16 kadınla yapılan derinlemesine görüşmelerin feminist yaklaşımla ele alınmasını içermektedir (2021: v). Erhalim Gümüş, Çingene/Roman kadınların sağlık hizmetlerinden eşit yararlanıp yararlanmadığı sorusundan hareketle yürüttüğü çalışmasıyla ekonomi, eğitim, iletişim gibi çoklu sebeplere bağlı bariyerlerin bu süreçte belirleyiciliğini sorunsallaştırmaktadır (2021: 4). Bilhassa ikinci basamak sağlık hizmetlerine erişim bağlamında kadınların okuma yazma bilmemekten, online randevu sistemini kullanacak teknolojiye sahip olmamaktan muayene öncesi sorunlar yaşadıklarını söyleyen Erhalim Gümüş, randevu sonrasında kadınların ulaşım, hastanede iletişim kurma ve ekonomik yetersizliklerden dolayı ilaçlarını alamama gibi problemlerle karşılaştıklarını ifade etmektedir (2021: 136-137). Burada sıralanan tüm problemler birçok eşitsizliğin somut tezahürleridir.

Yerlikaya’nın 2021 yılında yazdığı *Sosyal İçerme: Türkiye’de Roman Kadınlara Yönelik Yetişkin Eğitimi ve Sodom Projesi* adlı yüksek lisans tezi Çingene/Roman kadınların sosyal içerme uygulamalarını mercek altına almaktadır. Bu anlamda geliştirilen uygulamalar üzerinden toplumsal ve ekonomik olarak hedeflenen grupların ihtiyaçları ile ilişkisini nitel ve nicel araştırma yöntemlerini kullanarak ele almaktadır (2021: 65-67). Bu hedefle yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler ve anket çalışması yapılmıştır (2021: 69). Çalışması kapsamında Yerlikaya, sosyal içerme bağlamında değerlendirdiği SODAM’ların, sosyalleşme, eğitim, meslek öğrenme, belirli konularda bilinçlenme gibi olumlu çıktıları bulunduğu ifade ederken (2021: 275) toplumsal eşitliğin sağlanabilmesi için Çingene/Roman kadınların kendi ihtiyaçlarının neler olduğunun iyi belirlenmesi ve kamusal alana katılımdaki engellerin ortadan kaldırılmasına yönelik yaklaşımların geliştirilmesi gerekmektedir (2021: 278-279). Bu hedefler doğrultusunda toplumsal cinsiyet eşitliğinin gözetildiği, özel alanla sınırlı olmayan bir yaşam pratiğini mümkün kılan ve istihdama yönelik adımların atılması bilhassa önemlidir (2021: 280-281). Agvan tarafından 2021 yılında yayınlanan “*Baştan Çıkarıcı*” ya da “*Cadı*”: Alman ve

Türk Yazınlarından Seçilmiş Yapıtlarda “Çingene Kadın” İmgesinin Yapısı ve İşlevi adlı doktora tezi ise, yazınsal metinlerdeki “Çingene kadın” imgesini odağa alarak hem eril dilin hem de hâkim söylemlerin inşa ettiği ötekilik algısının sürekliliğine bu metinlerin nasıl iştirak ettiğine odaklanmaktadır. Hem Almanya’dan hem Türkiye’den örnekler seçerek hazırladığı çalışmasıyla birbirinden farklı yapılardaki ülkelerde yaratılan “Çingene kadın” imgesi bağlamında olumsuz adlandırmalarda ortaklaşıldığını ortaya koymaktadır (2021: i-ii).

Aydın’ın sağlık alanındaki *Müzik Destekli Planlı Eğitim Programının Roman Kadınların Serviks Kanseri ve Taramalarına Farkındalıkları ve Sağlık İnançları Üzerine Etkisi* adlı doktora tezi Çingene/Roman kadınların sağlığa erişim ile ilgili yaşadığı dezavantajlılıklara ilişkin literatürdeki çalışmalardan hareket etmektedir. Bu çerçevede serviks kanseri özelinde Çingene/Roman kadınların taramalara katılımının daha az¹¹ olduğu literatür bilgisiyle, Çingene/Roman kadınların bu anlamdaki tutumlarında değişiklik yapmak amacıyla anket ve belirlenen ölçekler kullanılarak yapılmış nicel bir araştırmadır (2022: 4-5). Roman kadınlar ile ilgili yapılan sınırlı çalışmalar içerisinde sağlık alanının da birbirinden bağımsız üç tez çalışmasının bulunuyor olması Çingene/Roman kadınların sağlığa erişim bağlamında yaşadıkları sorunların varlığını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Keleş’in 2022 yılında *Güçlendirme Yaklaşımı Çerçevesinden Kayıp ve Yas Sürecindeki Roman Kadınların Yaz Pratikleri (Nitel Bir Analiz)* adlı yüksek lisans tezi Çingene/Roman kadınların yas deneyimlerini sosyal dışlanma ve güçlendirme bağlamında tartışma ve var olan doğal destek ağlarını destekleyici politikaların geliştirilmesine yönelik önerilerde bulunma hedeflerini içeren bir çalışmadır. Kayıp yaşamış 20 kadın ile yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilen çalışmada, kadınlar açısından sosyal dışlanmanın bu çalışma özelinde yas başta olmak üzere yaşamlarının birçok alanında belirleyici olduğu anlaşılmaktadır (2022: i). Demirel’in *Çingene Kadınların Gündelik Hayat Deneyimleri Üzerine Bir Araştırma: Diyarbakır/Çermik Örneği* adlı 2024 yılında yazdığı yüksek lisans tezi, Diyarbakır ili Çermik ilçesinde yaşayan kendilerine Aşık ve Karaçi diyen kadınların çok yönlü gündelik hayat pratiklerine odaklanan 18 ve 65 yaş arası 18 kadın katılımcı ile gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmelerin analizlerine dayanmaktadır (2024: 38-40). Çalışma bağlamında Dom kadınlar etnisite, sınıf ve cinsiyet bağlamında gündelik hayat pratiklerinde de görünür olan kesişimsel bir dezavantajlılık yaşamaktadırlar (2024: 76). Efe’nin 2024 yılında hazırladığı *Eşi Cezaevinde olan Roman Kadınların Yaşadığı Zorluklar ve Destek Mekanizması olarak Sosyal Ekonomik Destek Hizmet Modeli; Kayseri “Cennet Mahallesi” Örneği* adlı yüksek lisans tezi eşi cezaevinde olan Çingene/Roman kadınların deneyimlediği çoklu dezavantajlılığa

¹¹ Bkz. (Aydın, 2022: 4).

dikkati çekmektedir. Çalışma 20 katılımcıyla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilerek yapılan nitel bir araştırmadır (2024: 51-53). Çalışma bağlamında ulaşılan bulgulardan hareketle, Çingene/Roman kadınların çoklu (ekonomik, kültürel, siyasi, toplumsal) dışlanmaya maruz kaldıkları, yaşadıkları mahallenin koşullarının yeterli olmadığı, eğitimde ve istihdamda yaşanan problemler ön plana çıkmaktadır (2024: 127-128). Yine, 2025 yılında Akıncı tarafından yapılan ve Edirne’de yürütülen *Roman Kadınlarda Toplumsal Cinsiyet Roller ve Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Algısı* adlı yüksek lisans tez çalışmasında Çingene/Roman kadınların toplumsal cinsiyet rolleri bağlamındaki yaklaşımları ele alınmaktadır (2025: 8-9). 106 Çingene/Roman kadına uygulanan 2 ayrı ölçekle nicel bir araştırma gerçekleştirilmiştir (2025: 21-22). Kadınların hem etnik kimlikleri hem de toplumsal cinsiyet kimlikleri bağlamında ayrımcılığa maruz kaldıkları görülmektedir. Eğitim seviyeleri ve toplumsal cinsiyet algıları arasında bir ilişkinin olduğunu ifade eden Akıncı, eğitim seviyesi arttıkça eşitlikçi tutumların arttığını ifade etmektedir. Ayrıca kadınların istihdama katılımı ile eğitime katılım ve cinsiyet rolleri arasında bir ilişkinin olduğu belirtilerek hem cinsiyete hem de etnik kimliğe dayalı ayrımcı yaklaşımların Çingene/Roman kadınların toplumsal alanlardaki görünürlüklerini olumsuz etkilediği ortaya koymaktadır (2025: 47-50). Bu bağlamda tüm bu dezavantajlılıkları ortadan kaldırmak adına, toplumsal cinsiyet ve haklar bağlamında bilinçlendirme çalışmaları, istihdama katılımı teşvik eden ve düzenleyen politikalar, sivil toplumlarla ve yerel yönetimlerle iş birlikleri gibi yaklaşımların geliştirilmesi önem arz etmektedir (2025: 54-55).

Direkt olarak Çingene/Roman kadınları odağa alan tez çalışmalarının yanı sıra genel olarak Çingeneleri /Romanları konu alan bazı tez çalışmalarında Çingene/Roman kadınlara ayrı bir başlık ve/veya alt başlık açan tez çalışmalarına da ulaşılmıştır. Bu bağlamda Ceyhan’ın 2003 yılında yayınlanan *A Case Study of Gypsy/Roma Identity Construction in Edirne (Edirne’deki Çingene/Roman Kimliğinin Oluşumu Üzerine Bir Saha Araştırması)* adlı yüksek lisans tez çalışmasında istidama katılım bağlamında toplumsal cinsiyete göre farklılaşmaya dair ayrı bir alt başlık açılmıştır. Böylesi bir başlıklandırmaya gerek görülmesi istihdama ilişkin cinsiyete dayalı farklılıkların incelenmeye değer bir konu olduğunu da ortaya koymaktadır. Çalışması özelinde Ceyhan, mesleklerin cinsiyete göre farklılaştığını ifade ederek kadınların ev temizliği yaptığını, bebek baktığını ya da fabrikada çalıştığını söylerken erkeklerin hamallık, çöp toplama, hademelik, seyyar satıcılık ya da sanayi işçiliği gibi işler yaptıklarını belirtmektedir. Ayrıca bazı kadınların eşlerinin izni olmadığı için çalışmadığını da ifade etmektedir. Zira ev içi sorumlulukların sekteye uğramasını istemediklerine değinmektedir. Tüm bunların yanında bazı katılımcılar zorlu ve sürekliliği olmayan işlerden de yakınmaktadır (2003: 80-81). Sal’ın *Türkiye’de Yaşayan Çingenelerin Sanatsal Olarak Ele Alınışı* adlı 2009 yılında yayınlanan

tezinin Çingenelerde/Romanlarda aile yapısına ilişkin tartışmasını yürüttüğü bölümde aile üyelerinin konumlarını değerlendirirken kadının konumunu ile erkeğin konumunu ayrı alt başlıklarda ele almıştır ve böylesi bir yaklaşım cinsiyete dayalı bir ayrışmasının tartışılmaya değer görüldüğünün de bir kanıtıdır. Babanın ailede otoriteyi temsil ettiğini ancak aile ekonomisinde kadın ve erkeğin arasında bir iş bölümü olduğundan söz etmektedir. Göçebe ve göçebe olmama durumunun erkeğin ailedeki sorumluluklarında belirleyici olduğunu ifade eden Sal, göçebeliliğe uygun mesleklerde erkeklerin öncülüğüne dikkati çekmektedir. Müzisyenlik, boyacılık, seyyar satıcılık gibi mesleklerin de göçebe olmayan erkekler arasında yapılan meslekler olduğunu belirtmektedir. Birçok araştırmanın ortaya koyduğu gibi kadınların maruz kaldığı cinsiyete dayalı ayrımcılığı da içeren çoklu ayrımcılığa da dikkati çekerek Çingene/Roman kadınların ev içi emeklerinin yanı sıra temizlikçilik, çiçekçilik, bohçacılık, gündelikçilik gibi birçok işte çalışarak aile ekonomisine “katkıda” bulunduklarına dikkati çekmektedir (Sal, 2009: 26-27). Buradan da anlaşılabileceği üzere erkeklerin ve kadınların ortaklaştıkları meslekler olsa da yapılan işler cinsiyete göre ayrışmaktadır ve yaşanan coğrafya yapılan mesleklerin belirleyicisidir.

Yüksel ise *Buçuk Millet: The Ottoman Gypsies in the Reign of Sultan Abdülhamid II (1876-1909)* (*Buçuk Millet: Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Çingeneleri (1876-1909)*) adlı İkinci Abdülhamid dönemindeki Osmanlı Çingenelerine/Romanlarına odaklandığı çalışmada, aile yaşantısı alt başlığını kadınlar ve çocuklarla ilişkilendirerek kurgulamıştır. Kadınların ailedeki konumunun tek tip olmadığını vurgulayan Yüksek, sürdürülen mesleğin aile içerisindeki kadının konumunu farklılaştırdığını ve davranış pratiklerini etkilendiğini belirtmiştir (2009: 237-238). Aile içerisindeki maddi getirisi olan işlerdeki iş bölümü bağlamında erkeklerin ürettiği malzemelerin, kadınlar ve çocuklar tarafından dışarıda satılmasına değinmiştir (2009: 240). Önen, *Citizenship Rights of Gypsies in Turkey: Cases of Roma and Dom Communities (Türkiye’deki Çingenelerin Vatandaşlık Hakları: Roman ve Dom Topluluklarının Çalışmaları)* adlı Türkiye’nin iki farklı bölgesinde yer alan Edirne ve Diyarbakır illerinde yaşayan Çingeneleri vatandaşlık hakları bağlamında karşılaştırmalı olarak ele aldığı doktora tezinde, kadınların iş gücüne katılımını ayrı bir alt başlıkta ele almaktadır. Kadınların işgücüne katılımı bağlamında Önen, Romlar ve Domlar arasında bir kıyaslama yaparak, Domların daha çok mevsimlik işlerde tarımda çalıştıklarını ve dilencilik yaparak para kazandıklarını, çok az sayıda temizlik işçiliği yapan katılımcıya denk geldiğini belirtmektedir. Romların ev temizliği, merdiven temizliği, bebek bakıcılığı, kâğıt toplayıcılığı, mevsimlik tarım işçiliği, bakıcılık ve seyyar satıcılık gibi daha geniş çalışma alanlarının olduğunu ve her iki toplulukta da kadınların işgücüne katılımda daha aktif olduklarını belirtmiştir (2011: 205).

Bebek bakıcılığı ve bakıcılık özelinde Diyarbakır ve Edirne arasında bir kıyaslama yaparak Edirne’de bu işin daha yaygın bir iş olmasını toplumsal entegrasyonla ilişkilendirmektedir (2011: 205). Ancak bu tez çalışmasından elde edilen verilerden hareketle bebek bakıcılığı Edirne’nin ilçeleri de göz önünde bulunduğunda aynı oranda yaygınlığı olan bir iş değildir. Benzer bir şekilde Çelik ve Yüce Tar tarafından Samsun’da evlere temizliğe giden kadınlarla ilgili yapılan çalışmada da bebek bakmanın temizliğe gitmenin üzerinde konumlandırılan bir meslek olduğu anlaşılmaktadır. Zira çalışma kapsamında dört kuşaktır temizlik işinde çalışan kadınlar çalıştıkları evlerde çocuk bakıcılığı yapmamışlar ve temizliğe gittikleri aileler yaşlı ve çocuk bakımı hasıl olduğunda kendileri dışında birini istihdam etmişlerdir (2016: 80). Ceyhan’ın tez çalışmasındaki verilerle örtüşen bir noktadan Önen de kadınlar tarafından evde yapılan süpürgelere değinmiş, küçük ölçekli firmaların bu yolla daha kar elde ettiğini ancak bu işlerin düşük ücretli işler olmasından dolayı kadınların ev temizliklerine de gittiğini ifade etmiştir (2011: 206-207). Dom kadınlarının önemli bir geçim kaynağı olan mevsimlik tarımda çalışma ve dilencilik, Rom kadınları için yaygın bir pratik değildir. Ancak yoksulluğa bağlı olarak bazı örnekler görülmektedir. Bu bağlamda belirli mahallerinin sosyo-ekonomik durumu diğer mahallelerden de kötü olduğundan bu tarz örneklerle rastlanmaktadır (2011: 207). Çoklu sebeplere bağlı olarak eşlerin evde bulunmaması ve yokluğu, kadınları hanenin başında konumlandırırsa da böylesi bir konumlandırma özgürlüğü ya da bağımsızlığı çağrıştırmadığı gibi “yoksulluğun kadınlaşmasını”¹² da beraberinde getirmektedir (2011: 209).

Gün, *Etnikleşen Yoksulluk Çingeneler/Romanlar Örneği* adlı yüksek lisans tezinde Çingene/Roman yoksulluğu bağlamında çocuklar ve kadınların yoksulluğunun dikkat çekici olmasından hareketle yaptığı ayrı başlıklandırmalar kadın yoksulluğunun farklı bir boyutunun olduğunu ortaya koymaktadır. Sahadan elde ettiği verilerden hareketle Gün, kadınların deneyimlediği yoksulluğun daha derin olduğunu ve bazı kadınların söz konusu süreçlere ilişkin dezavantajlılıklarını dile getirerek farkında olduğunu ifade etmektedir. Kadınlar çoklu ezilmişliklerini yoksulluk, cinsiyet ve etnisite üçgeninde değerlendirmektedirler (2016: 123). Ayrıca Gün katılımcıların, ücretli işte çalışmanın özgürleştirici veya özneleştirici yönünden ziyade evi idame etmek, erkeklerin sorumluluklarını yerine getirmediğinde sorumlulukları devralmak, yoksulluk ve çocukların ve evin giderlerini karşılamak gibi sebeplerle ilişkilendirdiklerinden bahsetmektedir (2016: 125).

¹²*Feminization of Poverty*. 1978’de Diane Pearce sözkonusu kavramı Amerika’daki kadınların işgücüne katılımındaki artışa rağmen ekonomik anlamda kadınların koşullarının kötüleşmesine vurgu yaparak kullanmaktadır. Devam eden süreçte yapılan çalışmalar da yoksulluğun kadınlar tarafından farklı deneyimlendiğini ve oransal anlamda kadınların erkeklere göre daha fazla olması göz önünde bulunarak 1995’te 4. Dünya Kadın Konferansı Eylem Planı’nda da kullanılmıştır (Ünlütürk Ulutaş, 2009: 25).

Fırat, *Çingeneliği Anlamanın İmkânı: Çingener Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Malatya Örneği)* adlı doktora tezinde çalışma hayatında kadınların konumunu ayrı bir başlıklandırma ile ele almaktadır. Diğer çalışmalarla paralel olarak kadınlar evdeki ücretsiz emek üretimlerinin yanı sıra ücretli emek faaliyetlerine katılmaktadırlar. Malatya bağlamında kadınların ücretli olarak gündelik temizlik işleri, dilencilik, bohçacılık, hurdacılık, kâğıt toplayıcılığı veya kayısı fabrikasında geçici fabrika işçiliği gibi işlerde çalıştıkları anlaşılmaktadır. Fırat'ın verilerine göre kadınların büyük çoğunluğu dilencilik/toplayıcılık yapmaktadır ve en az yapılan iş ise bebek bakıcılığıdır. Bazı kadınların söylediklerinden hareketle Fırat, kadınların bohçacılığa yetecek sermayeleri olmadığı durumlarda ve bazen nakit dışında temel ihtiyaçlar karşılığında da dilencilik yaptıklarını ifade ettiklerini belirtmektedir. Kentin merkezlerinde bohçacılığın giderek azalması kadınları zorunlu olarak kâğıt toplayıcılığına yöneltmiştir. Ancak kadınların beyanlarından hareketle bu işin daha zor bir iş olduğu anlaşılmaktadır. (2016: 84-85).

Egi'nin *Türkiye'deki Orta ve Üst Sınıf Romanların Yaşam Şansları ve Tarzları Bakımından Gündelik Hayat Deneyimleri* doktora tezinin “Kadınlar Nerede: Erkek Roman Hareketi Eleştirisi” adlı başlıklandırması hak mücadelesinde görünür olamayan Çingene/Roman kadınlara dikkati çekmektedir. Tez çalışması bağlamında 30 erkek katılımcı ve 3 kadın katılımcıyla görüşebilen Egi, Çingene/Roman kadınların Çingene/Roman hareketi ve sivil toplumu içerisinde temsiliyetinin azlığına değinerek ataerkil ve kültürel mekanizmaların ve toplumsal rollerin bu süreçlerde belirleyici olduğuna dikkati çekerek kadın aktörlerin bu anlamdaki eleştirilerini de dile getirmektedir (2024: 334-335). Ayrıca toplumsal cinsiyete dayalı belirlenen rollerin ve sorumlulukların kadınların siyasal yaşamda görünür olmasının önündeki engeller olarak kendilerine hatırlatılmaktadır ve bu rollerin yeniden üretiminde Egi'ye göre eğitimden erken ayrılmanın etkisi vardır. Orta ve üst sınıf katılımcıların kızlarının çoğunun üniversite mezunu olduğunun altını çizen Egi, bu durumun sivil toplum ve hareket açısından bakış açılarının değişiminde etkili olduğunu belirtmiştir. Son dönemde kadınların bahsi geçen türden oluşumlarda yer almasına yönelik bakış açılarından bahsetmiştir (2024: 336-337). Bu tartışmalardan da anlaşılacağı üzere sınıfsal koşullar Çingene/Roman kadınların sivil toplum benzeri faaliyetlerle ilişkisini gündeme taşımaktadır ancak böylesi bir tartışma yoksul kadınlar için maalesef gündem bile olamamıştır.

Son olarak Yılmaz'ın *Çırpı Mahallesi'nde Çingener/Romanlar Üzerine Etnografik Bir Araştırma (İzmir Bayındır Çırpı Mahallesi Örneği)* adlı yüksek lisans tezi çalışmanın bir bölümünü toplumsal cinsiyet perspektifinden Çingene/Roman kadınların durumunu değerlendirmeye ayırarak önemli veriler sunmaktadır. Çalışmasından elde ettiği verilerden

hareketle toplumsal cinsiyet ve Çingene/Roman kadınların yaşam pratikleri arasında bir bağlantının görüldüğünü de ortaya koymaktadır. Yılmaz'a göre erken evlilik önemli bir veridir ve önceki kuşaklardaki 13-14 yaş evlilikler güncel olarak 15 yaşındaki kızlar (2025: 195) arasında da devam etmektedir. Bu devamlılık bazı kırılmalar yaşansa da söz konusu bu tez çalışmasının verileriyle de desteklenmektedir. İncelenen birçok tez çalışmasının verilerini destekler nitelikte Yılmaz'ın da ifade ettiği gibi, çok erken yaşta yapılan evlilikler, eğitime erişimle ilgili sıkıntılar ve kısıtlı sosyal ortam, bireysel gelişimlerin önündeki bariyerlerdir (2025: 196). Kadınların çalışma yaşamına bir biçimde katılmasının kadınlara görece alan açtığını ifade eden Yılmaz, erkeklerin evin idaresindeki baskın konumlarına rağmen kadınların maddi gelir elde ediyor olmasının onlara ev içi meselelerde olumlu yansıdığını ifade etmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri anlamında büyük bir değişimden söz edilmiyor olsa da ekonomik özgürlüğün kadınlara alan açtığını ve bireysel inisiyatifleri zaman zaman güçlendirdiğini ifade etmiştir (2025: 197-198). Toplumsal cinsiyet rollerinin dinamikliğine dikkati çeken Yılmaz, söz konusu rollerin sosyokültürel dönüşümlerden ve geleneksel normlardan dolayımlandıklarını belirtmektedir. Kadınlar verili koşullarda toplumsal normları yeniden üretmekle beraber tüm bu gerçeklikler içerisinde bireysel direniş alanları da yaratmaktadırlar (2025: 216).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

4.1. Sahanın İzdüşümleri

Araştırma yapmaya başlamadan önce araştırmanın zihinde gelişme süreçleri vardır. Bu, bazen var olan literatür ile bağlantılı bir gelişme sürecini içerirken bazen de araştıran bireyin kendi toplumu içerisinde yaşarken sorun olarak nitelendirdiği süreçlerin anlaşılmasını, anlamlandırılmasını kapsayan bir girişimin sonucu olabilmektedir (İlyasoğlu, 2000: 213). Bu çalışmanın ortaya çıkmasında da ikinci sürece benzer bir sürecin yaşandığını söylemek mümkündür zira araştırmacının çocukluk deneyiminden hareketle şekillenen söz konusu çalışma, bir yandan bireysel deneyimlerin akılda bıraktığı sorulara yanıt ararken bir yandan da konunun toplumsal bazda ciddi bir çalışma problemi olduğunu ortaya koymaktadır. Çingene/Roman kadınlar üzerine emek odaklı bir çalışma yürütme niyetiyle başlanan bu çalışmada, saha sürecinde karşılaşılan ve açıklıkla dile getirilen problemler çalışmayı daha kesişimsel bir aşamaya taşımıştır. Çingene/Roman kadınların gündelik yaşamda karşılaştıkları sorunlar ve çoklu dezavantajlılıklar, çalışma alanını genişletmiş ve eğitime, sağlığa erişime ilişkin sıkıntılarını, itirazlarını, mekân deneyimlerini, annelik pratiklerini ve tüm bunlara eklemlenen yoksulluk ve dışlanma süreçlerini emek süreçleri ile beraber düşünmeyi zorunlu hale getirmiştir. Araştırma yürütürken İlyasoğlu'nun da dile getirdiği gibi araştırmacının da etkileşimlere bağlı olarak dönüşümler yaşadığını söylemek (2000: 215) bu tez çalışması için de geçerlidir. Zira birçok düşünülmeyen meselenin araştırmaya dahil olması böylesi bir yaklaşımın ürünüdür. Bu bağlamda da var olan ortamı bozmamak ve katılımcıyı etkilememek adına (2000: 215) bazı görüşmelerde anlık olarak odaya ya da ortama girenlerle ilişkin daha olağan bir tavır takınmak gibi bazı durumlar hasıl olmuştur. Sahanın bir parçası olmak, araştırmacı kimliğinin çok belirgin olmadığı, araştırmacı ve katılımcı bağlamında ikiliklere bağlı bir konumlandırılmanın yaratılmadığı bir düzlemde gündelik yaşamın kendi akışı içerisinde ortama dahil olmayı gerektirmektedir. Görüşmelerin kaydedildiği gerçekliği göz önünde bulundurulduğunda, böylesi bir yaklaşımın, katılımcının söylediği veya söyleyeceği şeyler konusunda oto kontrol oluşturmamasını ya da gerçekliği bükmesini önleme konusunda oldukça önemlidir. Bu anlamda da sahaya adım atarken, araştırmacıya eşlik eden kaynaklar, araştırmacının sahada geçirdiği süre ve bu bağlamdaki dinamikler oldukça önemlidir (Bektaş Ata, 2021: 56).

Bektaş Ata bir mekânın gündelik hayat biçimlerini saha olarak işaretlerken, olağan ya da sıradan görüneni, “kanıksananı” fark etmenin önemine vurgu yapar. Hem herkes gibi

bakmanın hem de herkesten farklı yaklaşmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır ve bu bağlamda da çoklu bir metodolojik yaklaşım geliştirdiğini ifade etmektedir (2021: 25). Bu yaklaşımdan hararetle sahaya çıkmadan önce araştırmacının kafasında kurdukları, olayları değerlendirmeye yönelik ön çalışmaları ve birikimi karşılaşılan durumlara bağlı olarak bağlamsal manada sürekli dönmek durumundadır. Kurama fazla gömülmeden kuramdan yararlanmak, araştırma yürütülen konu bağlamında özgün yaklaşımlar geliştirmek bir zorunluluktur. Tüm bunların yanında pozitivistin sınırlılıklarının uzağında bir çalışma yürütmek için en gerekli olan şey “samimiyet” ve adanmışlıktır (Ecevit, 2019: 25).

Dinler, sınıf olgusundan hareketle yürüttüğü saha çalışması sırasında yaşadıklarını içtenlikle getirirken, bu sürecin barındırdığı duygusal yüklerin, deneyimlerin ve üstendiği rollerin yarattığı çelişkili durumların varlığına değinmektedir (2022: 12). Araştırma sırasında beklenmedik olgular ile karşılaşılabilceği akılda tutulmalı ve bu anlamda mental olarak daima farkında ve tetikte olunmalıdır (2022: 100). Sahada eşitlik sürecinin sağlanması gerekliliğinin önemine vurgu yapan Dinler, kendi çalışmasından hareketle bu sürecin nasıl ilerlediğini ortaya koymaktadır (2022: 114). “Akademik deformasyonun” araştırmacıları bir biçimde “anlam düşkünü” yaptığının altını çizerek bazı meselelerin düşünülenden çok daha açık ve ortada olabileceğine yönelik hatırlatmada bulunmaktadır (2022: 113).

Yoksulluk çalışmaları ya da yoksulluk bağlamında kurulan bazı ilişkilerin eşitsiz bir biçimde gerçekleşmesi Necmi Erdoğan’ın deyişiyle “özne-nesne ilişkisinin kurulması” hiyerarşik anlamda tehlikeli bir süreç olabilmektedir. Bu bağlamda “görmekten” ziyade bir karşılıklılık sürecine referansta bulunarak “gör-üş-mekten” bahseder Erdoğan. Bu bağlamda çağımızın yoksulluğu bireyleri bakılan nesneye dönüştürmekte ve siyasal “arzunun” muhatabı olarak konumlandırılmaktadır (“Günümüz yoksulluğu üstüne notlar-1”, 2022). Erdoğan, görmekten görüşmeye yönelik vurgusunu bu kez bakmaktan bakışmaya yönelik bir yaklaşımın gerekliliği açısından ele alır. Gerçek olan bir bakmanın ancak “bak-ış-ma” olabileceğinin altını çizmektedir. Bakma eylemi popülerite bağlamında medyatik bir düzlemdeyse gerçek değildir, bir bakışı gerçek kılan o bakışın bakana de yönelebildiği ortaklıklar, temaslar, anlayışlar barındıran bir bakış olmasıdır (“Günümüz yoksulluğu üstüne notlar-2”, 2022).

Bu tartışmaları göz önünde bulundurarak yürütülmeye özen gösterilen saha sürecine ilişkin günlük olarak tutulan saha notlarına burada yer vermek sahaya ilişkin bir çerçeve sunmak ve sahanın sesini duymak açısından oldukça önemlidir. Ayrıca saha notları, deşifrelerin yapıldığı, verilerin yorumlandığı, temaların ve alt temaların oluşturulduğu ve bulguların tartışıldığı süreçlerin her bir aşamasında başvuruyla güvenilir bir kaynak olmuştur. Sahanın ilk gününden son gününe kadar olan süreci anlamlandırmak ve araştırmacının kendi dönüşümünü

görünür kılmak açısından önemli veriler sunmaktadır. Zira feminist araştırmaların dönüşümsellik vurgusu bağlamında ortaya koyduğu şekliyle araştırmacının kendi deneyimleri araştırmadan bağımsız süreçler değildir (Mulinari ve Sandell, 1999: 289) Sahaya fiziksel olarak çıkılmadan önce herhangi bir görüşme yapılmamış olmasına rağmen, sahaya ilişkin yapılan zihinsel planlar ve yaşanan kaygılar sahanın aslında sahaya gidilmeden önce başlayan ve tezin son anına kadar devam eden bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. İlk görüşme yapılacak katılımcı ile çok yakın bir tanıdık aracılığıyla temasa geçilmesi ile ve çalışmanın içeriğine ilişkin kısa bir bilgilendirilme yapılmasının ardından görüşmelere başlamak üzere Keşan ilçesinde araştırma yürütmek için yola çıkılmıştır. Araştırma süreci sahanın da yönlendirmesi ile Edirne ili başta olmak üzere Enez, Uzunköprü ilçeleri ve bazı köylerinde çalışmalar yürütülecek şekilde evrilmiştir. 2023 yılı yaz döneminde gerçekleştirilen saha sürecinde, adı geçen ilçeler, köyler ve il arasında gidilip gelinerek yoğun bir araştırma süreci gerçekleştirilmiştir.

Katılımcılara ulaşma aşamasında ve sahanın ilerleyen safhalarında araştırmaya destek olan ve sahadaki bağlantıların kurulmasını sağlayan araçlardan bazılarının dile getirdiği yanlış anlaşılma korkusu, bölgedeki insanların bu duruma yönelik kaygıları böylesi bir çalışma yapmanın ve karşılıklı iletişimin, dönüşüşümün ilk adımı olabileceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca sahada geçirilen sürede ilçedeki kadınlar arasındaki farklı dayanışma ağlarına tanık olmak saha sürecinin alternatif bir çıktısı olmuştur. Zira aşına olunan bu coğrafyada her şey gibi yoksulluk da dönüşmüş, yeni dünya düzeninin yarattığı ve yoksulluğun katmanlaştığı günümüz Türkiye'sinde kadın dayanışmasının önemi daha net anlaşılır olmuştur. Çingene/Roman kadınlar arasındaki dayanışma ağlarını görmek kadar benzer ağlar bazen farklı bazen aynı gündemlerle başka mahalledeki kadınlar arasındaki ilişkilerde de gözlemlenmiştir. Araştırmanın öznesi olmayan bu kadınlar, birbirlerine destek olan, istedikleri saatlerde bir araya gelen benzer zorlukları ve dayanışma biçimlerini deneyimleyen aynı yöreden ancak "başka" mahalleden kadınlardır.

Görüşme yapmak için iletişime geçilen ve ilk katılımcı olması planlanan Katılımcı 9 ile sahanın ilerleyen zamanlarında görüşülebilmıştır. Çünkü evine yapılacak ziyaret için biraz zamana ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Kızını yeni evlendirdiğini söyleyen Katılımcı 9, kendi gündelik hayatından bahsederken bir yandan da kızını daha uzak bir yere evlendirmiş olmanın kızı açısından yarattığı zorluklardan bahsetmiştir. Bu bağlamda, saha sürecinden öğrenilen bir şey de uzaklığın Çingeneler/Romanlar için farklı bir tanımı olduğudur. Zira Katılımcı 9'un kızı yalnızca yarım saatlik bir mesafede ikamet etmektedir. Farklı bir yerde olmanın kızı açısından farklı gündelik pratikleri getirdiğini söyleyerek kendi yaşadıkları ortamda yakın ilişkilerinin

olduğunu, bahçede oturup çay kahve sohbeti yaptıklarını dile getirmiş ve kızının yeni yaşadığı yerde henüz böyle bir ortamının olmadığını söyleyerek kalabalığı daha az olan bir ortama alışma sürecinin kızı açısından zorluğundan bahsetmiştir.

Planlanan ilk görüşme katılımcının birkaç gün sonraya ertelemesi sebebiyle Edirne ilinde yapılması planlanan görüşmeler için ikamet edilen ilçeden ile gidilmiştir. Planlamada bir sıkıntı yaşanmaması açısından planlanan saatten epey önce Edirne için yola çıkılmıştır. Görüşme öncesi yeterince vakit olduğundan şehri görmek ve aslında şehri hatırlamak için şehrin sokaklarında yolculuğa çıkılmıştır. Şehirde dolaşırken yaşanan karşılaşmalar ve şehrin sokaklarının sunduğu anlatılar saha sürecinin ilk gününden itibaren besleyici olmuştur. Çingene/Roman kadınlar üzerine emek bağlamında yürütülmesi planlanan ancak sahanın ortaya koydukları ile dönüşen tez çalışmasının ilk karşılaşmalarından birinin Selimiye Camii'nin önünde çiçek işi ile uğraşan, dikim yapmakta olan Çingene/Roman kadınlar olması oldukça çarpıcıdır.

Planlanan görüşme saatini beklerken, sahada olmanın artısı olarak düşünebilecek bir dizi tesadüf bu tez çalışmasının ilk katılımcısı olan Katılımcı 1 ile tanışılmasına vesile olmuştur. Heyecanla beklenen, kaygılanılan ve yanlış anlaşılma/yapma korkusuyla sürekli içsel sorgulamaların yapıldığı ve tedirginlik hissedilen saha sürecinin ilk görüşmesi kendiliğinden ve tüm doğallığıyla böylece başlamıştır. Tamamen tesadüfen gidilen bir yerde tuvalet temizliği ve işletmeciliği yapan Katılımcı 1 ile yapılan kısa sohbetten sonra araştırmanın ilgisini çekmesi üzerine kendisinin talebi ile başlanan görüşme sahaya ilişkin bütün kaygıları götürmüş, gündeliğin olağan akışındaki karşılaşmaların gücünü ortaya koymuştur.

Ardından önceden planlanmış olan sivil toplum yöneticilerinden biri ile yapılan görüşmeden hareketle dezavantajlı kadınların eğitim aldığı kurumun yöneticisi ile iletişime geçilerek randevu ayarlanmıştır. Yönetici konumundaki kişi kendisi de yürütülen bu saha araştırmasının katılımcılarından biri olarak çalışmaya önemli katkılar sağlamıştır. Sözleşilen saatte gidilerek görüşmeler yapılmaya başlanmıştır. Görüşmelere başlamadan önce kadınların ücretsiz olarak belirli kurslara katıldıkları ve eğitimler aldıkları bu yerin mekânsal olarak da kadınlara alan açtığı anlaşılmaktadır. Bilhassa görüşmelerin yapıldığı bahçede yer alan çardağın, oradaki kadınlar için birlikteliğin, dertleşmenin ve dayanışmanın bir uğrağı olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcıların görüşmeler esnasında rahat oldukları ve ortama girip çıkan diğer kadınlardan çekinmedikleri, iletişime açık ve oldukça şeffaf davrandıkları göze çarpmıştır. Türkiye'nin farklı bölgelerinden farklı dezavantajlılıkları olan kadınların bulunduğu bu mekânda farklı kadınlıklar arasında bir iletişimin olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Buradaki saha deneyiminden ve kadınların kendi söylemlerinden hareketle, evden çıkmanın,

bir biçimde farklı sosyal ortamda bulunmanın, kadınlara hem psikolojik hem de sosyal anlamda iyi geldiği anlaşılmaktadır. Farklı deneyimlere sahip, farklı yaş gruplarından kadınların bir araya geldiği, açık hava sohbetlerinin yapıldığı, kahvelerin içildiği çardak, birçok meselenin hem fiziki hem de metaforik çatısı haline gelmiştir.

Katılımcı 9'un evine yapılacak olan ziyaret, düğünden gelmeleri, evin biraz dağınık olması, çamaşır makinesinin bozuk olması ve tüm bunlara eklenen torunun hastalığı ve bakım ihtiyacı, görüşmenin tekrar başka bir güne ertelenmesine sebep olmuştur. Daha önceden telefonda görüşülen başka bir sivil toplum kuruluşu yöneticisi ile tekrar iletişime geçilerek kadınların hepsinin gündüz çalışması sebebiyle görüşmeleri geceye almanın daha uygun olabileceği üzerinde uzlaşmıştır. Saha sürecinde araştırmaya destek olmak, yol göstermek sahaya eşlik etmek adına İstanbul'dan görüşmelerin yapılacağı ilçeye gelen tezin danışmanı görüşmelere ve analiz kısmına doğrudan dahil olarak, kodlar ve temalar üzerinde karşılaştırmalar yaparak nitel araştırmanın geçerlik ve güvenilirliğine katkıda bulunmuştur. Araştırmacı ve danışman birlikte Kaynak kişi 1¹³ ve ailesinin yaşadığı mahalleye, bölgede Çingene/Roman mahallesi olarak bilinen mahallelerden birine gitmişlerdir. Karanlık bir aradan geçilerek girilen yer, bahçesinde çok fazla çiçeğin olduğu bir mekâna açılmış ve bu mekânda görüşme yapmak için bir araya gelen kadınlarla tanışılmıştır. Evin "annesı" ve "kayınvalidesi" olan Katılımcı 8'un sürekli ikram için koşuşturması, eşine de çay ve benzeri bir şeyler getirip götürmesi kadın emeğinin ev hallerini somut bir biçimde deneyimlenmesine vesile olmuştur. Bir yandan eşini kaybetmiş gelinine destek olmaya çalışarak onunla dayanışırken torunlarının dertleriyle dertlendiğini dile getirmekte ve bir yandan da ev sahipliğini en iyi şekilde yerine getirmeye çalıştığı görülmektedir. Burada görüşülen kadınların hepsi birbirlerinin hayatları hakkında fikir sahibi, yakın ilişkileri olan ve bunları açıklıkla ifade etmekten çekinmeyen kadınlardı. Son derece samimi, içten ve sıcak bir karşılaşmanın deneyimlendiği bu evde, ikramlar eşliğinde yapılan görüşmeler ve kayıt dışı sohbetler bazı "eşiklerin" geçilmesine, bakış-malara ve gör-üş-melere zemin hazırlamıştır. Saha deneyiminden hareketle, kadınların birlikte sohbet etmekten hoşlandığını söylemek mümkün gözükmektedir. Ayrı görüşmeler yapmak kadar bazı görüşmelere başka katılımcıların da zaman zaman gelip dahil olma çabası sahanın olağan akışında zaman zaman karşılan bir durumdur. Aslında yüz yüze görüşme yapmak üzere randevulaşılan katılımcı torun bakımı, ev işleri vs. gibi nedenlerle evden ayrılamayacağı için araştırmacıları evine davet etmiştir. Tek katlı bahçeli evlerde ve ortak alanda çok zaman geçiren Çingenelerin/Romanların gündelik rutinleri nedeniyle görüşme bilgisi mahalleye

¹³ Çalışmaya fikirleri ile katkı sunan ve katılımcılara ulaşmada yardımcı olan 3 erkek çalışmada sırasıyla Kaynak kişi 1, Kaynak kişi 2 ve Kaynak kişi 3 olarak adlandırılmış ve ikincil veri olarak görüşlerinden yararlanılmıştır.

yayılmış ve görüşme sırasında katılımcıların komşuları olan diğer kadınlar teklifsizce gelip sessizce oturmuş, ortamı gözlemlemiş ve sonunda dayanamayarak görüşmeye dahil olmuşlardır. Araştırmacılar açısından gündelik pratikleri gözlemlemek ve rutinlere dair bilgi almak da önemli olduğu için bu duruma müdahale edilmemiştir. Ayrıca tahmin edilenin üstünde katılımcı gönüllü olarak araştırmaya katılmayı istediği için hem nitelik hem de nicelik açısından katılımcı sorunu yaşanmamıştır. Bu çerçevede sahanın doğal rutini bozulmadan araştırmacılar olarak gündelik akışa dahil olarak görüşmeler tamamlanmıştır. Bu tür görüşme verileri de çalışmada saha gözlemleri çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Çok öncesinden planlanan ancak birtakım aksilikler sebebiyle gerçekleştirilemeyen görüşmeyi gerçekleştirmek için görüşme yapmak üzere Katılımcı 9'un evine gidilmiştir. Görüşme esnasında torunların babaanne ile yakın ilişkisi ve sürekli gelerek ondan bir şeyler istedikleri gözlemlenmiştir. Annelerinden çok babaanneden birtakım isteklerde bulunmalarını, babaannenin evdeki konumuyla ilişkilendirmek mümkün gözükmektedir. Para kazanan bir kadın olarak babaanne ve otorite arasında bir ilişki olduğu çıkarımını yapmak anlamlı gözükmektedir. Görüşme sırasında evin kapısının açık olması, yakın bir akrabanın odaya girip çıkıyor olması da ilişkilerin yakınlığını ve şeffaflığını vurgular niteliktedir. Örneğin odaya Katılımcı 9'un bir akrabasının girmesi, katılımcının konuşmasında hissedilen bir duraksamaya sebep olmamıştır. Katılımcı 9 ile görüşülürken Katılımcı 10 de bir yandan bebeğini emzirmeye devam etmektedir. Benzer bir araştırma deneyimi Bektaş Ata'nın çalışmasında da mevcuttur zira görüşmelerini birebir yapmaya çalıştığı durumlara rağmen, katılımcının torunun ve kızının yanında kalması ya da salonların ve balkonların geçiş noktası olması, görüşmelere zaman zaman başkalarının katılmasını da beraberinde getirmiştir (2021: 123). Aynı günün akşamüzerine doğru Katılımcı 11 ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Katılımcı 11 yaptığı başka işlerin yanında fal bakarak da geçimini sağlamaktadır. Aslında kendine ulaşılması da mesleği gereği kurduğu sosyal ağlar sayesinde olmuştur. Kendisine fal baktıran ortak bir tanıdık aracılığıyla kendisine ulaşılmıştır. Sözleşilen yerden araçla alındığı sırada aracın arkasında bulunan çantanın öne alınması konusundaki ısrarının sebebini herhangi bir şey kaybolursa üzerine kalabileceği korkusu ile ilişkilendirerek açıklamıştır. Böylesi bir sohbetin geçmesi, böylesi bir kaygıyı taşıyor olması son derece sarsıcıdır; damgalama çanta ile cisimleşmiştir.

Hastanedeki işleri sebebiyle görüşme planlanan aile ile görüşme gerçekleştirilememiştir ancak onların referansı ile dükkanına gittiğimiz akrabaları olan, yazın sezonluk olarak dükkân işleten bir çifte ulaşılmıştır. Yazları yaşadıkları ilçeden ayrılarak bulundukları ilçeye dükkân işletmeye geldiklerini ifade eden Katılımcı 12, kışın ücret getiren bir işte çalışmadığını, eşinin devamlı ikamet ettikleri ilçede işlettiği dükkân sayesinde geçimlerini sağladıklarını belirtmiştir.

Görüşme ayarlamaya çalışılan ancak bir türlü görüşme ayarlanamayan sağlık sektöründe çalışan bir kadından (yüksek eğitim almış ve mesleğini yapan bir hemşire olarak çok az sayıda örnekten biri olması, onu gurur kaynağı olarak sürekli anlatmalarına neden olmuştur) hem bu görüşmede hem de bir başkasında bahsedilmiş olması bir yandan eğitilmiş bireylerin bulundukları çevredeki konumunu ortaya koyarken bir yandan da eğitimdeki fırsat eşitliğinin sorunlu yapısını ortaya koymaktadır.

Görüşmeye ilişkin planlamalar yapılırken bilhassa bir ilçede dikkati çeken bir şey de görüşme talebine katılımcılar tarafından sıcak bakılmayacağı yönündeki Çingene/Roman olmayan bireylere ait görüşlerdi. Söz konusu ilçede, görüşme talebini reddeden, Çingene/Roman olmadıklarını dile getiren ya da vakti olmadığı için görüşme talebini geri çeviren birkaç örnek olduğu gibi işi olmasına rağmen bize vakit ayıran ve işinin arasında soruları yanıtlayan katılımcılar da olmuştur. Sahada tanışılan tuvalet-temizlik görevlisi olan Katılımcı 16'ya görüşme talebi iletilildiğinde örneğin, içtenlikle görüşme talebini kabul etmiştir. Bu görüşme esnasında katılımcının son derece rahat, içten bir biçimde hareket ettiği ve beden dilini aktif olarak kullandığı gözlemlenmiştir. Bir referans olmadan zor olacağını düşünülen bu süreç sonrasında görüşmeler ilerleyen zamanda genel anlamda rahat ve doğal akışında ilerlemiştir. Genel kanının ve algının aksine, gayet içtenlikle ve açıklıkla görüşme gerçekleştirilmiştir.

Öte yandan, aynı ilçedeki sahada, görüşme talebinde bulunulan başka bir esnaf ise görüşme talebine sıcak bakmamış ve ses kaydı alınacağı için de talebi reddetmiştir. Her ne kadar görüşmeye sıcak bakmasa da herhangi bir soru yöneltmeden “bizi ‘o’ Romanlarla kıyaslama, biz hırsız değiliz, pis değiliz” şeklinde ifadelerde bulunmuştur. “Burda para bıraktılar almadık, kart bıraktılar almadık, telefon bıraktılar almadık” gibi cümlelerle damgalanmanın toplumsal anlamdaki tezahürlerini sıralamıştır. Bu bağlamda, sahadan öğrenilen bir şey de ortak bir tanıdığının olmasının saha sürecini kolaylaştırdığı, güven ortamını sağladığıdır. Çünkü bir referans ile ulaşılan görüşme taleplerinin neredeyse tamamı kabul edilmiştir.

Önceden eşi ile bağlantı kurularak gidilen, eşi ile bir dükkân işleten başka bir kadın esnafın dükkanına gidildiğinde, ilk etapta konuşmaya sıcak bakmamış ve konuşmak için daha öncesinden haberleşilen eşinin gelmesini beklemiştir. Sahaya çıktıktan kısa bir süre sonra yağın yağmur ve orada oluşan samimi ortam görüşmenin gidişatını da bir biçimde belirlemiştir. Telaş içerisinde eşinin ve çocuklarının sahilden gelmesini bekleyen, beklerken de ortalığı hızlıca toplamaya çalışan katılımcıyla sonrasında beraber çay içerek ve bir sohbet havasında görüşme gerçekleştirilmiştir. Yağın yağmurun altında görüşme öncesindeki süreçte gözlemlenenler de

bu bağlamda son derece önemlidir. Ev ve iş yerinin bir arada olduğu bu ortamda, kadın emeğinin sınırlarını belirlemek hiç de mümkün değildir. Bir yandan yağmurdan korumak durumunda olunan elektronik eşyalar ve bunları hareket ettirmek için harcanan fiziki güç, bir yandan da sahilde ıslanan çocuklar ve eş için duyulan kaygılar ve duygusal yükler ve bunların yanında yetişmesi gereken yeni simitler ve gelen müşterilerle esnaf olarak girilen ilişkiler emek süreçlerine dahildir.

Bir başka ilçedeki bir kurumda bulunan kadınlarla görüşmek için talepte bulunulmuş ancak gerekli görüşmeler yapıldıktan sonra bu durumun mümkün olmayacağı söylenerek yapılması planlanan görüşmelere ilişkin talep reddedilmiştir. Resmi başka bir kurumda çalışan bir katılımcı de genel anlamda dışlanmadan söz ederken, kaydın durdurulmasını rica edip sözlerine devam etmiştir. Bir tanıdık aracılığıyla haberleşilen, üniversite eğitimi almış bir katılımcı ile görüşmek için evine gidildiğinde de evde bulunan annesi görüşme talebini geri çevirmiştir. Daha önce resmî kurumlardan biri ile kendi beyanı sebebiyle problem yaşadığını dile getirerek görüşmenin kaydedilmesini ve genel bir sohbet talebini reddederken bir yandan da çocuğunu okutmanın verdiği gururu sözlerine eklemiştir. Çok az sayıda görüşmede de olsa deşifre olmaya ve sesin kaybedilmesine ilişkin kaygılar ve çekinceler katılımcıların talepleri doğrultusunda bazen bazı görüşmelerin yapılamamasını bazen de kaydın durdurulup sohbete devam edilmesini gerektirmiştir.

Yapılan planlama üzerine yakın bir tanıdığın mahallesine gitmeden önce, başka bir tanıdık aracılığıyla Çingenelerin/Romanların yoğunlukta olduğu bir köye görüşme yapmak için yola çıkılmıştır. Köy ahalisinden birinin haber vermesi üzerine toplanan bir grup kadın tarafından samimiyetle buyur edilerek, son derece ilgili bakışlar eşliğinde, hareketli bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler sırasında bazen atışmalar bazen de karşılıklı sohbetler yapılmıştır. Sırayla ve ayrı ayrı yapılmaya çalışılan görüşmeler esnasında farklı katılımcıların sohbete dahil olma çabalarına şahitlik edilmiştir ancak fazla bir müdahalenin çalışmanın doğallığını zedeleyeceği düşüncesiyle duruma olabildiğince az müdahale edilmeye çalışılmıştır. Burada gerçekleştirilen saha sürecinde dikkati çeken en önemli şeyler arasında kadınların birbirleri arasındaki iletişim biçimleri, bazen alaycı bazen ciddi uyarıları, telkinleri ve en önemlisi birbirlerinin hayatları konusunda çok fazla bilgiye sahip olmaları yer almaktadır. Hayatlarını son derece şeffaf bir biçimde sürdüren kadınlar, birbirleri ile gündelik hayatta karşılattıkları zorlukları paylaşmaktadırlar ve birbirlerinin yanından duygusallaşmaktan ya da “saçmalamaktan” korkmamaktadırlar. Yemek saati gelince evlerine dağılmaya başlayan katılımcıların yemek davetini vaktin geç olması sebebiyle geri çevirerek köylerinden ayrılınmıştır. Oradan ayrılıp ilçeye döndükten sonra akşam daha önce organize edilmiş olan

görüşmeler için tekrar yola çıkmıştır. İlçedeki bir mahallede, katılımcının kendi işlettiği mekânın önünde, iskemlelerde, çocukların ve yoldan geçenlerin meraklı bakışlarının dahil olduğu bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bu mekânda, katılımcının kendisi, annesi ve annesinin annesi olmak üzere üç kuşak ile görüşme fırsatı yakalanmıştır.

Ertesi gün öğleden sonra başka bir mahallede, mahalle muhtarının desteğiyle bağlantı kurulan Katılımcı 37 ile kısa bir yolculuğun ardından kendisi de katılımcı olan annesinin yaşadığı mahalleye varılmıştır. Bahçede oynayan sevimli, küçük köpekleri geride bıraktıktan sonra içeriye girildi. Katılımcı 37'un annesi olduğu anlaşılan Katılımcı 38 ile tanışılıp, durumu izah ettikten sonra kendisi de katılımcı olmayı kabul etmiştir. Gerçekleştirilen görüşmelerde çocukların ortamda bulunarak sohbete dahil oldukları görülmüştür. Görüşmelerden birinin gerçekleştirildiği sırada çocuklardan birinin içerden getirdiği tost makinesi ile salonda, görüşme sırasında tost yapmaya başlaması, kimsenin müdahalesi olmadan, gayet olağan bir durum olarak hazırladığı tostunu pişirip yemesi sahada yaşanan ilginç deneyimlerden biri olmuştur. Bu görüşmenin ardından akşam, başka bir tanıdık aracılığıyla Yunanistan'dan yeni gelmiş bir katılımcı ile görüşülmüştür. Söz konusu katılımcının farklı bir ülkede geçen hayatı ve şimdiki hayat deneyimi farklı dinamikleri beraber düşünmeyi gerektirmiştir.

Edirne'deki başka bir bağlantı aracılığıyla ilçeden tekrar Edirne'ye gidilerek yeni görüşmeler yapılmıştır. Burada ilk görüşme yapıldıktan sonra ikinci görüşme için başka bir mahalleye gidilmiş ve mahallenin kahvesinde bir sivil toplum kuruluşunda gönüllü olan ve kendisi sahaya destek olmak amacıyla görüşlerini paylaşmak isteyen Kaynak kişi 3 ile görüşülmüştür. Buradaki görüşmeyi sahayı beslemek adına kaydettikten sonra, kadın katılımcılarla görüşmek adına mahallenin farklı sokaklarına doğru yol alınmıştır. Sahanın ilk günlerinde ilk katılımcılarla bağlantı kurmamı sağlayan bir gönüllüyle tekrar evinde karşılaşmak da oldukça ilginç bir tesadüf olmuştur. Bu kez eşi ile görüşmek için evine gidilmiş ancak başlangıçta görüşme talebi Katılımcı 41 tarafından kibarca reddedilmiştir. Kendisi Çingen/Roman olmayan Katılımcı 41, Çingene/Roman olup/olmamanın normal bir durum olduğunu, bu konunun bir mesele haline gelmesinden duyduğu kaygıyı ve rahatsızlığı dile getirmiştir. Yaptıkları evliliğin çok fazla dikkat çekmesinden, önceki deneyimlerinden hareketle bu duruma yönelik merak ve ilginin kendisini rahatsız ettiğini aktarmıştır. Kendisi ile tanışmadan önce bu tarz bir duruma ilişkin yaşadıklarından ve şikâyetlerinden haberdar olunmadığından görüşmeyi yapmak istememesindeki hassasiyetini de anlayarak söz konusu bu çalışmanın kaygısının başka olduğu dile getirilmiştir. Yapılması planlanan çalışma detaylı bir biçimde açıklandığında ve gayenin ne olduğu izah edildiğinde görüşme talebine olumlu bakılmıştır. Kendisi de akademik çalışma yapan Katılımcı 41 tarafından bu anlamda da

anlaşılmanın verdiği rahatlıkla çiftin misafirperverliği eşliğinde görüşme gerçekleştirilmiştir. Ancak kaydı kapattıktan sonra gerçekleştirilen sohbet daha rahat ve içten bir tonda devam etmiştir. Evlenme süreçlerinde karşılaştıkları zorluklardan, hayallerinden, birlikte planladıklarından bahsettikten sonra kendileri için evlenmenin, çocuk sahibi olmanın ve beraber bir evi paylaşmanın başlangıçta bir hayal olduğunu ifade etmişlerdir. Mutlu bir evliliklerinin olduğunu ve onları bir arada tutan şeyin de inanç olduğu ifade ederek dinin kimlikler üstü olduğunun altı çizilmiştir ve bu anlamda sıradanlaşmanın önemli bir gaye olduğu anlaşılmaktadır.

Buradan ayrılınca mahalle kahvesinde, sivil toplum kuruluşu gönüllüsü Kaynak kişi 3 ile tekrar bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Böylesi bir araştırmanın bir amaca hizmet etmesi gerektiğini yani toplumsal anlamda karşılık bulmasını çok istediğini ifade eden Kaynak kişi 3 Çingenelerle/Romanlarla ilgili çalışmaların hep teoride kalmasından ya da siyasal anlamda bir biçimde kullanılmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Buradaki görüşmede tekrar tekrar madde bağımlılığının yarattığı koşullara ve bu durumdan mustarip kadınların yaşadığı zorluklara bilhassa odaklanılması gerektiğine ve bu durumun görünür olması için tez çalışmasında bu konuya mutlaka yer verilmesi gerektiğine ilişkin ricada bulunmuştur. Görüşmenin ardından kahveden ayrılırken mekânda bulunan, ne üzerine konuşulduğunu bilmeyen ve tanışılmayan bir bireyin rastgele kurduğu “oy istemeye gelirsiniz” minvalindeki söyleminden yapılan görüşmenin siyasi partilerle ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Bu söylem, Çingenelerle/Romanlarla ilgili konuların bir biçimde siyasi hamlelerin arenası haline geldiğini göstermesi açısından çarpıcıdır.

Edirne’deki sahayı tamamladıktan sonra, iki köy arasında çadırdaki kalan Çingene/Roman kadınlarla görüşme yapmak amacıyla, köyde bir şeyler satan Çingene/Roman kadınların yanına gidilerek görüşme talebi iletilmiştir. Kendilerinin bir şeyler satmakta olduklarından, çadırlarda kendilerinden yaşça daha büyük kadınların olduğunun ve onlarla görüşme yapılabileceğinin dile getirilmesi üzerine çadırların bulunduğu konuma gidilmiştir. Çadırların kurulduğu bu yerler daha önce defaten görülmüş ve önünden geçilmiş mekanlar olmalarına rağmen, hiç bu kadar yakından deneyimlenmediğinden sahayı buraya taşımak oldukça farklı bir araştırma deneyimi sağlamıştır. Buradaki kadınlar, henüz yeni gelmiş olmalarına rağmen son derece hareketli, neşeli ve misafirperver bir tavır sergilemişlerdir ve her yıl belirli sezonlarda belirli bölgelere geldiklerinden, son derece adapte ve koşullarla barışık oldukları anlaşılmaktadır. Bulundukları bu ortamı evlerine çevirdikleri, bir yerde pişen yemekten diğer yerde kurulan sofradan anlaşılmaktadır. Ortama hafif uzaklaşarak bakıldığında çok da büyük olmayan bu alanda, koşuşan çocukları, sineklik geren kadınları, yemek yapanları, sofraları, su taşıyan

bir kız çocuğunu, bir ailenin ekmek yapan kadınlarını, kucağında çocuğuyla sohbet eden ya da çocuğunu uyutmaya çalışan bir kadını görmek mümkün olmuştur. Mevsimlik işçi olan bu kadınların, eşleri, çocukları, gelinleri ve torunları ile birlikte burada kurdukları çadırlarında yaşam sürdükleri gözlemlenmiştir. Genel olarak bir tahtanın üzerinde konumlandırılan çadırların benzer bir yapıya sahip olduğu, çadırlardan yalnızca bir tanesinin gerçek bir kamp çadırı olduğu görülmüştür. Bu çadırların çoğunluğunda kamusal ve özeli ayırmanın yalnızca bir cebinlik olduğu anlaşılmaktadır. Sürekli bir hareketin olduğu ortamda, çıplak ayaklı çocuklar ve işlerine yoğunlaşmış, saman taşımaya giden eşlerinin işten dönmelerini bekleyen kadınları görmek mümkündür. Görüşme esnasında işten dönen erkeklerden biri ateşi söndürmeleri konusunda ailedeki kadınları uyardıktan sonra, çeşmede su alırken bölge halkıyla su konusunda yaşadıkları probleme değinmiştir. Görüşmelerden ve gözlemlerden hareketle, mevsimlik çalışma koşullarının çocukların okullarını aksattığı da anlaşılmaktadır. Aynı gökyüzü altında, farklı hayatlar, farklı dinamikler tüm gerçeklikleri ile ortadayken, doğanın suyunun herkesçe paylaşılamadığı aşikardır. Yanından geçip gidilen hayatları gerçekten “görmek” bu saha çalışmasının en önemli çıktısı olmuştur.

Sonraki günlerde gerçekleştirilen görüşmelerin bir kısmı da yine başka bir köyde gerçekleştirilmiştir. Küçük bir yer olmasına rağmen, köy içerisinde de mekânsal anlamda bir ayrışmanın olduğunu söylemek mümkündür. Araba ile Çingenerin/Romanların yaşadığı mahalleden geçerken köyün diğer mahallerine göre daha hareketli bir yaşamın sürdüğünü görmek mümkündür. Köydeki görüşmeler genellikle katılımcıların evlerinde ya da balkonlarında, Trakya’da *hayat*¹⁴ olarak adlandırılan yerlerde yapılmıştır.

Araştırmanın son saha süreci ise Edirne’nin başka bir ilçesinde gerçekleştirilmiştir. Eşi ile dükkân işleten katılımcı için işlettikleri dükkânın kadın deneyimleri açısından önemli bir zemin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, söz konusu dükkânın ailedeki hemen hemen herkesin bir köşesinden tuttuğu bir işletme olduğu gözlemlenmiştir. Katılımcı 58 ile yapılan görüşmeden sonra katılımcının kız kardeşinden ve açtığı dükkândan bahsetmesi üzerine kız kardeşi ile iletişime geçilerek kendisine görüşme talebi iletilmiştir. Bulduğumuz mekâna eşi ile gelen kadın ile görüşmek için sohbet ederken eşi “bu tarz” çalışmalardan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Çingenerlere/Romanlara yönelik atılan adımların siyaset için yapılmasından duyduğu kaygıyı açıklıkla dile getirirken ve hepimizin aynı olduğunun altını çizmiştir. Ancak bu söylemlerine rağmen sohbetin devamında anlattığı hikâyeye son derece çarpıcıdır. Zira bir ev kiralamaya gittiklerinde ev için baştan anlaşıldığını ancak Çingene/Roman olduğu anlaşılınca ev sahibinin evi vermekten vazgeçtiğini de dile getirmiştir.

¹⁴ Evlerin girişindeki yarı açık balkona benzeyen kısma verilen isimdir.

Bu anlatımıyla, bir yandan aynılığın altını çizerken bir yandan da toplumsal anlamdaki sıkıntılı yaklaşımlara dikkati çekmektedir. Bu tartışmalar eşliğinde Katılımcı 59 ile olan görüşme başlamış ve tamamlanmıştır. Genel olarak sahanın özel olarak da söz konusu ilçenin son katılımcısı ile görüşmek için mesai saatinin bitmesini beklendikten sonra parkta görüşme yapılmıştır. Görüşmeden sonra pazar alışverişi yapmaya gideceğini söyleyen Katılımcı 60, görüşmeyi sonlandırırken tüm olağanlığıyla eve ilişkin ve evde kendisini bekleyen işlere ilişkin referansıyla bu tez çalışmasında emeğe içkin çok yönlü süreçleri neden birlikte düşünmek gerektiğini de bizatihi kendisi ortaya koymuştur.

4.2. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Hüseyin Tabak'ın 2019 yapımı *Gipsy Queen (Çingene Kraliçe)* adlı filmi dışlanma, ötekileştirilme ve yoksulluk temalarının Çingene/Roman karakter özelinde ele alındığı ve kadın emeğini derin bir biçimde tartışmaya açan bir filmidir. Filmin, bu tez çalışmasının ana argümanı olan kesişimselliği vermesi açısından da besleyici bir okuma sağladığını söylemek mümkündür. Yalnız annelik, kadın emeğinin sömürülmesi, ırksal ve etnik dışlanma ve yoksulluk çarpıcı bir biçimde ve kesişimsel olarak sunulmaktadır. Babasının ve tüm Çingenelerin/Romanların gurur kaynağı olarak yetiştirilen Ali'nin babasız çocuk büyütmesi onu kendi yaşadığı toplumun dışına itmiştir. Eril bir alan olarak toplumsal kabulde kendine yer bulan bir sporu icra eden bir kız çocuğu olarak Ali'den beklenen âşık olmaması, kadınlıkla ilişkili durumlardan ve duygulardan uzak durması ve babası dahil mahallesindeki tüm Çingeneleri/Romanları gururlandırmasıdır. Babasının arzusu dışında bir birliktelik yaşayarak çocuk doğurması Ali'nin hem mahallesinden hem de yaptığı spordan dışlanmasına sebep olmuştur. Yapayalnız kalan, kendi başına yaşayacak ekonomik durumu olmayan bir Çingene/Roman kadının Mary adında Alman bir kadın ile olan dostluğu ve dayanışması feminist okuma bağlamında oldukça önemlidir. Zira bu kadın dayanışması sınıfsal ve ekonomik anlamda toplumun marjinalleştirdiği kadınların dayanışarak ayakta kalabildiğini de ortaya koymaktadır. Uçar İlbuğa bu dostluğa vurgu yaparak, bu konuya “Kadın kadının dostudur” başlığında yer vermektedir (“Almanya Acı Vatan: Gipsy Queen”, 2022). Bu sınıfsal dayanışmanın varlığı yönetici pozisyonundaki kadınla kuramadığı dayanışma ile tezatlık kurularak sunulmaktadır. Ali, kızı Esme'nin Almanca dışında bir dilde konuşmasını istememekte ve hatta anadilinde konuşmasını olabildiğince engellemektedir. Sistemin dışına itilen, hayalleri sınırlandırılmış ve telkinlerle kendisi olması engellenmeye çalışılmış bir kadının belki istemeyerek kızından bu tarz beklentilerinin olması da bundandır. “Ötekileştirilmiş” bireylerin saygınlık kazanma çabası açık bir biçimde görülmektedir. Uçar İlbuğa, bu ötekileştirilme örneğinin ve azınlıklar anlamında eşitsiz sistemle mücadelenin boks ringi özelinde, son maçta somutlaştığını dile getirmektedir. Uzun

yıllardır ringlerden uzak kalmış Ali'nin karşısında, eğitilmiş, antrenmanlı ve geç saatlere kadar çalışmak durumunda olmayan beyaz bir kadın vardır ("Almanya Acı Vatan: Gipsy Queen", 2022).

Güvencesiz koşullarda, sağlıksız ortamda yaşamak ve çalışmak durumunda kalan Ali, yaşadığı toplumun oldukça altında konumlandırılmakta ve ırksal olarak derin bir ötekileştirme ile karşılaşmaktadır. Çingenelere/Romanlara yönelik toplumsal anlamda kullanılan klişeler de filmde değişik sahnelerde yinelenmektedir. Mary'nin şaka yollu Çingenelelerin hayalci olduğuna ilişkin iması ya da boks menajerinin kırık aynalar, kara kediler ve falcılık gibi söylemleri toplumsal anlamda konumlandırmanın cisimleşmesidir. Esme'nin hırsızlık yaptığında, polisin annesinin onu teşvik edip etmediğini bilmediğine yönelik yaklaşımı ve bir Alman olan ve işletme sahibi olan Tanne'nin şahitliğine duyulan ihtiyaç yine toplumsal kabullerin ve ön yargıların tezahürleridir. Kendi kızından onları gururlandıracak bir "Ali" yaratma arzusunu da bu koşullar belirlemektedir aslında. Muhammed Ali gibi gurur kaynağı olacaktır Ali. Erkeklerle evlendirilmek üzere yetiştirilmeyecektir. Zira onun toplumsal bir amaca hizmet etmesi, gurur duyulacak biri olması gerekmektedir. Babası ona bu yüzden "Çingene Kraliçe" diyecektir zira beyazların oyununu oynayarak karşı hegemonya kuracak ve hâkim söylemle hâkim söylemden beslenen yargıları tersine çevirecektir.

Babasının ideallerinin ötesinde kendi arzuları olan bir kadının yaşam mücadelesi, istendiği gibi bir evlat olmayan bir kız çocuğunun yaşamıdır aslında perdeye yansımakta olan. En ucuz en düzensiz işlerde çalışan, asbest soluyan, su ısıtarak çocuklarını yıkayan, Paris gezisi için daha çok para kazanması gereken, tacize maruz kalmamak için daha erkeksi davranan bir kadının hikayesidir. Tüm çabalarına rağmen sistemin kurallarına yenik düşen, uğruna mücadele ettikleri elinden alınan, toplumun en "ötekisi" olanlardan biridir Ali. Hem kadındır hem Çingenedir hem işçidir hem de yalnız bir annedir; aslında hem çoktur hem de yoktur.

Aynı mahallenin farklı hayatları deneyimleyen sakinlerine ilişkin çocukluk anılarında yer eden ve çocuklar arasında bile çok belirgin olan asimetrinin nedenlerine yıllar sonra akademik bir noktadan bakmaya çalışmak Ali'nin, Ali gibi çoklu ve kesişimsel süreçleri deneyimleyen kadınların hikayelerini anlamlandırma çabası bu çalışmanın varoluş ve gelişim sürecini ortaya koymaktadır. Çingene/Roman kadın emeği ve emeğe ilişkin anlatılarda belirginleşen yoksulluk, çoklu biçimlerde ortaya çıkan dışlanma deneyimleri, annelikler, mücadeleler, kabul edişler söz konusu çalışmanın emeğe ilişkin bütün bu süreçleri kapsayacak şekilde yeniden düşünülmesini gerektirmiş ve katılımcıların anlatılarından hareketle emek anlatılarında belirginleşen diğer bileşenler tez konusunun önemli tartışma alanlarını oluşturmuştur. Emeğe ilişkin deneyimlere odaklanan bu çalışma, ücretli ve ücretsiz emeğe

kesişimsel bir yerden bakmayı hedefleyerek toplumsal cinsiyet perspektifinden Çingene/Roman kadınların deneyimlerine, anlatılarında belirginleşen söylemlerine derinlemesine bir yaklaşım geliştirmeye çalışmaktadır. Buradan hareketle, Roman kadınların kendi söylemleri üzerinden bir emek tartışması yürütülmeye çalışılacak ve halihazırda ötekileştirilen kadın emeğinin Çingene/Roman kadınlar bağlamındaki görünümüne odaklanılmaktadır. Farklı yaş gruplarından kadınlarla görüşülerek gerçekleştirilen bu çalışmada değişen ve dönüşen dünya düzeni içerisinde kadın emeği çoklu dezavantajlılıklar bağlamlarında tartışılmaktadır. Ecevit'in de dediği gibi marjinal kabul edilen “diğerleri/ötekiler” hakkında çalışma yürütmenin hiç de hafife alınmayacak bir süreç ve çalışma biçimi olduğunun (2019: 22) bilinciyle, sahanın ve yazım sürecinin tüm aşamalarında var olan koşulların, değişkenlerin, sınırlılıkların, bireyselliklerin ve kolektifliklerin farkında olmaya özen göstererek ve anlamlandırma çabasına girerken aşırı anlamlandırmalardan kaçınmaya çalışılarak kendi dinamiği olan bir çalışma ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

4.3. Araştırmanın Yöntemi

Sosyal bilimlerde uzun bir dönem gelişmişlik, kalkınma, kentleşme gibi konulara odaklanıldığını söyleyen Kümbetoğlu, toplumsal anlamda kadınların konumlandırılma biçimlerinin ihmal edildiğini ve kadınların bu anlamdaki süreçlerini içeren daha ayrıntılı çalışmaların yapılmasının 1980leri bulduğunu belirtmektedir (2000, 236) Bu tarz çalışmaların ortaya çıkmasında ve giderek yaygınlaşmasında 1960 sonrası dünyada ve 1980lerde ise Türkiye’de etkisini gösteren ikinci dalga hareketin, özel alan ve kamusal alan arasındaki ayrımın kırılmasına sebep olarak özel alanın politik olduğu gerçeğini ortaya koymasının etkisinden söz etmek mümkündür. Böylesi bir dönüşüm, sömürünün özel alandaki erkek egemenliği ile başlayan ve perçinlenen bir durum olduğunun anlaşılması bağlamında önemli bir gelişmedir (Acar Savran, 2019: 242-43).

Hâkim kuramlar ve bilimsel alanların ataerkilliğin etkisi altında inşa edildiği ve ataerkilliğin ideolojik ve maddi yeniden üretimine katkı sunduğu düşüncesinden hareketle ikinci dalga feministler, kadınların kendi deneyimlerini kuramsallaştırılacak bu deneyimlerin en güvenilir kaynaklar olduğunu ileri sürmektedirler (Grant, 2016: 229-230). Pozitivist ve niceliksel yaklaşımlar sorgulanmadan özgürleştirici bir kadın çalışmalarından söz etmek mümkün değildir; zira bilindik yaklaşımlar ve yöntemlerin kendisi bir baskı mekanizması gibi işlemektedir (Mies, 2000: 50). Belirli sınırlarla belirlenmiş bir feminist araştırma yöntemi olmadığı düşüncesinden hareketle, feminist araştırmacılar geleneksel araştırma yöntemlerinden ve sosyal bilimcilerden farklı olarak, çok fazla üzerinde durulmayan konulara eğilmektedirler (Harding, 2000: 34-35). Bu bağlamda, kadın araştırmaları ve feminist araştırmalar açısından

kadın deneyimleri önemlidir. Farklı ırksal, sınıfsal ve kültürel yapıların varlığı kadın deneyimlerinin tek yönlü bir yapısı olmadığını ortaya koymaktadır (2000: 41). Şöyle ki kadın deneyimleri, mücadele edilen meselelere, toplumsal bağlamlara ve bölgesel farklılıklara bağlı olarak çeşitlenmektedir (Stanley ve Wise, 2000: 68). Kadın deneyimlerinden hareketle bir tartışma yürütmek ve bu deneyimlere içkin çoklu yapılara odaklanmak literatürdeki deneyime yönelik tartışmaları da hesaba katmayı gerektirmektedir.

Kadın deneyimlerinin feminist kuram bağlamında ele alınış biçimlerini tartışmaya açarak Mulinari ve Sandell, kadın deneyimlerine yönelik yaklaşımları tarihsel süreçleri ile ele almaktadır. Bu bağlamda, bilinç yükseltme grupları feminist araştırmalara temel bir yaklaşım sunmuştur. Deneyimlerin toplumsal ve kolektif olarak politik düzlemde ele alınmasıyla, bireysel olanın aslında bireysel olmadığı anlaşılmış ve ataerkillik, toplum, eril tahakküm ve emek bağlamında yeni yaklaşımlar geliştirilmeye başlanmıştır (1999: 288). Üçüncü dünya ülkelerinden kadınların özgül problemleri ve belirginleşen mücadele dinamikleri ile 1980lere gelindiğinde, 1970lerdeki yaklaşımların sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Bu süreçte araştırmacılar, kadın deneyimlerinin sınıfsal, etnik ve cinsel kimlikler bağlamında ele alınması gerekliliğine vurgu yapmaktadırlar. Toplumsal cinsiyet üst başlığında ele alınan kadın deneyimlerinin, sınıfı, ırkı ve cinselliği dışarda bırakması tehlikesine dikkat çekmektedirler. Kadın deneyiminden kastedilenin beyaz, orta sınıf ve heteroseksüel kadınların deneyimleri olduğu eleştirisi üzerinden, bazı deneyimlerin marjinalleştirildiği iddiasını yeni bir tartışma alanı açmıştır (1999: 289-290). Bu bağlamlar hesaba katılarak deneyimin önemine yeniden vurgu yapmak, deneyimi kadın erkek gibi dikotomik kodlarla ele almak ya da deneyimi sabit ve kesin bir yapı olarak görmek manasına gelmemelidir. Deneyimi verili ve önceden belirlenmiş olarak konumlandırmayan, dinamik ve sınıyan gerçek tarihsel çıktılar ve toplumsal eylemler olarak kavramsallaştıran bir yaklaşım bu açıdan anlamlı olmalıdır (1999: 296). Ancak Janack'ın da altını çizdiği gibi deneyimin naif cazibesine kapılma açısından dikkatli olunmalıdır (2012: 101) ve deneyimin de politik ve ideolojik yapılardan etkilenebilir olduğunu unutmamak gerekmektedir (2012: 90).

Bu tartışmalardan hareketle, Çingene/Roman kadın emeği odağında yürütülmesi planlanan bir çalışmanın emeğe içkin çoklu dezavantajlılıkları da içerecek şekilde dönüşmesi kadın deneyimlerine odaklanmanın önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Kadın emeğinin özgüllükleri göz önünde bulundurulduğunda rakamlara dayanan bir analizin yetersizliğini destekleyen bir argüman olarak Dedeoğlu, kentsel mekanlardaki yoksul kadınlar arasındaki dayanışma ağlarına dikkati çekerek bu ilişkiler kapsamında gelir elde edilebilecek faaliyetler yapıldığını, bu faaliyetlerin kültürel olarak karşılıksız gerçekleştirilmesine rağmen kadınların

kimliksel tanımlamalarında önemli bir yeri olduğunu söylemektedir (2019: 151). Benzer bir şekilde Özbay, Sirman'nın Türkiye'deki köylüler ile ilgili yaptığı doktora tez çalışmasını referans göstererek oradaki “emek takasına” dikkati çekmektedir. Kadınların sırasıyla birbirlerinin işini yapmasının erkekler arasında söz konusu olmadığını vurgulamaktadır (2019: 210). Bu durum kadın emeğinin örgütlenme biçimini ve kadın emeğinin özgün bir yapısının olduğunu ortaya koymaktadır. Bu dayanışma ağları ve benzeri özgül durumları ortaya çıkarabilmek adına yapılacak çalışmalarda kadın deneyimlerine odaklanması ve bu deneyimlerin özgür ve özgün bir biçimde ifade edilmesine uygun koşulların sağlanması anlamlıdır (Özbay, 2019: 179). Kadınlar arası ilişkilerin katı bir biçimde tanımlanan sınırları gevşetmesi, kırılğanlaştırması kadınlara özgü bir “kamusallığı” düşünmenin önemini ortaya koymaktadır (Acar Savran, 2019: 153). Bu bağlamda yüz yüze derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilerek, emeğin tüm süreçlerini içeren nitel araştırmalar ile yapılan çalışmalar ufuk açıcıdır (Dedeoğlu, 2019: 148).

Söz konusu tartışmalar göz önünde bulundurularak hazırlanmaya çalışılan bu tez çalışmasında, fenomenolojik desenden yararlanılarak Çingene/Roman kadın emeğine odaklanmış, nitel araştırmaların doğası gereği saha süreci ve bu sürece ilişkin deneyimler araştırmanın son halini almasında belirleyici olmuştur. Yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler ile elde edilen veriler kesişimsel bir yaklaşımla tartışmaya açılmıştır. Araştırmacının önceki yaşamsal deneyimlerinden hareketle aşına olduğu bir saha olması ve sahaya dair birtakım verilere sahaya çıkmadan önce ulaşılabilmesi çalışmaya bir altyapı oluşturması bağlamında güçlendirici bir etkiye sahiptir. Sahanın zaman içerisinde dönüşmesi de var olan bilgilerin gözden geçirilmesini ve hiç hesapta olmayan tartışmaların da çalışmaya dahil edilmesini gerektirmiştir. Sahada gözlemlenen durumlar ve görüşmelerden hareketle araştırma soruları gözden geçirilmiş, öncesinde araştırmacının üzerine pek düşünmediği durumlara ilişkin sorular da bu vesileyle çalışmaya dahil edilmiştir.

4.4. Veri Toplama Araçları, Katılımcıların Belirlenmesi ve Verilerin Analizi

Çingenelerin/Romanların nüfus olarak yoğunlukta olduğu bir bölge olması ve araştırmacının kendi çocukluğunun geçtiği ve bu araştırmayı yapmaya yönelten ilk deneyimlerin yaşandığı bölge olması sebebiyle bu tez çalışması Trakya Bölgesi, Edirne merkez, ilçe ve köylerinde yürütülen, yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme ile 60 kadın katılımcı ile gerçekleştirilen görüşmelere ait verilere dayanmaktadır. Bu görüşmelere ek olarak saha araştırması sırasında katılımcılara ulaşma bağlamında kaynaklık eden ve sahanın dinamiğinin bir parçası olan üç erkek ile yapılan görüşmeler de ikincil veri olarak kullanılmıştır. Çalışma içerisinde bu kişiler, Kaynak kişi 1, Kaynak kişi 2 ve Kaynak kişi 3 şeklinde adlandırılmıştır.

Araştırma sahasının araştırma sorunsalının temellerinin atıldığı ilçenin ötesine genişlemesinde saha sürecindeki gözlem ve deneyimlerin etkisi bilhassa önemlidir. Daha büyük bir şehirdeki deneyimlerle, ilçe ve köylerdeki deneyimlerin sahadaki gözlemlerden ve görüşmelerden hareketle farklı olduğuna dair söylemler sahanın Edirne ilinin farklı ilçelerinin ve bazı köylerinin çalışmaya dahil edilmesini gerektirmiştir. Ayrıca bu farklılık özellikle emek süreçlerinde ve istihdam ilişkilerinde belirginleşmektedir.

Çingene/Roman kadın deneyimlerine odaklanan bu çalışmada, bir Çingene/Roman olmayan ancak Çingene/Roman biri ile yaptığı evlilik sebebiyle kimliğe ve kültüre ilişkin tartışmaların merkezinde kendini bulduğunu ve bundan duyduğu rahatsızlığı dile getiren bir kadın katılımcı da sahaya dahil edilmiştir. Son olarak görüşme yapılmadan önce Çingene/Roman olduğunu beyan eden ancak birebir görüşmenin bitimine doğru Çingene/Roman olmadığını ifade eden bir katılımcı da katılımcılar arasında yer almaktadır.

Bu koşullarda yürütülen ve nitel araştırma yöntemi ile planlanan bu çalışmada amaçlı örneklem tekniği kullanılmış, yarı yapılandırılmış, derinlemesine görüşmeler yürütülerek elde edilen veriler ana temalar ve alt temalar şeklinde kategorize edilerek çözümlenmiştir. Kümbetoğlu verilerin analiz edilme sürecinin araştırmacının veriye hakimiyeti ile orantılı olduğunu ifade ederek gerektiğinde sıklıkla sahaya ilişkin tüm verilerin yeniden ele alınmasının ve notlar alınmasının önemine vurgu yapmaktadır (2020: 93). Ayrıca verilerin çözümlenmesi sürecinde araştırmacının odağı, odağın verilerle ilişkisi ve kendisini bu süreçte nasıl konumlandığı da önemlidir. Bu bağlamda araştırmacının yaklaşımsal anlamda dengeyi kurması oldukça önemlidir (2020: 95).

4.5. Araştırmanın Geçerliliği, Güvenilirliği ve Etik Boyutu

Nicel araştırmalardan farklı olarak niteliksel araştırmalar sayısal verilere dayanmaz, ölçümleri değil ölçütleri vardır. Araştırmanın geçerli ve güvenilir olmasının yolu bu bağlamda güven duyulabilirlik ile mümkün olmaktadır. Bir araştırmanın güven duyulabilir olmasının ölçütleri ise araştırmanın inandırıcı, aktarılabilir, bağlanılabilir ve doğrulanabilir olması ile mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda inandırıcılık, bulguların kabulünü ve teyit edilmesini içerirken, aktarılabilirlik ise elde edilen verilerin benzer özellikleri taşıyan başka bir araştırma grubuna aktarılabilir olması ile ilgilidir. Bir diğer ölçüt olan bağlanılabilirlik ise araştırmanın bu anlamda yetkin kişiler tarafından sürekli denetlenmesini içerirken, doğrulanabilirlik ise araştırmacının kendi değerlerini araştırmayı yanıltabilecek şekilde sürece dahil etmemesini içermektedir (Kümbetoğlu, 2020: 101-102).

Bu bağlamda bu tez çalışmasının güven duyulabilir olması amacıyla saha aşamasından başlayarak araştırmanın her aşamasında tez danışmanı ile birlikte veriler değerlendirilmiş ve

kodlamalar yapılmıştır. Sahaya çıkmadan önce bir araştırmanın nasıl olması gerektiğine ilişkin çoklu okumalar yapılmış ve araştırma sürecine ilişkin daha önce araştırma deneyimi olan ve saha çalışmasına dayanan araştırmalar yapmış olan araştırmacılarla istişare edilmiştir. Araştırmacının bu tez çalışması öncesinde böylesi bir saha deneyimi olmadığından daha önce farklı sahalarda da olsa saha konusunda tecrübeli olanlardan genel olarak sahada olmaya ilişkin bilgiler alınmış ve bu konuda sorular sorulmuştur. Ayrıca çalışma soruları tez danışmanı ile konuşularak hazırlanmış ve sahada beraber geçirilen sürede de eklemeler yapılarak yeniden düzenlenmiştir. Tez danışmanın yanı sıra diğer jüri üyeleri ile konuşularak ve onların tecrübelerinden yararlanılarak çalışmanın içeriği şekillenmiştir. Sahanın ilk zamanlarında yapılan görüşmeler de yine danışman rehberliğinde gerçekleşmiştir. Temaların ve alt temaların oluşturulmasında sürekli olarak tez danışmanı ile iletişim halinde bir süreç ilerlemiş; önerileri doğrultusunda değişiklikler ve düzenlemeler yapılmıştır. Daha önce benzer konularda yapılan tez çalışmalarına ait bir bölüme yer verilerek araştırmanın diğer araştırmalar ile olan ilişkisi de ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın araştırma etiği açısından çalışılabilir olduğuna ilişkin 20.03.2023 tarihli “605906” evrak numaralı Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu’ndan etik kurul onayı alınmıştır. Görüşmeler başlamadan önce katılımcılara araştırmanın konusu hakkında detaylı bilgiler verilmiş, araştırmanın herhangi bir yerinde isimlerinin ya da kimliklerinin deşifre olmayacağı konusuna hassasiyetle yaklaşılabileceği hatırlatılmıştır. İstedikleri zamanda kaydı durdurabilecekleri ve kendilerinin istemediği herhangi bir ifadenin çalışmada yer almayacağı belirtilmiştir. Bu bağlamda bazı görüşmelerde katılımcı kayıt esnasında söylese de eğer sonrasında çalışmada yer almasını istemediği bir şey olduğunu ifade ettiyse bu doğrultuda ilgili ifadeler çalışmada yer almamıştır. Katılımcılar, *Katılımcı* ifadesi kullanılarak ve sayı kodu verilerek çalışmada yer almıştır. Çok mekanik bir kodlama gibi görünse de katılımcılara isimlendirme yapılması bazı isimlendirmelerin sahada karşılaşılan isimler ile benzeşebileceği düşünesiyle direkt bir isimlendirme yapılmaktan kaçınılmıştır. Katılımcıların görüşme sırasında kullandıkları gerçek isimlerine çalışmada yer verilmemiştir. Katılımcıların kendi beyanları olmasına rağmen direkt kendilerini deşifre etmese de bir biçimde deşifre olma ihtimalleri oluşabilecek durumların önüne geçilmek için bazı söylemler çalışmadan çıkarılmıştır. Ayrıca çalışma birkaç ilçeyi ve köyü de kapsamına rağmen, katılımcıların deşifre olabileceği ihtimali göz önünde bulundurularak direkt olarak katılımcının ikamet ettiği ilçe, köy isimleri çalışmada yer almamıştır.

4.6. Araştırmanın Önemi ve Mevcut Bilimsel Birikime Olası Katkıları

Çingene/Roman kadın emeği bağlamında bir çalışma yürütmek, yaşamın çok yönlü dinamiklerinin ve pratiklerinin hesaba katıldığı bir araştırma sürecini barındırmaktadır. Bu bağlamda bu tez çalışması, kadın emeğine ilişkin tartışmaların da ortaya koyduğu gibi kadın emeğini tek boyutlu bir tartışma zeminine yerleştirmemektedir. Kadın emeğini ücretli emek ve ücretsiz emek süreçlerini hesaba katarak tartışmanın yanı sıra, etnik bir gruba ilişkin bir çalışma olması; literatürden ve gözlemlerden hareketle Çingene/Roman kadınların yoksulluğun ve dışlanmanın katmanlı halini deneyimlemeleri bakımından, kadın emeğini sosyal dışlanma, yoksulluk ve cinsiyet bağlamlarında ele alarak her birinin birbiriyle olan kesişimsel ilişkisini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Çingene/Roman kadınlar üzerine yapılan akademik çalışmalar değerlendirildiğinde, bu tez çalışmasının mevcut literatürle ortaklaşan yönlerinin olduğunu görmek mümkündür. Bu ortaklaşmanın yanı sıra, emek tartışmasını kesişimsel bir bakış açısıyla ele alması, emeğe içkin tüm süreçleri, kadınların çok yönlü eleştirilerini ve özgül mücadelelerini içerecek şekilde sunmaya çalışması çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Buradan hareketle bu tez çalışmasının, emeğe ilişkin anlatılarda yoksulluğun, dışlanmanın ve tüm bunlarla ilişkili çoklu dezavantajlılıkların izlerini sürmesi bağlamında hem var olan birikime hem de yapılması planlanan çalışmalara katkı sunması beklenmektedir.

4.7. Araştırmanın Sınırlılıkları

Gündelik hayat dinamikleri içerisinde farklı mahallelerde ikamet eden, farklı arkadaş grupları olan ve farklı bir hayat biçimi deneyimleyen Çingene/Roman kadınların deneyimlerine kesişimsel bir bakış ile yaklaşmak, çocuk gözüyle görülen ve hissedilen “farklı deneyimlere” yeniden bir araştırmacı olarak odaklanma ve bu deneyimleri anlamlandırma fırsatı sunmaktadır. Buradan hareketle bu çalışmasının sınırları Trakya’da yaşayan Çingene/Roman kadınların emeğe ilişkin anlatıları etrafından çizilerek, Çingene/Roman kadın emeğinin toplumsal anlamdaki görünümü etnisite, yoksulluk, sosyal dışlanma ve toplumsal cinsiyet ile ilişkilendirilerek tartışmaya açılmaktadır. Çingene/Roman kadın emeği üst başlığından hareketle bu çalışmada odaklanılan Çingene/Roman kadınların emeğe ilişkin anlatılarına sirayet eden çok yönlü pratikleri ve deneyimleridir.

Bu çerçevede hazırlanan çalışmasının ve saha sürecinin çalışmanın doğasından kaynaklı kendine özgü dinamikleri ve zorlukları barındırdığını da söylemek mümkündür. Öncelikle her ne kadar araştırmacının kendi çocukluğunun ve gençliğinin bir kısmının geçtiği bir coğrafyada yürütülen bir çalışma olsa da yıllar sonra uzun bir süre sahada vakit geçirmek ve farklı dinamiklerin olduğu ortamlarda bulunmak bir yandan sahayı beslerken bir yandan da sürecin

planlandığı gitmemesine sebep olmuştur. Aynı dili konuşan, esprilerde ortaklaşan ve aynı coğrafyada yetişmemiş bir araştırmacının anlamlandıramayacağı söylemler ve sözcükler anlamında saha bazı kolaylıkları barındırsa da etnik kimliği de içeren bir çalışma yapmak birtakım zorlukları da içermektedir. Zira bu çalışma Çingenelerin/Romanların deyimiyle bir *Gaco* tarafından yapılmaktadır. Bir yandan zengin veri sunması bağlamında görüşme yapılması planlanan bireyler dışında görüşmelere planda olmayanların dahil olması akla gelmeyen bazı dinamiklerin de sahaya katılması gerektiğinin anlaşılması bağlamında olumluyken bazı durumlarda görüşme sürelerinin uzamasına, kesintiye uğramasına da sebep olmuştur. Son olarak araştırma sahasının birden fazla ilçeyi kapsaması ciddi bir mesai gerektirmiş ve farklı mekanlar arasında sık yolculukların yapılmasını beraberinde getirmiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BULGULAR VE TARTIŞMA

5.1. Anlatılan Senin Hikayendir: “Anlattım işte size. Yazın!”

Bir biçimde kendi çocukluğunun geçtiği mahallenin “tamamlanmamış” öyküsünü anlatan Bektaş Ata’nın da alıntılacağı şekliyle “yazsak roman olur!” (2021:15) söylemi bu çalışmanın bulgulara ilişkin ilk başlığının oluşmasında belirleyici olmuştur. İlk karşılaşmada hikayesini anlatmak isteyen temizlik işçisi Katılımcı 1 ile “anlattım işte, yazın” diyen Katılımcı 11’nin söylemlerinin kesiştiği görülmektedir. Çocukluğunun geçtiği mahallenin “başka” sakinlerinin hikayesini Çingenelerin/Romanların kendi ifadeleri ile bir *Gaco* olarak anlatma çabasına girerek hem söylediklerinden hem sustuklarından hareketle tamamlanmamış (2021:15) parçalı, çok yönlü ve kendi varlığını ortaya koyan bir anlatı sunulmaktadır. Bu yüzden Katılımcı 11’nin de söylediği gibi, hikâye onlarındır, bu noktada araştırmacının üzerine düşen kelimelerin ona verdiği yetkiye ve imkana dayanarak tüm yalınlığıyla aktarabilmektir. Bu bağlamda bulgulara ait bölümün ilk kısmını oluşturan bu bölümde katılımcıların kendi anlatılarını kendi ifadeleri ile sunmak adına olabildiğinde direkt alıntıya yer verilmiştir.

İlk saha deneyiminin verdiği heyecanla ve gündelik hayatın akışı içerisinde karşılaşılan ve o esnada tuvalet temizliği işi ile meşgul olan Katılımcı 1’in görüşme talebini kabul etmesi üzerine başlanılan ilk görüşmede Katılımcı 1, soruların ona yöneltilmesini beklemeden anlatmaya başlamıştır:

“Hikayemi size anlatmak istiyorum. Eşimi akciğer kanserinde kaybettim. Bir buçuk sene oldu. 4 tane çocuğumla beraber kaldım. İşim tuvalet temizlemeci. Kağıt topluyorum, çocuklarıma bakıyorum. Kimseye muhtaaç değilim. Eğer yardım etmek isterseniz, arkadaşşıma ulaşabilirsiniz. Sizlerden yardım bekliyorum. Tek başıma mücadele ediyorum. En yakın zamanda bana ulaşmanızı istiyorum. Hepinize teşekkür ederim” (43 yaş, hiç okula gitmemiş).

Katılımcı 1, kayıt başladıktan sonra ve çok fazla araya girilmesine izin vermeden hikayesini anlatmak istemiş ve bunu araştırmacının inisiyatifine bırakmamıştır. Bunu yaparak da bu çalışmanın bulgularından birini de bizatihi kendisi ortaya koymuştur. Katılımcının anlatısından hareketle, eşe yüklenen anlamlar, hastalık öyküsü gibi durumlar ve anneliğin bir mücadele alanı olarak tanımlanması çalışmanın diğer bulguları bağlamında da yönlendiricidir. Tek başına mücadele ettiğini söyleyen Katılımcı 1’in söylemlerinden emeğin çok katmanlı yapısını görmek mümkün olmuş; bir bölümü onların kendi ağzından hikayelerine ayırmak gerekliliği doğmuştur. Hem çocuklarına bakmak durumunda hem de kâğıt toplamak, tuvalet temizlemek gibi parçalı, bölünmüş işler yapmak durumunda olan Katılımcı 1, kendi yaşamına

ilişkin söylemleriyle erken yaşta eş kaybı, sorumluluklar, yoksulluk ve çalışma yaşamı ile çevrelenen gündelik yaşama dair pratikler ve deneyimler sunmaktadır.

Benzer bir biçimde, “sizi tanıyabilir miyiz?” sorusunun yöneltildiği Katılımcı 9’nun kendi yaşamına ilişkin söyledikleri ve kendisini tanıtmaya biçimi de kendi hikayesini ortaya koymaktadır. Katılımcı 9 kendini anlatmaya “[b]en söyliyeyim işte ben öksüz büyüdüm, bizi abimiz büyüttü, ben annemi babamı çok küçük kaybettim” diyerek başlamıştır. Katılımcı 9’un kendine yönelik anlamlandırmaları da bu bağlamda oldukça çarpıcıdır. Katılımcının sonraki söylemlerinden de hareketle annesiz ve babasız büyüme hayatında belirleyicidir; bu yüzden de ilk cümlesi “işte ben öksüz büyüdüm” olmuştur. Katılımcı 9’nun geliniyle kurduğu ilişkisini, koruyup kollamaya yönelik girişimlerini ve bu bağlamda geliştirdiği yaklaşımlarını kendi “öksüz büyüme” deneyimleri ile bağlantılı düşünmek mümkün gözükmemektedir.

Katılımcı 9’un gelini olan Katılımcı 10’a da “biraz kendinizi anlatır mısınız” dendiğinde, kendinden bahsetmeye istemediği bir evlilik yapmaktan kurtulmak için geliştirdiği stratejileri de içeren bir anlatı ile başlamıştır. Katılımcının kendiliğine ilişkin anlamlandırmaları evlilik hikayesi üzerinden ortaya konulmuştur. Bireysel anlamda erken yaşta göstermek zorunda kaldığı direnişini de içermesi bakımından çarpıcı bir söylem ortaya koymaktadır. Katılımcı 10’ın hikayesi ise şöyledir:

“Vallah ben 15 yaşındaydım babam beni bi yere nişanladadı, ben orasını istemedim. Eşimle o zaman isteşiyodum. Babaannem o tarafını bana razı gördü oraya gitçektim, ondan sonra dedim ben onu istemem, eşim çıktı karşıma sonra konuştuk, sonra eşime kaçtım. Sonra evlendim babam beni beş ay eve sokmadı. Aynen öyle beş ay beni eve sokmadı, ondan sonra anlaştılar oldular üç gün düğünüm oldu. Ondan sonra geldim ama çok memnunum şu anda hayatımdan” (23 yaş, 6. sınıfta okuldan ayrılmış).

Birincil ebeveynlerin ve daha geniş ailenin, babaanneye ilişkin söylemde olduğu gibi, “razı gördüğü” tarafla evlenmek istemeyerek şimdiki eşi ile kaçarak evlenen Katılımcı 10, çok küçük yaşta hayatı ile ilgili bir karar almak durumunda bırakılmıştır. Yine evlenme sürecine ilişkin olarak babaların aralarında anlaştığını dile getirmiş ve “ben bi şeyden haberim yok, bize çiçekler çikolatalar, ben ne bileyim, eşimle hep buluşmağa gidiyoz. Bi ıslık bana buluşmağa, bi baktım dünürçüler evde” diyerek detaylandırmıştır. Bu saha sürecinde ve yapılan görüşmelerde bir evliliğe zorlanmak katılımcılar arasında yaygın bir bulgu değildir, bu ve birkaç örnekte ortaya koyulduğu şekliyle az sayıda görücü usulü evlenme olarak tanımlayabileceğimiz örnek mevcuttur. Genelde çok erken yaşta kendilerinin anlamlandırma biçimiyle “severek yapılan” evliliklerden bahsedilmektedir. Benzer bir şekilde, kendi sahası bağlamında Koptekin de düğünlerin Tepecik’teki mahalle sakinleri için önemini hatırlatarak kaçarak evlenmenin, severek evlenmemin yaygın bir pratik olduğunu ifade etmektedir (2020: 143).

Kendisini tanıtmasını istediğim Katılımcı 11 ise hikayesine babasının yaptığı işten bahsederek başlamış babasının toplumsal anlamdaki statüsüne ilişkin bilgiler sunmuştur. Katılımcı 11 hikayesine şöyle başlamaktadır:

“Annem babam çalışan insandı, babam yani [...] ¹⁵ dragaman ¹⁶ gibi bi şey çeltiklere insan getiriyodu, bezelye. Annem kömür ocağında çalışırdı, ben beş tane çocuk baktım...Kardeşlerim. Abilerim, 5 kişiyi baktım. Beni okula göndermediler, o zaman da okul hayatı kısıtlıdı, çoluk çocuk hani istersin mektup yazarsın hikayesine okula gitmedim”.

Katılımcının söyleminden ve saha sürecinden anlaşılabileceği üzere “dragaman olmanın” toplumsal anlamda önemli bir statü olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcı 11 babasının yaptığı iş üzerinden benlik sunumu yaparken, kendisine dair olarak da anlatısında bakım emeğini vurgulamaktadır. Bakım emeğine ilişkin söylemleri çalışmanın devam eden bölümlerindeki bulgular açısından oldukça yönlendirici olmuştur. Yine çalışmaya ilişkin bulguların önemli bir bölümü oluşturan okula gidememe durumu Katılımcı 11’in anlatısında belirleyicidir. Kardeşleri ve abilerine bakmak durumunda olan bir kız çocuğunun eğitim hayatına erişimi de engellenmiştir. “Mektup yazarsın hikayesine” diyerek özetlediği durum bir bakıma katılımcının kendisini geliştirebileceği ve alternatifler üretebileceği alanlarının da önünün kesilmesine sebep olmuştur. Kendisi de bu durumu aslında bir “hikâye” yani aslı astarı olmayan bir gerekçe, bir mazeret olarak aile tarafından uydurulmuş bir şey olarak anlamlandırılmaktadır. Bugünkü deneyimlerinden de hareketle eğitime erişiminin engellenmesini en azından söylemsel anlamda eleştirmekte ve bir bakıma sorgulamaktadır.

Katılımcı 11, eşinin de mahalleden olup olmadığı sorusu üzerine, mahalleye geliş süreçlerinden bahsederken “[d]edeler nineler geldi. Büyükler geldi, hep akraba geldiler, sonra çoğaldı, koca bi mahalle oldu, hikâye bu” diyerek mahalleye geliş biçimlerini de hikayeletmiştir. Geçimini bir yandan da fal bakarak sağlıyor olması katılımcının olayları sözcüklere dökerken olan yaklaşımını ve pratiğini etkilemektedir. Yine Katılımcı 11 hastane deneyimine ilişkin sürecinden bahsederken hastanede başından geçen bir olayı şu şekilde aktarmaktadır:

“Bana dedim bi hemşire geldi ilaç saldı, bana Allah tarafından şifa geldi biliyon mu, yok dedi hemşire gelmedi sana dedi. Bana Allah tarafından bi kul geldi işte, benim iyi olmamı istedi. Hani rabbim yani melekleri gönderirmiş hızır aleyhi selama göndermiş bu laf doğru. Hemşirelen konuştun dedi hemşire dedi ki sen gelin mi oldun dedi ellerin ayakların kınalı bana. Yo dedim gelin olmadım, konuştum bayacan onla, iyi olcan korkma dedi. Emşire gitti ben ayıldım [...] dedim ki emşire geldi burayı bana ellerimi sordu dedim, iyi olcaktım ben kocam sevinmeye başlayı. Yok dedi burayı emşire gelmedi dedi, ben burdayım hep dedi, yattın hep sen dedi, dünya sırlarlan dolu anlayamazsın nerden şifa bulcanı”.

¹⁵ Katılımcıların kendi anlatılarında kullandıkları köy, il ve ilçe isimleri birebir anlatılardan çıkarılmıştır.

¹⁶ Bölgede yaygın olarak kullanılan işçilerin başındaki kimse.

Katılımcı 11'in hastalık sürecini anlamlandırma biçimi ve anlattığı hikâye oldukça çarpıcıdır. Kendi iyileşme sürecine ilişkin doğaüstü bir süreçten bahsetmekte ve inancı doğrultusunda süreci detaylandırmaktadır. Hikayesinde kullandığı dini referanslar, eşine yüklediği anlamlar ve dünyayı anlamlandırma biçimini kendi gerçekliği üzerinden ortaya koyması anlamında oldukça önemlidir.

Katılımcı 12 ise kendinizi genel olarak tanıtır mısınız dendiğinde çalışma yaşamına ilişkin ifadelerle anlatımına başlamıştır:

“46 yaşındayım, daha önce hiç çalışmadım, eşimle beraber çalışıyoruz biz sezondan sezona. 15 sene oldu bu işlerle. Biz kendimiz 4 kardeşiz. Ablalar da çalışmıyo, abim belediye işinde çalışıyo, kendi evliliğim 28. sene oldu. Üç tane oğlum kızım, iki kızım bi oğlum var, 5 tane torunum var. 5 tane torunum var, işte hayatı böyle sürdürüyoruz” (46 yaş, ilkokul mezunu).

Katılımcının kendi yaşamına ilişkin anlatısında çalışma yaşamı, evliliği ve çocukları önemli bir yer tutmaktadır. Zira kendini anlatmaya başlar başlamaz söz konusu durumlara ilişkin bilgiler aktarmıştır. Katılımcı 12'ün bu anlatısı sezonluk çalışma, torun bakımı gibi sahada elde edilen birçok veriyle de örtüşmektedir.

Katılımcı 14 ise kendisini tanımak adına yöneltilen soruya direkt olarak çocukları ve yaptığı iş üzerinden bir tanımlamayla cevap vermiştir: “Ben 38, 36 yaşındayım. 4 çocuk annesiyim. Tuvalet bekliyorum, tuvaletlerde çalışıyorum”. Katılımcı 14'in söyleminden de anlaşılacağı üzere, annelik, yapılan iş ve işin biçimi bireylerin kendilerini ifade ederken kullandıkları belirleyici söylemlerdir. Katılımcı 14 ile görüşme gerçekleştirilen yer, bekçiliğini yaptığı tuvaletin önü; çocukları ile kısa süreli bir yaşam alanı olarak da kullandıkları yerdir. Günlük olarak gidip geldiği bu alan, aynı zamanda sosyalleştiği de bir mekân niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla bir masanın etrafında gerçekleştirilen görüşmeden anlaşılacağı üzere katılımcının yaptığı iş, annelik deneyimini, gündelik hayat pratiklerini etkilemekte ve hayatının önemli bir yerini işgal etmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere, kadınların ücretli emek süreçlerinde bulunması ya da bulunmaması erkekler ile aynı koşullarda gerçekleşmemektedir. Doğum, annelik gibi sebepler kadınların iş ilişkilerinde belirleyici olabilecekken bu süreçler erkekler için aynı oranda etkili değildir. Ayrıca kriz durumlarında ve gerekli hallerde işe girmesi ya da işten çıkması beklenen yine kadınlardır. Bu bağlamda kadın emeği yalnızca izne tabii olmakla kalmaz başka faktörlerin etkisi ile de şekillendiğinden özgür bir yapıya sahip olması güçtür (Yaman, 2022: 158-159).

Tuvalet temizliği ve bekçiliği yapan Katılımcı 16'ya eklemek istediği herhangi bir şey olup olmadığı sorulduğunda, aramızda geçen konuşmaları ve görüşmeyi bir biçimde “dert dökme” pratiği olarak tanımlamış ve “[v]allah yavrum sana ne söyleyebilirim, sen söyledin ben anlattım, derdimi sana döktüm, bu. Bu kadar” (60 yaş, okula gitmemiş) demiştir. Saha sürecinde

katılımcıların bu biçimdeki içten yaklaşımları görüşme süreçlerinin rahat geçmesini sağlamakla birlikte katılımcılar ve araştırmacı arasında hiyerarşiden uzak bir zeminin yakalanmaya çalışıldığını da ortaya koyması bağlamında anlamlıdır.

Kendi iş yerleri olan Katılımcı 17'in hikayesi de çocukları ve beraber yaptıkları ancak eşinin işi olarak tabir ettiği iş üzerinden şekillenmektedir. Katılımcı 17'in hayatında ailesi ve çocukları oldukça önemli bir yer tutmaktadır ve bu bağlamda da gururla bahsettiği kızının hikayesine aktarma gereği duymuştur: “İşte hikayesi o da sevgilisini tanıştırdı, annesini babasını tanıştırdı, onlar da iyi efendi insanlar kulakları çınlasın, tanıştık aileler tanıştı, ben kızımı bi seneliğine verdim yanlarına, yani küçük bi kız değil dedim, ayağının üstünde duracak bi kız dedim” (49 yaş, okuma yazması yok). Katılımcı 17 için yaptıkları iş, sürdürdükleri düzenli hayat ve çocuklarının yaptığı evlilikler bireysel hikayesinden daha fazla yer tutmaktadır. Bu bağlamda da aile yaşamı ve çocuklarına ilişkin birçok anlatı sunmaktadır. Bu görüşü destekler nitelikte Akgül, sosyolojideki aile ve yeniden üretim tartışmalarını hatırlatarak ailenin yeniden üretim işlevinin Çingeneler/Romanlar açısından daha da belirgin olduğunu ifade etmektedir. Kendi kültürünü koruma ve aktarma bağlamında ailenin büyük bir önemi vardır zira aile hem varoluşsal anlamda hem de kültürel ve yaşamsal anlamdaki değerler anlamında bir sığınaktır (2021:6).

Katılımcı 19 saha sürecince görüşülen üniversite okuma imkanına erişebilmiş az sayıda katılımcıdan biridir. İlkokulu büyük bir şehirde okuyan ve babasının vefatı üzerine memlekete dönen ve mahalledeki okula devam eden Katılımcı 19, başarılı bir öğrenci olduğunun ve öğretmenlik yaptığı alanı seçmesinde öğretmeninin etkisi olduğunun altını çizmektedir. Ancak yaşadıkları mahallede çok da yaygın olmayan üniversiteye gitme pratiğinin kendisi için de kolay olmadığını şu şekilde ifade etmektedir: “Direnc koydum, çok koydum. Mesela ilk [...] Üniversitesi'ni kazanmıştım, kendim gittim yani ailem ne kadar karşı çıksa da kendim gittim, kaydımı yaptım bi kıyamet koptu, sonra annem izin vermeyince, bi de çok uzaktı diye, hadi dedim bi sene daha çalışayım, daha yakını kazanabilirim” (32 yaş). Çevresinde çok fazla okula devam eden arkadaşının olmadığını anladığımız katılımcının söylemi ve sahanın önemli bulgularından biri olan eğitime erişim ile ilgili sıkıntılar, katılımcının gösterdiği direniş üzerinden farklı bir soruyu da akla getirmiştir. Bu bağlamda okumaya yönelik motivasyonu sorulduğunda Katılımcı 19: “Hıııı neydi ya ben okumayı çok seviyodum, en başından beri sevdim. Bi de başarılıydım ya öğretmenlerimin başarılı olduğum için ilgi göstermesi, ayrı yerde tutması, benim hoşuma gidiyordu, ayrı ilgi görmek, o şekilde seviyodum yani. Rekabeti çok seviyodum, sınıftakilerle” demiştir. Katılımcı 19'nin söyleminden hareketle öğretmenleri tarafından görünüyormak onun sürecini olumlu anlamda etkilemiştir. Başarı bir anlamda

katılımcıya alışık olduğundan farklı bir statü kazandırmıştır. Zira eğitime olan ilginin sorgulandığı bir ortamdan başarısının takdir edildiği bir ortama geçişi kendisini konumlandırması anlamında önemlidir. Katılımcı 19 kendi öğrencilik deneyimine ilişkin sunduğu hikayesinden sonra kendisi de bir öğretmen olarak öğrencileri ile kurduğu ilişkiden de bahsetmektedir ve Çingenelerin/Romanların ağırlıkta olduğu bir okulda bir Çingene/Roman bir öğretmen olarak deneyimlerini ve velilerle kurduğu ilişkileri dile getirmiştir: “[...]ooo velilerim beni çok sever hala bile mahallede görürler, saygı duyarlar, çok seveler çünkü neden çocuklarına da değer verdim onlara da değer verdim, ben çok ilgilendim onlarla. İki dönem öğretmenleri oldum çocuklar hala unutamamışlar beni (gülüyor)”. Katılımcı 19’nin öğretmenlik deneyimi yapılan çalışma ve yapılacak çalışmalar açısından oldukça önemli veriler sunmaktadır. Başarılı bir öğrenci olduğu için “görülen” Katılımcı 19, öğrencilerini ve velilerini belki de tamamını gerçekten görmüştür. Benzer aile ve mahalle dinamiklerine sahip olan Katılımcı 19’nin başarı öyküsü ve tüm bunlardan dolayımınarak inşa ettiği kimliği yaptığı işe yüklediği anlamlandırmaları etkilemiş ve bu bağlamda da onu güçlendirmiştir. Katılımcı 19’un eşi olan ve kendisi de katılımcı olarak çalışmaya katkı sunmak isteyen Kaynak kişi 2 de kendi öğrenme yolculuğunu ve öğrencilik sürecine dair şunları söylemektedir:

“Çok zor çok zor gerçekten hem çalıştım hem okudum, ayakkabı boyacılığı yaptım, efendim fabrikalar da çalıştım kaçak işçi olarak, küçük yaşta 14 yaşında 13 yaşında yapmadığım iş kalmadı, saysam size var ya defter olur ve hem de okudum yani. Örnek veriyorum, çok sevdiğim patronlarım vardı benim, biri bana ortaokul kıyafeti alırdı, biri bana çanta alırdı biri bana ayakkabı alırdı ve maalesef liseyi ortaokulu öyle bitirdim, burslarla bitirdim yani ondan sonra üniversiteyi kazandım yine çalıştığım iş yerinden çok destek geldi bana öylelikle üniversiteyi bitirdim, e dersiniz ki ailenizin hiç katkısı olmadı, Allah başımızdan eksik etmesin ama hiç katkısı olmadı” (33 yaş, erkek, üniversite mezunu).

Kaynak kişi 2’nin eğitime ve aileye yönelik anlamlandırmalarında çok erken yaşta karşılaşılan zorlukların belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Okula gidebilmek adına ciddi bir çaba sarf eden Kaynak kişi 2, kendi deneyimine ilişkin olarak “saysam size ya defter” olur diyerek durumun derinliğini ortaya koymaktadır.

Öncesinde pek akla gelmeyen ancak sahadan elde edilen verilerden ortaya çıkan bir diğer önemli bulgu da Katılımcı 20’nin hikayesinde olduğu gibi göçtür. Başka bir ülkeden Türkiye’ye göç eden ve şu anda bir köyde ikamet eden Katılımcı 20, kendi öyküsünü sunarken ailesi tarafından kendisine verilen ismi nasıl değiştirdiklerini aktarmaktadır: “82’de zorunlu değiştirdiler zamanca annem işte çalışıyordu fabrikadan çıkardılar adlarımızı değiştirsın deye. Ya annem direndi bi hafta 10 gün ne kadar direncek dul karı mecbur değiştirdi bütün adlarımızı. Zorunlu. 82 senesinde ben 12 yaşındaydım değiştirdiler o zaman” (53 yaş, ortaokul mezunu). Bizatihi isim verme eyleminin kendisi bir biçimde inşa süreciyken bir hükümet politikası olarak isim değişikliğine zorlanarak 12 yaşında yeni bir kimliğe sahip olmaya zorlanan ve bugün de

kendisini o resmi isimle adlandıran Katılımcı 20, annesinin direndiğini ancak “dul bir kadın” olarak direncinin uzun sürmediğini dile getirmektedir. Katılımcı 20’nin bu deneyimi ve annesine yönelik anlamlandırması bir kadınlık hali olarak toplumsal tanımlamalardan nasibini alan “dul olma” halini bir tartışma konusu olarak ortaya koymaktadır.

Çekindiği için konuşurken tereddüt eden Katılımcı 24 ise diğer katılımcılara nazaran daha kısa bir anlatı sunmuş ancak sözlüklerin tüm sınırlandırmalarına rağmen bir cümleyle çok şey söylemiştir. Bir gününden bahsederken yemek yeme rutinlerine ilişkin bir soruya Katılımcı 24’ün verdiği “[g]eldik yaparız bize bi sahan yemek, yeriz tamam, gene sabahleyin işe gideriz, gene hayvanlara bakarız” ve “Herr gün öyle” (60¹⁷ yaş, okuma yazması yok) söylemleri, katılımcının her gün aynı döngüde seyreden, sıradanlaşan gündelik pratiklerini ortaya koymaktadır. Her sabah gidilen iş, bakılan hayvanlar ve bir sahanda yenen yemek bir biçime yabancılaşma çağrışımı da yapmaktadır. Ancak yabancılaşmanın adresi bu kez bir fabrika ve her gün basılan bir buton değildir. Her sabah tekrarlanan, her gün yapılan ve rutini değişmeyen bir iştir bu kez söz konusu olan ve söyleme yansıyan.

Aynı köyde ikamet eden bir diğer Katılımcı 25 ise adını söyler söylemez “48 yaşındayım. İkinci evlilik yaptım eşimle. İşte torunlara bakıyorum, işimiz elimden yok yani mesleğim yok” (48 yaş, ortaokuldan ayrılmış) demiştir. Katılımcının anlatımında ikinci kez evlenme ve bakım emeği bireyin kendisini tanıtırken kullandığı anlamlandırmalar olarak ön plana çıkmaktadır. Ayrıca Katılımcı 25 yaşamının şimdi daha zor olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: “İnsan çökünce daha zor oluyo çünkü çok çöktük, yani zamanla çalıştık diyerekten çok çöktük onun içi şimdi hayat bana zor geliyo yani”. 48 yaşında olan Katılımcı 25, çökmek diye adlandırdığı bir evreden geçtiğini söylemektedir. İnsana dair ve bilindik yaş beklentilerinin ötesinde bir kendilik tanımlaması yaparak hayatın yüküne dair vurguyu bir çökme hali olarak anlamlandırmaktadır.

Köyde yapılan görüşmelerden ve buradaki söylemlerden hareketle genel olarak eskiye bir özlemin olduğundan söz etmek mümkündür. Söz konusu köydeki katılımcıların çoğunluğu “babalarının evinde” daha rahat bir hayatlarının olduğunu dile getirmişlerdir. Bir dönem bulundukları köyden büyük şehirlere çalışmak için göç ettikleri anlaşılmaktadır. Kırdan kente göç, zaman zaman işlerini daha da zorlaştırmış, evlilik ve beraberinde getirdikleri yükler omuzlarındaki yükü daha da arttırmıştır. Köye dönmek durumunda kalanlar eski huzuru ve refahı köyde de bulamamışlardır. Hem köydeki yaşam dönüşmüş hem de kendileri bu süreçte dönüşmüştür. Kapitalist üretim biçimi ve makineleşme ile köyde yapılan işler de girerek

¹⁷ Yaşını net bir biçimde söyleyememiştir. 60 dedikten sonra 50 olsun demiştir. Arkadaşları ise yaşını 57 olarak belirtmişlerdir.

azalmış, aile yapıları da bu dönüşümden nasibini almıştır. Ne kente alışabilenler ne de köyde yeterince çalışma imkânı olanlar, belki de büyük umutlarla gittikleri kentlerden elleri boş köylerine dönmüşlerdir. Bu bağlamda bir dönem ailesiyle büyük şehre göç etmiş ve burada bir süre çalışmış olan Katılımcı 29 kendi hikayesine ilişkin şunları söylemektedir: “Ben çok küçük evlendim. 16 yaşında evlilik yaptım. Benim annem yoktu, annem ben 7 yaşındayken annemi kaybettim. O yüzden evlenmek zorunda kaldım. Eşimi de seviyordum o da beni seviyodu, o yüzden evlenmek zorunda kaldım” (38 yaş, okuma yazma var). Katılımcı 29’un söylemleri de yine bu çalışmanın önemli temalarının oluşmasında son derece etkili olmuştur. Erken yaşta evlenme ve bu sürece ilişkin anlamlandırmalar açısından Katılımcı 29’un gerekçelendirmelerine yakından bakmak gerekmektedir. Bir yandan severek evlendiği imasını taşıırken bir yandan da evlenme sürecine ilişkin olarak “zorunda kaldım” ifadesini kullanmıştır.

Ailesinde çok fazla müzisyenin olduğunu söyleyen Katılımcı 32’nin kendi gençliğine ilişkin anlatısı hem belirli bir döneme ilişkin nostaljik bir yaklaşım sunması hem de baba-kız arasındaki iletişim biçimini ortaya koyması açısından çarpıcıdır. Müzisyen olan babasına çalması istenilen şarkıları öğreten Katılımcı 32, kendisinin o şarkıları nasıl öğrendiğine ilişkin bir anlatı sunarken bir yandan da iki kuşak arasındaki bağı, yeni şarkıları kendisinin babasına öğretmesi üzerinden de somutlaştırmaktadır: “[...] babam derdi kızım bu şarkı istediler öğret beni, ben öğrettirdim ona şarkılar, eskiden, radyo döşeğin içine alırdım, çantalı radyolar vardı eskiden. Çalarlar fasıl çalarlar dinlerdim hepsini dinlerdim, ben müzüğü çok severim” (73 yaş, okuma yazma yok).

Katılımcı 32’nin anlatısında ön plana çıkan müzisyenlik mesleği gibi Katılımcı 34’ün anlatısında da bir diğer meslek türü olan hasırcılık ön plana çıkmaktadır. Katılımcıların söylemlerinden anlaşıldığı kadarıyla mahalleler yapılan mesleklere göre ayrılmaktadır. Benzer bir noktadan Caner de Ankara’da yaptığı çalışmasından elde ettiği veriler ışığında mahallelerin meslek grubuna göre ayrıldığını ve yapılan işe göre benzer yaşam deneyimlerinin şekillendiğini belirtmektedir (2019:72). Sahaya çıkmadan önce üzerine pek fazla düşünülmeyen hasırcılık, söz konusu mahallede yapılan görüşmelerde ön plana çıkmıştır. Artık mahallede bir kişinin yapmayı sürdürdüğü bir meslek olarak kadın emeği açısından yoğun bir süreci barındırmaktadır. Katılımcı 34, hasırcılık ile ilgili emek yoğun deneyimine ilişkin olarak şunları söylemektedir: “Evli gittim. Evli gittim, 17-18 yaşındaydım, çocuğum vardı. Tabii. Dalardık, oraklar vardı öyle. Ben çok korkardım sudan ama beyimin korkusundan biçtiğimi ayağımın altına atardım, biçtiğimi ayağımın altına (gülüyor) bataklık içinde oluyodular. Sonra sonra alıştım” (60 yaş, okuma yazma yok).

Katılımcı 34'nin ve diğer katılımcıların tezin emeğe ilişkin anlatılar bölümünde detaylandırılan söylemleri çalışma açısından ışıktan tutan verilerdendir. Daha önce nasıl yapıldığı üzerine hiç düşünülmemiş ve bir dönemin önemli geçim kaynağı olan su içinden toplanan sazların sonrasında kurutulup şehre döndüğünde nasıl işlendiği ve kadınların bu süreçteki emeklerinin yoğunluğu ve görünmezliği Katılımcı 34'ün hikayesinden hareketle belirginleşmektedir. Sudan korkmasına rağmen “beyinin korkusundan” yapmaya devam ettiği işi, zamanla bu işe alışması ve hatta bu işten kazançlı bir iş olarak bahsetmesi de oldukça çarpıcıdır. Bu anlatısıyla yalnızca bireysel bir deneyime ışık tutmakla kalmaz, iklim değişikliği, değişen üretim alanları ve emek süreçleri, şehirleşme gibi evrensel düzeyde birçok konuyu da gündeme getirmektedir. 60 yaşındaki Katılımcı 34'ün kızı olan Katılımcı 35 artık sazlıklarda, su içinde çalışmamaktadır ancak temizlik işlerine giden 42 yaşındaki Katılımcı 35 için de çalışma yaşamı hiç kolay değildir ve içsel birçok sorgulamaya da sebep olmaktadır:

“Söylenirim neye mi söylenirim. Ne gibi konuşurum kendi kendime. Ay diyerim ben niye böyle hep çalışırım çalışırım çalışırım milletin karılarına bakarsın, giyinir, süslenir, gezer, çantası bizde o yok. Hep çalış. Hep çalışmakla hayatımız geçiyo. Kızken de çalıştım doktorun yanından, evlendim bu adama geldim gene çalışırım. Göz doktoru vardı onun yanında çalıştım 10 sene sigorta migorta yok” (İlkokul terk, okuma yazma yok).

Ücretli emek sürecinde yer almayı “ben hiç çalışmadım” diyerek ifade eden Katılımcı 38'in ev içi emeğin tüm boyutlarını içeren anlatısı ise şöyledir:

“Çalıştım, çok çalıştım, ekmek yoğurdum, bulaşık yıka, bez yıka, çamaşır yıka, büyük büyük çarşafları yıka, beygir gibi su taşırdık, bildiğin bi beygir, sabah kalkıydık yatana. Yerleri silerdik, büyük muşambalar vardı o zaman bütün muşamba kalın, silerdik süpürüydük. Hiçbi komşuya karışamadık, hiçbi düğüne gidemedik, onun için hepsi benim bi yaş bile yok araları, doğdular” (63 yaş, okula girmemiş).

Hiç çalışmadım diyen Katılımcı 38'in aslında yıllarca çok yoğun bir emek sürecinin olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcı 38'in anlatısında kadın emeğinin ev içi boyutu, yoğunluğu ve dönemin koşullarıyla katmanlanan zorlukları ortaya koyulmaktadır. Hiç ara vermeden 6 tane çocuk sahibi olan Katılımcı 38'in annelik deneyiminin sosyalleşme pratiklerini de etkilediği anlaşılmaktadır. Her gün aynı rutinde ve yoğunlukta yaptığı; bez yıkama, bulaşık yıkama, çamaşır yıkama ve ekmek yoğurma gibi işlerden kendisine zaman kalmamıştır. Bu durum onun “hiçbi düğüne” gidemedik, hiç bi komşuya karışamadık” söylemiyle somutlaşmaktadır.

Eski komşuluk ilişkilerine ilişkin olarak da “[n]e anlattırırım, bizim zamanımızda körlük vardı be kızım. Televizyon yok, telefon yok, sonra biz üle bi saftık. Okumamız da yok, hiçbi şey gelmezdi aklımıza, öyle biz istemek mistemek bilmeyiz” diyen Katılımcı 38, bir yandan eskinin teknolojiye uzak koşullarında daha çok emek harcamak durumunda olduğu işlerini sıralarken bir yandan da bu koşulların onları bir biçimde “temiz” tuttuğunu ima etmektedir. Bu söylem, Wollstonecraft'ın 18 yüzyıl kadınları için yaptığı çağırışı akla

getirmektedir zira Wollstonecraft da kadınların zihinsel olarak güçlendirilmesinin onları eril iktidarın karanlığından kurtararak “kör itaati” sonlandıracağını iddia etmektedir (2021: 38). Wollstonecraft ve liberal feministlerin genel düşünceleri de hesaba katıldığında, körlük bir noktada eleştirel düşünce ve eğitimin uzağında konumlandırılmayı da kapsamaktadır.

Artık dışarda tarım işinde çalışmayan ve kendi bahçesinde kendisi için ekip diken Katılımcı 40 için ise kendi eseri olan bahçesine bakmak hem geçmişe olan özlemini hafifletmekte hem de hayatının önemli bir bölümünü kapsayan emek pratiğini somutlaştırmaktadır. Bahçesine baktığında hissettiklerine ilişkin olarak ifade ettikleri ise şöyledir:

“E tabii ki güzellik olur, e gençliğim gelir aklıma. Tabii gençliğim gelir, gençken te büle çalışırdım derim ne kadar güzellik vardı. Öğlen de otururdun ağaç altına yemeğini yerdin, konu komşula gülüp söyledik, motorlar çalışırdı, elimizi yüzümü yıkardık. Saat üç dedimi gene işimize kalkardık, çok güzellikler vardı. Hani derim o günler gelse de gene olsam derim gene çalışsam derim. Geçti artık, gelmez o günler geri artık, evet tabii gelmez artık o günler gelmez güzelim” (67 yaş, okuma yazması yok).

Katılımcı 40’nin söylemlerinden geçmişe duyduğu özlem anlaşılmakta ve kendine ilişkin tanımlamalarında ise çalışmak önemli bir yer tutmaktadır. Çalışmak yalnızca ekonomik bir getiri değil bunun yanında bir sosyalleşme deneyimidir de.

Katılımcı 44’ün işe başlama sürecine ilişkin anlatısı ise kendisini konumlandırma biçimi bağlamında oldukça özgündür. Daha çok akademik çevreden bireylerin yer aldığı bir işte çalışan Katılımcı 44 için bulunduğu yerde olmak o kadar önemlidir ki işe başlama hikayesini ve bu hikâyede kendini konumlandırma biçimini şöyle anlatmaktadır:

“Ondan sonra hocayla da böyle başladık, ilk işim şu karşıdaki ağaç var ya tam karşıdaki büyük ağaç, orası kuru dallar, çalılar her şey doluydu orda. Hocayla da biz orda oturuyoruz, bunu dedi temizler misin, dedim temizlerim, gittim oraya ben öğlene kadar altını onun temizledim. Ne dal kaldı ne böğürtlen kaldı ne bi şey kaldı. Ondan sonra [...] ¹⁸ girdi kulakları çınların mutfağa, abla ya dedi naptın sen dedi ne oldu dedim [...] abla dedi üç kişilik işi sen yapmışın niye dedi bu kadar yordun kendini, dedim ablam napayım bana laf gelmektense ben işimi yaparım” (47 yaş, İlkokul mezunu).

Kendini tanıtmaya yönelik kabaca demografik özellikleri içeren bir soru yöneltildiğinde Katılımcı 47 ise, yaptığı iş ve çocukları etrafından şekillenen bir anlatı sunma ihtiyacı hissederek şunları söylemiştir: “Benim adım.....33 yaşındayım, 3 tane çocuklarım var. Ben 18 yaşında evlendim, ben 15 yaşından beri seyyar satıcılık yapıyorum, hurda topluyorum, leğen falan satıyorum, yani yani hayatımdan hiç memnun değilim, değilim ama üç tane çocuklarım var deye ona şükrediyorum” (33 yaş, okuma yazma yok). Katılımcı 47’nin söylemlerinde çocukları ve onlara ilişkin anlamlandırmaları önemli bir yer tutmaktadır. Kendi hayatına ilişkin olumsuzlukları sıralarken çocuklarının varlığını hayatını anlamlandıran bir unsur olarak

¹⁸ Kişi isimleri çıkarılmıştır.

sunmuştur. Çok küçük yaşta çalışmaya başlayan katılımcının yaptığı işler birçok katılımcıda olduğu gibi parçalı, düzensiz ve belirsizdir.

28 yaşındaki Katılımcı 52'nin işe ve yaşamlarına ilişkin söylemleri derin bir tartışmaya ve sorgulamaya kapı açması bağlamında oldukça özgün bir anlatı sunmaktadır: “E yaşantımız zeytine git, bamya topla, bi sigorta işimiz yok, yani çocuklarımıza bir şey bırakamayız yani. Sigortamız yok, bi şeyimiz yok. Çalış bamya topla, zeytine git. Böyle iş olur mu? Para koycaz... Eşim balyaya gidiyo, saman işi yani. Çeltik işi, hiç başka bi şey yok” (ortaokul mezunu). Katılımcının “böyle iş olur mu?” sorgulaması Çingenelerin/Romanların karşılaştığı birçok soruna kesişimsel anlamda bir yanıt aramayı da gerekli kılmaktadır. Mevsimlik ve düzensiz çalışma, belirli işlerde yoğunlaşma, tesadüfilik, güvencesiz çalışma ve gelecek kaygısı gibi birçok sorunu çalışmaya dahil etmeyi gerektirmektedir. Aslında Katılımcı 52, “böyle iş olur mu” sorusuyla hem durumun absürtlüğünü ortaya koymakta hem de yapmakla sınırlandırıldıkları işlerin modern anlamda iş olup olmadığı sorusunu da somutlaştırmaktadır. İşte tam da yanıtız kalan bu sorgulamaların sonuçlarından birini deneyimleyen 58 yaşındaki Katılımcı 55'in yıllar sonrasında gelen yanıtı ise sarsıcıdır:

“Peki kızım zor ama napacan katlanıyosun, el işindesin mecbur. Başka işimiz yok. Başka bi gelirimiz yok, bakıyoz sağ solumuza, çocuklarımız savaşıyo, biz de savaşıyoz, ne yapalım oturmakla da olmaz, çalışmadan da olmaz, aleme muhtaç kalana kadar, ölene kadar pazarlık var, ölene kadar” (Okula gitmemiş).

Şimdi mevsimlik olarak ailesi ile zeytin toplamaya giden Katılımcı 55, kendisini de katılımcılardan biri olan kızını eskiden yine mevsimlik olarak yaptıkları çeltik sırasında tarlada nasıl doğurduğunu ise şöyle anlatmıştır:

“Çeltikte öğlene kadar çalıştım, bi daaa patron sen ama adamakıllı sopayla başımızda duruyo, ey Allahım yarabbim, ne yapacam ne edecem, nasıl bırakacam bu yövmiyeyi de gideyim bana çadırlara benim, bırakıp da gidemiyom, en son artık canıma tak oldu o ağrı, alır mısın kendini o kanalın üstünde kanal da su, ay düşecem ölecem burda çocuğum kalacak öksüz, hem ağlayım hem gidiyom çadırlara, kaynanam bi gördü beni, anaaa dedi gelin geliyor ama neden geliyor, gittim çadırlarda, gittim çadırlara, iki da iki tane de yaşlılar var, ne oldu? Benim ağrım var dedim. Hemen gittiler koşarak kaynatamı getirdiler. Getirdiler, kaynatam gelene kadar ooo patronun keyfi gelecek de beni [...] ¹⁹ bırakacak, şeye hastaneye, o gelen kadar o doğurdum, kız oldu”.

Gerek Katılımcı 52'nin söylemindeki sorgulama, gerekse aynı köyde ikamet eden Katılımcı 55'in söylemleri ve yaşanan deneyimler Çingenelerin/Romanların ve bu çalışma kapsamında Çingene/Roman kadınların yaşamlarının zorluklarını net bir biçimde ortaya koymaktadır. Bazıları için çadırda yaşam artık eski bir hikayeyken, bazı katılımcılar için hala geçerliliğini korumaktadır. Mevsimlik çalışma ve tarımda yoğunlaşan Çingene/Roman emeği, emek

¹⁹ İlçe ismi çıkarılmıştır.

bağlamındaki asimetriyi de ortaya koymaktadır. Gerçekten Katılımcı 1'in ortaya koyduğu gibi "Romanların işi bu" mudur yoksa Katılımcı 52'nin sorguladığı biçimiyle "böyle iş mi olur?"

Hala tarımda emek üretmeye devam eden Katılımcı 57'nin geçmiş deneyiminden hareketle ortaya koyduğu anlatısı ise şöyledir:

"Batoz vardı, öyle biçer döver gibi ama paletliydi, biz onun üstüne koyuyorduk istiflerden bıçakla kesiyorduk, çeltik çıkıyordu. Öyle, öyle işlerde çalıştık. Çamurlarda çalıştık, bu kanal işlerinde, hani sular doluyo, onları biz yapıyorduk, şimdik makinalar çıktı, orda çalıştık, çeltik ekiyorduk, hep el alemin işindeyiz" (40 yaş, 4. sınıftan ayrılmış).

Tarımda makineleşmenin sonucu olarak eskiden yaptıkları işleri yapmaya devam etmeyen Çingene/Roman kadınlar yeni iş kollarına yönelmenin yanı sıra tarımda mevsimlik işlerde çalışmaya devam etmektedirler. Yıllarca emek üretmelerine rağmen, güvencesiz ve düzensiz çalışmanın da bir sonucu olarak "hep el alemin işindedirler". Bu görüşü destekler nitelikte, yapılan görüşmelerden elde edilen verilerde kendi işini yapan çok az sayıda katılımcıya ulaşılmıştır. Kendi işini yıllar sonra bin bir emekle yapmaya başlayan Katılımcı 59'un anlatısı bu zorlu sürecin aşamalarını dönüşen emek süreçlerini de içerecek şekilde ortaya koymaktadır:

"Çok genç yaşta ev işlerinde çalıştım, bu halim çok bile iyi, 55 kiloyla, 55 kiloydum, temizlik işleri ne kadar olabilir ne olabilir. Bizim burda ne iş var, yok. Kasaba küçük, fabrika yoktu, tekstil yoktu, hiçbir şey yoktu, bir ev işi vardı, aileden annelerden gelenek, annelerimiz de ev işlerine gidiyodu, ondan sonra evlendim eşim pek çalıştırmak istemedi, ee bakıyosun ayrıldın, sağa bakıyosun yok sola bakıyosun yok, e bizim mahallede de herkes ev işlerine gidiyodu, neyse kafaya aldık, annem çocuğuma baktı, 2 yaşında verdim çocuğu anneme, ev işlerine gittim, sabah git, akşam gel ne kadar olabilir ne kadar yorgunluk, sen söyle ben anlatıyım" (47 yaş, ilkokul mezunu).

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde farklı başlıklandırmalarda çok kez sınıfsal sorgulamalar yapmış, maruz kaldığı ötekileştirmelerin absürtlüğünü ortaya koyan çok sayıda söylemde bulunmuştur. Yukarıdaki söyleminde de küçük yerde yaşamının yarattığı imkansızlığı, kadın olarak çalışmanın zorluklarını, bakım emeğini ve bu emek sürecinde aile büyüklerinin üstlendiği sorumlulukları, yorgunluğu ve mücadelesini son derece açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Çalışmada direkt alıntıların çoklukla bulunduğu böyle bir bölümün oluşmasında ve diğer bulgulara ilişkin başlıklandırmalarda katılımcıların kendi anlatıları yönlendirici olmuştur. Bu bağlamda katılımcıların kendi hikayelerini, kendi kullandıkları sözcüklerle ve ifadelerle vermek çalışmanın ilerleyen bölümleri açısından bir altyapı oluşturması ve bu çalışmanın oluşmasındaki katkılarının görünür olması bağlamında gerekli görülmüştür. Sahaya çıkıldığında akılda olmayan sorular ve konular onların bizatihi dahli sayesinde şekillenmiş ve çalışmanın dönüşüme uğramasında onların anlatılan hikayeleri etkili olmuştur; bu yüzden de "Anlatılan senin hikayendir" adlı bir başlıklandırma yapılmıştır.

Tüm bunların yanı sıra çok büyük bir çoğunluğunun en fazla ilkokul mezunu olduğu bir katılımcı grubunda, kendisini bu anlamda yetkin addedecek birçok bireyden daha net, yalın ve doğal bir biçimdeki tanımlamaların, adlandırmaların ve sorgulamaların gücünün aktarma yoluyla sağlanamayacağı düşüncesi de böyle bir bölümün oluşmasında etkilidir. Gerçeklikler o kadar net ve sert bir biçimde ancak hayatın olağan ritminin bir parçası gibi sunulmaktadır ki bir araştırmacı olarak anlatılanları aktarmak yerine bazı alıntıları direkt olarak vermek onların bu çalışmadaki payını görünür kılmak açısından bir zorunluluktur. Bu görüşü destekler nitelikte Hill Collins, kesişimsel anlamda (ırk, sınıf, cinsiyet) ezilenler için bilgeliğin kaçınılmaz olduğunu söylemektedir. Bizatihi kendi deneyimlerinin ürünü olan iddialarının somut gerçekliklere dayandığını belirtmektedir. Siyahi kadınlar üzerinden bir örneklendirme yaparak, bu kadınların uzmanlıklarının, duyulmuş ya da bir yerlerde okunmuş verilere dayanmadığını vurgulamaktadır (2000: 106).

5.1.1. Eğitime Erişime İlişkin Anlatılar: “Benim yok, hiç yok. Ben körüm”

Katılımcıların kendi anlatılarından hareketle ön plana çıkan ve Çingene/Roman kadınların toplumdaki eşitsiz konumunu perçinleyen önemli bir bulgu eğitime erişimde yaşadıkları sorunlardır. Katılımcıların söylemlerinde sosyal çevrelerinde okula düzenli gitmenin veya sonrasında devam etmenin çok yaygın bir pratik olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda kuşaklar arasında birtakım dönüşümler ve zorunlu eğitime bağlı süreçlerden etkilenen durumlar olsa da katılımcılar arasında lise ve üzeri okul mezunu birey sayısı azdır. Önceki kuşaklarda ise okuma yazma oranı oldukça düşüktür. Demografik özelliklerden biri olan eğitim durumuna yönelik yönetilen sorular kendi içerisinde eşitsizliği barındırdığından, toplumsal anlamdaki içerimleri ve araştırma grubunun eğitime erişimine ilişkin halihazırda var olan bilgilerden dolayı araştırmacı açısından asimetri yaratması bağlamında tedirgin edici olmuştur. Var olan eşitsizliği yeniden üretmemek ve fırsat eşitsizliğinin araştırmacı ve katılımcı arasındaki iletişim dilini olumsuz etkilememesi gibi kaygıları taşıyarak eğitim durumunu sorduğum 43 yaşındaki Katılımcı 1, çok sessiz bir biçimde ve yok minvalinde bir şeyler söylemiştir ancak soru, çocuklarının okula gidip gitmediğine yönelik olduğunda “[o]kuyolar” cevabı çok belirgin ve yüksek tondadır. Kendisi okula hiç gitmemiş olan Katılımcı 4’e de çocuklarının okuyup okumadığı sorusu sorulduğunda “okudular beşe kadar” demiştir. Okuma yazması olmayan 60 yaşındaki Katılımcı 21 de orta bir ve ikiye kadar okula devam eden çocuklarını “iyi kötü” okuttuğunu dile getirmiştir. Kendisinin okuma yazması olmayan Katılımcı 22 de çocuklarının hepsinin okuma yazması olduğunu beşe kadar okula gittiklerini söylemiştir. Mevsimlik işçi olarak yakın başka bir ilden bölgeye gelen ve gelinleri çocukları ile çadırdaki ikamet eden Katılımcı 48, kendisinin okuma yazması olmadığını “ben kara cahil”

diyerek dile getirmiş ve “bizim analarımız kördü okutmadı; biz onları okuttuk” diyerek çocuklarını okuttuğunu belirtmiştir. Görüşmelerde ön plana çıkan “okumak” ifadesi çoğu zaman ilkokula gitmekle eşdeğer olarak ifadelerde yer almıştır. Okuma oranının düşük olduğu düşünüldüğünde ilkokula gitmek bir biçimde eğitilmiş olmayı da ifade etmektedir. Koptekin’in görüşme yaptığı kadınlardan birine ait sunduğu veri söz konusu bu durumla örtüşmektedir. Zira Necla’nın babasının ilkokul diplomasını çıkarıp göstermesi babasının okumuş olmasına ilişkin duyduğu gururu da ortaya koymaktadır (2020: 171).

Kendisi üniversite mezunu olan, aynı sosyal çevrelerde büyüyen, tam olarak kendisini Roman olarak²⁰ tanımlamayan 32 yaşındaki dezavantajlı gruplara destek sunmak adına açılan bir kurumda yönetici olan Katılımcı 2’nin bulunduğu bölgeye ilişkin sunduğu bilgiler oldukça önemlidir. Kadınlara hizmet veren bu kurumda, okuma yazması olmayan kadınların genellikle Doğu illerinden, Karadeniz bölgesinden göçenlerde ve Çingeneler/Romanlar arasında yaygın olduğunun altını çizen Katılımcı 2, kurumlarında bulunan 10 taneye yakın okuma yazma bilmeyen kadından 2-3 tanesinin Çingene/Roman olduğunun altını çizmektedir. Çingene/Roman kadınların eğitime erişimde çoklu dezavantajlılıkları mevcuttur. Okulların ayrışması, cinsiyete bağlı durumlar, erken yaşta çalışmak zorunda kalma, mevsimlik çalışma ve buna bağlı göç, dışlanma, yoksulluk, sosyal çevrede okula giden çok fazla örneğin olmaması ve erken evlilik gibi sebepler okulun bir binanın ötesinde bir anlam ifade etmesinin önündeki engelleri oluşturmaktadır. Eğitimin sınıfsal olduğunu ve sınıfa ait imtiyazlı ve ayrıcalıklı konumdan etkilendiğini dile getiren Özbay, eğitimdeki eşitsizliklerin özellikle kadınları etkilediğini vurgulamaktadır (2019: 81). Kentlerde işgücüne katılım bağlamında cinsiyetçi bir rekabet söz konusudur ve eğitime erişimi olmayan kadınların bu rekabet içerisindeki konumları daha derin bir dezavantajlılık yaratmaktadır. Bu bağlamda kadınlar düşük statülü işlerde çalışmak durumunda kalmaktadırlar (2019: 90-91).

Resmiyette olmayan ancak pratikte Çingenelerin/Romanların çoğunlukta olduğu bölgelerdeki okullar katılımcılar tarafından “Roman okulları” olarak tanımlanmıştır ve gerek ilde gerekse çalışmanın yürütüldüğü ilçelerde okulların ayrışmasına ilişkin söylemler önemli anlatıları oluşturmaktadır. Ailesinin eğitime olan ilgisi ve çabası sayesinde okula devam eden Katılımcı 2, kendisinin de ilk ve orta okulunu “Çingene/Roman okulunda” okuduğunu dile getirmektedir. Okulların semtine göre ayrıştığını, bazı ailelerin de Çingene/Roman mahallesindeki bir okula göndermek istemediklerini ve buna bağlı olarak da ikametlerinde değişiklikler yaparak stratejiler geliştirdiklerini belirtmektedir. Bizatihi kendisinin de matematik alanındaki başarısızlığını da orada aldığı eğitime bağlamakta ve sözel bir bölümde

²⁰ Aidiyetten ziyade etnik anlamda bir şeyden söz etmektedir.

ilerlemesini Çingene/Roman okulu olarak tanımladığı okulda aldığı “özentisiz” eğitimle ilişkilendirmektedir. Katılımcının anlatısından hareketle, az sayıda öğrencinin sınıf içerisinde başarılı olma durumu, öğretmenlerin yaklaşımlarını da etkilemektedir ve “umursamazlığı” beraberinde getirmektedir. Bu anlamdaki deneyimleri de sonraki süreçte başka bir bölgedeki okula geçtiğinde eğitim anlamında yaşadığı olumsuzluklara yol açmaktadır. Ancak Katılımcı 2’nin ailesinin eğitime olan ilgisi, aldığı destekler onun kırılma yaşamasını sağlamış ve bulunduğu konuma gelmesini mümkün kılmıştır.

Kendisi siyasetle ilgilenen 60 yaşındaki Kaynak kişi 1 ise kız çocuklarının eskiye nazaran okula gidebilmesinde erkeklerle görece şartların eşitlendiğini dile getirmiştir ancak asıl sorunun ve “tehlikeli” olanın okulların ayrılması olduğunun altını çizmiştir. 60 yaşında olan Kaynak kişi 1’in kendisinin zamanında karma eğitim olduğunu ve bu durumun kültürel, ekonomik şartlara rağmen başarı düzeylerinde bir benzerlik, aynılık yarattığını dile getirmektedir. Ancak sürecin ondan sonra koptuğunu söylemektedir. Bu bağlamda da üniversiteye devam eden birey sayısının çok az olduğunu vurgulamaktadır. Ancak günümüzde, okulların ayrışması bu süreci daha da zorlu hale getirmiştir, katılımcıların söylemlerinden farklı kuşaksal deneyimlerine rağmen ortak bir “Roman Okulu” tanımlaması yapmaları anlamlı bir bulgudur.

Kendisi ilkokul mezunu olan çocuklarını okutma çabasını söylemlerinde ifade eden 40 yaşındaki Katılımcı 7, Çingenelerin/Romanların ağırlıklı olarak gittiği okulların bölgede “Roman Okulu” olarak geçtiğini dile getirmiştir. Eskiden okulların karışık olduğunu, şimdi ise Çingene/Roman olmayanların söz konusu okullara gelmediğini de sözlerine eklemiştir. Çocuklarından biri lisede olan, bir diğeri lise mezunu olan ve bir tanesi de liseden ayrılıp 19 yaşında evlenen Katılımcı 7, çocuklarını başka mahalledeki okula gönderdiğini ve yeğeninin yaşadıkları mahalledeki okula gittiğini ancak kendi çocuğuyla onun aldığı eğitimin aynı olmadığını vurgulamıştır. Ayrıca Katılımcı 7 okulların başlangıçtaki ayrışmasının sonuçlarının sonrasında çocukların ayrımcılığa maruz kalmasını pekiştirdiğini dile getirmektedir zira eşit eğitimi alamayan çocuklar eşitsiz bir yarışın içerisinde liseye başlamaktadırlar. Farklı kültürel deneyimler yaşayan bu çocukların birden aynı ortama sokulması küçük bölgelerde daha büyük bir sorundur. Çocuklarının herhangi bir kötü alışkanlığının olmadığı da dile getiren Katılımcı 7, çocuklara Çingene/Roman olup olmadığı sorulduğunu da söylemiştir:

“Ya bi de noluyo biliyonuz mu ben kızım çocuklarımdan gene hep yola çıkıyorum. Şimdi bizim Roman çocuklarımız liseye geçtiği zaman, Roman okullarında kalmıyolar, öbür okullara geçiyolar, bu sefer orda da ayrımcılık oluyo. Ordaki öğrenciler bizim çocuklarımızla dalga geçiyo. Ben yaşadım mı yaşamadım. Ama çoğunda gördüm, okullarını bırakmak zorunda kaldılar, dalga geçmeklerinden” (40 yaş, ilkokul mezunu).

59 yaşındaki, ilkokul mezunu Katılımcı 8 de “okullarımızda ayrım var, çok ayrım var” diyerek sürece ilişkin fikrini beyan etmiştir. Katılımcı 8 bu konuda eşinin çok mücadele verdiğini dile getirerek “[y]ani sizin çocuklarınız çocuksa yani bizimkiler de çocuk. Bunlara da özen gösterin. Ders konusunda her şeyde de özen gösterin” demiştir. Kendisi üniversite mezunu olan Katılımcı 19 eğitim hayatına büyük bir kentte başladığını söylemiştir. Ancak babasının vefatı üzerine daha küçük bir kente ve mahallesine dönmüştür. Burada Çingenelerin/Romanların sayıca fazla olduğu bir okula devam etmiştir. Buraya gelmeden önce gittiği okulunda öğrenci profilinin daha iyi olduğunu da sözlerine eklemiştir.

Kendisi de eğitimci olan Katılımcı 19, çalıştığı, Çingenelerin/Romanların ağırlıkta olduğu okulda “tek tük de olsa yerli diyolar. Yerlilerden var işte” demiştir. Ama okulların bu biçimde ayrışmasının zaten sürece dezavantajlı başlayanlar için ekstra bir zorluğu beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda da Katılımcı 19, okulların fiilen de karma olması gerekliliğinin altını çizmektedir. Kendisi 22 yaşında evlenen, bir kurumda memur olarak çalışan ve açıktan eğitime devam eden Katılımcı 18 de okulların ayrışmasının yarattığı dezavantajlılığa değinmiştir. Kendisi şimdi yaşadığı ilçede ve mahallede büyümemiş, yıllar sonra doğduğu ilçeye geri dönerek şimdi yaptığı işi yapmaya başlamıştır. Katılımcı 18, okuldaki bütün çocukların Çingene/Roman olmasının çocuklar açısından yaratabileceği dezavantajlılığı kültürel anlamda ve anlamlandırmalarda aynılık yaratması bağlamında açıklamış ve bir noktada bireylerin birbirlerinden görerek öğrenecekleri ortamın bütün çocukların Çingene/Roman olduğu ya da tüm çocukların Çingene/Roman olmadığı bir okulda mümkün olmadığının altını çizmiştir. Bu bağlamda farklı sosyalleşme biçimleri ve öğrenmeler anlamlı deneyimler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu durumun yanı sıra sosyal çevrenin de okula gitme konusunda dezavantajlılık yarattığını dile getiren katılımcılar vardır. Katılımcı 8 çoklu sebepler sunarken bu duruma ilişkin bir sebep olarak da “çevre yaramaz” demiştir. Kendisi üniversite mezunu olan Kaynak kişi 2, arkadaşları ile iletişimi koparmadığını dile getirmiş, kötü huyları yok diye bahsettiği arkadaşlarına ilişkin olarak ise “sadece kader mahkumları gibi okulu hiç böyle düşünmemişler, sadece çalışmaya gelmişler” demiştir. Yine ailesinin okuması konusunda çok da istekli olmadığını söyleyen Kaynak kişi 2, babasının üniversiteye ilişkin algısını “babam benim üniversiteyi nasıl biliyodu biliyo musunuz? Ortaokullar gibi, ilkokullar gibi biliyodu üniversiteyi” diyerek durumun *kültürel sermaye* ve *habitus* ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Babasının ilk kez anneannesini ildeki doktora götürmek için ilçeden çıktığını söyleyen Kaynak kişi 2, babasının okuduğu okula ilişkin şaşkınlığını son derece açıkça ortaya koymuştur. Katılımcı 2 de çalıştığı kurumdaki deneyimlerini aktarırken, kendi ayakları üzerinde durmak

isteyen kadınların varlığını da göz ardı etmeden belirli bir yaştan sonra “katı” olarak tanımladığı zihniyetleri yıkmanın da zor olduğunu dile getirmiştir. Kendisi ilkökul mezunu olan Katılımcı 14 memur olan eşinin yurda verildiğini ve bu sayede okuduğunu dile getirmiştir. Ancak çevresinde lise mezunu ve devamı okullarda okuyan var mı sorusuna “[y]ok, böyle yani. Hep böyleyiz biz, yani yok” demiştir. Bulundukları ilçeden birkaç katılımcının de tanıdığı birini okuyan birey olarak örnek vermiştir, bu kişinin de görece toplumda bilinen ve sayılan birinin kızı olduğu anlaşılmaktadır.

Katılımcı 50 ise okuma yazması olmadığını ancak Kuran kursuna gittiğini dile getirerek camiye gitmek ile okula gitmeyi benzer süreçleri içeren pratikler olarak anlamlandırmaktadır. 30 yaşında olan eğitim durumu sorulan Katılımcı 26 “hiç bilmiyom” diyerek okuma yazma bilmediğini dile getirdikten sonra kuran kursuna gittiğini ancak bunu da bebeğinden dolayı düzenli yapamadığını söylemiştir. Bu süreçte çevrenin bakış açısının üzerinde bıraktığı etkiyi “[...] bu sefer millet kınadı beni sen bu yaşta okula gidiyosun, bu yaşta okula gidiyosun, bu sefer de ben de utandım ben de gitmedim” diyerek açıklamıştır. Bu bağlamda sosyal çevrenin, o çevrenin dışına sayısız imkânsızlıklarla çıkamamanın yarattığı gerçeklikler katılımcıların anlatılarında eğitim bağlamında önemli ilişkilendirmelerdir.

Ayrı bir başlıklandırma ile ele alınacak olan erken yaşta evliliğe ilişkin anlatılar eğitime ilişkin sürecin sekteye uğramasında öne çıkan veriler arasındadır. Katılımcı 5, ergenlik çağında “kız isteme” olarak tanımladığı süreç başladığında çocukların okula gitmediğini dile getirmiştir. Katılımcı 7 ise duruma ilişkin olarak ileriki yaşlarda yaşanan pişmanlığı şöyle ifade etmektedir: “Bizim düğünlerimiz zaten meşur, kızlar çocuklar hepsi düğünlerde o ona bakıyo, o ona bakıyo birbirini istiyo. Ya onlar da sonra pişman oluyo ama iş işten geçiyo”. Kurslara katılımda da erken yaşta evliliklerin süreci sekteye uğrattığı Katılımcı 2 tarafından vurgulanmıştır. Katılımcı 10 de 6. sınıfa kadar okula gittiğini ancak sonrasında kendi tabiri ile “kocaya geldiğini” dile getirmiştir. Şimdi 23 yaşında olan katılımcı şu an olsa durumun farklı olacağını, okuyup şimdiki yaşına kadar evlenmeyeceği dile getirmiştir. Yine eşi ile evli olacağını altını çizirken bir yandan evliliğin erken yaşta yüklediği yükleri vurgulamıştır. İlk evliliğini 14 yaşında yapmak durumunda kalan Katılımcı 14 de sonrasında okula devam etmek istediğini ancak “çoluk çocuk olunca” olmadığını dile getirmiştir. Kızlarından biri üniversite biri de lise mezunu olan ve erkek çocukları ise ilkökulu bitirmeden okulu bırakan Katılımcı 16’ya eğitime ilişkin izlenimleri sorulduğunda etrafındakilerin çok fazla eğitimle ilgilenmediğini daha çok evlilikle alakadar olduklarını dile getirmiş ve onların bu sürecini “cahillik” olarak tanımlamıştır. Katılımcı 37 de ailesinin istemesine rağmen eşi onu kaçırdığı için okula devam etmediğini, ortaokul diplomasını sonradan aldığını dile getirmiştir. Küçük kızının devamlı okula gittiğini söyleyen

Katılımcı 37 “devamlılığı” birkaç kez vurgulamıştır. Zira bu durum onun için olağanın ötesindedir. Ancak büyük kızının ortaokuldan mezun olduktan sonra liseye gittiğini ama devam etmek istemediğini ve kendisi gibi onun da kaçarak erken yaşta evlendiği söyleminden anlaşılmaktadır. Okula devam etmenin evliliğin de ertelenmesine neden olduğu anlaşılmaktadır. Zira görece az sayıda da olsa okula devam edebilen ve üniversite mezunu olan katılımcılarda 18 yaş altı evlilik verisi ile karşılaşılmamıştır.

Katılımcı 2, “Roman okulları” olarak tanımladığı okullar bağlamında da kız çocuklarının okutulmasına ilişkin bazı dezavantajlılıkların altını çizmektedir; okutulmayan kız çocuklarının yine ilerde kendisinin çalıştığı kurumlardan eğitim almak durumunda kalacağını hatırlatmaktadır. Katılımcı 2’nin anlatımından kız çocuklarının ve kadınların maruz kaldığı çok yönlü bir dezavantajlılık ortaya çıkmaktadır. Cinsiyete bağlı sebeplerle okula devam edemediklerini dile getiren katılımcılar bu görüşü destekler niteliktedir. 40 yaşında olan ve hiç okula gitmeyen Katılımcı 11 çok kalabalık bir aile olduklarını ve evde çocuklara bakmak durumunda kaldığını dile getirmiş ve ailesinin okula yollamama sürecindeki tutumunu “eski kafa” olarak nitelendirmiştir. Erkek kardeşlerinin okuduğunu ancak kızların okumadığını dile getirmiştir. Ailesinin çocuğa²¹ mektup yazmasından korktuğu için onu okula göndermediğini, “[...] o zaman öyle mektup falan vardı, telefon yoktu, mektuplaşma vardı, olay bu” diyerek açıklamıştır. Katılımcı 19 da bir kız çocuğu olarak okumak anlamında büyük bir irade ortaya koymak durumunda kaldığını, ailesinin okuması konusunda pek de destek olmadığını dile getirmiştir. “[...] annem hiç istemezdi, benim annem engelli zaten, işte sen çalış, kızsın napçan okuyup, eski kafa (gülüyor), ben kendi çabamla okudum, ikna ettim” demiştir. Aksu’nun kendi eğitime erişim sürecinde yaşadığı zorluklar ve bu süreçteki karşılaşmalarından birine ilişkin aktardığı “[s]en erkek olduğun için çok şanslısın. Bu okuma aşkı ve yoksul durumunda, ya kız olsaydın” (2003: 18) söyleminde olduğu gibi, halihazırda eğitime erişimde ciddi sorunlar yaşayan Çingene/Roman çocuklar için durum kız çocuğu olduklarında daha da derinleşmektedir ve yıllar öncesine ait bu anekdotun içerdiği eşitsizliğin tüm derinliğiyle devam ediyor olması önemli bir tartışma konusudur.

Açıktan okuduğu liseyi bitirmek üzere olan 35 yaşındaki katılımcıya “[y]ıllar sonra nasıl okumaya karar verdiniz” diye sorulduğunda adeta sözel bir direnişle karşılaşmıştır. Zira Katılımcı 15 yanıt olarak ve net bir ifadeyle “[y]ıllar sonra değil, mesela ben hiç okumadım, ben hiç okula gitmedim, ailem hiç okula göndermemiş. Hiç gitmedim sıfır” demiştir. Bu duruma sebep olarak da “kızlar okumaz” düşüncesiyle ailesinin erkek çocuklarını

²¹ Bölgede çocuk ile kastedilen genelde erkek çocuklarıdır. Burada bir erkeğe mektup yazma gibi bir durum kastedilmektedir.

“gönderdiğini” ancak kendisini hiç “yollamadıklarını” ablasını da çok başarılı olmasına rağmen ilkokula kadar gönderdiklerini dile getirmiş ve eklemiştir: “Sonra çocukları okuttular, çocuklar da liseden terk, çıktılar okumadılar onlar kendi isteğiyle tabii okumadı” demiştir. Şimdi kendi çocuklarını okutmak için gayret gösteren ve okutan, kız çocuğunun eğitimi konusunda da hassasiyetini dile getiren Katılımcı 15’in “oğlan” kardeşlerinin okula gidip gitmeme kararını kendileri verebilirken kendisinin bu inisiyatife sahip olmamasına ilişkin eleştirisi kurduğu cümleye içkindir. Bu tartışma bağlamında da görüldüğü üzere, “tahakküm ve eril bakış açısının yeniden üretiminde başrolü” aile üstlenmektedir (Bourdieu, 2019: 109). 67 yaşında olan Katılımcı 40 da kız kardeşleri arasında okuyan olmadığını ancak “oğlan” kardeşleri arasında okuyan, hatta belediyede çalışan bir kardeşinin olduğunu ve görece eğitime erişebilen kardeşinin de temizlik işlerinde çalışıyor olduğunu söylemiştir.

Yoksulluk ve buna bağlı koşullar da eğitime erişimin önündeki duvardaki bir diğer tuğladır. 64 yaşındaki Katılımcı 4, çocuklarını fazla okutamadığını şu şekilde dile getirmiştir: “Gariplik var nerde okutçan be kızanım, zaten dul karıyım, kocam yok başımda, öyle, öyle yani”. Katılımcı 4’ün söyleminden hareketle hem yoksul olmak hem de kadınlık hallerinden biri olan “dul” kadınlık hali katılımcının çocuklarını okula gönderememe sebeplerini oluşturmaktadır. Yine hiç okula gitmeyen Katılımcı 12, 7-8 yaşlarında çalışmaya başladığını dile getirmiş ve “[...] garsonluk, bulaşıkçılık da yaptım, boyum ermiğidi, kasalara öyle pinerdim, mutfığa bulaşıkları yıkardım, ta hala bulaşıkçılığa devam” demiştir. Yoksul olmanın yanı sıra, çocuk işçilik ve mevsimlik çalışma koşullarının yarattığı durumlar da eğitime erişimin önünde önemli engellerdir. Mevsimlik çalışma amacıyla bulundukları bölgeden ayrılan ve çalışmak için geldikleri arazide görüşülen Katılımcı 46, okuma yazmasının olmadığı ancak çocuklarının okula gittiğini dile getirmiştir. Çocuklarının da mevsimlik çalışma koşullarından dolayı düzenli okula devam edemedikleri gerek onun söylemlerinden gerekse diğer mevsimlik işçi olan katılımcıların söylemlerinden anlaşılmaktadır. Yazın çadırlarda kalan kışın ise zeytin toplamak adına başka bir ile giden Katılımcı 46 çocuklarının kışın 2 ay okuyabildiklerini ve “uzun uzadıya” okuyamadıklarını dile getirmiştir. Yine aynı bölgede çalışan Katılımcı 47, çocuklarını üç ay okula yollayabildiğini ancak iş imkânı olmadığından ve yoksulluk sebebiyle çok istemesine rağmen çocuklarını düzenli okula gönderemediğini dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların kendi çocukluk deneyimlerinde de var olan bir durumdur. Benzer bir anlatı 42 yaşındaki Katılımcı 50’nin mevsimlik çalışmak üzere başka illerdeki işveren tarafından verilen evlerde kaldıkları süreçlerde de geçerlidir. Çocukları için öğretmenlerinden izin aldıklarını ve çocukların bir, bir buçuk ay okula devam etmediklerini dile getirmiştir.

Eğitime erişememiş olmanın yarattığı koşullar kadınların gündelik hayat deneyimlerinde ve pratiklerinde belirleyici olmuş, toplumsal ve ekonomik anlamda Çingene/Roman kadınlar açısından daha derin olan bir dezavantajlılık yaratmıştır. Örneğin temizlik işçisi olan Katılımcı 9 için, okuma yazması olmadığından alternatif bir iş olarak tanımlandığı tekstilde çalışmak pek mümkün olmamıştır. En azından kendisi bu durumu böyle açıklamaktadır. Yine okuma yazması olmayan Katılımcı 17, hesaptan anlamadığını, eşinin yazdığı bilgilerle ve müşterilerine güvenerek alışverişlerini gerçekleştirdiğini dile getirmiştir. Okuma yazması olmayan ve arkadaşlarından 57 yaşında olduğunu öğrendiğim Katılımcı 24 yaşı konusunda kesin bir şey söyleyememiştir. Kaç yaşındasınız sorusuna “60, hadi 60 olsun oldu?” deyip gülmüştür ve yine “hadi 50li olsun” demiştir. Benzer bir şekilde 50li doğumlu olduğu söyleyen Katılımcı 32: “Anacım ordan burdan duyarım, okuma yazma yok, imzayı bile atamam” demiştir. 34 yaşında olan Katılımcı 60 da okuma yazmasının olmamasından kaynaklı olarak çocuklarının ödevine yardım edemediğini, kendisi yerine eşinin ve kardeşinin yardımcı olabildiğini dile getirmiştir. Benzer bir sebep de Katılımcı 15’in liseyi açıktan okuması altındaki motivasyonu oluşturmaktadır. Çocuklarının ödevlerinde zorlanması sebebiyle çok kez ailesini aradığını ve bu durumu “[o]na öğretirken hep anneleri aradım ben niye yapamıyorum, işte çocuğuma yardımcı olamıyorum, niye beni okutmadınız gibilerde” diyerek dile getirmiştir. Okumuş olmayı istediğini dile getiren Katılımcı 16 ise bu istediğini masa başı bir iş yapma ile de ilişkilendirmektedir. “Ben de bi masa başında oturayım da iki satır yazı yazayım” diyerek bu durumu somutlaştırmaktadır. Ayrıca okuma yazma bilmemesinin onu toplumsal yaşamda ve gündelik pratiklerinde zor durumlara soktuğunun da altını çizmektedir. Başka bir ilçeye gittiğinde çok temel bir ihtiyaç için yaşadığı zorluğu şu şekilde dile getirmiştir:

“[...] geçen gün ayıptır sülemesi, [...] çok sıkıştım tuvalete gircem, bi tuvalet biliyodum park gibi bi yer vardı, dedim oraya gideyim oraları da kırılmış dökülmüş, tuvalet muvalet yok, bi polis gördüm, karşıda jan-şeyde polislikte, polisin yanına gittim yavrum be dedim ben çok sıkıştım dedim lavabo var mı burda dedim, o da bana lavaboyu gösterdi, lavobaya gittim ama bilsem ben o polise gider sorar mıydım? Sormazdım kendi başıma giderdim. Bilmediğim için ona sordum”.

Katılımcı 14, eğer mesleğini eline almış olsaydı ve ondan sonra evlenmiş olsaydı durumun çok daha farklı olacağını dile getirmiş “olan da çocuklarıma olmazdı” diyerek çocuklarının “iki arada bir dere” büyüdüğünü dile getirmiştir. Eğitimli olmanın açacağını düşündüğü kapıların ve getirilerin, boşanmış bir kadın olarak ona ve çocuklarına daha konforlu bir hayat sunacağı inancını taşımaktadır.

Üniversiteyi bitirip ebe olarak işe başlayan bir tanıdıklarına ilişkin Katılımcı 12’nin verdiği örnek bu anlamda önemlidir. Zira söz konusu “örnek kişi” kendisi 26 yaşında olmasına rağmen, şimdiye kadar karşılaşılan durumların çoğundan farklı olarak evlenmeyi

istememektedir. Kendi kızıyla aynı yaşta olmalarına rağmen akrabaları olan bu kızın daha büyük bir şehirde, kendi evini kurduğunu ve çalıştığını büyük bir gururla anlatmıştır. Katılımcı 12'nin tabiriyle “o kendini bir yere” koymuştur. Başka okuyan örneklerin de olduğunu söyleyen Katılımcı 12, annesi belediyede çalışan “bir kızımız” olarak bahsettikleri bir tanıdıklarının kızından “mesleğini eline alan” hatta bu sebeple “Kütahyalara kadar giden” biri olarak bahsetmiştir. Mesafe algısı da bu noktada son derece çarpıcıdır zira bu mesafe 6 saatlik bir mesafedir. Bu örnekteki kızın da henüz evlenmediğini söylemektedir. Bu örnekleri direniş olarak da tanımlamaktadır; akrabaları olan kişi için “baya bi direndi. Bizimkiler de isteseydi bizimkiler de böyle olurdu” demektedir. Ortaya koyulan örneklerde olduğu gibi eğitime erişim bir yandan da kadınların özgürleşmesi anlamındaki kapıları aralamaktadır. Bir yandan az sayıda üniversite mezunu örnek toplumsal anlamdaki asimetriyi ortaya koyarken diğer yandan da bir kırılmayı da ifade etmektedir. Benzer bir noktadan, lisede okuyan kızının ve lise mezunu olan oğlunun düğün istemediğini dile getiren Katılımcı 7, çevrede herkesin düğün yaptığını hatta diğer bir çocuğunun da 4 gece düğün yaptığını söylemiştir. Küçük kızının ve oğlunun düğün istememesi ile eğitilmiş olmaları arasında ilişki kurduğunu “[...] okuyanın daha bi değişik oluyo fikirleri” diyerek ortaya koymaktadır. 34 yaşında erken yaşta eşini kaybeden, kendisi ilköğretim 5'e kadar okuyan Katılımcı 6 ise, mahalle olarak tanımladığı sosyal çevreye ilişkin kendi sorgulamasını barındıran bir söylemle sürece ilişkin fikrini beyan etmiştir: “Aslında biz de istiyoruz hani çocuklarımız okusun, iyi bi yerlere gelsin, iyi bi iş başına geçsin ama çocuklar artık bulunduğu ortamdan dolayı mı, mahalleden dolayı mı onu anlamıyoz ama çocuklar yani okumuyolar”. Katılımcı 6'nın de dediği gibi herkes ister çocuğu iyi yerlere gelsin ancak herkesin “iyi yerlere” gelmek için geçmek durumunda olduğu yollar aynı değildir. Bu tartışmalarla benzer bir noktadan Beal'a göre sanayileşmiş bir toplumda yaşayan siyahi kadınlar akademik ve teknolojik alanlarda bir an önce gelişimin parçası olmalıdırlar. Dönüşüm için aralarından yetişmiş doktor, mühendis, avukat ve benzeri meslekleri icra eden siyahi kadınlara ihtiyaç vardır. Böylesi bir durum, evde çocuklara yalnızca uyku öncesi kitaplar okuyarak başarılacak bir şey değildir (2008: 169-170). Benzer bir durum, bizim toplumumuzdaki Çingene/Roman kadınlar için de geçerlidir. Ancak okuma oranlarına dair katılımcı verilerinden elde edilen bilgilerden hareketle, Çingene/Roman kadınlar için, çocuklarına gece yatmadan önce kitap okumak da lüks olabilmektedir.

5.1.2. Eğitime ilişkin Alternatif Anlatılar: “Belli mi olur, belki bizim ailede doktor olur”

Kaynak kişi 1’göre kültürel yapılar değişikliğe uğraşmıştır, mevsimlik çalışma alışkanlıkları değiştiği için 30 yıl öncesinde olduğu gibi çocukların mevsimlik çalışmak için okullardan ayrılmak durumunda kalmadıklarını dile getirmiştir. Son 10-15 yılda Çingener/Romanlar “[...] planlı, düzenli ve devamlı çalışmayı keşfet[miştir]”. İlçede yaşayan Kaynak kişi 1’in bu söyledikleri, köyde ya da iş imkânı kısıtlı olan bölgelerde yaşayanlar için tam olarak geçerli değildir. Zira hala yoğunlukla mevsimlik işlerde çalışan katılımcılara ulaşılmıştır. Ancak asimetrik de olsa birtakım değişimlerin yaşandığı da görülmektedir. Ekonomik, sosyal, sınıfsal ve cinsiyete bağlı birçok nedene rağmen var olan koşulların bir miktar değişmekte olduğunu düşünen ya da en azından değişime olan inancı taşıyan katılımcı yorumları da eğitime ilişkin yaklaşımların ve koşulların tek taraflı bir bakış açısından değerlendirilmemesi ve Çingene/Roman kadınların bu anlamda gösterdiği çabanın görünür kılınması açısından önemlidir. Örneğin kendisi liseyi açıktan okuyan ve ilerideki hayalinin avukat olmak olduğu öğrenilen Katılımcı 15 okuma isteğini şu şekilde açıklamaktadır: “Ben çocuklarıma örnek olmak için bu saatten sonra bi şey olcam diye bi şey değil ama çocuklarıma örnek olayım yani en azından kızım benimle yarışsın oğlum benimle yarışsın yani. Onu da verdikten sonra Allah’ın izniyle üniversiteye kayıt olcam yani”.

Ayrıca Katılımcı 15, çocuklarının eğitimi konusunda ısrarcı olmasının ailesi ve çevresindekiler tarafından zaman zaman eleştirildiğini dile getirmiştir. Onların “neden bu kadar üstüne düşüyon doktor mu çıkacak sanki” söylemlerine karşılık olarak kullandığı “belki çıkar, belli mi olur (gülüyor), belki bizim ailede doktor olur” cümlesi son derece çarpıcıdır. Bu söylem bir yandan inancı barındırması açısından bir yandan da eğitimdeki asimetriyi gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. Çünkü çocukların doktor olması istisnai bir durum olarak kodlanmıştır. Katılımcının tüm çabasına ve inanmışlığına rağmen de bir ihtimal olarak ifade edilmektedir. Ayrıca ailede ya da sosyal çevrede böylesi bir durumun çok da beklenen ya da yaygın bir durum olmadığı anlaşılmaktadır. Katılımcı 15’in çocuklarını gerekli durumlarda desteklemesinden (özel ders, dersane vs.) görece daha iyi bir ekonomisinin olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca eğitim konusunda oğlundan daha çok kızını desteklediğini dile getirmiştir. Eşini erken yaşta kaybettiğini vurgulayan, tuvalet temizliği yapan ve zorlu koşullardaki yaşam mücadelesini dile getiren Katılımcı 1 de okumak isteyen kızını okutmak için elinden geleni yapacağını dile getirmiş ve kızının okumasına ilişkin görüşlerini dile

getirirken zaman zaman sessizliğe bürünmüştür ancak bir konuda nettir: “Allah izin verirse ölene kadar” kızını okutacaktır ve “yapacak bir şey yoktur.”

Babasının “ıçkıcı” annesinin de “eski kafa, kızlar okumazmış, sevgililerine mektup yazarmış okuması olduğu zaman, onun için annem iki kız bizi de okutmamış, bunun için cahil kaldık işte” dediği Katılımcı 16, kendi kızlarının ikisini de okutmuş ve bu yönde ciddi çabalar göstermiştir. Oğlanların okumadığını, okuldan kaçtıklarını ama kızlarının okuduğunu, birinin ön lisans diğerinin de lisans mezunu olduğunu dile getirmiştir. Kızının sanat dallarından biri ile ilgilendiğini ancak maddi imkânsızlıklar dolayısıyla okula gidemeyeceğini “yok gücüm yok, gönderemem” diyerek açıklamıştır. Ayrıca Katılımcı 16, yeğeninin okula gitmediğini ancak babasının bu konuda çok uğraştığını dile getirmiştir. Dört tane kız çocuğu olduğunu öğrendiğimiz Katılımcı 17 ise tüm çocuklarını okutmaya çalıştığını, kızlarından birinin büyük şehirde üniversite kazandığını ama Katılımcı 17’nin eşinin televizyonda dinledikleri bir haberden etkilenerek çocuklarını okumaya göndermediklerini dile getirmiştir. Ayrıca zamanında büyük kızının hemşire olmasını istediğini dile getirmiştir. Hatta ona hemşire kıyafetleri diktirdiğini belirtmiştir. Kendisinin okuma yazmasının olmadığı ancak kızının okumasını istediği ve bu anlamda da çaba gösterdiği anlaşılmaktadır. Kendi hayallerini çocuğu ile ilişkilendirerek sunması bir noktada çocuğu ile kurduğu özdeşimi de ortaya koymaktadır. Katılımcı 12 de bir kızının 18, diğer kızının da 20 yaşında evlendiğini söyleyerek eğitimleri konusunda son derece ısrarcı olduğunun altını çizmiştir. Katılımcı 12’nin kendisi ile yaşayan gelinine ilişkin söylemleri de hem kızının hem de gelininin bu anlamda yaşadıkları pişmanlıkları içermektedir.

Kendisi açıktan liseyi bitirmeye çabalayan ve bir devlet kurumunda çalışan Katılımcı 18, kız kardeşinin de lise mezunu olduğunu belirtmiştir. Çocuklarının eğitimi konusunda da sonuna kadar destek olacağını vurgulamış ve “kendi ayaklarının üzerinde” durmaları konusunda eğitiminin önemine vurgu yapmıştır. Katılımcı 18, farklı bir şehirde büyümüştür; bu bağlamda sosyal ortamının değişmesinin eğitimi konusunda ona ve ailesine farklı bir bakış açısı kazandırmış olabileceğini düşünmek mümkün gözükmektedir. Öğretmen olan Katılımcı 19 da eğitim konusundaki görüşlerini dile getirirken çocuk ve ebeveyn arasında sosyal çevre ve aile ortamının yarattığı değişime değinmektedir. Katılımcı 19’a göre ebeveyni kitap okuyan çocuk da kitap okumaya özenecektir. Kendi deneyimini örneklediren Katılımcı 19, “[b]en mesela kitap okumaya aldığım zaman o da bi tane kitabı kapıyo, okumayı daha bilmiyo, gayet güzel çeviriyo okuyo gibi yapıyo, hatta resimli kitaplar olduğu zaman kafasından masal kuruyo işte kurt geldi şöyle yaptı böyle yaptı, resme bakarak bi hikâye oluşturabiliyor oğlum” demiştir. Kendisi yaptığı mesleği isteyerek seçtiğini söyleyen Katılımcı 19 ancak ataması yapılmadığı

için daha “önü açık” bir meslek seçebileceğini de sözlerine eklemiştir. Eğitimi konusunda ailesinden pek de destek göremeyen Katılımcı 19, kendisine “yol gösteren” olmamasının dezavantajını yaşadığını da vurgulamaktadır. Sadece eğitime erişimde yaşanan sıkıntılar değil bu anlamdaki yetersiz rehberlik de Çingene/Roman çocukların eğitime erişimindeki eşitsizliği ortaya koymaktadır. Katılımcı 19, “[...] o da çocuk diyorum ona da aynı eğitimi verirsen, ona da aynı özeni gösterirsen o da çok iyi yerlere gelebilir. O çocukla bu çocuk bir mi diyolar mesela, ne alakası var, hepsi çocuk doğuştan aynı doğuyoruz di mi, ne farkımız var [...]” diyerek fırsat eşitliğinin önemini bir kez daha vurgulamıştır. Bu bağlamda Katılımcı 19’un eşi olan ve kendisi de üniversite mezunu olan Kaynak kişi 2’nin “bir şey tutarım üstümde hamallık yaparım” diyerek her koşulda çocuğunu okutacağına ilişkin söylemi, görüşmeden elde ettiğimiz babasının eğitime ilişkin yaklaşımı ile çelişmektedir. Babasının eğitimi konusunda kendisine pek destek olmadığını dile getirmiştir. Birkaç kişinin değil daha çok kadının ve erkeğin okumuş olmasını dilediğini ve bu anlamda üniversite mezunlarının daha görünür konumlarda yer almasının Çingeneler/Romanlar açısından dönüşüme hizmet edeceğini vurgulamaktadır. Ayrıca kendisinin de dezavantajlı çocukların bulunduğu bir okulda özellikle bir Çingene/Roman okulunda öğretmen olmayı istediğini söyleyen Kaynak kişi 2, bu anlamda örnek teşkil etmenin kıymetli olduğunu şu şekilde dile getirmiştir:

“[...] Siz de kimin çocuğu veya kızı olduğunu veya senin kızın nerde ne iş yaptığı önemli değil veya eşinin ne iş yaptığı önemli değil kızına destek sağlayın, benim gibi burda olur, bi gün görürsün karşında gurur duyarsın. Konuşurum açık açık konuşurum ne gerekirse yani ve o çocuğun hayatını kurtarırım”.

Ailenin eğitimde çok önemli bir rol üstelendiğini sözlerine ekleyerek kendi çocuğunun okumama ihtimali “sıfır” olarak açıklamıştır. Eğitimli bireylerin gündelik pratikleri ve söylemleri aldıkları eğitimle doğru orantılı olarak daha çok eğitim odaklı şekillenmektedir. Lise ve üzeri eğitime erişimle ilgili dezavantajlılıkların görünür olduğu bir sosyal ortamda yetişen bireylerin, eğitimi bu derece el üstünde tutması yine toplumsal anlamdaki asimetrinin bir yansımasıdır.

Kendisi ortaokul mezunu olan göçle Bulgaristan’dan Türkiye’ye gelen Katılımcı 20 kimyager olan kızından bahsetmiş ve kendisinin eğitime ilişkin yaklaşımının farklılığını 22 yaşından sonra *Susam Sokağı*’ndan Türkçe öğrenmesi ile ortaya koymuştur. Torunları okula başlayınca el yazısı da öğrenen Katılımcı 20’ye göre öğrenmek kişinin bireysel isteğiyle ilgilidir. Ayrıca Katılımcı 20, okuma yazmanın önemini sağlığa erişimle olan ilişkisini ortaya koyarak “[...] doktora gitsen fayda, hangi doktora gitçen, benzer mi? Okumak başkadır” demiştir. Katılımcı 20’nin bireysel çabasıyla ve ortaokula gitmiş olmanın geliştirdiği öğrenme becerisine göre de şekillenen eğitim durumu bireysel çabaya bırakılamayacak kadar önemlidir zira farklı bir kültürde yetişmiş ve başka bir ülkeden göç etmiş katılımcının koşulları köyde

yaşayan birçok kadın arkadaşı ile farklılaşmaktadır. Katılımcı 20 ayrıca köyde yaşayan diğer arkadaşlarından farklı olan koşullarını da içeren kızının okumasına ilişkin açıklamayı şu şekilde yapmaktadır: “Hiç ahırda hayvanımız yoktu, eşim, ben, oğlum vardı, oğlumu ordan getirdim 7 yaşında, burda okudu o da liseyi bitirdi, kızıma destek olduk 6 sene üniversite okuttum onu, 5 yıllıktı bi sene de kaldı. 6 sene üniversite okudu, çıktı kimyager.” Ayrıca Katılımcı 20’nin Türkçe öğrenme motivasyonunun altında da annelik deneyimine ilişkin bir gerçeklik de yatmaktadır. Her gün *Susam Sokağı*’ndan öğrendiği harflerle ve okumayla, zaman içerisinde çocuklarının ödevlerinde yardım edebildiğini söylemiştir. Bu anlamda Katılımcı 20’nin bireysel deneyiminde öğrenme arzusu, çabası ön plana çıkarken bir yandan da kendi ifadesi ile “dil bilmek başka” olarak vurguladığı dil öğrenme arzusu da yatmaktadır. Okuma yazma bilme özellikle kadınlar açısından birçok alanda avantaj sağlamaktadır, hatta çok temel ihtiyaçların karşılanması, sağlığa erişim ya da bireysel alışverişlerde ön plana çıkmaktadır.

Kaynak kişi 1 şimdi okula devam edenlerin sayısının arttığını “en azından iki yıllık üniversiteli görüyoruz”, “dört yıllık üniversiteleri de görüyoruz” şeklinde ifade etmiştir. Ancak bir görünürlük olsa da bu oranın son yıllarda okulların ayrılmasına bağlı olarak düştüğünü de sözlerine eklemiştir. Hatta bu iddiasının da araştırıldığını ifade ederek, karma eğitim alınan yerlerde başarı oranlarının daha yüksek olduğuna ilişkin sonuca varıldığını ileri sürmüştür. Bunun yanı sıra alınan eğitime bağlı olarak ilkokulu bitiren çocukların okuma yazmayı tam öğrenememesinden ya da 8 yıllık eğitimi tamamlayan çocukların okuma yazma bilmek dışında herhangi bir branşa ilişkin yeterli bilgiye ulaşamamış olmasından yakınmaktadır. Çocuğun yetersiz bir eğitimden geçtiğini ancak lisede idrak ettiğinin altını çizen Kaynak kişi 1, bu durumda da “gayretli” olarak nitelendirdiği ailelerin yeteneğine bağlı olarak çocuklarının üniversiteye gidebildiklerini ileri sürmektedir. Bu durum Katılımcı 20’nin kendi çabasıyla okuma yazma öğrenmesi ile benzer bir temele dayanmaktadır, çocuğun ya da ailenin kendi çabasına bırakılan bir eğitim yaklaşımı yeterli bir yaklaşım olmayacaktır. Böyle bir durumda ya ailesi ya da kendisi tüm dezavantajlılıklara rağmen çabalayan bireyler eğitimde ileri bir aşamaya geçebilmektedir. Kaynak kişi 1 göre okullardaki bu ayrışmanın bir an önce ortadan kaldırılmasının çocuklardaki vatandaşlık bilincinin oluşması açısından da önemi büyüktür zira çocuklar burada öğrendikleriyle mahallelerinin sınırları dışına çıkabilmekte “Türkiye vatandaşı” olabilmektedir.

Kaynak kişi 3 ise kendi kızının sporla ilgilenmesini çok desteklediğini hatta bu konuda mahalledeki kız çocuklarına da destek olduğunu dile getirmiştir. Hatta mahallede yer alan spor salonuna tüm çocukların eşit erişimi için verdiği mücadeleyi de dile getirmiş ve resmî kurumlarla birtakım tartışmalara da girdiğini ifade etmiştir. Ayrıca karma eğitim vurgusunu da

yapan Kaynak kişi 3, büyük kızının okulda yaşadığı bir sosyal dışlanmadan bahsetmiştir. “Bak benim kızım bana geldi ağladı, çingenenin ne olduğunu bilmiyor benim kızım. Ve bana sordu ağlayarak, çingene kötü bi şey mi baba küfür mü dedi? Yok kızım dedim işte muhabbet, yalan attım kıza. Olay bitti”. Kaynak kişi 3’ün çocuğunun deneyimine ilişkin anlatısı Koptekin’in kimlik ve kimliğin inşasına ilişkin tartışmasını hatırlatmaktadır. Kimliğin homojen olmadığının ve değişkenliğinin altını çizen Koptekin, çocukların kendi tanımlamaları üzerinden bu kanıya varmaktadır. Çocukların bazıları kendilerini Roman bazıları ise Çingene olarak adlandırmaktadır (2020: 54). Genel olarak Roman ve Çingene olmak üzerine yürütülen tartışmalarda Çingene sözcüğüne yüklenen olumsuz anlamlar bu ifadenin kullanmasına ilişkin süreçleri ve pratikleri etkilemektedir. Kaynak Kişi 3’ün örneğinde olduğu gibi buradaki çocuğun kavramsallaştırması ve kavramın yaptığı çağrışımlar negatif kodlar içermektedir. Ancak bu tez çalışması bağlamında bazı katılımcılar iki sözcük arasında fark olmadığını söylerken bazıları da yaşam biçimi, giyim tarzı gibi farkların olduğunu dile getirmişlerdir. Bu tartışmayı destekler nitelikte Koptekin, Çingene/Roman olmayanların kullandığı Çingene kelimesinin pejoratif anlamına dikkati çekerek, bilhassa çocuklar için olumsuz algılandığını ortaya koymaktadır (2020: 56). Çingene kimliğinin söylemsel pratiklerle toplumdaki inşası kavrama yüklenen birçok negatif anlamla da pekiştirilmiştir. İnşa edilen bu ayrımcı yaklaşımlara dikkati çeken Aksu’nun bu konudaki çabaları *Türkiye’de Çingene Olmak* adlı kitabında tüm gerçekliğiyle ortaya koyulmaktadır. Ansiklopedilerden tutun da sözlüklere kadar Çingene yönelik aşağılayıcı ifadelerin varlığı (2003: 41) ortadadır ve Aksu’nun uzun uğraşları sonunda ayrımcı ve ırkçı ifadelerle ilişkin düzeltmeler gerçekleşmiştir (2003: 139). Kaynak kişi 3 bu sorunu çözmek için direkt olarak sınıfın öğretmenini ile görüşmüş ve konunun ivedilikle kapanmasını sağlamıştır. Kaynak kişi 3, bir STK yöneticisidir ve bu anlamda daha ön planda olan biridir. Onun problemler karşısında aldığı tutum ve aksiyon hem cinsiyeti hem konumu hem de bu süreçlerde gösterdiği öncü pozisyonundan da beslenmektedir. Ancak tüm bu deneyimler bir yandan da bir geçekliği ortaya koymaktadır. Bir sosyal dışlanma ve dezavantajlılık durumu vardır, bunun yanı sıra kime müracaat edeceğini bilen, dönüşüme uğramış, mücadele içerisinde görünür olan bireyler inisiyatif alabilmektedirler.

30 yaşındaki Katılımcı 30 da ortaokuldan sonra okulu bırakmış olmasını “salak kafam” diyerek eleştirmiş ve “keşke okusaydım” diye sözlerine eklemiştir. Çocuklarının okuması konusundaki kararlılığını da dile getirerek bu konuda kızının eşinin “eline bakmasını” istemediğinin “kendi ayakları üzerinde” durmasını istediğinin altını çizmiştir. Katılımcı 30’un annesi olan 50 yaşındaki Katılımcı 31 de çocuklarının okumasını çok istediklerini ancak onlar okul arayışındayken kızının “koca bulduğunu” ifade etmiştir. Kendisi ilkokulu bitiremeyen

Katılımcı 35 de çocuklarının ikisini de liseye göndermiştir. Okula gittiğini ancak okuma yazma öğrenemediğini dile getirmiş ve bu konuda da kendi öğrenme becerisine yönelik eleştiride bulunmuştur. Ancak gelinen noktada onu asıl üzen şeyin adını bile yazamıyor olmak olduğunu belirtmiştir. 35 yaşında olan ve 16 yaşında evlenen Katılımcı 36 ise erken yaptığı evlilikle okula gitmemesi arasında bir bağlantı kurmaktadır. Bir kurumda sigortalı ve arkadaşlarına göre görece daha güvenceli bir işte çalışan Katılımcı 36 eğer okumuş olsaydı alternatif bir çalışma yaşamının olabileceğini “[...] temizlik işi değil de başka devlet kapılarında olcaktık, ikimizin maaşı da çok olucaktı, yüksek olucaktı, evimiz şeyimiz olucaktı” diyerek dile getirmiştir.

63 yaşında olan Katılımcı 38 kendisinin okuma yazması olmadığı için çocuklarının hepsini okula gönderdiğini dile getirmiştir. 28 yaşındaki ortaokul mezunu olan Katılımcı 52 de okula devam etmediği için çok pişman olduğunu dile getirmiş ve üzüntüsünü “kendime üzülyüm, genciz daha” diyerek ifade etmiş ancak çocuklarını okutmak konusundaki kararlılığını da çok kez vurgulamıştır. Ortaokul mezunu olan ve eşi ön lisans mezunu olan Katılımcı 56, eşinin çocuklarına okumaları konusunda verdiği nasihata değinerek şunları dile getirmiştir:

“[...]bak diyo benim arkadaşlarım diyo bak balya içinde geziniyo diyo, ya giderse bugün balya işi varsa gidiyo diyo, yoksa evde duruyo diyo, mecbur yani evde durması, duruyo diyo, ama ben diyo işim olduğu zaman yağmur da çamur da olsa diyo işime devam ediyom diyo, öyle diyo, çok anlatıyo ama yok almıyor kafaları”.

Kendi iş yerlerini işleten ilkokul mezunu 42 yaşındaki Katılımcı 58, lise mezunu olan kızının üniversiteye devam etmesi konusunda bilhassa babasının çok ısrarcı olduğunu, gerekirse özel üniversiteye yollamak için gerekli maddi fedakarlıklarda bulunabileceklerini söylemiştir. Ancak kızının çevresinde üniversite mezunu olup iş bulamayanları gördüğünden okula devam etmediğini belirtmiş ve eklemiştir: “Çocuk okuldan soğudu, çevresindekileri görüyo, okuyolar ellerinde diplomaları, tekstilde, pazarda arkadaşları ev işlerinde, ben dedi okul okumıycam, öyle soğudu, aslında gerçekten çok başarılı bi kızdı, çok zeki”. Katılımcı 58’in ablası olan Katılımcı 59 da çocuğunu okuttuğundan ve yeni neslin de çocuklarını giderek daha çok okuttuğundan bahsetmiş, “[h]emşiresi var, doktoru var, bildiklerimi sana söylüyorum, hemşiresi var, doktoru var, hastanelerde, her yerde var, her yerde var” diyerek eğitim alanında yaşanan değişimi vurgulamıştır.

Eğitime erişime ilişkin yaklaşımlar ve süreçler yaşanılan bölgeye, mahalleye göre değişiklik göstermektedir; ayrıca ailelerin bu anlamdaki tutumları da oldukça önemlidir. Ancak verilerden anlaşılan bir şey vardır ki Çingene/ Roman çocukların eğitimi için bireysel çabaların ötesinde kitlesel birtakım yaklaşımlar geliştirilmelidir. Yoksulluk ve mevsimlik çalışmaya bağlı koşulların da eğitime erişimi ve bakış açısını etkilediği anlaşılmaktadır. Kız çocuklarının

kardeşlere bakması, erken yaşta evlilik ve sosyal çevrenin bu konudaki yaklaşımı da ayrıca önemlidir. Eğitime erişememiş kız çocuklarının ilerleyen yaşlarda yaşadıkları deneyimler, en temel gündelik ihtiyaçlardan tutun da ileri düzey bilişsel faaliyetlerini de etkilemektedir. Sorular, sorulara verilen yanıtlar okullaşma anlamında bir değişimin olduğunu ortaya koyarken, örneklerin az sayıda olması ve çoğunlukla bireylerin kendi çabaları ile inisiyatif olarak bir şeyleri başarması son derece manidardır. Tüm bunların yanı sıra, bazı mekanların damgalı yapısı eğitim süreçlerinde de kendini göstermektedir, yaklaşım farklılıkları yaratmaktadır. Örneğin mahalleler arasındaki farklılıklardan bahseden Katılımcı 59, Çingenelerin/Romanların arasındaki gündelik hayat pratiklerinde ortaya çıkan farklılıkların ve kullanılan argonun gelenekten, kültürden ve okutmamaktan kaynaklandığını dile getirmiştir. Belediyede çalışan eşinin babasının ileri görüşlü yapısına değinerek “[...] Çingene, adam ileri görüşlüymüş, adam okulda hademeymiş, görgülü insanların içinde yaşamış, napmış, almış çocuğunu vermiş şeye, şimdi benim eşim içer mi dışarda? Küfreder mi? Okumasa da yapmaz, onların elinde yetiştii” demiştir. Kendi çocuğunun da uygunsuz olarak nitelendirdiği davranışları sergilemeyeceğini, torununun da sergilemeyeceğini [...] o da okuyacak o da yapacak, o ne gördü kültürlü yetişecek, o ne gördü, şimdi doğurduğu onun, e babası onun zaten bağılıyor sokakta o da bi şortla zaten babasının arkasında, ne gördü?” diyerek sürecin kuşaksal olarak nasıl devam ettiğini dile getirmiştir. Katılımcı 58 de benzer bir şekilde yaşanan değişimi “çağ atlamak” olarak nitelendirerek “[...] şimdi annenim cahiliyle benim cahilliğim bir mi, ben gene diyom ki oku, okuyamazsan da bi işe atıl elinde, kolunda bileziğin olsun [...]” demektedir.

5.1.3. Evlenme Süreçlerine İlişkin Anlatılar: “Dediler ki o bebek ağlar, sustum”

Çalışma sırasında elde edilen verilerden ve katılımcılar tarafından da eğitimin sekteye uğramasına neden olarak sunulan gerekçelerden biri de erken evliliklerdir. Ayrıca görüşmelerde kaçarak evlenme de ön plana çıkan bulgular arasındadır. Birkaç örnekte görücü usulü evlilik örneğine rastlansa da görücü usulü evlilik bu çalışmadan elde edilen yaygın bir bulgu değildir. Evlenme bağlamında kuşaksal olarak değerlendirildiğinde evlilik yaşının dönüşümüne ilişkin net bir veriye ulaşılamamıştır. Bu anlamda önceki dönemlere kıyasla evlilik yaşının düştüğünü söyleyen katılımcılar da olmuştur. Annesinden daha küçük yaşta evlenen örnekler olduğu gibi annesinin evlendiği yaştan daha büyük yaşta evlenen örnekler de vardır. Ancak evlilik yaşının düşmesine ilişkin eleştiriler de yine görüşülen kadınların kendilerinden gelmiştir. Erken evlilikler sebebiyle ebeveynlerin aldığı sorumluluklar artmakta, özellikle kadınlar farklı yöntemlerle durumu idare etmek durumunda kalmaktadır. Erken evlilikler ve eğitimden ayrılma arasındaki ilişkiyi dile getiren Taylan, bu sürecin bilhassa kız çocukları açısından okuldan ayrılma gibi sonuçlarına dikkati çekmektedir. Çoklu dezavantajlılıklara sahip Çingeneler/

Romanlar için erken evliliğin eğitim ile olan ilişkisinin bu hali, birçok problemin hem nedeni hem de sonucu olmakla birlikte bir döngü halini de almaktadır (2016: 223).

Bu bağlamda kaçarak evlenmenin yaygın olduğunu belirten Katılımcı 5 kızının da kaçarak küçük yaşta evlenmesinden duyduğu kaygıyı dile getirmiştir. Ne şekilde ikna etmeye çalışırsa çalışsın, kızının anlamadığını dile getirerek bu gibi durumlarda kadınların yükünün ve sorumluluğunun ev içinde nasıl arttığını somut bir biçimde ortaya koymaktadır. 37 yaşında olan Katılımcı 5 bu duruma ilişkin olarak “E Baba, bi şey babanın dediği yok, babanın bi şey gördüğü yok, baba sabah çıkıyo akşam geliyo” demiştir. Benzer bir biçimde kendisinin 19 yaşında evlendiğini öğrendiğimiz Katılımcı 17, erken evliliklerin yaygın olduğunu kendi yeğeninden örnek vererek açıklamaktadır ve bu duruma karşı olduğunu net bir biçimde ifade ederek kendi yaklaşımını ise şu şekilde ortaya koymaktadır.

“[...] ben kızlarımla arkadaş gibi oldum ablam, sevgiliniz olduğu zaman bi kişi size hani takıldığı zaman arkadaşlık teklif ettiği zaman hani benden çekinmeyin. [...] Annecim çağya girdin, genç çağna girdin 15-16 yaşında oldun bi sevgili hayatın olabilir, bi çocuk sana arkadaşlık teklif edebilir ama bana gel söyle, dışarda anlatma kendini arkadaşlarına samimi olma, ben arkadaş edindirmedim onlara”.

Katılımcı 17’nin söyleminden de anlaşılacağı üzere kadınlar çocukların yetiştirilmesinde ve onların kuracakları sosyal ilişkilerde birincil rolü üstlenmek durumundadırlar. Hem çocukların fiziksel olarak ihtiyaçlarının karşılanmasından hem de ruhsal anlamda desteklenmelerinden birincil sorumlu olan onlardır.

Katılımcı 2 çalıştığı kurumda karşılaştığı durumlardan hareketle kuruma gelenlerden “15-16 yaşında” evlenenlerin olduğunu dile getirmiştir, bu durumun yaygın olup olmadığı sorulduğunda da yaygın bir durum olduğunu belirtmiştir. Hatta bazı durumlarda kursa başladıktan sonra kursa devam etmesi konusunda kayınvalidesi ile görüşülen kursiyerlerin varlığından söz ederek, bazı öğrencilerin reşit olmamaları sebebiyle, bu yolla kursa devam etmelerini sağladıklarını da sözlerine eklemiştir. Kaynak kişi 1 de erken evliliklerin Çingeneler/Romanlar arasında yaygın olduğunu, bu durumu kültürel yapılarıyla ilişkilendirerek çıkarılan bazı yasaların bu anlamda onları olumsuz etkilediğini dile getirmiştir. Ayrıca üniversiteye ve eğitime yönelik hedeflerin olmamasının, eğitimden uzak kalınmasının erken evlilik sürecine etki ettiğini de vurgulamıştır. Bu duruma ilişkin olarak aynı mahallede yaşayan ve hedef belirleyemeyen çocukların “üzüm üzüme baka baka kararır” mantığıyla birbirlerini örnek aldığını belirterek eklemiştir: “eee komşu Ayşe Teyze’nin kızı Fatma evlenmişse, senin de artık demek ki yaşın gelmiştir, böyle bir inanç vardır, yapısal aile kültür meselesi vardır”. Kaynak kişi 1 bu anlamda verilen cezalardan çok önleyici tedbirlerin gerekli olduğuna ilişkin bir imayı sözlerinde barındırmaktadır. Zira sürece bağlı olarak hapis yatan ailelerin fertlerinin mağdur olduğunu dile getirmiştir. Kendisi 18 yaşında evlenen Katılımcı 12 de bazen evdeki

huzursuzluğun ve düzensizliğin de erken evliliğe sebep olabildiğini dile getirmiştir. Düzensizliği de “ya şimdi dayak olur, evin huzursuzluğu olur, anne baba huzursuzluğu olur” diyerek açıklamaktadır.

Kendisi 19 yaşında evlenen 50 yaşındaki Katılımcı 31, kendisinin geç evlendiğini ancak mahallede 15-16 yaşında evlenenlerin olduğunu dile getirmiştir, o dönem eczanede çalışan Katılımcı 31 ise daha geç evlenmek istediğini, eşinin ısrarı üzerine 19 yaşında evlendiğini belirtmiştir. Katılımcı 31’ün annesi olan 73 yaşındaki Katılımcı 32 de 19 yaşında evlendiğini, eşini düğünde görüp, sonrasında kendisinin eşinin evine gidişini “ben kaçtım, o evde yatar” şeklinde açıklamıştır. 70 yaşındaki Katılımcı 33, “17’de nişan oldum, 18’de düğünüm oldu” diyerek evlilik sürecini dile getirmektedir. 60 yaşındaki Katılımcı 34 ise 16 yaşında evlendiğini ifade etmiştir. Katılımcı 34’nın kızı olan Katılımcı 35 de 19 yaşında evlenmiştir. 35 yaşındaki Katılımcı 36 ise 16 yaşında evlenmiştir. 36 yaşında olan ve 15 yaşında kaçarak evlenen Katılımcı 37 kızının küçük yaşta evlendiğini, kızını geri almak için çok çabaladığını dile getirerek “[k]açtı, gittim aldım. Bi daha kaçtı, bi daha gittim aldım” demiştir. Zamanında kendisinin erken yaşta evlenmesinde ailesinin rızası olmadığını ancak annesinden farklı olarak kendisinin çocuğu için bu konuda çok mücadele ettiğini en azından edebildiğini ifade etmiştir. Bu anlamda kuşaksal anlamda kadınların bireysel mücadelelerinde ve kamusal anlamdaki deneyimlerinde farklılıklar vardır. 47 yaşında olan Katılımcı 44, 19 yaşında evlendiğini ifade etmiş, Katılımcı 45 ise 20-21 yaşında evlenmiştir. 40 yaşındaki Katılımcı 48 ise evlendiği yaş sorulduğunda “[b]en valla, unuttum kaç yaşında, 17 mi? 16 mı? Kaç yıl, 25 sene oluydu. Belki de geçik 25 seneyi. 16-17” şeklinde tam hatırlayamadığı bir sürece değinmiştir. Mevsimlik işlerde çalışan Katılımcı 48’in zamana ilişkin algısı da çeşitlilik göstermektedir. 41 yaşındaki Katılımcı 49 ise ne zaman evlendiği sorulduğunda “[b]eni hiç sorma (gülüyor), 14 yaşında ben evlendim” demiştir ancak kendi kızı 19 yaşında evlenmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere kuşaksal anlamda belirgin farklılıkları içeren net bir evlilik yaşından söz etmek pek mümkün değildir. Yaşça daha büyük olan katılımcılardan daha geç yaşta evlenenler olduğu gibi daha genç olan katılımcılar arasında daha erken yaşta evlenenlerin olduğunu görmek mümkündür.

16 yaşında evlenen ve 17 yaşında anne olan 43 yaşındaki Katılımcı 1, “[o] zamandan bu zamana hep çabalıyorum diyerek” bir yandan çocuk yaşta almak durumunda olduğunu sorumlulukları dile getirirken bir yandan da ortaya koyduğu mücadeleye atıfta bulunmaktadır. Kadınların erken yaşta yaptıkları evlilikler sebebiyle erken yaşta anneanne oldukları da görülmektedir. Kendisi de 16 yaşında evlenen Katılımcı 6, çok erken yaşta yapılan evlilikler sebebiyle anne babanın evlenenlerin bakım sorumluluğunu aldıklarını hem kendi çocuklarına hem de hem de “gelinlerine” bakmak durumunda olduklarını dile getirmiştir. Kendisi 18

yaşında evlenen Katılımcı 9'un gelini olan Katılımcı 10, 15 yaşında kaçarak evlenmiştir. Şu an 23 yaşında olan Katılımcı 10'un 3 çocuğu vardır. Bu bağlamda Katılımcı 9 çocukların bakımını geliniyle paylaşmakta, kendilerine ev almaları için onları desteklediğini ve bir süre daha aynı evde yaşayacaklarını dile getirmektedir. Katılımcı 9, gelininin ve oğlunun çocuk yaşlarında yaptıkları evliliklerine karşı çıktığını dile getirirse de çocuklarını ikna edemediğini vurgulamıştır. İkisi de çocuk olduklarından evliliğin ilk dönemlerinde zaman zaman basit meselelerden kavgalar çıktığını da belirtmiştir. Erken yaşta anne baba olunması, erken yaşta kayınvalide ve kayınpeder olunmasını beraberinde getirmekte ve hane içi yapıların ve statülerin de değişmesine sebep olmaktadır. Bu bağlamda da çalışmada genellikle gelinler erkek tarafının ailesi ile yaşamakta ve buradaki aile ile bağları yakın kurmaktadır. Bu noktada aileye büyük sorumluluklar düşerken, gelinlere, oğullara ev açmak için de ayrıca çalışmak durumunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Kadınların bu anlamda ebeveynlik sorumlulukları katlanmaktadır. Bir yandan torun bakımı ile ilgilenen kadınlar diğer yandan da aile içi dengeleri kurmaya çabalamaktadır. Hem içerde hem de dışarıda çalışmak durumunda kalmaktadır. Örneğin Katılımcı 9, oğlunun ve gelininin çok küçük yaşta yaptıkları evlilikten dolayı onları hala çocuk olarak gördüğünü ve oğlu yerine torununun harçlığını kendisinin verdiğini dile getirmektedir. Bu bağlamda evin babaannesi hem anne hem de babaanne sorumluluğunu almak durumunda kalmaktadır ve çocukların yetiştirilmesi konusunda inisiyatifler almaktadır. Gelini olan Katılımcı 10 da evliliklerinin kayınvalideleri ile yaşamalarından dolayı iyi gittiğinin, kendilerini "yöneten" biri olduğunun altını çizmiştir. Benzer bir şekilde Katılımcı 12 de kendi oğlu ve gelinine ilişkin olarak bazen küçük şeylerden tartıştıklarını, kendileri başlarında olmasa durumun daha da kötü olacağını ve buna bağlı olarak da birkaç sene beraber yaşadktan sonra ayrı eve çıkmaları gerektiğini vurgulamıştır. Bunun sebebinin de kendi tabiri ile "küçük evlilik" olduğunu belirterek "15-16 yaşında çocuğu atamazsın ki dışarı zir ziyan olurlar. Evlilik bırak daha ekmeni çıkaramıyo, ekmeni çıkaramıyolar daha. Mecbur bakmak zorundasın" demektedir.

Kendisi 63 yaşında olan 14 yaşında evlenen Katılımcı 13, 18 yaş öncesi evliliklerin artık değişmeye başladığını dile getirirse de 36 yaşında olan kızı Katılımcı 14 de evlendiğinde 14 yaşındadır. Katılımcı 13, şimdi artık erken evlenilmediğini zira cezası olduğunu dile getirmiş kendi sürecine ilişkin olarak da üvey annesi tarafından evlendirildiğini ifade etmiştir. Ayrıca annelik deneyimine ilişkin olarak son derece derin ve ağır anlamlar barındıran anlatısını da ortaya koymuştur:

"14 yaşındadım; verelim seni eskiden eski kafa verelim mi verelim, ben ağlayarak gittim, hem ağlayım hem de sonra oynamağa başladım. Cahilim 14 yaşındayım, eskiden taha aptallık vardı, şimdi açıkgozlük var, 4 tane de çocuk yaptık. Bebek ağlıy ben ağlıyım, bebek dediler neden ağlıyorsın, dedim bebek, o dedi bebek ağlar, a iyi sustum. Bebek ağlar ben neden ağlıyım, işte cahillik, anlamıyım tabii, neden ağlıyım".

Katılımcı 14 de kendi sürecine ilişkin olarak “[z]aten 14 yaşında evlendim ki çocuktum. Yani geziyodum, tozuyodum” demiştir. Kendisinden yaşça büyük biri ile evlendirilen Katılımcı 14, eşi ile anlaşımadığını ve ayrıldığını dile getirmiştir. Şimdiki eşinden de bir çocuğu olan Katılımcı 14, çocuklarını dünyaya getirme sebebi olarak etrafındakilerin söylemlerinden hareketle “çocuk eşe bağlar” aklıyla yaptığını zaten kendisinin de çocuk olduğu için “cahil olduğunu” dile getirmiştir. Evliliğini sonlandırmak için de çocuklarının büyümesini beklediğini söylemiştir. Annesi ile benzer deneyimler yaşayan Katılımcı 14’ün söyleminde de çocukluğa yapılan vurgu ve cahil olma durumu ön plana çıkmaktadır. Bu örnekte olduğu gibi, çok erken yaşta yetişkin sorumlulukları almak durumunda kalan bireyler, kendi başlarına alamadıkları kararların sorumluluklarını yüklenerek evliliklerini sonlandırmak için yılların geçmesini bekleyebilmektedirler.

Kendisi 22 yaşında evlenen Katılımcı 18 ise sosyal çalışmacı bir kadın olarak 16-17 yaşında yapılan evliliklerin yaygın olduğunu dile getirmiştir. Böyle yapılan evlilikler sebebiyle bireylerin kendilerini, yaşlarından da kaynaklı olarak, eşlerine uyumlamak durumunda kaldığını belirtmiştir. Eşten izin alma düzleminde gelişen ilişkinin de zaman içerisinde bireylerin yaklaşımlarını etkilediğini ifade etmektedir. Kaynak kişi 2 de evlenme yaşının son yıllarda düştüğünü, 17-18 olan yaşın son yıllarda 15’e gerilediğini söylemiştir. Bu duruma ilişkin olarak da eğitimin rolüne vurguda bulunmuştur. Kendisi üniversiteye bir şekilde gitmesine rağmen babası kız kardeşini “gözü açılır” korkusuyla okula göndermemiştir. 30 yaşında, üç çocuğu olan ve 14-15 yaşında evlenen Katılımcı 26 ise, 15 yaşında anne olduğunu dile getirmiş ve düğününün çok güzel olduğunu vurgulamıştır. Katılımcı 7 de düğünlerin bu anlamda gençler arasında bir özentisi yarattığını, gençlerin bazen ben de “bu gelinliği giycem aman benim de bu tuvaletim böyle olacak, gece-abiyem böyle olacak” gibi düşüncelerle hareket ederek evlenmeyi istediklerini iddia etmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere, özel hissetme isteği evliliğe ve sürece ilişkin anlamlandırmalar ve dolayısıyla sosyal çevre süreci zaman zaman hızlandırmaktadır. 60 yaşındaki Katılımcı 21 severek evlendiğini ifade ettikten sonra köyünden evlendiğini belirterek “[d]ışarısını tanımadık. Bilmedik. Delilik doluluk. Nereye verdiler orayı gittik” demiştir. Katılımcı 21’in söyleminden hareketle mekânın belirleyici bir karakteri vardır ve verili alan içerisinde yapılan seçimler de nasip olarak tanımlanmaktadır. Buradan hareketle nasip olarak adlandırılanları, yatkınlıklar bağlamında ele almak mümkün gözükmektedir. Bireyin yetiştirildiği ortam, içinde bulunduğu çevrenin ekonomik, kültürel, toplumsal yapısı, toplumsal cinsiyet dahil olmak üzere bireyin sahip olduğu yatkınlıklarını ve yaklaşımlarını belirlemektedir ve bireyin iradesi tüm bunlardan bağımsız değildir (Bektaş Ata, 2021: 106-107).

16 yaşında evlenen şimdi 33 yaşında olan Katılımcı 6 eşi ile severek evlendiğini, 13-14 yaşında tanıştıklarını söylemiştir. Mahalleden olan eşi ile tanıştıktan iki yıl sonra bir gün eve geç kalınca kaçtıklarını dile getirmiştir. Sürece ilişkin sonrasında görüştüğümüz kayınvalidesi Katılımcı 8 de “hep öyle oluyo zaten, buluşmaya diye gidiyolar, korkuyo çocuklar gelmeye” diyerek evliliğin bir noktada kontrol altına almaya yaradığını da ortaya koymaktadır. Katılımcı 7 ise bu küçük evlenmenin sadece Çingenele/Romanlara özgü olmadığını dile getirmiş, konuya ilişkin olarak şunları söylemiştir:

“Ben öyle kişiler tanıdım ki, deyelim ki ben atıyorum şu an avukatın kızı mesela diyelim, öğretmenin kızı, 16 yaşında kadın olabiliyo, 15 yaşında kadın olabiliyo, annesi onu çok dürüst zannediyo, çalıştığım yerlerde ben bunlara çok rastladım. Ben o zamanlar dedim kendi kendime, şu insanlar neden Romanlarda hep bunları görmek zorunda”.

Katılımcı 7, kendi deneyimlerinden hareketle evlilik dışı cinsel birliktelik özelinde Çingenele/Romanlar ve olmayanlar üzerinden bir eleştiride bulunmuş, “bizim kafa tarzımız bu, bizde namus çok önemli” diyerek namus bağlamında bir tartışma açmıştır. “Bizim çocuklarımız” diyerek ifade ettiği Çingene/Roman çocukların bir hata yaptıklarında ailelerinden gizlemediklerini ancak çalıştığı yerlerde gözlemlediği kadarıyla diğerlerinin önceki birlikteliklerini evlenene dek ailelerinden gizlediklerini dile getirmiştir. İlk birlikte olduğuyla evlenmenin doğru olduğunun altını çizmek adına Katılımcı 7 “[b]en şimdi onunla olmuşum bi hata yapmışım, bir iki sene sonra başkasını isteyim, onunla da aynı ata olsun, bizim aberimiz olmasın öbürsünle de olsun, öyle bi şey yok. Bizde böyle yani” diyerek evliliğin bir noktada cinselliği kontrol altına alma ve namusu koruma bağlamında da araçsallaştırıldığını ortaya koymuştur.

Katılımcı 12 de oğlunun evlilik sürecine ilişkin sorulan soruya ilişkin evlilik sürecini hızlandıran durumlarla ilgili olarak bazı gerekçeleri de ortaya çıkaran cevaplar sağlamıştır. Kaçarak mı evlendiler sorusuna yanıt olarak hayır cevabını vermiş ancak çok sık evlerinde görüştüklerinden dolayı kızın ailesinin bu durumdan rahatsız olduğunu, “laf çıkmasından” korktuklarını dile getirerek ve üvey babanın yanında kalmasını da istemediklerinden evlilik sürecini hızlandırdıklarını dile getirmiştir. Benzer bir yaklaşımın olduğu Kaynak kişi 1’in söylemlerinden anlaşılmaktadır. Kaynak kişi 1, “yani bi kız kaçmışsa tamam o iş çözülür. Yani dökülen yoğurt mutlaka toplanır” diyerek erken evliliklerin bir sebebinin de kaçan kızın kaçtıktan sonra kaçtığı kişi ile evlendirilmesinde yattığını ortaya koymaktadır. Kendi çalışmasından hareketle Yılmaz da bekarete atfedilen önemin altını çizerek bekaretin sosyal ve ahlaki statü göstergesi olduğunu belirtmektedir ve bekaret üzerindeki denetimin ritüeller ve normlar aracılığıyla sağlandığına değinmektedir (2024: 214). Aynı şekilde Koptekin de Çingene/Roman kadınların yaşamlarında ataerkil denetim mekanizmalarının etkili olduğuna ve

namus kavramı aracılığıyla bedenler üzerinde kurulan denetime dikkati çekmektedir (2020: 180).

Evlilik yaşına ve süresine ilişkin birbiri ile çelişen veriler de zaman zaman katılımcılar tarafından sunulmuştur. Örneğin 60 yaşındaki Katılımcı 23, 19 yaşında evlendiğini ifade etmiş ancak görüşme sırasında 17 yaşında evlendiğini içeren cümleler kullanmıştır. Ancak 17 yaşına ilişkin olarak da tam bir kesinliğin olmadığı sonrasında gelen galiba sözcüğünden anlaşılmaktadır. Katılımcı 24 de kaç yıldır evli olduğuna ilişkin soruya net bir cevap verememiş, “hiç aklımda değil, hiç bilmem demiştir”. Bu ve başka birçok örnekte olduğu gibi, bazen sayılar birbirine karışmaktadır. Bu durum bir yandan kayıt tutmaya ilişkin bir tutarsızlığa işaret ederken bir yandan da okuma yazma oranına bağlı eşitsizliklerin yarattığı koşulların en temel pratiklerdeki tezahürünü ortaya koymaktadır. Tüm bunların da ötesinde bazı katılımcılar açısından bireysel anlamda bir yok sayma, umursamama durumu da söz konusudur; Katılımcı 24’ün de dediği gibi yaşları “hadi 60 olsun noldu? Hadi 50li olsun” ne olur?

5.1.4. Evlenme Süreçlerine İlişkin Alternatif Anlatılar: “Çok şükür, daha bekar”

Kendisi erken evlilik yapan ya da çevresinde böyle bir durumu bir biçimde deneyimleyen katılımcılarda evlilik yaşının küçük olmasına ilişkin eleştirilerin de yine kendileri tarafından yapıldığını görmek mümkündür. Bu anlamda erken evliliklere alternatif bakış açılarının ve eleştirilerin getirildiği anlatılar duruma ilişkin içerden bir eleştiriyi içermesi açısından bilhassa önemlidir. Örneğin Katılımcı 7, oğlunun 22 yaşında olduğunu ve evlenmek istemediğini, 30 yaşında evlenmeyi düşündüğünü dile getirerek 17 yaşındaki kızının ise hiç sevgilisi olmadığını belirtmiştir. Bu iki örnekte olduğu gibi, eğitime erişebilen ve farklı ortamlarda bulunan bireylerin evliliğe bakış açılarında kırılma yaşandığını görmek mümkündür. Kızının ve oğlunun küçük yaşta evlenmelerine karşı çıktığını, kendisinin de 18 yaşında aslında erken evlendiğini dile getiren Katılımcı 9 da gelinin 15 yaşında yanlarına kaçtığının ve kendisinin gelininin yaşından dolayı bu duruma karşı çıktığının altını çizmiştir. Kızının 20 yaşında ve erken evlendiğini dile getiren Katılımcı 9, evlenmesini istemediğini çünkü kızına yönelik hayalleri olduğunu şu şekilde aktarmıştır: “Ben kızımın çalışmasını isterdim. Sigortalı çalışsın, bi geleceği olsun, öylelikle, tabii öylelikle ben işte kurslara yolladım, bütün makinaları dedim öğrensin”. Katılımcı 10 da babası başka biri ile evlendirmeye çalışmasa bu kadar erken evlenmeyeceğini, nişan yapıp okuluna devam edebileceğini söylemiştir. Şimdi baktığında ise cesaret olarak nitelendirdiği kaçma eylemine referansla “[o]yuncak gibi yani. Şimdi arada düşünüyom, ay diyom nasıl yapmışım nasıl cesaret etmişim ben buna, kaçmışım, çok zor oldu yani” demiştir.

Katılımcı 15, 24 yaşında evlendiğini dile getirmiştir ve görece çevresindekilerden daha geç evlenmiş olmasını kendisinin bir başarısı, karşı duruşu olarak anlamlandırmaktadır. Çünkü artık yaşı geçti minvalinde söylemlerle evliliğe bir biçimde zorlandığını da ifade etmiştir. Katılımcı 17 kızlarının ikisinin de geç evlilik yaptığını birinin 21, birinin 22 de evlendiğini dile getirmiştir. Her ne kadar bu yaşlar günümüzde evlilik için erken olsa da kültürel anlamda ve kendi yapısında değerlendirildiğinde geç yaşlardır. Katılımcı 18, 22 yaşında görece erken olmayan bir evlilik yapmıştır. Katılımcı 18'in kendi ifadelerinden ve saha sırasındaki gözlemlerden elde edilen verilere göre sosyal çevrenin değişmesi de evliliğin ertelenmesinde önemli bir etkidir. Çok küçük yaşta mahalleden ayrılan ve farklı bir sosyal çevrede büyüyen Katılımcı 18, bu noktada kendi görüşlerini dile getirirken sosyal çevre vurgusu yapmıştır. Ailelerin bu anlamdaki sorumluluklarına ilişkin olarak “[...] yan komşunun çocuğu 16 yaşında evleniyorsa sen de kızını seneye 16 yaşında evlenmesine izin vermicaksin ve 16 yaşında evlenmemesi için onu farklı şeylere sürüklemen gerekiyor” demiştir ve yine çevre bağlamında bir eleştiride bulunarak “[...] arkadaş çevresinden kısıtlamaya çalış ama bunu yapmadıkları için bu böyle sürüklenip gidiyo, su gibi akıyo gidiyo yani” ifadelerinde bulunmuştur.

Katılımcı 18'in söyleminde ve benzeri söylemlerde olduğu gibi, aslında ailelerden beklenen, sosyal devletin çözmesi beklenen sorunlara çözümler getirebilmeleridir ve bu anlamda çözüm bireysel bir hal almaktadır. Bu noktada daha önceki birçok örnekte olduğu gibi yük yine daha çok kadınların omuzlarına binmektedir. Üniversite mezunu Katılımcı 19, 25 yaşında evlendiğini dile getirmiştir ve kendisinin 25 yaşındaki evliliğini de “en geç ben evlendim” diyerek açıklamaktadır. Yetişme ortamının mahalledeki arkadaşlarından farklı olduğunu söylemiştir. Arkadaşlarından erken evlenenlerin çok olduğunu hatta çoğunluğun böyle olduğunu dile getirmiştir. Çalışmasından hareketle benzer biçimde sosyal ortamın belirleyiciliğine değinen Yılmaz’a göre, kendi sosyal ortamlarının dışarısına pek fazla çıkamayan ve çok farklı bir ortam deneyimlemeyen bireylerin belirli kırılmaları yaşaması zorlaşmaktadır ve belirli kültürel öğeler ile toplumsal cinsiyete dayalı roller yeniden üretilmektedir. Bu sosyal gerçeklikler, farklı kimliklerin gelişimi açısından ihtimalleri sınırlandırmakla birlikte toplumsal cinsiyet rollerini bir biçimde dayatmaktadır (2025: 196).

Kendisi 14 yaşında evlenen ve başka bir ülkeden göç eden Katılımcı 20 ise artık gençlerin erken evlenmediklerini dile getirmiş, kendi kızı 24 yaşında evlendiğinde kendilerinin bu konuda çok gönüllü olmadıklarını da dile getirmiştir. Katılımcı 12 de düzenli aile yapılarında küçük yaşta evliliklerin olmadığını ancak ailede düzen yoksa ve baskı varsa evliliklerin erken olabileceğini söylemiştir. Şu an 38 yaşında olan Katılımcı 29, 16 yaşında yaptığı evliliğine eleştirel gözle bugünden bakarak kendi tabiriyle “küçük yaşta” evlenmek zorunda kaldığını,

eşini sevdiğini ancak evlenmesinde annesinin yaşamıyor olmasının etkili olduğunu dile getirmiştir. Bir dönem eşi ve çocukları ile yaşadığı köyden kente çalışmak için giden Katılımcı 29, büyük bir kentte yaşadığı deneyimlerin de etkisiyle kendi yaşadığı kültüre uzaktan bakma imkanına sahip olarak daha net analizler sunmakta ve sorgulamalar yapmaktadır. Kendisi çok küçük yaşta evlendiğinden 22 yaşında olan oğlunu 24 olmadan evlendirmeyeceğini dile getirmiştir.

47 yaşında olan Katılımcı 59, kendisinin 18 yaşında evlendiğini 19 yaşında çocuk sahibi olduğunu dile getirmiş ancak şimdi zamanın değiştiğini ve evlilik yaşının gerilediğini ifade ederek şimdiki çocukların 27 yaşında 25 yaşında evlendiğini ifade etmiştir. Katılımcı 59'un kardeşi olan Katılımcı 58 de kızının hala bekar olduğunu ifade ederken “çok şükür, daha bekar” demiştir ve kızının 21 yaşında ve daha çok küçük olduğunu ifade etmiştir. Katılımcı 37 de kızını kaçıktan sonra defalarca eve geri getirdiğini ve kızının küçük yaşta evlenmemesi için verdiği mücadeleyi dile getirirken bu hususta “çok uğraştığını” vurgulamıştır. 28 yaşında olan ve 19 yaşında evlenen Katılımcı 27 ise evliliğin yüklerinden bahsederek bekar olmanın daha farklı olduğunu, evlenmeden önce üzerinde bu kadar yük olmadığını belirtmiştir. İlçeden köye evlenen Katılımcı 27 için, köyde yaşamak da bir takım ekstra zorluklar getirmiştir. Görece nüfusun daha yaşlı olduğu köy hayatında deneyimlediği evlilik, katılımcı için işleri daha da zorlaştırmaktadır. Evlenmeden önce fabrikada çalışan Katılımcı 27, evlendikten sonra çiftçilik ve hayvancılık yapmaya başlamıştır. Ortaokul mezunu olan katılımcı, okula devam etmiş olmayı dilediğini de sözlerine eklemiştir. Katılımcıların söylemlerinden hareketle, erken evliliklerin mağduru olan kadınların bu süreci dönüştürmek adına farklı stratejiler geliştirdiği ve adımlar attığı anlaşılmaktadır. Tüm bunların yanında erken evlilikler, erken yaşta anneanne, babaanne olmayı beraberinde getirmiş, aile yapılarının bu biçimde şekillenmesini zorunlu kılmıştır. Bu aile yapılarında ve koşullarında, kadınlar arası farklı dayanışma ağları güçlenirken, omuzlarındaki yükler de artmaktadır.

5.1.5. Sağlık Süreçlerine İlişkin Anlatılar: “Yeşil kartım var, başka bir şeyim yok”

Katılımcıların hikayelerinde mutlaka bir kayıp ya da hastalığa ilişkin bir öykünün olması ve bu gerçeğin yaşamları üzerinde bıraktığı izler çarpıcıdır. Bu durumun birçok görüşmede var olması da sağlığa erişimin eşitsiz olan yapısını bir kez daha ortaya koymaktadır. Bu bağlamda modern tıp mercek altına alınmalı ve Beyinli'nin de dediği gibi feminist bir yaklaşımla kadın bedeni üzerindeki eril tahakkümün ve bizzat modernitenin kendisinin irdelenmesi gerekmektedir (“Ebelik”, 2021). Çocuk sayısı, korunma biçimleri gibi konuları içeren aile planlaması süreçlerinde erkeklerin baskınlığı birçok toplumda benzerlik göstermektedir. Genellikle kadınların korunması yöntemleri ile şekillenen aile planlamasında,

erkeklerin bu sürece dahil edilmesi önemlidir. Bu bağlamda Şankazan ve Yıldız tarafından 1999-2000 yılları arasında bir çalışma yürütülmüştür (2002, 42). Yaptıkları çalışmadaki araştırma grubundan hareketle, aile planlaması özelinde doğurganlığın, yanlış ve yetersiz bilgilerin devam ettiğini belirtmektedirler. Aile planlamasının ulaşılabilirliğinin artırılması ve bu bağlamda bir iletişim biçiminin sağlanması açısından yeni yöntemlerin bilinir kılınması gerektiğini vurgulamaktadırlar (2002: 49). Bu görüşle paralel olarak Erhalim Gümüş kendi çalışmasından hareketle, Çingene/Roman kadınların gebelik ile ilgili ön hazırlıklarının olmadığını ve bu bağlamda sağlık kurumlarına başvuruda bulunmanın yaygın bir pratik olmadığını ifade ederek bu durumu ekonomik anlamda güvende hissetmemekle de ilişkilendirmektedir (2021: 107). Ancak doğum kararları da dahil olmak üzere tüm bu süreçlerde ekonomik yetersizlikler başta olmak üzere, eğitimden faydalanamamış olma ve bu durumla paralel sağlık okuryazarlığının gelişmemesi de etkilidir (2021: 118).

Katılımcılar hayatlarındaki kayıplardan bahsetmişler, özellikle erken yaşta kaybettikleri eşlerine ilişkin söylemlerde bulunmuşlardır. Örneğin Katılımcı 1, eşini akciğer kanserinden kaybederken, “29 yaşında kaldım ben dul karı” diyen Katılımcı 4’ün eşi de erken yaşta vefat etmiştir. Eşinin sürecine ilişkin olarak Katılımcı 4, “[c]iğerleri bitti herifin, içmekten. aaa, erken gitti. Allah bilir” demiştir. Lokantada garsonluk yaparken 14 yaşında evlendirilen Katılımcı 13 de üvey annesinin kendisini evlendirdiğini, eşi böbrek hastası olduğu için “23 yaşında dul kadın kaldım 4 tane çocuklan kaldım” demiştir. 34 yaşında olan ve eşini çok erken yaşta kanserden kaybeden Katılımcı 6 da eşinin kaybına ilişkin duyduğu derin hüznü ifade ederken “[...] dedim sen yeter ki bizim başımızda ol, bi köşede otur. Ben giderim merdiven de silerim, temizlik de yaparım her şeyi yaparım ama sen dedim bizimle ol. Sen dedim üzülme” demiştir.

Eş kaybı yaşayan katılımcılarda eşin kaybı, duygusal anlamda yarattığı boşluğun yanı sıra sosyal statü anlamında da boşluklar yaratmaktadır. Bu bağlamda birden fazla katılımcı dul kalma ya da çocuklarla kalma gibi ifadeleri kullanmıştır. Katılımcı 6 oğluna okula gitmesi konusunda telkinde bulunduğunu ifade ederken “[m]eslek okullarına gidiyorlar yani onların babaları var hem mesela babaları hepsinin, söylüyom da zaten oğluma bak annem, onun babası var mesela, sen neden gitmiyorsun annem” diyerek yalnız annelik deneyimini ortaya koymuştur. Kayınvalidesi olan Katılımcı 8 ise, gelinine dul bir kadın olarak iş anlamında öncelik verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Katılımcı 6 ise iş konusunda benzer bir yaklaşımda bulunarak belediye ve benzeri yerde düzenli işlere giren kadınların kendisi kadar ihtiyacı olmadığını ifade etmek adına “kocaları başlarında” ifadesini kullanmıştır. 64 yaşındaki Katılımcı 4 ise gündelik harcamalarına ilişkin olarak yine dul kadın olmak üzerinden bir yaklaşımla “neye harcayım ben, ben dul karıyım beeyaa, neye harcayım” demiştir. Sosyal

hayatına ilişkin herhangi bir harcamadan söz etmeyen katılımcı 64, sürekli olarak ev içi emek ile ilintili bulaşık ve çamaşıra ilişkin harcamalarından bahsetmiştir. 43 yaşındaki Katılımcı 1 de eşi ile olan süreçte çalışmadığını koşullarının daha iyi olduğunu ifade etmiş ve eklemiştir: “Eşim varken kimseye muhtaç değildim. Eşim çalışıyordu, ben evdeydim çocuklarıma bakıyordum. Nası eşimi kaybedince mecbur buraya geldim.” Eş kaybı ile tanımlanan dul olma hali ekonomik, sosyal, ruhsal ve sınıfsal birçok açıdan kadınların yaşam pratiklerinde belirleyici olmuştur. Katılımcı 1’in “[d]ul kadınlar gene hep böyle” cümlesinde olduğu gibi toplumsal cinsiyet açısından benliğin inşasında ve sunumunda dul kadınlık belirleyici bir konumdur.

Katılımcıların eşleri ve çevresindekilere yönelik hastalık ve kayıp öykülerinin yanında birden çok katılımcı kendi sağlık süreçlerine ilişkin olumsuzluklardan bahsetmiştir. Katılımcıların sağlığa erişimde yaşadığı sorunlar, güvencesiz şartlarda yaşama ve çalışma, yoksulluk gibi birçok nedene bağlı olarak sağlık sorunları yaşadıkları anlaşılmaktadır. 60 yaşında tuvalet bekçiliği yapan Katılımcı 16, bronşit, kalp, kolesterol, yüksek tansiyon gibi birçok hastalığının olduğunu ve bu hastalıkların da çalışmaktan kaynaklandığını ifade etmiştir. Katılımcı 24 ise bir memesinin alındığını, artık pek çalışamaz durumda olduğunu ifade etmiş ve hastalığının sebebini açıklarken emeğe bağlı yıpranmadan söz ederek “çıraklık yaptık millete, çıraklık yaptık, geldi bi parça ekmek yeyceyiz onun için bak yarım kaldım” ifadesinde bulunmuştur. Ayrıca Katılımcı 24’ün “[o]raya gittik, burayı gittik çıktı” sözlerinden anlaşılacağı üzere yapılan işin düzensiz bir yapısının olduğu anlaşılmaktadır, Katılımcı 24 ayrıca şu an herhangi bir iş yapacak durumda olmadığını altını çizerek “te gelin iş yapar ben burda otururum vallah” demiştir. Yeşil kart dışında başka bir sağlık güvencesinin olmadığını ifade eden Katılımcı 24’ün tüm bu söylemlerinden ve görece kısa ve kesik olan görüşmeden anlaşılacağı üzere sağlık, sağlığa erişim ile ilintili problemler ve güçten düşme katılımcıların söylemlerinde önemli yer tutmaktadır. Erhalim Gümüş, birçok alanda karşı karşıya kalınan engellerle paralel olarak sağlık alanında da benzer süreçlerin yaşandığının altını çizerek, Çingene/Roman kadınların deneyimlediği engelleri sıralamaktadır. Sağlığa erişimin önündeki engelleri yoksulluk, yeterli eğitimden yoksunluk ve sağlık okuryazarlığının olmaması, sosyal güvencenin olmaması, ulaşım engelleri ve iletişim sorunları şeklinde sıralamaktadır (2021: 25). Buradan da anlaşılacağı üzere eğitimi, yoksulluktan, yoksulluğu istihdamdan, istihdamı ayrımcılıktan ayırmak mümkün değildir ve bu süreçlerin hepsi Çingene/Roman kadınlar özelinde toplumsal cinsiyete dayalı süreçlerle ilişkilenebilir.

Kadınlık deneyimleri ve gündelik hayat pratikleri sağlık durumunun değişmesi ile dönüşmekte, ev içi ve ev dışı alanda gelinlerin de emek gücüne ihtiyaç duyulmaktadır. 38 yaşında olan Katılımcı 29 ise genç yaşına rağmen, tansiyon, çarpıntı gibi hastalıklara bağlı

olarak ilaç kullandığını ifade etmiş ve hayat şartlarının onları çok yıprattığını belirtmiştir. Dolandırıldıkları için yüklü miktarda para kaybettiklerini ifade eden Katılımcı 29 daha çok çalışmak durumunda kaldıklarını da eklemiştir, bu bağlamda hane içinde kadın emeğinin gerektiğinde açığı kapatmak için başvurulmuş bir emek türü olarak kodlandığı anlaşılmaktadır. 73 yaşında olan Katılımcı 32 de eşi öldükten sonra çok çalıştığını, temizlik işleri yaptığını ifade etmiş, işinin çok zor olduğunu da altını çizmiştir ancak artık çalışmadığını ifade ederken de belinin ve bacağının ağrıdığını belirtmiştir. Yıllarca hasırcılık, bulaşıkçılık yapan ve şimdi ise eşinin ve çocuklarının işlerine destek vermeye devam eden 60 yaşındaki Katılımcı 34, kalbinin, tansiyonunun ve kemik erimesinin olduğunu ifade etmiştir. 63 yaşındaki Katılımcı 38 de şeker, tansiyon, vertigo gibi birçok hastalığının olduğunu, bir böbreğini kızına verdiği için tek böbreğinin olduğunu belirtmiştir. Katılımcı 38 ayrıca oğlunu kaybettikten sonra psikolojik tedavi görmeye başladığını ifade ederek “[...] takıntı hastalığı geldi bana. Öyle işte, kahırla şöyle geçiyo” demiştir.

52 yaşındaki Katılımcı 53 annesini, babasını, kız kardeşini, erkek kardeşini kaybettiğini bir tek kendisinin kaldığını dile getirmiş ve ölüm sebeplerine yönelik bir soru yöneltildiğinde ise “ne bileyim eceli geldi öldüler. Rahatsızlığı mağatsızlığı yoktular, apansız gittiler hepsi” demiştir. Katılımcının söyleminden hareketle düzenli bir sağlık kontrolünün yapılamadığı, hastalıklara ilişkin sebeplerin araştırılmadığı görülmekte ve ölümün yaş gözetmeksizin doğallaştırıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda tıbbi erişimin kısıtlı olduğu, yaygınlığının olmadığı anlaşılmaktadır. Katılımcı 53 kendisine ilişkin olarak da “[p]sikiyatrik hastasıyım işte. Sinir şey işte. Ya zamanla yıpradık çok ondan öyle olduk şimdi” ifadelerini kullanmış ve “Eee işlerden, güçlerden, anlaşılmamazlıktan. Kaynana öfkesini yedik, çok üzuldüm yani, çok üzdüler beni zamanında” demiştir. Doktora gitmek için gün sayan Katılımcı 53, bir an önce hastaneye yatmak istediğini söylemiş ve yeşil karttan yararlandığını ifade etmiştir. Başka bir güvencesi olmadığını ifade ederken de yıllarca güvencesiz, düzensiz, zamansız ve yıpratıcı işlerde çalışmasına, şimdi sağlık sebebiyle ara vermesine rağmen, “çoluk çocuk bir yerde çalışmadık ki da şeyimiz olsun” demiştir.

Kaynak kişi 3, sağlığa yaklaşımda kuşaksal dönüşümün önemine vurgu yaparak sağlığa ilişkin yaklaşımların kültürel unsurlardan da etkilendiğini ifade etmektedir. Kaynak kişi 3’ün kendi ifadesiyle sağlığın, doğum kontrolünün olmadığı, orak kestiğinde ellere tütün basılan çeltik tarlalarında büyüyen büyük dedelerin torunları olarak tanımladığı bireylerin bacağı, kolu ağrıdığında hangi birime gideceğini bilemediğini, sorarak veya yardım alarak öğrendiğini söylerken bir yandan da bir sonraki kuşak olarak tanımladığı kızının ise direkt olarak kolu ağrıdığında ilgili birimi direkt bilebileceğini ifade etmiştir. Bu söylemler, Katılımcı 11’nin

çocuklarına ilişkin anlattığı hikayeye benzerlik taşımaktadır. Zor doğum yaptığını ifade eden Katılımcı 11'in iki çocuğunun sağlık problemleri olduğu anlaşılmaktadır ve eşi ile kan uyuşmazlığı olduğunu ancak çocuklarını doğurduktan sonra öğrendiğini ifade etmiştir. Kızının kolunda sakatlık olduğunu ifade eden Katılımcı 11, var olan koşullar içerisinde kendi çözüm yollarını ve stratejilerini belirleyerek kızının kolunun daha iyi çalışabilmesi için yaptıklarını ve annelik bağlamında gösterdiği çabayı şu şekilde ortaya koymaktadır:

“Bulaşık süngerinlen hep böyle bulaşık verdim eline. Ağır bi şeyler verdim eline, kendi çocuğumun fizik doktoru kendim oldum. Süpürge verdim, holleri süpür hep dedim. O ellen saçını topla dedim, tamam mı, evi süpürttüm bahçe süpürttüm, çamaşır verdim, bunu yıka dedim hep böyle yıkattım ona. Bi donu, bi kazağa, yani bi akleti, koyardım leğene. Su koyardım yüzdürdüm”.

Yaşanılan süreçlerin bazı katılımcıların hayatlarında dönüşümü çağrıştıran değişikliklere sebep olduğu da görülmektedir. Örneğin Katılımcı 11, 22 yaşında kanser hastalığı atlattığını dile getirmiş, hastalığının çok büyük riskler barındırdığını ifade etmiş ve ameliyat sürecine ilişkin oldukça detaylı bir anlatı sunmuştur:

“Değil çok ameliyat oldum, 10,12, 13 yerimden yarıkım. Sezeryen oldum, apandisten oldum, küçük bi yağdan oldum, kafamdan oldum, elimden oldum, safra kesemden oldum, iki sefer boğazımdan oldum, olmadığım yer yok yani. Daha hale de astayım. Ben fitiğim var, astımım var, karaciğerde sorunum var, buna da şükür diyom. Ama çok cefakarım asta demeyim ayatta da yatmayım, ben yaşaycam deyim. Çoluk çocuğum için yaşaycam hayat bana güzel deyim. Çok cefakarlık yaptım. Nası bi evler yaptım villa gibi çalışarak eve giremezsin”.

Katılımcının yaşamında geçirdiği hastalıklar son derece önemli bir yer tutmaktadır, defaten bu süreçteki deneyimlerine değinmiş, konuyu çoğu zaman hastalık süreçlerine çekmiştir ancak tüm yaşadıklarına rağmen hayata olan bağlılığını tekrar tekrar ifade etmiştir. Katılımcı 45 için de hastalık sürecinin hayata olan yaklaşımında değişiklik yarattığı ve bu sürecin onu dönüştürdüğü anlaşılmaktadır. Öncesinde kendi tabiriyle daha pasif olduğunu ancak şimdi istemediği şeyleri yapmadığını ifade ederek “[b]u olaydan dolayı mesela benim canım yemek yemek istemez masayı kaldırırılar, silerler tabii makinaya koyulmaz o, lavabonun içinde kalır ama o da bi güzel bi şey benim için yani bunun burda kalmaması” demiştir. Zaman zaman illet dediği “bu olay” katılımcının yaşamında önemli bir yere sahiptir. Hastalığının ismini vermemek için çabalayan katılımcı için yaşadığı deneyim dönüştürücü olmuştur. Ancak kendisinin de ifade ettiği gibi, bulaşıklar hala lavabodadır ve Katılımcı 45 yapmaktan keyif aldığı ancak hastalık sürecinde devam edemediği işine dönmeye karar verdiğinde, ailesinin itirazlarına kulak asmadığını, “[b]en dedim yarın gidiyorum, bitti bu kadar. Hepsi bi kere böyle kaldı, hadi dedim konuşun hadi, anne işte hastanca- benim kendime güvenim var mı var, olay bitmiştir” diyerek ifade etmiştir.

5.1.6. Çocukluğa ve Gençliğe İlişkin Anlatılar: “Şarkılar çıktımı eski şarkılar, ağlarım”

Çocukluk ve gençlik dönemine ilişkin anlatılarda çocukluğun yoksulluk ile beraber anıldığı anlatıların varlığı çarpıcıdır. Katılımcı 1’in çocukluğuna ilişkin olarak “çocukluğum ziyandı, evlendim hala ziyan” cümlesinde geçen ziyanlık ifadesinin birkaç kez farklı katılımcılar tarafından ifade edilmesi çocukluk dönemi anlatılara kulak kabartmanın önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Katılımcı 4 için de gençliği fakirlik ile ilintili olarak sunulmuştur: “[...] gençlikte anlamadım fakirlik vardı ama ihtiyarladım hani daha bana büle ağır geliyi. Gençlik elde derler, sila belde. Çapadır şeydir, giderdim gençtim koymazdı bana.” Göçle Türkiye’ye geldiğini ifade eden katılımcı hayatının Yunanistan’da çocukken daha iyi olduğunu, “tarla temel, her şey vardı” diyerek ifade etmiştir. 60 yaşındaki Katılımcı 16 da çocukluğuna ilişkin olarak “[v]alla hiç çocukluğumu hatırlamıycam be kızım çilele büyük, çilele evlendik işte” demiştir. Katılımcı 15 de çocukluğunun normal bir mahallede geçtiğini belirttikten sonra kendi yaşamında hala okumaya devam eden katılımcının çocukluğuna yönelik anıları da yine eğitime erişim üzerinden sunulmuştur. “Öyle diğerlerinin çocukluğu gibi değildik” dediği bir çocukluktan bahsetmiş, okula gönderilmediğini belirtmiştir ancak kendisinin bu konuda çocuklarına yönelik yaklaşımının farklı olduğunu da dile getirmiştir. Katılımcı 29 da evlenmeden önce çalışmadığını, babasının durumunun iyi olduğunu ifade etmiştir. Ancak babasının durumu iyi olsa da ona iyi bakmadığını, ikinci evlilik yaptığı ve ikinci annesinin de ona sürekli iş yaptırdığını ifade etmiştir. Buradan da anlaşılabacağı üzere bakım emeği ve ebeveynlik annelikle ve kadınlıkla ilişkili olarak sunulmaktadır.

67 yaşındaki Katılımcı 40’ın anlatısında çocuk emeği ön plana çıkan bir temadır. Fakirlikle, gariplikle ve babasız geçtiğini ifade ettiği çocukluğunda Katılımcı 40, annesi ile beraber çapaya gittiğini ve tarımda çalıştığını ifade etmiştir. Katılımcı 44 de çocukken annesiyle birlikte temizliğe gittiğinden bahsederken kendinden büyük kovaları taşıdığını ancak annesine yardım ettiğinden dolayı mutluluk duyduğunu söylemiş, çocukluğunun çalışarak geçmesine rağmen güzel olduğunu da belirtmiştir. Kadınların çocukluk anılarında kadın emeğine ilişkin çok fazla detayın olduğunu görmek mümkündür. Örneğin Katılımcı 55 annesinin *peçkada*²² su ısıtarak bulaşık, çamaşır yıkadığından ve onları da yıkayıp yatırdığından bahsetmiş ve çocukluğunun ve gençliğinin çalışmakla geçtiğini söylemiştir. Katılımcı 16 da çok erken yaşta çalışmaya başladığını, ben kendimi bildim bileli çalışıyorum diyerek açıklamıştır. Katılımcı 36 da 14 yaşından beri fabrikalarda çalıştığını, tekstilde gömleklerdeki iplikleri temizlediğini belirtmiştir. Katılımcı 40 da “[k]ızanlığımızdan beri, 7 yaşından beri çapalarda çalıştık” demiştir. Çok küçük yaşta babasının öldüğünü, annesinin de onları okula gönderemediğini,

²² Kuzine

küçük yaşta annesi ile beraber çalışmak durumunda kaldığını anlatmıştır. Bu anlatısında biber ekerken nasıl elinde çapayla suların içinde zorlandığını anlatırken “[k]üçüktüm, ekmek çıkardık hepimiz ufak kaldık babam öldüğünde, hepimiz ufak kaldık” demiştir. Çocuk işçiliği bağlamında bu tartışmalarla benzer noktadan Kaynak kişi 2, okumak için gösterdiği çaba etrafında şekillenen bir çocukluktan bahsetmiş, çocukken çalışmak durumunda olduğunu ifade etmiştir. Mevsimlik olarak başka bölgeye çalışmaya gelmemesi durumunda babasının ondan bir erkek çocuk olarak evin ihtiyaçlarını karşılamasını beklediğini söylemiştir. Okumak için memleketinde kaldığını ancak bunun için de gece gündüz çalışmak durumunda olduğunu söylemiştir. “[...] ben gece herkes oyun oynarken herkes top maç oynarken ben ayakkabı boyacılığı yapmaya giderdim, o da parayla ben un yağ alırdım” diyerek erken büyümek zorunda kaldığı bir çocukluk tasviri yapmıştır.

Mevsimlik işlerde çalışan ve belirli aralıklarla bulundukları bölgeden başka yerlere giden başka evlerde ve çadırlarda kalan katılımcılar için çocukluk deneyimleri daha da farklılaşmaktadır. Şu an 52 yaşında olan Katılımcı 51, 10 yaşından beri çalıştığını, 6 kardeşi ve annesi babasıyla muşambadan yapılmış bir çadırda kaldıklarını ifade etmiştir. Katılımcı 53 de çileli bir uğraş olan çadırda yaşamaya ilişkin çocukluk anılarından bahsederek “yağmur yağdığı zaman sular alıyordu bizi. Haydi sonra değiştiriyoduk sonra çadır yerini, kurutuyoduk bizi çok çileli yani evvelden. Ama şimdi rahatız, annelerimizle çok çile yaşadık” demiştir. Katılımcı 53 ayrıca batözde çalıştıklarını söylerken sıcaktan ve kaşıntıdan mustarip olduğunu belirtmiştir. 58 yaşındaki Katılımcı 55’in de çocukluk anlatılarında çadırda yaşam ön plana çıkmaktadır. Sabaha kadar çalıştıklarından, sineklerden bahsederek “çocukluğumuz böyle geçti” demiştir. Katılımcı 55, daha 13-14 yaşındayken batözde çalıştığını ifade etmiştir ve çocukluk anılarına ilişkin çok kez çalışmak ifadesini kullanmıştır. Birçok katılımcı için çocukluk, yetişkin sorumluluklarını içeren bir dönem olarak tasvir edilmektedir. Katılımcı 55’in kızı olan Katılımcı 57 ise annesinin kendisini çalışmak için gittikleri sırada çadırda doğurduğunu söylemiş ve 10 yaşında çalışmaya başladığını, çeltikte ve batözde çalıştığını söylemiştir.

Katılımcı 58 ise çocukken annesi, babası ve kardeşleri ile ilgilendiğini, 12 yaşından beri çalıştığını, kardeşlerinin bezlerini yıkadığını ifade etmiştir. Annesinin ilk makinesini yine kendisinin aldığını ifade ederken şunları söylemiştir:

“Önceden annemi elinde kütüphane gibi bi şey, nasıl bi çekyataktı onlar, böyle kitaplık gibi bi şeyler vardı, açılıyordu, çekiyosun hani, üstünde tahtalı bi şey vardı, gittim iki tane çekyat çıktığında adını duydum şok oldum nasıl bi şey dedik bu, yani çek yat. Yani çek yat. Gittim iki tane çekyat ben aldım, uyuyan soba ben aldım anneme, çalıştım taksitle ben ödedim, yaşıım 14-15 kardeşim”.

Katılımcı 58’in ortaya koyduğu söylem, çocuk yaşta çalışmaya başlamanın ve yetişkin sorumlulukları almanın yarattığı kendilik algısını da ortaya koymaktadır. Buradan hareketle,

Çelik ve Yüce Tar'ın da ortaya koyduğu gibi, küçük yaşta aileleri ile temizliği giden çocuklar, bir evde yapılacak her türlü işi ve bu işe ilişkin ev içi pratikleri öğrenerek büyümektedirler. Bu bağlamda, evin her işini yapabilmek ve çok küçük yaşlarda kendi parayı kazanmak “çocukluk dönemini bitirmektedir” (2016: 73). Söz konusu bu süreçler verili ortam içerisinde, tekrarlanan pratiklerle ve benzer örneklerle ilişkilendirilerek normalleşmekte ve problemlili yapısı pek fazla sorgulanmamaktadır.

Katılımcı 58 çocuk yaşta aldığı sorumlulukları bir bir sıralarken, bir yandan da şimdiki kuşakta böylesi bir özverinin olmaması üzerinden bir eleştiride bulunmakta, yaptıklarını başarı öyküsü olarak anlamlandırmaktadır. O zamanlar “prima” yok diyerek elde yıkadığı çocuk bezleri, şaşkınlıkla ve heyecanla anlattığı açılır çekyatları ve taksitle ödediği sobası, bir yandan çocuk yaşta alınan sorumlulukları ve düşünsel yüklerin somut örnekleri iken bir yandan da hayatta bir şeyleri başardığını göstermenin bir yoludur. Kendi çetrefilli çocukluğuyla bugünün çocuklukları arasında bir kıyaslama yaparak:

“[B]ayrama kıyafet gördük kardeşim, onlarla yattım, sabah olsun diye sabahı bekledim, plastik, naylon terlikler vardı, topuklu, yumurta topuk, onlarla uyuyodum ben, altı kız kardeşiz, benimki küçülük, anam onu saklıycak, bi daha bayrama kardeşime giydircek, bunlar internet alo getir, ne bayram kaldı, ne düğün kaldı, hiçbir şey kalmadı”.

Çocukluk dönemi ve anıları bazı katılımcılar için de gözlerde gülümsemeye sebep olan türdendir. Eşi ile ayrı yaşayan ve eşi ile olumsuz giden ilişkisinin yarattığı duygudan dolayı son derece üzgün görünen Katılımcı 3'e çocukluğunun nasıl olduğu sorulduğunda, karamsar olan atmosfer dağılmış, katılımcının yüzünde bir gülümseme belirmiştir. Çocukluğunun çok güzel olduğunu söyleyen katılımcı, ailesi ile olan hayatının daha iyi olduğunu ve anne ve babasının hala kendisine destek olduğunu belirtmiştir. Katılımcı 3 ile kadınların bir araya gelip sosyalleştiği bir kurumun bahçesinde yapılan görüşme sırasındaki dinamiklerden anlaşılacağı üzere oradaki sosyalleşmenin kendisine iyi gelmektedir. Kadınların bir araya geldiği böylesi karşılaşmaların gerçekleştiği mekanlar onlara bir yandan özgürleşme alanı sağlarken bir yandan da para kazanma gibi imkanlar da yaratmaktadır.

Kendi çocukluğunun rahat geçtiğini ve evlenene kadar çalışmadığını anladığımız Katılımcı 17 ise annesinin hayatının çalışmakla geçtiğini ifade etmiş, annesinin tarımdaki emeği onun anılarında önemli bir yer tutmuştur. Ancak küçükken kardeşleri ve abilerinin çalıştığını, kendisinin çalışmadığını, babasının ona kıyamadığını ifade etmiştir. Köyde ikamet eden Katılımcı 21 ise çocukluğunu şımarık bir çocukluk olarak tanımlamıştır ve bir evin bir kızı olduğu için çocukluğunun çok rahat olduğunu ancak asıl “mücadelesinin” evlendikten sonra başladığını belirtmiştir. Aynı köyde ikamet eden Katılımcı 22 ise benzer bir şekilde gençliğinin rahat geçtiğini ancak işlerin evlendikten sonra zorlaştığını söylemiştir. Katılımcı 25

de çocukken hiç çalışmadığını, babasının durumunun iyi olduğunu ve onun sayesinde rahat bir çocukluğunun olduğunu ifade etmiştir. Katılımcı 31 de fakirliği deneyimleseler de ailesinin, anne ve babasının ona çok iyi baktığını ifade etmiştir, babasının onlara hiç yoksulluk göstermediğinin altını çizmiştir. Katılımcı 31'in annesi olan ve müzisyen bir ailede büyüyen Katılımcı 32 için ise çocukluğu müzik ve eğlence ile dolu anılarla bahsettiği bir şölen gibidir. Hala televizyonda çıkan şarkıları dinlerken babası ile olan anılarının aklına geldiğini söylemektedir. Müzikle geçirilmiş bir çocukluk, bu kültürel ortamın kattıkları ve o günlere duyulan özlem Katılımcı 32'nin anlatımında oldukça görünürdür. Müziğin insan üzerindeki etkisi, duygu yoğunluğu ve şiirsellik Katılımcı 32'nin anlatımındaki dinginlik ve sadelikte aşıkardır. Aile ile paylaşım ne kadar ise o döneme dair özlem ve anılar da o kadar katmerlenmektedir.

Okula gitmeyi pek sevmediğini arkadaşları ile mahallede hep bir şeyler takıştırıp göbek attıklarını söyleyen Katılımcı 35, çocukluk ve gençlik yıllarının hep aynı mahallede geçtiğini “benim kızlığım da karılığım da bu mahallede, bu mahallede” şeklinde ifade etmektedir. 63 yaşındaki Katılımcı 38 kendi çocukluk anılarındaki mahalle ortamı ile şimdiki çocukların maruz kaldığı mahalle ortamını kıyaslayarak kendi çocukluğuna ilişkin güvenli bir mahalle tasviri yapmakta ve gece 12lere kadar sokakta oynayabildiklerini ifade etmektedir. Kendi zamanlarında teknolojinin bu denli olmadığını ve annelerini dinlediklerini ifade eden Katılımcı 38, kendinden bahsederken “[b]izim zamanımızda yoktu bi şey. Biz kördük. Hala körüz ya” demiştir. Babasız büyümesine rağmen iyi bir çocukluğunun olduğunu, gecekonduda oturmalarına rağmen, çok bolluk olduğunu ifade etmiş ve annelerinin onlara çok iyi baktığını da sözlerine eklemiştir. Katılımcı 38 çok detaylı bir çocukluk tasviri yapmıştır zira kendisinin de ifade ettiği şekliyle sakin, güvenli bir çocukluk geçirmiştir. Bazı katılımcılar kısa bir çocukluk anlatısı kurarken bazı görüşmeler o döneme ilişkin yaşadıkları sevinçleri de acıları da detaylı olarak dillendirmişlerdir. Ailesiyle birlikte çocukken hayvancılıkla uğraştıklarını söyleyen Katılımcı 45, eskiden sevgi ve saygının daha çok olduğunu söylemiş, telefonlarla birlikte muhabbet ve arkadaşlığın kalmadığını, eskiden oynadıkları oyunların artık oynanmadığını söylemektedir: “Topaç oynarız, kaydırak oynardık, kremit yıkmaca oynardık, saklambaç oynarız, ben 16-17 yaşındadım anam çıkar bağırdı yoldan toplardı bizi. Bi mahalle kız, bizim mahalle çok kalabalıktı o zamanlar”.

Katılımcı 57 ise çok erken yaşta çalışmaya başlamasına rağmen, çok mutlu bir çocukluk geçirdiğini, ailecek çadırda beraber kaldıklarını, ailesi ile beraber olduğu için o dönemlerin onu mutlu ettiğini ifade etmiştir. Katılımcı 58, tüm zorluklara rağmen kendi çocukluğunun çok daha

mutlu olduğunu ifade etmiş ve şimdiki çocukların daha memnuniyetsiz olduğunu söylemiştir. Bu noktada hem kendi ebeveynliğini hem de genel manada ebeveynliği sorgulamaktadır:

“Bize yumurta varsa o kahvaltıda o kahvaltı lüks. Lükstü benim için lükstü. Zeytin, peynir başka ne olacak ya. Fakirlikle büyüdük kardeşim, annem tarhana çorbası, un çorbası yapıcak, 6 tane kızan. Düşünsene, kaynana kaynata hepimiz bi evde. Ama mutluluk vardı. Daha mutluduk ya”.

Katılımcı 58 bir yandan da kendi çocuklarının üzerine titremesini eleştirmiş, kızına ve oğullarına sürekli gelen kargoları üzerinden bir noktada tüketim kültürü eleştirisi de yapmıştır. Bektaş Ata kendi araştırması bağlamında eğitime “zar zor” erişen, çok erken yaşta evlenen, çok fazla hayal kırıklığı ve ukde barındıran çocukluk ve gençlik anlatılarının varlığından söz ederken birinci kuşak kadınları kastetmektedir. Bu bağlamda birinci kuşak kadınların demografik özelliklerine bakıldığında, 43 ve 65²³ yaş aralığını kapsadığı anlaşılmaktadır (2021, 64). Eğitime erişememe, erken yaşta evlenme, kız çocuğu olmak bağlamında ev içi sorumlulukların yüklenmesi ve kardeş bakımı gibi durumlar Çingene/Roman kadınların çocukluk ve gençlik anlatılarında oldukça geniş bir yer tutmakla birlikte bu deneyimleri belirli bir kuşak ile sınırlandırmak pek mümkün olmamıştır. Zira farklı yaşlardan kadınlar farklı dönemlerde benzer deneyimlerden bahsetmişlerdir. Bilhassa eğitim ve erken yaşta evlilik bağlamlarında kuşaksal anlamda anlamlı bir dönüşümün yaşandığından söz etmek zordur. Akgül de benzer bir şekilde küçük yaşta iktisadi yaşama katılan Çingene/Roman kadınlara dikkati çekerek bu sürecin kuşaksal anlamda devam etmekte olduğunu vurgulamaktadır. Zira çocukların deneyimlediği fırsat eşitsizliği ebeveynlerinin kendi deneyimlerinde de mevcuttur (2021: 183).

5.1.7. Göç Deneyimleri ve Köy/Şehir Anlatıları: “Köy hayatı bambaşka şehir hayatı bambaşka”

Göç anlatıları başlığı altında, katılımcıların hem ailelerinin başka ülkelerden geliş hikayeleri hem de bu bağlamdaki kendi göç deneyimleri yer almaktadır. Dış göç anlatılarının yanında, çalışmak için yaşanan mekanlardan daha büyük şehirlere yapılan iç göçler ve bu süreçlere bağlı deneyimler ve şehir/köy tartışmaları ön plana çıkmaktadır. Yunanistan’da doğan 64 yaşındaki Katılımcı 4, 16 yaşında Türkiye’ye göç ettiklerini, göç sırasında yolda soyulduklarını anlatmış, göç etme sebeplerine ilişkin olarak “Kıbrıs karışmalığı” diyerek adlandırdığı olayları gerekçe göstermiştir ve memleketlerine dönmek istediklerini ifade ederken “hani dedik gidelim memleketimize. Yunanistan orası” demiştir. 53 yaşında ortaokul mezunu Katılımcı 20 ise Bulgaristan’dan 32 sene önce Türkiye’ye göçtüğünü ve Türkiye’de okulda çalıştığını ancak emekli olamadığını zira o zamanlar buradaki kanunu bilmediğini, sigortasız

²³ (Bektaş Ata, 2021: 217)

çalıştığını ve hak kaybına uğradığını belirtmiştir. Komünizm zamanında Bulgaristan’da yaşadığını ve hayatın akışının daha farklı olduğunu, cumartesi, pazar fabrikaların çalışmadığını ve 18 yaşından önce çocuk olduğundan dolayı hiç çalışmadığını ifade etmiştir. Görüşme tarihine çok yakın bir tarihe kadar Yunanistan’da yaşadığını dile getiren Katılımcı 39, oradaki koşulların son dönemlerde kötüleştiğini söylemiştir. Yalnızca Yunanistan’da değil bütün Avrupa’da böyle olduğunu aktarmıştır. Katılımcı 39’un söylemlerinde, okuma yazma bilmemesine rağmen, Avrupa’da bir ülkede yaşamının ona kattıkları anlaşılmaktadır. Katılımcı 11, ailesinin “Yunanistan’dan gelme” olduğunu ifade etmiştir. Katılımcı 12 ailesinin Romanya’dan gelip doğdukları köye yerleştiğini ve 15-16 yaşlarında da köyden şehre göç ettiklerini söylemiştir. Türkiye’de doğduğunu söyleyen Katılımcı 13 “babamlar karşıdan gelme” diyerek Yunanistan’dan geldiklerini ifade etmiştir. Katılımcının anlatısında yer alan mekân tanımlaması bulunan ve çalışmanın yürütüldüğü coğrafi konuma bağlı olarak detaylandırılmıştır. Katılımcı 12 ailesinin Romanya’dan gelip doğdukları köye yerleştiğini ve 15-16 yaşlarında da köyden şehre göç ettiklerini söylemiştir. 33 yaşındaki Kaynak kişi 2 de dedesinin göç hikayesinden bahsetmiş, dedesinin mübadele döneminde bölgeye geldiğini ve bölgede sığırtmaç olarak çalıştığını ifade etmiştir. 67 yaşındaki Katılımcı 40 da büyük dedelerinin ve ninelerinin Selanik’ten geldiğini ancak hepsi öldüğü için “tanımadıklarını” ve “bilmediklerini” ifade etmiştir.

Katılımcıların söylemlerinde kentte ve köyde yaşama bağlı olarak kadınlık deneyimlerinde farklılıkların olduğu, kültürel yapının ve dilin kentte ve köyde yaşamaya göre farklılıklar gösterdiği anlaşılmaktadır. Köyde yaşam, yapılan işten tutun da dilin kullanımına kadar birçok konuda kentte yaşamla farklılıklar göstermektedir. Bu bağlamda bölgedeki köylerde, ilçelerde ve ilde yapılan görüşmelerde kadınların anlatılarında kentlilik ve köylülük deneyimine içkin farklılıkların olduğunu söylemek mümkündür. Mekânsal farklılıklar ve dar alanlar Çingene/Roman kültürünün ve dilinin yaşaması bağlamında görece olumlu bir ortam sunarken şehirde yaşamak daha büyük bir topluluğun parçası olma durumu ya da çabası dilin ve kültürün dönüşmesine sebep olabilmektedir. Kaynak kişi 1’e göre köyde benzer kültürel yapıdaki bireylerin beraber yaşaması orada Çingene/Roman kültürünün ve dilinin de korunmasını beraberinde getirmiştir. Dışarı ile olan bağları şehirde yaşayanlara göre daha az olduğundan hem kültürü hem de dili daha çok muhafaza etmişler. Kaynak kişi 2 de köylerde dilin daha çok konuşulduğunu söylemiştir. Köylerde yapılan görüşmeler buradaki katılımcıların söylemlerini destekler niteliktedir. Zira köyde görüştüğüm kadınlar Romanca konuştuklarını ifade etmişler ve zaman zaman da kendi dillerinden birtakım sözcükler kullanmışlardır. Örneğin köyde ikamet eden Katılımcı 21, torunlarıyla Türkçe konuşurken zaman zaman

Romanca kelimeler de kullandığını ifade etmiş, yeni neslin pek anlamadığını, hatta torunundan Romanca kullanarak bir şey istese tam tersini verebileceğini de sözlerine eklemiştir. Dilin kullanımının önceden daha yaygın olduğunu da belirtmiştir. Katılımcı 25 de benzer bir şekilde genelde yaşça daha büyük olanların dili kullandığını söylemiştir. Kaynak kişi 1 de benzer bir şekilde ailede en çok ninesinin Romanca konuştuğunu ifade ederek “[b]izim kedi bile Romanca bilirdi, yani öyle diyeyim sana” demektedir. 60 yaşındaki Katılımcı 20 zaman zaman gizli konuşulacak bir şey olduğunda Romancaya başvurulduğunu ifade etmiştir. Benzer bir durum Katılımcı 21’in de söyleminde mevcuttur. Hatta verdiği örnek bizatihi durumun kendisini de özetlemektedir: “Şimdi biz o kavgayı yaparız ya mesela seni biz çok vurduk kırdık sen de gittin karakola şikâyet etmeye, jandarma da geldi. Biz de bizim dilce diyoruz ki” deyip Romanca benim de anlamadığım birtakım şeyler söylemiştir. İlçelerde ve ilde yaptığım görüşmelerde de Romanca kelime kullanan katılımcılar olmuştur. Ancak genel manada katılımcıların de dilin kullanımına ilişkin yönlendirmeleri köylerle ilintili olmuştur. Ancak Yunanistan’dan Türkiye’ye yeni göç eden Katılımcı 39’un Roman diline ilişkin yaklaşımı bu anlamda çarpıcıdır. Türkiye’deki Çingenelere/Romanlara kıyasla Yunanistan’da daha çok Romanca konuştuklarını dile getirmiş, 11 çeşit Çingene dili bildiğini ve anadilini herhangi bir şeyle ikame edemeyeceğini belirtmiştir.

Dilin devamlılığı ve bazı kültürel yapıların muhafazası anlamında küçük yerde, özellikle köyde yaşam görece olumlu olarak anlamlandırılrsa da iş imkânı ve karşılaşmalar açısından bir takım sınırlayıcı özelliklere de sahiptir. Özellikle kuşaksal anlamda köyde yaşama ilişkin farklılıklardan söz etmek mümkündür. Örneğin yaklaşık 30 yıl önce Bulgaristan’dan Türkiye’ye göç eden 53 yaşındaki Katılımcı 20, ilk geldiğinde şehirde hayvan görmediği için tavuklardan korkup bahçeye çıkamadığını, kayınvalidesinden bu anlamda yardım istediğini dile getirdikten sonra zamanla köyde yaşamaya alışarak hayvanlara kendisinin baktığını söylemiştir. Köy yaşamına ilişkin olarak gündelik uğraşlarından bahsederken kullandığı “öğlen de tatilimizi yaparız 1 saat” ifadesi oldukça çarpıcıdır. Söylemyle farklı bir ülkede şekillenen farklı yaşam pratiğinin etkisini ortaya koymaktadır. Yalnızca Katılımcı 20, öğlen arası evde geçirdikleri zamanı öğlen tatili olarak tanımlamıştır. Ayrıca Katılımcı 20, komşuluk ilişkilerinin çok iyi olduğunu, gece yarısına kadar beraber oturduklarını ve sıkıştığı takdirde hangi kapıya gitse yardım eden bulabileceğini söylemiştir. Görüşme öncesi ve sonrası buradaki kadınlarla birlikte yapılan sohbetlerde de kadınların birbirlerinin hayatlarından haberdar olduğu, dayanışma gösterdikleri ve destek oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca Katılımcı 20, köyde yaşamın şehirde yaşamdan daha kolay olduğunu dile getirirken şehirde yaşayan kızının yanına gittiğinde gözlemlediği komşuluk ilişkilerini çok mesafeli bulmuştur. Kızının çocuğuna

bakmak için kızının yaşadığı kente giden Katılımcı 20, buradan kısa sürede ayrılarak köye dönme gerekçesine ilişkin olarak “köyde ben komşuma gircem, sabahle kahve iççem” demiştir. Bu bağlamda sabah içilen kahveler, plansız yapılan buluşmalar kadınların birbirini dinlediği, eğlendiği, sorunlarını çözdüğü dayanışma pratiklerinin yeşerdiği ortamlar olarak da anlaşılmaktadır.

Katılımcı 25 de köyde yaşamının kentte yaşamaktan daha kolay olduğunu dile getirmiştir. Bir süreliğine büyük bir şehre çalışmak için giden 48 yaşındaki Katılımcı 25, konfeksiyonda çalıştığını ancak aldığı paranın kirasını bile ödemeye yetmediğini ifade etmiştir. Büyük şehrin yaşam ve çalışma temposuna ayak uydurmakta zorlandığını, işe ağlayarak gittiğini söylerken bir yandan da kapitalist üretim tarzına ilişkin çok temel bir eleştiriyi de ortaya koymaktadır: “[İ]ş yapıyom saatler bitmiyo, günler bitmiyor”. Eşi ile büyük şehre çalışmaya gitmeden öncesinde ailesi ile köyde bir yaşam deneyimlediğinden, Katılımcı 25 için kente uyum sağlama ve sistemin içerisinde kalmaya çalışma çabası yorucu, yıpratıcı ve zorlu olmuştur ve nihayetinde köylerine dönmüşlerdir. Yine aynı bölgede başka bir köyde ikamet eden 48 yaşındaki, okuma yazması olmadığını ifade eden Katılımcı 54 köyde yaşamı tercih etmesini “köy yerinde alışkınız biz” diyerek açıklamaktadır. Katılımcı 54 alışkanlık söylemi ile derin bir tartışmayı da ortaya koymaktadır bir bakıma. Şehirde yaşam belirli yaşam biçimini oturtmuş, tarımda yıllarını geçirmekten başka bir alternatifi olmamış kadınlar için ekstra bir yük ve zorluk yaratmaktadır. Tüm bunlardan öte eğitime erişim fırsatı olamamış, okuma yazma bilmeyen Katılımcı 54 gibi katılımcılar için köyün dışarısında bir yaşam çoğu zaman pek mümkün bir alternatif olamamıştır. Bunun yanında bulundukları küçük şehirlerden daha büyük şehre çalışmak için giden ancak kısa bir süre kalıp dönen 34 yaşındaki Katılımcı 60 ve ailesi için büyük şehirde yaşam ekonomik açıdan bir sürü açmazı beraberinde getirmiş eve dönüş zorunlu bir “seçenek” olmuştur. Giderek zorlaşan koşullar sebebiyle, göç edenler için geride bıraktıkları mekanlarda ve köylerde aşına olunan koşullar ve dinamikler giderek farklılaşmaktadır. Her şey gibi köydeki yaşam da değişip dönüştüğünden, kapitalist üretim biçimi ve makineleşme, yeterli birikime ve teknolojiye sahip olmayanlar için kendi köyünde bile pek fazla alternatif bırakmamaktadır. Umutlarla gidilip eller boş köye dönülen hikayeler bu durumun somut örneğidir.

Kadınların üretimde yer almaları makineleşmeyle mümkün olmuş bir şey değildir, kadınlar sürekli toplumsal üretimde yer almış ve sürecin parçası olmuşlardır. Günümüzde değişen iş bölümünün cinsiyetçi ve ataerkil yapısıdır. Bu yapının toplumsal olarak doğallaştırılmış olmasıdır. Kadın emeği sürekli olarak erkeklerle mücadele biçiminde şekillenmektedir (Yaman, 2022: 204-205). Tarihsel olarak bakıldığında kadın işinin kolay

olduğu varsayımı yanlıştır. Makineleşmeyle birlikte kadınların önceleri incelikle yaptığı ağır işler erkeklerin ellerine geçmiştir. Bu durumu somutlaştırmak adına Yaman, Bafra'daki tütün işçilerini örnek verir. Önceleri bu iş, kadınlar tarafından yapılmaktayken, makineleşmeyle birlikte erkeklerin yaptığı bir işe dönüşmüştür (2022: 206-207). Saha çalışmamızda da benzer verilere ulaşmak mümkün olmuştur. Önceleri mevsimsel işlerde, tarım işinde Çingene/Roman kadın emeği bağlamında yoğunluk olduğu anlaşılmakta, makineleşmeyle birlikte bu istihdam kapısının giderek daraldığı görülmektedir. Okuma yazması olmayan ve eğitime erişim bağlamında çoklu dezavantajlılıklar deneyimleyen Çingeneler/Romanlar ve bilhassa kadınlar için bu süreç daha zor ve çetrefil hale gelmiştir. Ancak bamya toplamak, zeytin silmek bazı işlerde gibi kadın emeğine olan ihtiyaç varlığını sürdürmektedir. Bu işler genellikle bölgede Çingene/Roman kadınlar tarafından yapılmaktadır.

Köyde yaşamı şehirde yaşama kıyasla olumlayanların yanı sıra 28 yaşındaki Katılımcı 27 için köy hayatı şehir hayatından daha zordur. Köyden çok temel ihtiyaçlar dışında çıkıp ilçeye gitmediklerini, sosyalleşme deneyimlerinin bu anlamda sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Tüm bunların yanında annelik deneyimine bağlı olarak çocukları hastalandığında eczane ve doktor bulamadığını, bu anlamda şehre gitmek zorunda kaldıklarını söylerken, bir marketi, bir bakkalı olan sınırlı imkanları ile köyün birtakım zorluklar yarattığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Katılımcı 27, köyde küçük yaşta evlenenlerin daha çok olduğunu şehirde okula devam edilebileceğini ve “ezilmenin” yoğun olmayacağını söylemiş ve şehir yaşamını “bambaşka” olarak tanımlamıştır. Katılımcı 27 için, kamusal alanda çalıştığı, sosyalleşme ve karşılaşmalar ihtimalinin olduğu bir çalışma ortamı olarak deneyimlediği tekstil ile evlendikten sonra yapmaya başladığı hayvancılık işi arasında farklılıklar oldukça fazladır. 38 yaşındaki Katılımcı 29 da Katılımcı 27 ile aynı ifadeyi kullanarak “köy hayatı bambaşka şehir hayatı bambaşka” demiştir. Bir süreliğine eşi ve çocukları ile büyük şehirlerden birine çalışmak için göç eden Katılımcı 29, çalışırken kentin bir ucundan bir ucuna gidebildiğini, değişik toplu taşıma araçlarını kullandığını ve kendine yetecek kadar okuma yazması olmasının kente yaşamı kolaylaştırdığını da dile getirmiştir. Köye gelince zorlandığını ve bir kentte yaşamının rutin içerdiğini ifade etmiş, örneğin pazar günleri tatil diyerek, tatilleri değerlendirdiklerini de söylemiştir. Köydeki yaşam görece akışta ilerlerken, kentte ve kamusal alanda başkalarının işlerinde çalışarak, temizlik yaparak yaşamını kazanan Katılımcı 29 için yaşam kentte daha düzenlidir. Zira başkalarının dahil olduğu ve onlara göre şekillenen planlar yapmak durumundadır. Ayrıca şehir yaşamının giyim kuşam anlamında da daha çok rahatlık sağladığını, köyün bu anlamda daha kısıtlayıcı ve belirleyici olduğunu belirtmiştir. Farklı karşılaşmaların da beraberinde geldiği şehir yaşamı özellikle büyük şehirlerdeki deneyimler,

doğup büyüdüğü mekâna uzaktan bakmayı ve kültüre ilişkin ön kabulleri esnetmeyi de mümkün kılmaktadır. Şu anda köyde, kayınvalidesinin yakınında yaşayan Katılımcı 29'un deneyiminde olduğu gibi göç ve başka bir yerde yaşama pratiği, geniş ailenin buyruklarından uzakta, kararların çekirdek aile içerisinde alınabildiği ve var olan imkanlar dahilinde bir yaşam sürmeyi görece mümkün kılmaktadır (Bektaş Ata, 2021: 70). Ancak genel manada Çingene/Roman kültüründe mahalle kültürü, bir arada yaşam oldukça önemlidir. Aileden çok uzakta bir hayat ideali pek de yaygın değildir. Örneğin Katılımcı 6, uzak yerlere çalışmak için gitmediklerini ifade etmiştir. Yazın daha çok iş bulunabildiğini dile getiren Katılımcı 7, kışın iş bulabilirlerse çalıştıklarını belirtmiştir. Yaşadığı şehri sahiplenici bir anlatımla ilçemizde manasında bir ifade kullanarak çalışma alanlarının kısıtlı olduğu imasıyla “[...] mecbur biz de yazın çalışıyoruz” demektedir.

5.2. Ücretsiz Kadın Emegi: “Bi kadın, bi kadın ne yapabilirse onu yapıyoruz”

Bu çalışmanın çıkış noktası olan kadın emeği ve kadın emeğinin çok yönlü boyutu, sahada elde edilen verilerden hareketle daha derinlikli bir noktaya taşınmış, kadın emeğinin görünmeyen ve doğallaştırılmış yapısı ön plana çıkan verilerden olmuştur. Bu bağlamda ücretli kadın emeği ile ilgili bölüm oluşturulmadan önce ücretsiz kadın emeği başlıklandırması yapılmıştır. Bu başlıklandırma altında, ev içi emek, bakım emeği, annelik ve anneliğe yüklenen anlamlar ve duygusal yükler görünmeyen kadın emeğinin çok yönlü, birbirine içkin ve doğallaştırılmış yapısını ortaya koyarak tartışılmaktadır. Bourdieu, kadınların evde ürettikleri emeğin maddi bir getirisinin olmamasının emeğin değersizleştirilmesine neden olduğunu dile getirerek bu emeğin karşılıksız ve sınırsız olarak beklenti yürütebilecek bir emek türü gibi algılandığının altını çizmektedir (2019: 124). Ev emeğinin sosyalist-feministler tarafından odağa alınmasındaki sebeplerin başında, bu emek türünün kapitalizmin ve ataerkinin yeniden üretimindeki önemli rolüdür (2019: 35). Ev emeğinin sevgi ile ilişkilendirilmesi, düzenli bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmiyor oluşu, gündelik yaşamın olağan bir unsuru olarak algılanması bu emek türünün kadınlar tarafından politik bir problem olarak dile getirilmesini engellemiştir. Gelişen teknoloji ve ücretli istihdama kadınların katılımı ile kadınların ev içerisindeki yüklerinin azaldığı 20. yüzyılın ikinci yarısında dile getirilen düşüncelerden biri olsa da kadınların ev içi yükleri azalmamaktadır. Aksine çocuk bakımına ve ev işine harcanan emek daha karmaşık ve detaylı bir hal almıştır (2019: 39).

Bu tartışmalar bağlamında, şu anda bir kurumda kursa gelip giden Katılımcı 3, çalıştığı dönemdeki ev içi emek sürecine ilişkin olarak işe gitmeden önce 7’de durakta olduğunu, bunun için de daha erken kalkıp ev işlerini yaptığını ve işten gelince de yine ev işleri, yemek gibi bir dizi iş yapıp çocukları ile ilgilendiğini ifade etmiştir. Bu süreçte aynı zamanda eşinin yürüttüğü

iş yardımcı olduğunu da belirtmiştir. Erkeğin tek bir işi varken burada olduğu gibi kadının çoklu, tanımı belirsiz ve düzensiz birçok işi vardır. Ayrıca yıllarca evde, işte ve sokakta emeğini ortaya koyan katılımcının, bugün yaşadığı sorunlarla tek başına başa çıkması gerekmektedir zira eşinden ayrı yaşamaktadır. Evde bulaşık, çamaşır makinesi gibi teknolojik aletlerin olduğunu ve ayrılmadan önce eşinin aldığını ifade etmesi emeğin görünmezliğinin somut bir örneğidir. İşten kalan zamanlarının çoğunda eşi ile çalışmasına rağmen makineyi alanın eşi olduğunu ifade etmiştir. Kaynak kişi 1 de ev işlerine yönelik olarak “ev işlerini onlar yapar. Bayanlar bizim ev işlerini” yanıtını vermiştir. Buradan da anlaşılabileceği üzere her ne kadar kamusal alanda yürütülen işler beraber olduğu için bir emek paylaşımı olduğu düşüncesi yerleşse de özel alanda yürütülen işler yine kadınlar tarafından yapılmaktadır. Bu durum kadının yükünü artırmaktadır ve kadın emeği bir destek olarak kodlanmaktadır.

64 yaşındaki Katılımcı 4, anneleri çalışırken torunlarına baktığı sırada hem çocukları hem de torunları için yemek yaptığını söylemiştir. Ayrıca kış ayları daha rahat geçsin diye ve ev ekonomisine katkı olması açısından kıştan hazırlıklar yaptığını, tarhana, makarna kestiğini belirtmiştir. 64 yaşında yıllarca çalışmış olan katılımcı 4, geçinebilmek ve kışı geçirebilmek için hala kışlık hazırlıkları yapmaktadır. 48 yaşındaki Katılımcı 9 da yaptıkları kışlık hazırlıklarından bahsetmiş, kışın düzenli olarak hazırladıkları malzemeleri kullandıklarını, marketten pek almadıklarını söylemiştir. Bu hazırladıkları ürünleri ihtiyaç halinde sattıklarını söylemiştir. Kış için yapılan hazırlıklarda olduğu gibi kadınların yalnızca günü kurtarmak için yaptıkları gündelik uğraşları yoktur. Geleceğe yönelik emek yoğun planları da vardır. Kendi dükkanlarını işleten Katılımcı 58 tüm gün dükkânda çalıştıktan sonra eve gittiğini, çocuklara yemek hazırladığını, kışlık salçalarını geceleri hazırlayıp ertesi gün robottan geçirerek fırınladığını söylemiştir. Ancak eşi de aynı işi yapmasına rağmen evde de işi devam eden kendisidir. Katılımcı 58 yalnızca dükkandaki işin ritmini ayarlamak durumunda kalmaz aynı zamanda ev içi süreci de düşünüp planlamak zorundadır. Hatta kışlıklarını hazırlamalıdır. Söz konusu bu durum Delphy’nin kadının emek piyasasına girmesinin kadını evdeki işlerinden azade kılmadığına ilişkin tartışmasını akla getirmektedir. Tam aksine kamusal alanda çalışan kadınlar “ekonomik bağımsızlıkları” karşılığında hem evde hem de işte çalışmak durumunda kalmışlardır (2020: 104).

Daha önce ücretli istihdamda yer almadığını söyleyen Katılımcı 38’in ev içerisinde gösterdiği çabası da yaşadıkları evin varlığı ile somutlaşmaktadır. Katılımcı 38, oturdukları eve ilişkin kendisinin anlatmayı istediği hikayesiyle, evi yapmak için gösterdiği çabayı görünür kılmaktadır. Evlerinin tapulu olduğunun altını çizirken, eşinden aldığı paraları hep biriktirdiğini, çocukları için zaman zaman para harcamak durumunda kalsa da ekmek almak

veya Pazar alışverişi i yapmak için ayrılan paradan arttırdığı paralarla evin ekonomisine ve satın aldıkları sunduğu katkıyı ifade etmektedir. Kadınların verili ortamda ve sınırlı koşullarda verdikleri mücadeleleri ve geliştirdikleri stratejileri bu anlamda önemlidir. Ancak tüm bu stratejileri geliştirirken de kendi yaşamlarından ödün vermek durumunda kalmaktadırlar.

Hem yaz hem kış çalıştığını, haftada iki gün ya da üç gün evde kaldığını söyleyen Katılımcı 9, evde kaldığı zamanlarda evi silip süpürdüğünü ifade etmiştir, kardeşine oturmaya gideceği zaman da o günü planladığını, gelinine yapması gerekenleri söylediğini belirtmektedir. O gün dışarda yiyecekse bile evdekilerin ne yiyeceğine kadar bir planlama yapıldığı anlaşılmaktadır. Kafa dinlemek için kendine ayırdığı zamanı bile planlamak zorunda kalan Katılımcı 9, büyük torunlarından birini yanına alarak misafirlige gittiğini söylerken bakım emeğinin sürekli yapısına da bir nevi vurgu yapmaktadır. Katılımcı 9 “iki üç merdivenlerim var hep aylık alırım. Ordan aldığım parayla mutfağımın masrafını derim ya eşimden para almam” diyerek çalışmanın ekonomik anlamda kendisine alan açtığını, görece bir özgürlük sağladığını belirtirken kazanılan paranın da mutfak masrafına harcanması evdeki alanların cinsiyetli yapısını da ortaya koymaktadır. Katılımcı 22 tekstilde çalıştığı süreçte işten kalan zamanı ve hafta sonlarını daha çok temizlikle geçirdiğini söylerken “[b]aşka nasıl geçecek” diyerek doğallaştırmıştır. Beal’a göre siyahi kadınlar yalnızca çocuk bakımı ve aileleri ile ilgilenmez, işgücünün çoğunluğunu oluşturan kadınlar evin geçiminden de sorumlu tutulduğundan bazı “lüksler” bu kadınlara sunulmamıştır (2008: 167).

Tüm gün çocukları ile beraber dışarda çalışan ve tuvalet bekçiliği yapan Katılımcı 14, eve gittiğinde de çamaşır, bulaşık ile ilgilendiğini ve evde eşi ve çocukları dahil dört erkek olduğunu söylemiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere evdeki sorumluluklar erkeklerin değil kadının görevleri olarak doğallaştırılmaktadır. Dışarda hem küçük çocuğu ile ilgilenen hem de çalışan Katılımcı 14’ün mesaisi eve gelince de devam etmektedir. Evde yemeği kimin yaptığı sorusuna “[e] ben yaparım kim yapcak, kendim yapıyom, hizmetçi mi tutacam kendime sanki” diyen Katılımcı 21’in şaşkınlığı ve tepkisi de ev emeğinin doğallaştırıldığını somut bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, özel alanda doğallaştırılan emeğin, “karşılıksız” ya da “görünmeyen” olarak yeniden yorumlanması özel alanı politikleştirmektedir (Acar Savran, 2019: 161-62). Eşinin de salata yaptığını, içecek getirdiğini ya da sofraya bezini serdiğini söyleyen Katılımcı 21, birincil sorumluluğun kendisinde olduğunu aslında bir biçimde ortaya koymakta, erkeklerin bu konudaki sorumluluklarının yardım çerçevesinde değerlendirilebileceğini göstermektedir. Acar Savran kadının çalıştığı, erkeğin çalışmadığı durumlardaki ev içerisinde harcanan emeği kadın ve erkek açısından değerlendirdiğinde, bu gibi durumlarda “geleneksel iş bölümünden” bir miktar uzaklaşıldığını dile getirmektedir.

Ancak kadınlar çalışıyor olsa da ev işlerinin ve bakım emeğinin ciddi bir kısmını üstlenmeye devam etmektedir ki bu erkeğin çalıştığı durumlarda evde üstlendiği sorumluluktan çok daha fazlasını ifade etmektedir (2019: 39). Genel manada erkeklerin ev işlerine katılımı daha çok “yardım” olarak nitelendirilecek düzeydedir ve bazı durumlarda da kendilerinin yapmayı tercih ettikleri ya da keyif aldıkları hazırlıklar bağlamında bir katılımları söz konusudur (2019: 40-41).

Katılımcı 28 de eşinin ev işi yapmadığını, hastalansa bile kendisinin kalkıp işini yaptığını söylemiştir. Katılımcı 29 çok hasta olduğunda eşinin yardım ettiğini ya da bir yerdeyse eşinin ev işleri ile ilgilendiği söylemiş ancak eğer kendisi evdeyse eşinin ev işi yapmadığını belirtmiştir. Yani ev işi kadınların birincil sorumluluğu olarak genel manada algılanmaktadır. Katılımcı 31 eşinin müzisyen olmasından dolayı ütüsünün çok olduğunu dile getirerek ütü, yemek, ev işi gibi işleri yüklendiğini söylemiştir. Eşinin ameliyat olduğu sürede ev işlerini yaptığını, kendisine yardımcı olduğunu ifade etmiştir. Kendisi yemeği yaparken eşinin salata yaptığından, sofraya yardımcı olduğundan da bahsetmiştir. Bu gibi birçok örnekte hastalık durumlarında ya da salata yapmak gibi yardımlar bağlamında eşlerin ev içi emeğe katkıları katılımcılar tarafından ifade edilmiş ancak ev içi emek süreçleri erkeklerin birincil sorumluluğu ya da eşit katılım sağladığı sorumluluklar olmanın ötesinde kodlanmıştır.

Sigortalı bir işte çalışan Katılımcı 36, eve geldiğinde de işinin devam ettiğini “[e]ve geliyorum, yatağımı kaldırıyorum, başta duşumu alıyorum, yatağımı kaldırıyorum, evimi toparlıyorum, yemek, bulaşıktır” diyerek dile getirmiştir. Doğum izninde olan Katılımcı 36, (doğum izni daha önce halihazırda ücretli çalışan katılımcıların hiçbirinin söyleminde geçen bir durum değildir) evde izinde olmasına rağmen çamaşır, bulaşık, temizlik, yemek ile ilgilendiğini ve erkekler işten gelince onlara yemek hazırladığını ifade etmiştir ve paranın eşinde toplandığını, gerektiği zaman ondan aldığını ya da mobil uygulama üzerinden alışveriş yaptığını belirtmiştir. Yemekte ne pişirileceği konusunda da Katılımcı 36, eşinin ve özellikle çocuklarının tercihlerinin belirleyici olduğunu ifade etmiştir.

İşe gidilmeyen bir günde nelerin yapıldığına ilişkin bir soruya ise “o kadar zor bir soru sordun ki bana” diyen Katılımcı 44’ün yanıtı çok etkileyicidir. Hakikaten emek yoğun bir hayatı olan, torunlarına bakan ve gece gündüz çalışan katılımcıya yöneltilen soru çok zor mudur? Sorulan sorudan çok verdiği net cevap oldukça çarpıcıdır. İşten eve geldiğinde onu bekleyen dağılmış bir ev tasvir eder Katılımcı 44, işteki mesai bitmiştir, ancak daha yapılacaklar vardır: Tezgahdaki bulaşıklar, katlanmayı bekleyen çamaşırlar. Ancak makineyi icat edene teşekkür etmeyi ihmal etmeden bir gününü anlatmaya devam etmektedir. Neler pişirdiğini sıralarken eşinin sevdiği yemeklerle gündelik rutinini anlatmaya devam etmektedir. Katılımcı

49 ise evde yaptığı işlere ilişkin olarak temizlik, süpürge, bulaşık, çamaşır sıraladıktan sonra “hep aynı iş bütün gün aynı iş, her gün aynı iş” diyerek ev işinin her gün tekrarlanan, rutin kabul edilen ve sıradanlaşan yapısını ortaya koymaktadır. Gündelik hayatın bir parçası gibi kabul edildiğinden de sorgulanmamaktadır. 33 yaşındaki Katılımcı 56, köyde herkes mevsimlik çalışmak için başka yerlere giderken onun gitmediğini, ailesinin de gelmesini istemediğini zira eşine bakacak ve bu sebeple evde kalacak birinin olması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü eşinin ütüsü, yemeği ve çamaşırı hazırlanmak durumundadır. Bir süre tekstilde çalışan Katılımcı 25 ise, şeker hastası olduğu için çalışmadığını ifade ederken, eşinin çalışmaması konusundaki desteğini belirtmek adına “ [o] yüzden çalışma dedi, bi tencere yemek yap evinde otur dedi, Allah razı olsun” demiştir. Katılımcı 25 eşinin yaklaşımını olumlamakta, evde yemek yapmanın maddi bir karşılığı olmadığından bir iş olarak görülmediğini ortaya koymaktadır.

30 yaşındaki Katılımcı 26 ise kendisinden bahsederken “[e]v hanımıyım, çalışmıyorum” demiştir ancak devamındaki ifadesinden de anlaşılacağı üzere ücretli iş gücünde çalışmamaktadır ama evde çok yönlü emek ürettiği bir temposu vardır. Bulaşık, yemek, çocukların bakımı ve eşi eve gelince kurduğu sofraya maddi karşılığı ve zamanı olmadığından bir çalışma olarak algılanmamaktadır ve doğallaştırılmıştır. Eşinin ev işi yapmadığına gerekçe olarak eşinin çalıştığını söylemiş, eşinin çalışma saatlerinin düzensizliğine vurgu yapmıştır. Ancak eşinin düzensiz çalışma saatleri onun da evde düzensiz ve sınırsız yaptığı işleri beraberinde getirmektedir. Özyeğin’in kapıcı eşleri ile ilgili yaptığı görüşmeler de bu düşünceleri destekler niteliktedir. Bu evlerde erkeklerin ev işlerine “katkısı” yapılması beklenen işlerin dışındadır. Gecekondu evlerinin aksine bu evlerde kapıcılar daha çok iş yapmaktadırlar ancak bu işler de kendi işlerinin parçası olan alışveriş tarzı işlerdir. Erkekler çocuklarını kadınların önceden hazırladığı yemeklerle beslemektedir ve bulaşık tabakları kadınların yıkaması için mutfakta bırakmaktadırlar. Bu durum ev işlerinin kadınlarla ilişkilendirildiğinin somut bir örneğidir (2005: 202-203). Katılımcı 60 da çalışmadığı zamanlarda “bi kadın, bi kadın ne yapabilirse onu yapıyoruz” diyerek eklemiştir:

“Kadın napar? Sabah kalkar, evde olursam, çocuklarının kahvaltısını hazırlar, kahvaltısını yapar, işe gitcekleri işe gönderirsin, sonra evde kalan işini yapıyorsun, çamaşırdı, bulaşıktı, işte yemekti, ütüydü, orası burası derken, yemek saati geliyor, yemeğini koyuyosun, hepsi tek tek eve gelmeye başlıyo, yemek yeniliyo, yani bu tür işler, yemeğini yiyen kalkıyo, gezmeye çıkıyo, sen evde kalıyorsun, masa topla bulaşık yıka”.

16 yaşında evlenen ve 43 yıldır evli olduğunu belirten Katılımcı 8, ev içi kadın emeğinin yıllar içerisinde değişen biçimine ilişkin olarak da birtakım ifadelerde bulunmuştur. İlk evlendiği yıllarda ev içerisinde çeşmelerin olmadığını ve su taşımak durumunda kaldıklarını, çamaşırları elde yıkadıklarını, tüm bunların yanında bir yandan çocuğuna bakarken bir yandan

eşinin açtığı dükkânda çalıştığını ifade etmiştir. 14 yaşında ilk evliliğini yapan 63 yaşındaki Katılımcı 13, kayınvalidesi ile aynı bahçede yaşadıklarını, kendilerine ait birer odalarının olduğunu söylemiş, ilk evlendiği yıllarda çeşmelerin olmadığını dışardan su taşıyarak bulaşıkları yıkadığını ifade etmiştir. 73 yaşındaki Katılımcı 32, evde çamaşır makinesinin olduğunu ancak makinenin durumunu “çürük mü çürük” diyerek örneklendirmektedir. Şimdi torunlarının da kendisi ile olduğundan onların çamaşırları ile de kendisinin ilgilendiğini belirterek makine çalışmadığından işinin daha zorlu bir hale geldiğini söylemektedir. Televizyonun arkadaşı olduğunu ifade eden Katılımcı 32’nin söyleminde olduğu şekliyle teknoloji bir yandan yoksullukla birlikte herkesin erişemediği bir noktada eşitsizliği beslerken, bir yandan da arkadaşlık vazifesini üstlenmektedir. Bazen bozuk bir makine bazense geçmişin yad edildiği bir dost olabilmektedir. Bu örneklerde de görüldüğü gibi, ekonomik koşullar ve mekânsal eşitsizlikler beraberinde altyapıya ve kolaylıklara ilişkin dezavantajlılıkları da getirmektedir. Dolayısıyla bu koşullar ev içi emek bağlamında farklı kadınlık deneyimlerine sebep olmaktadır. Suların kesildiği durumlarda gecekondularda çocukları yıkamak, suların biriktirilmesi farklı zorlukları yaratmakta ve emeğin yükünü katlamaktadır (Özyeğin, 2005: 196).

Bir dönem hasırcılık yaparak geçimlerini sağladıklarını ifade eden Katılımcı 34’ün gündelik uğraşlarına ilişkin “[h]asır şimdi bitince mesela bitince geçersin bulaşığını yıkarsın, bebek bezini yıkarsın. Ondan sonra ev işini bitirince nabarsın, yemeğin de kaynadı mı dersin dur gene hasırımı bağlayım. Islarsın onu...” şeklindeki anlatısı işin parçalı, bölünmüş yapısını ortaya koymasından özellikle anlamlıdır. Yapılan işin süresi, sınırı yoktur ve birçok iş aynı anda yapıldığından yoğun bir tempo gerektirmektedir. Bir dönem de mısır satarak geçimlerini sağladıklarını bu süreçte de kazanların yakılıp, mısırların kaynatılmasından tutun da kovalara koyularak hazırlanmasına kadar işin önemli bir kısmını üstlendiği bir emek sürecinden bahsetmektedir. Şu an artık çalışmadığını söyleyen Katılımcı 34, aslında şimdi de oğlunun işine destek olmak amacıyla yıkama işi ile ilgilendiğine değinmiştir. Ücretini kendi almadığı bir işe destek sunan katılımcı aslında emek üretmeye devam etmektedir. Bu örnek, Acar Savran’ın “görünmeyen emekten izler taşıyan ücretli emek” tanımlaması ile örtüşmektedir (2020: 13).

Ücretli emek gücüne katılmamış 63 yaşındaki Katılımcı 38, evde yıllarca çocuklarına baktığını, ekmeğini kendisinin yaptığını, o zamanlar makineler yoktu diyerek elde leğenlerde çamaşırları, çocuklarının bezlerini yıkadığını, bebeklerinin altını “elediğini belediğini” söylemiştir. Bakraçlara su taşıyarak ya da dereye giderek yıkadığı “cacala” kilimlerden bahsetmiştir. O zamanlara çapa kazmak için kamyonların arkasında kucaklarında bebeklerle

çalışmaya giden kadınlara özenip çalışmak istediğini ancak eşinin evde çocuklara bakmasını istediğini belirtmiştir. Zamanı olmayan, süresiz ev işinin tanımını bizatihi kendisi “[y]eterdi de artardı bana. Su taşımak, çamaşır yıkamak, bulaşık yıkamak, ekmek yoğur, ekmek pişir, yeterdi bana. 12’ye kadar işim bitmezdi” diyerek yapmaktadır. Ev işinin yoğunluğuna ve zorluğuna vurgu yapmak adına, elde yıkanan çocuk bezleriyle ve güneşin altında taşıdıkları su kapları ile “çok ziyan olduk biz” söyleminde bulunmuştur. Ayrıca teknolojiyi kastederek “at düğmeye yikasın” diye bir şey olmadığını belirterek “kadınlığımızı unuttuk” demiştir. Hem emeğin kuşaksal anlamdaki değişimine ilişkin yaklaşımıyla hem de benliğe ilişkin sorgulamalarıyla Katılımcı 38, son derece içerden ve içten bir anlatı sunmakta ve bitmeyen bir ev içi emek tanımı yapmaktadır. 52 yaşındaki Katılımcı 51 ev işine ilişkin geçmiş ile bugün kıyaslaması yaparak eskiden makine, dolap olmadığını, bezleri elde yıkadıklarını ifade etmiş, şimdi ekmeği fırında pişirebilirken o zaman ekmek yaptıktan sonra ateşi yakmak için de ekstra çaba harcadıklarını, tezek ya da ayçiçeği köklerini yaktıklarını ifade etmiştir. Geçmişe dönük anlatılarda ön plana çıkan suya kolay erişememe ve yaşanan mekânda su bulunmaması, kadınlar için ekstra zorluk yaratmaktadır ve Bektaş Ata’nın kendi çalışması özelinde ifade ettiği gibi, kadınların iş yükünü artıran ciddi bir sorun olan susuzluğa yine kadınların alternatifler geliştirmesi beklenmiştir. Kovalarla su taşıma, su tankerlerini takip etme gibi durumlar kadınlar için yoğun emek içeren süreçler olmuştur (2021, 83).

Görüşmelerde görünmeyen emeğin yoğun olduğu bir diğer durum da düğün organizasyonlarıdır. Bu süreçte kadınlar çok fazla sorumluluk almakta, yemekler hazırlamakta ve misafirler ağırlamaktadırlar. Katılımcı 8 yemek kültürünün de değişiklik gösterdiğini dile getirmiş, şimdi ızgara servis edilirken onların zamanında tencere yemeğinin düğünlerde yapıldığını belirtmiştir. Katılımcı 7 misafir ağırlamayı çok sevdiklerini, yedirmek, içirmek bizim içimizde var diyerek açıklamıştır. Ancak birçok misafirin gelip kaldığı, yemeklerin hazırlandığı bu süreçte yine en çok yük kadınların omuzundadır. Düğünlerin önemli dönemler olduğu her hikâyede kendisini ortaya koymaktadır ve bu bağlamda ciddi bir emek sürecini barındırmaktadır. Emeğin bu biçiminde, yaşça büyük kadınların daha yoğun bir emeği var gibi görünmektedir. Katılımcı 9, düğün için bir akrabasının evine gittiklerini anlatırken, gelinlerin süslenmek için kuaföre gittiklerinde kendilerinin de “büyük olarak” onlara yemek hazırladığını ve çocuklarına baktıklarını belirtmiştir. “Bir Büyük” olarak çocuklara bakmak ve yemek hazırlamak kayınvalidelerden beklenen davranışlar olarak algılanıp doğallaştırılmaktadır.

Düğün organizasyonunda misafirlerin nerede nasıl ağırlanacağı da kadınların sorumluluğundadır. Düğün yaptıkları sırada Katılımcı 12 komşulara bile kalacak misafirleri dağıttıklarından bahsetmiştir. Bu örnek bir yandan mahalle kültürü anlamında olumlu bir

dayanışma örneği sunarken diğer yandan da kadınların üzerindeki yükün ağırlığını göstermesi açısından son derece anlamlıdır. Katılımcı 12 “[...] yorgunluk yorgunluk, dört gün deyince koşuştur, yedir, içtir helal hoş olsun, yedir içtir” demiştir. Düğün organizasyonları ve düğün süreci yalnızca fiziksel birtakım yükleri beraberinde getirmemektedir. Kadınların birbirlerinden borç almak durumunda olduğu dayanışma ilişkilerinin de varlığını içeren bir takım zihinsel yükleri ve stratejileri de içermektedir. Yaptıkları düğün için kredi çektiğini söyleyen Katılımcı 9, kredi kartları olduğunu ve oradan ihtiyaç duydukça çektiğini söylemiştir. Bir ayın başında bir de ortasında kredi kartına ödeme yaptığını söyleyen Katılımcı 9, bu ödeme planını da gündelikten aldığı paralara göre yaptığını söyleyerek çalıştığı yerlerden bu şekilde toplu para aldığı belirtmektedir. Kendi parasını kazanmak kadınların harcama konusunda inisiyatif alma ve karar almada etkinliğini artırırken, kadınların omuzlardaki yükü, sürekli bir planlama ihtiyacını ve stresi de arttırmaktadır.

Sezonluk işlerde yaz sezonunda ya da mevsimlik çalışmak üzere belirli süreyle başka yerde yaşamak durumunda kalan kadınlar için alıştıkları konforun dışında bir alanda ve kısıtlı bir mekânda yaşamak, ev işlerini halletmek daha zorlu hale gelmektedir. Bu bağlamda yazın sezonluk olarak işlettikleri dükkân için Katılımcı 12 ve ailesi sezonluk olarak dükkanlarında yaşamakta ve bulaşık çamaşır işleri de Katılımcı 12’nin ifade ettiği gibi gelini ve kendisi tarafından paylaşılmaktadır. Katılımcı 16 da sezonluk olarak çalıştıkları ve kaldıkları geçici bölgelerde çamaşır makinesi, bulaşık makinesi olmadığını belirtmiştir. Ancak Katılımcı 16 merkezdeki evinde bulaşık makinesi ve çamaşır makinesi olduğunu ve bunu da kızlarının ona aldığını dile getirmiştir. Eşi mevsimlik çalışmak için başka yere gittiğinde evin bütün sorumluluğu kendisinin aldığını söyleyen Katılımcı 11, çok “cefakârlık” yaptığını söylerken, bu durumda gösterdiği çaba ile övünmektedir. Sezonluk çalışmak için kiraladıkları dükkânda ailesi ile yaşayan Katılımcı 17 yaptıkları işe bağlı olarak kıyafetlerin her gün yıkandığını, hatta asmaya, henüz “sermeye” fırsatının olmadığını belirtmiştir. Çünkü bir yandan da yaşam alanı ve evin aynı olduğu bu mekânda fırına simitleri atmak zorundadır. Yemek yaptığını, masayı kurduğunu anlatırken zaman zaman kızından yardım aldığını, örneğin süpürge yapması, babasının nevresimlerini yayması gibi işleri kızına hatırlatan da yine kendisidir. Yani Katılımcı 17 bir yandan çalışırken, bir yandan ev içi alanı kontrol etme ve düzenleme görevlerini de yerine getirmek durumundadır. Eşinin normal günlerde ev işi yapmadığını ancak hastalık gibi durumlarda etrafında “dört döndüğünü” söylemiştir.

Bazı katılımcılar ortaya koydukları emeklerine ilişkin farkındalıklarını ve ev içi emeğin sorunlu yapısını kendi söylemleri ile tartışmaya açmaktadırlar. Örneğin Katılımcı 8’in lahmacunla cisimleşen emeğine ilişkin itirazı anlamlıdır:

“Benim görünmeyen emeğim çok büyük emeğim var hem de. Bazen kızıyorum sen diyom bi fırına atıyodun malzemeyi yapan, lahmacun malzemesi ben, [...]”²⁴ Usta’nın lahmacunu çok güzel, mesela diyolar aaaa [...] Ustanın lahmacunu güzel değil [Katılımcı 8] Ustamız lahmacunları güzel”.

Katılımcı 8’in “görünmeyen emekten izler taşıyan ücretli emeği” (Acar Savran, 2020: 13) bir yandan ücret karşılığı yapılan bir süreci içerdiğinden ücretli emeğe eklemlenirken lahmacunun ustayla anılması, arka planda soğanları doğrayan, mutfağı toplayan ya da tezgâhı silen Katılımcı 8’in emeğinin görünmezliğinin toplumsal anlamdaki tezahürleridir. Herkes eşinin yaptığı lahmacunu överken, Katılımcı 8 çuvalarca soğan doğramış ve malzemeleri hazırlamıştır.

Katılımcı 27, evlenmeden önceki işi olan tekstilde çalışırken ayakta durduğu için ayaklarının ağrıdığını ifade etmiştir. Ancak bu işin süreli yapısına vurgu yaparak belirli bir süre çalıştıktan sonra eve gelip dinlenebildiğini ifade etmiştir. Ev ve iş yerinin bir aradalığı, şu anki yaptıkları iş olan hayvancılıkta işin yoğunluğunu arttırmaktadır. Katılımcı 27 gündelik olarak yaptığı işlerden, bakım emeği, yemek, bulaşık gibi işlerin zamanı olmadığını bizatihi kendisi ortaya koymuştur. Bu işler sürekli ve sıradanlaştırılmıştır. Bu bağlamda herhangi bir teorik referansa ihtiyaç duymadan kendisi bu bağlamda ücretli emek ve ücretsiz emek arasında bir ayrım yapmaktadır. Çocukların bakımını kendisinin yapmanın da ötesinde, Katılımcı 27 “[e]v bakımını, hayvan bakımını, çocuk bakımını” diyerek emek bağlamındaki farkındalığını da dile getirmiştir. Sabah 8’de ayakta olduğunu, yatana kadar çalıştığını, yorgun olduğunda bile dinlenmeye vaktinin olmadığını, kimsenin yardım etmediğini dile getirmiş ve eklemiştir: “Sil, süpür, bulaşık çamaşır. Büütün gün ev işi.” Akgül, kalabalık ailede yaşayan Çingene/Roman kadınların emek yoğun süreçlerine değinerek, kadınların ev işlerinin yanı sıra çocukların ve yaşlıların bakımını üstelendiğini, çocuklarının okul süreçlerine dahil olduklarını ve tüm bunları yaparken maddi gelir getiren işlerde çalışmaya devam ettiklerini ve bir yandan da aile ilişkilerini sürdürmeye çalıştıklarını ifade etmektedir (2021: 95).

Bakkal işleten Katılımcı 30 daha geniş saatleri kapsayan bir iş olduğundan bakkal işletmenin, dışarda mesai süresince yapılan bir işe göre daha zorlu olduğunu ifade etmektedir. Eşi ikinci bir işte çalıştığından ev içi sorumluluklar da tamamıyla kendisine kalmaktadır. Bu da şu an keyif aldığı ancak zaman sıkıntısı ve iş yoğunluğu bağlamında yaptığı işi sorgulamasına sebep olmaktadır. Kadınların iş seçimlerinde, çocuk bakımı ve ev içi sorumluluklarının etkili olduğu Katılımcı 30’un anlatımıyla bir kez daha desteklenmektedir. Ev içi sorumluluklar birincil olarak kadının işi olarak doğallaştırıldığından, eşinin çocukları çok sevdiği için menemen yaptığını söylemiştir ama tüm yükün kendisinde olduğunun altını çizmiştir. Kadınların kendi işini kurması onlara görece farklı alanlar ve kazanımlar sağlasa da ev içi

²⁴ Burada eşinin ismini kullandığı için bu kısım çıkarılmıştır.

sorumlulukların devam ettiği durumlarda kadınların üzerindeki yük katlanmış olmaktadır. Temizliğe giden Katılımcı 35, hem işe giderken hem de evde çalışırken çok zorlandığını ifade etmiş ve “bi de geliyom üstelik bi evde de yapıyom, üç tane erkek başımda” diyerek durumun absürtlüğünü bizzat kendisini ortaya koymuştur. Ütünden, bulaşığa her şeyin kendisine baktığını ifade ederek bu asimetrik durumu eleştirmektedir.

Kadınların tüm ev içi sorumluluklarının yanında bir de haneye ve çocuklarına yönelik kaygılarının da görünmeyen emek kapmasında değerlendirilmesi mümkündür. Örneğin Katılımcı 1, işten kazandığı gündelik ücretin eve gidene kadar bittiğini belirtmektedir. Tek başına evi geçindirmek durumunda olan Katılımcı 1 için bu durum ekstra bir yük yaratmaktadır. Bu bağlamda yaşadığı kaygılara ilişkin olarak Katılımcı 1: “Okullar açılacak, diyom çocukların ne ayağında vaaaar ne üstünde vaaaar” demiştir. Eşini kaybeden ve tek başına evini geçindirmek durumunda olan Katılımcı 1, aynı zamanda çocuklarının okul harcamalarını, üst başlarını da düşünmek durumundadır. Çocuklarının yağmurlu havada ayakkabılarının üzerine poşet geçirip giydiğini söyleyen Katılımcı 1, “[y]apacak bir şey yok mücadele etçez ablam, şükür kimseye avuç açmıyom” demiştir. Bu bağlamda Efe de kendi verilerinden hareketle çocukların eğitim durumlarının yoksulluk durumlarından etkilendiğini ortaya koymaktadır. Okul için temel ihtiyaçlar, beslenme ve ulaşım gibi zorluklar eğitime erişimi olumsuz etkilemektedir. Çocuğunun okula aç gittiğini söyleyen katılımcının da anlatısından hareketle, derin yoksulluğa dikkati çekmektedir (2024: 84). Kadınların ev içi sorumluluklarına eklenen yoksulluğa ilişkin durumların yanı sıra evdeki çocukların eğitimleriyle ve kişisel sorunları ile ilgilenen yine kadınlardır. Örneğin Katılımcı 3, çocuklarını kursa gönderenin, hastalandığında ilgilenen kendisinin olduğunu, eski eşinin bu konuda herhangi bir sorumluluk almadığını belirtmiştir. Babalarının kendisine yardım etmesi için çocukların okumasına sıcak bakmadığını söyleyen Katılımcı 3, kendisinin çocuklarına eğitim konusunda destek olduğunu belirtmiştir.

Eşinden boşanan ve oğlunun maddi imkânı olmadığı için liseden sonra okula devam edemediğini dile getiren Katılımcı 7, kızının okuması konusundaki çabasını anlatmakta ve kızını üniversite sınavı için dershaneye yazdırdığını ifade etmektedir. Katılımcı 11’in de çocuklarına ilişkin kaygıları ve onları idare etmek için gösterdiği çabası görünmeyen emeğin somut örneklerindendir. Bir oğlunun zihinsel problemleri olduğunu söyleyen Katılımcı 11, onu mahallede yalnız bırakmadığını, bıraksa da sürekli aklının ondan kaldığını söylemiştir. Diğer oğlunun da cezaevinde olduğunu ve onu ziyarete gidip geldikten sonra kendine gelmekte çok zorlandığını, duygusal olarak yıprandığını belirtmiştir. Hasta olduğunda da sürekli dua ettiğini zira çocuğuna kimin bakacağı konusunda derin endişe duyduğunu belirtmiştir. Katılımcı 11’in de dediği gibi, kadınlar en zor anlarında bile hatta kendi hayatları tehlikedeyken bile çocuklarını

düşünmek durumunda kalarak ciddi bir duygusal çıkmaz yaşayabilmektedirler. Bakım emeği yaşamlarının her evresinde onlarla ilişkili olarak kurgulandığından kaygılarının boyutu artmaktadır.

Eşi öleli 15-16 yıl olan Katılımcı 13, bir yandan oğullarını evlendirme sürecinin getireceği yükümlülükler için kaygılanırken bir yandan da kirada oturan çocuğunu evden çıkardıkları için tasalanmaktadır. Bu bağlamda şunları söylemektedir: “Zor çok zor hele benim işim çok zor. Benim işim çok zor, iki tane, nası evlendircem bilmiyim. Birisi hurdacılık yapıyı ona takıyısın, birisi kiralık ev arıyı ona beynim yoruluyu, iki tane delikanlı var bu devirde düğün yapmak kolay değil kız almak [...]”. Yoksulluk, kadınlar için daha zorlu bir hal almaktadır. Çaresizliğe, duygusal çöküntülere sebep olmaktadır. Artan ev kiralari, şehir yaşamının dayattıkları, riskler, korkular, endişeler ve bunlarla başa çıkmak zorunda olmak kötüleşen ekonomik koşullarda oldukça zorlaşmaktadır. Kadın emeği denildiğinde, Yaman’ın da ortaya koyduğu gibi, doğumdan emzirmeye, altını temizlemekten okul faaliyetleri ile ilgilenmeye, yemek yapmaktan yaşlı bakımına tüm ilişkileri ve faaliyetleri hesaba katmak gerektiği ortadadır. Kadının bu anlamda müdahil olduğu işler ve “rutinler” pandemi gibi günümüz koşulları ve ekonomik kriz ortamları düşünüldüğünde daha da zor bir hal almakta ve yaşamsal karakterini hissettirmektedir (2022: 129).

Dükkanında görüşme yaptığımız Katılımcı 17 görüşmeye başlamak üzereyken “[b]ak abinde simit varsa al camekana koy” diyerek etrafına talimat vermektedir. Molada olmasına ve bir süre işi başkası idare edebilecek olmasına rağmen sürekli olarak etrafını da organize etme kaygısı taşıyan, yağmurda ıslanan çocukları için endişelenen ve bir yandan da simit hamurunu hazırlayan bir kadın olarak katılımcının görevinin tanımı, süresi ve sınırı olmadığı anlaşılmaktadır. Tüm bunların yanında, görüşme sırasında sürekli olarak sahile simit satmaya giden çocukları için yağmurdan dolayı duyduğu endişesini dile getirmektedir. Katılımcı 13’ün yoksulluktan dolayı evlendirmekte zorlandığı oğulları için kaygılanması gibi görece ekonomik anlamda daha iyi konumda olan Katılımcı 17 de “üst üste yetişen” ve çeyiz hazırladığı kızlarını evlendirirken endişelenmektedir; bir evladına evini hazırlarken diğerine de eşit şartları sunmak gerekliliğinin altını çizmektedir ve bu anlamdaki kaygısını belirtmektedir.

Farklı yaşamsal pratikleri ve gündelik hayat dinamikleri olan katılımcı kadınların deneyimlerinin boyutları, ağırlığı değişse de ev içi sorumlulukları ve ilişkisellikleri ile şekillenen toplumsal cinsiyet ile dolaymlanan halleri benzerlikler taşımaktadır. Katılımcı 39 ile yaptığımız görüşme sırasında, katılımcı bir yandan konuşmaya devam ederken diğer yandan da işten gelen eşi ile ilgilenmeye çalışmaktadır. Eşinin kendisinin de düşünebileceği şeyleri eşi adına düşünme ihtiyacı duyduğu anlaşılmakta, eşine banyo yapması gerektiğini, içeri girmesi

gerektiğini ve yemek hazırlayacağını ifade etmektedir. Kadınların ev içi sorumlularına ek olarak eş ve çocukları ile ilgili sorumluluklarının olduğu ve fiziksel olarak bir şey yapılmasa da sürekli bir düşünsel çabanın içine girildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Katılımcı 60 işten çıktıktan sonra yapacaklarını sıralayarak, mesaisi bittikten sonra pazara gideceğini, eve dönüp evdeki kalan işlerine devam edeceğini belirtmektedir. Ücretli emek üretirken de günü planlamak durumundadır. Bu durum da kadınların ev içi emek üretme biçimlerinin yalnızca ev içi alanla sınırlı kalmadığını, her an onların zihinlerini meşgul eden ve zihinsel olarak yoran bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Gündelik hayata ilişkin rutinler de toplumsal cinsiyete göre şekillenmekte dolayısıyla erkeklere kıyasla kadınlar hem çocukların ihtiyaçları ile hem de evin ihtiyaçları ile ilgilenmeyi fiziken sürdürmedikleri durumlar da bile zihnen sürdürmeye devam etmektedirler. Kümbetoğlu'nun da altını çizdiği gibi, toplumsal cinsiyete bağlı olarak ilerleyen süreçler, emek biçimini şekillendirmekte ve kadın emeği, ev içinde, kayıt-dışı çalışmada ve toplumsal düzeyde ikincilleştirilmektedir (2000: 237). Ancak Çingene/Roman kadınlar için süreç çok daha karmaşıklaşmakta emeğin görünmezliğine bir yandan da ötekileştirilmenin çok katmanlı boyutları eklenmektedir.

Kadınların ev içindeki yüklerini evdeki kız çocukları ve gelinleriyle paylaştıkları ya da onlardan destek ve yardım aldıkları anlatılar da mevcuttur ve ev içi süreçlerin oğlan çocukları tarafından değil de kız çocuklarından ve gelinlerden yardım alınarak yürütülmesi de sürecin toplumsal cinsiyetli yapısını ortaya koymaktadır. Çocuklukta oynanan oyunların, rutinin bir parçası haline gelmiş ve gündelik olarak yapılan pratiklerin toplumsal cinsiyetli yapısına vurgu yapan Bektaş Ata, bu pratiklerin ilerideki erkeklik ve kadınlık rollerini güçlendirdiğine işaret ederek, kendi verilerinden hareketle kız çocuklarının bebeklere elbise dikme gibi pratikleri varken oğlan çocuklarının anlatılarında ön plana çıkan bisiklet sürme ve mekânsal anlamda da görece daha özgür pratikleri vardır. Bu bağlamda da Bourdieu'nun *habitusuna*²⁵ göndermede bulunarak, içine doğduğumuz kanıksanan pratiklere dikkati çekmektedir (2021: 49-50). Katılımcı 1, evdeki işlerinin 19 yaşındaki kızı tarafından yapıldığını, evdeki imkanlarla elinden geleni yaptığını ve eve gittiğinde yemeğinin hazır olduğunu belirtmiştir. İlkokul mezunu olan Katılımcı 6 ise, okula devam etmek istediğini hatta derslerinin de çok iyi olduğunu ancak kardeşlerine bakmak zorunda olduğundan okula devam edemediğini belirtmiştir. Annesinin çeltiklere çalışmaya gittiğini kendisinin de kardeşleri ile ilgilenmek durumunda olduğunu anlatmıştır. Katılımcı 11, annesi çalıştığı için evde kardeşlerine baktığını, yemek pişirdiğini ve küçük yaşta aldığı ev içi sorumlulukları ifade etmiştir. Katılımcı 11'in ameliyat olduktan sonra

²⁵ Bourdieu'a göre habitus, belirli toplumsal ve ekonomik koşullar içerisinde edinilen ve içselleştirilen yatkınları içermektedir (Bourdieu ve Wacquant, 2014: 90).

bir süre zorluk çektiğini ve fiziksel aktivitelerinin kısıtlandığını söylemiştir ve bu süreçte kızının ev işlerini yaptığını ifade etmiştir: “Kızım okuldan gelirdi bana çorba yapardı. Çantasını atardı silirdi süpürürdü. Öyle bi evlat yetiştirdim ki her çeşit yemeği biliyo”. Katılımcı 11’in gururla anlattığı ev içi sorumluluklara uyumlu evlat yetiştirme pratiği bir taraftan da toplumsal cinsiyete göre şekillenen pratiklerin yeniden üretimini ve devamlılığını içermektedir. Ayrıca doğuştan bir kolunda problem olan kızını yetiştirme biçimine ilişkin olarak “[...] Çok çabaladım. Kızı resmen karı gibi yaptım, kocaya gitti her işi biliydi, her çorbayı biliydi. Şok oldu, kaynanası onun yaptığı yemekleri yapamıyo. Nasın bi evlat yetiştirdin sen dedi” demiştir.

Katılımcı 12 de annesi çalıştığı için ve evde kalmak zorunda olduğundan işten çıktığını ve babasıyla beraber evdeki hayvanlara baktıklarını ve ev işi ile ilgilenmek durumunda kaldığını belirtmiştir. Ücretli ve kamusal alanda yürüttüğü işinden ayrılmak zorunda kalıp ev içi sorumlulukları üstlenmiştir. Katılımcı 16 ev işlerini kızlarının, torununun ve kendi büyüttüğü kardeşinin kızının yaptığını dile getirmiştir ve ona nasıl yapması gerektiğine ilişkin rehberlik ettiğini de söylemiştir. Kış döneminde şehirde ailecek yürüttükleri yoğun tempolu işlerinde, gece çalışan ve eve 9’da gelebilen Katılımcı 17, kızının evdeki tüm işleri hallettiğini, kahvaltıyı hazırladığını belirtmiştir. Katılımcı 17 evdeki tüm kızlarına ev işi olarak temizlik yaptırdığını ve çocuklarının da bu sayede çok temiz yetişkinler olduğunu söylemiştir. Şimdi de torununa öğrettiğini belirten Katılımcı 17, ev içi rollere ilişkin kuşaksal anlamda bir örneklendirme sunmuştur. Katılımcı 19 ise üniversiteye gidene kadar ev işlerini kendisinin yaptığını, kardeşlerine baktığını ifade etmiştir ancak erkek kardeşlerine herhangi bir iş vermediklerini, hep kız olduğu için ondan iş beklendiğini belirtmektedir. Kadınların, gün içerisinde belirli olmayan zamanlarda çoğunlukla kız çocuklarıyla nadiren erkek çocukları ile paylaştıkları işlerine değinen Kümbetoğlu, çoğunlukla zorunlu olarak tanımsız ve belirsiz birçok iş yaptıklarının altını çizmektedir. Bu bağlamda da kadınların herhangi bir ücret almadan yaptıkları işleri ve taleplerini görünür kılmak için emeğe odaklanan çalışmaların varlığı önemlidir. Farklı yaştan, toplumsal, ekonomik, kültürel yapılardan kadınlar emek süreçlerine dahil olsalar da erkekler meslekleri ile tanımlanırken, kadınlar daha çok aile bağları ve akrabalık ilişkileri ile ilişkilendirilmektedir (2000: 231-232).

Katılımcı 20 kızının çocuklarına iş yaptırmamasını eleştirmektedir, kızının ise bu eleştiriye yanıt olarak “anne ben küçükken çok yaptım, onlar ezilmesin” dediğini aktarmaktadır. Kızı ile Katılımcı 20 arasında hem kuşaksal anlamda hem de farklı karşılaşmalarla şekillenen yaklaşımlar bağlamında farklılık olduğu görülmektedir. Katılımcı 20’nin kızı üniversite mezunudur ve büyük şehirde yaşamaktadır ancak yine de ev içi sorumlulukları çocuklarına öğretmesi gereken, yine anne olmak zorundadır. 41 yaşındaki Katılımcı 49 çocuklarının

rahatsızlıklarından dolayı kızı ile sırayla evdeki çocuklara baktıklarını, tarlaya da sırayla gittiklerini söylemiştir. Kızının bulundukları köyden biri ile evlenmiş olmasının da onlar için çok iyi olduğunu çünkü kendilerini bu konuda yardımcı olabildiğini söylemiştir. 60 yaşındaki Katılımcı 16, kendi kız çocukluğu deneyimine ilişkin olarak, annesi koyunlara bakmaya giderken kendisinin ve kız kardeşinin ev işleri ile ilgilendiğini, çamaşır ve bulaşık makinesi olmadığını ve bu işlerin tümünü elde yaptıklarını, tüm bu iş yüküne ek olarak bir de akşam olunca ne yemek yapacaklarını düşünmek zorunda kaldıklarını ifade etmiştir. Kendisinden oldukça küçük olan 33 yaşındaki Katılımcı 56 el süpürgesiyle temizlik yapan, elinde çamaşır bulaşık yıkayan annesine çok yıpranmasın diye yardımcı olduklarını, destek olduklarını ifade etmiştir. Aradaki yıl farkına rağmen Katılımcı 56'nın evdeki koşullara ilişkin anlatısında, hem toplumsal eşitsizliğe bağlı bir asimetri hem de cinsiyete bağlı bir asimetri mevcuttur zira kız çocuklarının anneye yardımı ve ev işlerinin annenin birincil sorumluluğu olduğu ön kabulü bir yandan söylemde mevcutken, kendisi 33 yaşında olan katılımcının çocukluğunda ev aletlerinin olmaması da sınıfsal bir asimetriği ortaya koymaktadır. Katılımcı 56, toplumsal cinsiyete göre şekillenen bu asimetrik durumu kendi kızı üzerinden yeniden üretmektedir. Ayrıca kızı çok fazla gezmesin diye oğlundan değil de kızından ev işlerinde destek beklemektedir. Katılımcı 57 de kız çocuğunun kendisine biraz yardımı olduğunu ancak oğlunun babasıyla kahveye gittiğini ifade etmiş ve “erkeklerimiz” diyerek ifade ettiği erkeklerin ev işlerinde yardımcı olmadığını da söylemiştir. “Ama bi yere gittimmi Allah razı olsun yine nankörlük yapmayayım bulaşık şey çamaşır makinasında gene eşyalarımı çıkarır, serer, toplar, katlar yerine koyar. Çocuklarıma iyi bakar [...]” diyerek birincil sorumluluk kendisinde olsa da eşinin de gerekli durumlarda sorumluluk aldığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Nancy Chodorow, Dorothy Dinnerstein, Carol Gilligen ve Sara Ruddick gibi kuramcılara göre, erkek ve kadın psikolojisinin farklılaşmasında annelik süreçleri etkilidir zira kadınlara da erkeklere de kadınlar annelik yapmaktadır. Bu açıdan bakıldığında da kız çocuklarında erkek çocuklarından farklı bir kendilik algısı gelişmektedir. Kız çocukları hemen yakınlarında ev içi rollerle bütünleşen annelik rolünü icra eden kişinin bir kadın olduğunu gördüğünde, bu anlamda anneleri ile ilişkili bir kendilik algısı gelişmektedirler ve Ferguson’a göre bu durum aynı zamanda özsaygıyı da etkilemektedir (2000: 192).

Katılımcı 58 ise kızlarına da oğullarına da her işi yaptırdığını, ayırım yapmadığını ifade etmiştir. Katılımcı 60 çocuklarına işleri yaptırırken herkese işleri karışık yaptırdığını, “herkesin eli değmesi lazım” diyerek ifade ederken bir yandan da erkek çocuklarının kızlardan daha çok korunması gerektiğini, kızların zaten kendisini koruyabildiğini söylemiştir. Katılımcı 56, kızının evde kendisinin yapmadığı işleri yaptığını, bulaşık yıkadığını ve çamaşır serdiğini

söylerken oğluna da iş yaptırdığını, mesela gezmeye giderken çöpü atması gerektiğini söylediğini belirtmiştir. Oğlunun kızının yaptığı işleri yapmadığını söyleyerek oğluna ilişkin olarak “[y]ok yapmaz zaten, ben diyo, ben diyo karımıyım senin işini yapmak, yapıcam diyo olmaz diyo” demiştir. Bu örneğin aksine Katılımcı 37, hem kızına hem oğluna ev işleri verdiğini dile getirmiştir. Katılımcı 60 da ev işleri konusunda böyle bir ayrıma gitmediğini, bir iş yapılacaksa herkesin elinin değmesi gerektiğini “[ö]yle kızdı çocuktan ayırmam ben, evlatlarımı eşit tutarım” diyerek ifade etmiştir.

Şu an kendisi kayınvalide olan Katılımcı 9, kendisinin de gelinlik deneyiminden bahsetmiş, kayınvalidesi ile kendisinin de bir süre yaşadığını, sezonluk işlerde eşi ile çalıştıktan sonra evde de ev işlerini elinden geldiğince yaptığını belirtmiştir. Kayınvalidesinin onlar isteyken yemeklerini yaptığını, onun da gelince yetiştiremediklerinde yardımcı olduğunu söylemiştir. Dışarda ne kadar çalışırsa çalışsın işleri yapanların kadınlar olduğunu “hep kadınlar hep kadınlar” diye dile getirmektedir. Katılımcı 10 da çocuk bakmanın çok zor olduğunu ve bu noktada kayınvalidesine çok şey borçlu olduğunu belirtmiştir. Kendisinin gelinine zorbalık yapmadığını, kendisinin de kayınvalidesinden böyle bir şey görmediğini ifade eden Katılımcı 12, zaten yapması gerekenleri yaptığını, yetiştirilirken bu sorumlulukları hatırlattırılarak yetiştirildiğini ise şöyle ifade etmektedir: “Derdiler işte o zaman bak evlendiğin zaman sabah erken kalkçan, bulaşıklar yıkacak, süpürülecek, toplanacak, kocanı kalkçan geçircen, sofrayı hazırlaycan, e biz onu koymuşuk o zamanlar kafaya kendimiz kalkıyoduk”. Ancak şimdiki kuşakta böyle bir yaklaşımın olmadığını, bazen onlara ne yapmaları gerektiğini söylemek gerektiğini ifade ederken de küçük yaşta evlilik yaptıklarından kendi gelininden çok fazla bir şey beklemediğini, onunla arkadaş gibi olmaya çalıştığını söylemiştir. Katılımcı 11 ise kendisinin kayınvalidesi ile olan iletişiminin çok iyi olmadığını, günde üç kez kendisine koltukları sildirdiğini belirtmiştir. Anlatıların genelinde kayınvalide ve gelinler arası iletişim erken yaşta evliliklerden kaynaklı olarak daha çok anne-kız ilişkisine benzese de Katılımcı 11’nin de belirttiği gibi bazen zorlu bir süreç olarak da tezahür etmektedir. Katılımcı 11 kayınvalidesi ile olan iletişimsizliklerinde kendisini ezdirmemesinin payı olduğunu ifade ederek kendi ayakları üzerinde durma çabasını görünür kılmak adına “çünkü boyun eğsem bütün gün iş yaptıracak” demiştir. Ev işlerine ilişkin olarak Katılımcı 23, ev işlerini gelininin yaptığını dile getirmiştir. Kendisinin evde olduğu sırada dinlendiğini “poşetlerim bamyalarımı, dinlenirim” diye dile getirmiştir. Ev işlerinin kadınlar arasında paylaşıldığı anlaşılmaktadır. Dışarda çalışan kayınvalide ise evde çalışan gelindir ama oğul ya da damat değildir. Kocasıyla dışarda çalışan Katılımcı 23, eve gelince dinlenirken gelini ev işlerini yapmaktadır. Katılımcı 24 de fiziksel olarak rahatsızlığından dolayı ev işi yapmadığını ve “[...] gelin aldım bana, gelin

ev içinde ev işinde aldım, ben bi iş yapamayım ki ben iş yapmıyom, gelin yapıyo” demiştir. Ev işlerinin gerekli durumlarda gelinler tarafından yapılması beklenen, olağan karşılanan bir durumdur. Benzer bir yaklaşım Katılımcı 40’ın söyleminde de mevcuttur. Henüz büyük temizliği yapmadıklarını, boya badana yapılacağını, gelinlerinin ve kızlarının torunlarla beraber temizliği yapacaklarını söylemiştir. Ancak damatlar ve oğullarının bu işten pek anlamadığını da ifade etmiştir. Katılımcı 53 de sezonluk çalışmak için bazen üç kuşak olarak gittikleri bölgelerde tarlada yaptıkları işten sonra onlara verilen evlere gelip evde de çalışmaya devam ettiklerini dile getirmiştir. Gelinler zeytinleri eliyorsa kendisinin çayı, yemeği hazırladığını, hep beraber bulaşıklara giriştiklerini söylemiştir. “Gelin yıkıyo, ben yıkıyom, kaynanam yıkıyo” söyleminden anlaşıldığı üzere, üç kuşak bulaşık yıkarlarken erkekler akşamları çay içip dinlenmekte ya da kahveye gidip sosyalleşmektedir. Severe evlendiğini hatta ailesinin çok kalabalık bir aile olduklarından eşi ile evlenmesine pek sıcak bakmadıklarını belirten Katılımcı 53 ise, “4 çocuklu yere geldim ben, gelin oldum” demiştir. Burada 4 çocuk ile kastedilen 4 erkek çocuğudur. O dönemin şartlarında, suların olmaması, elde yıkanan çamaşırlar ve evdeki 10 kişinin işinin kendisi tarafından yapılması sebebiyle gelin olarak çok zahmet çektiğini belirtmiştir. Şimdi yaşadığı psikolojik sorunları da hem kendi gelinlik sürecine hem de kendisinin gelin aldıktan sonra yaşadığı süreçlere bağlayarak “ondan sonra işte kaynanamla anlaşımadık, ayrıldık, gelin aldım, onunla da anlaşıyom, şimdi çok iş yaptık, çok evham yaptık, geçimsizlik oldu, huzursuzluk oldu, şimdi psikiyatrik hastası oldum” demiştir.

Bazı katılımcılar ev işlerine eşlerinin de dahil olduğunu ifade etmiştir. Görüşmelerin genelinden hareketle ev işlerine dahil olmanın bir katkı, bir yardım olarak adlandırılabilceği, birincil sorumlulukların kadınlarda olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcı 16 eşinin ev işleri konusunda kendini zorlamadığını söylerken aslında bir bakıma zorlamaya hakkı olan tarafın yine eş olduğu çağrışımını içeren bir açıklama sunmaktadır. Katılımcı 18 de ev işlerinin hepsini kendinin yapmadığını, eşinin de yardımcı olduğunu belirtmiştir. Eşinin yemek yapmadığını ancak büyük temizliklerde kendine yardımcı olduğunu da belirtmiştir. Katılımcı 19 da çocuklarının bakımında ve ev işlerinde eşinin izin günlerinde kendisine yardımcı olduğunu söylemiştir. Katılımcı 39, ev işlerinde artık erkeklerin yardım etmeye başladığını belirten “[ş]imdi bizim çocuklar da başladılar eşine yardım etmeye” cümlesini kurmuştur. Bunu görüşü destekler nitelikte Kaynak kişi 3 emekli olduğunu ve her gün eşine yemek hazırladığını, evin tüm işlerini kendisinin yaptığını dile getirmiştir. Görüşmelerden elde edilen verilerin hemen hemen hepsinde ev işleri birincil olarak kadınların görevi olarak aktarılmıştır ancak yardım eden eşlerin olduğu örneklerden bahsedilebilmektedir. Bu bağlamda Kaynak kişi 3’ün açıklaması yaygın bir pratiği ortaya koymamaktadır. Katılımcı 41 ise, eşinin arkadaşlarından

ev içi yardım konusunda “bi tık daha iyi” olduğunu dile getirmiştir. Eşinden boşanan ancak evli olduğu sürece ilişkin ev içi sorumluluklarına değinen Katılımcı 42, çalışan insanın kendini ayarladığını, gecedan evini topladığını, o dönemde eşinin çöp atmak, bazen bir şeyler pişirmek ya da sofraya yardım etmek gibi ikincil işler yaparak kendisine yardım ettiğini belirtmiştir. Kaynak kişi 3’ün kızı olan Katılımcı 43, çoğunlukla ev işlerini kendisinin yaptığını, eşinin bulaşık yıkama, yemek yapma gibi işlerle kendisine yardımcı olduğunu belirtmiş ve babasının annesine desteğı gibi eşinin de kendisine çok destek olduğunu ifade etmiştir. Eşinin aşçı olduğunu, çoğunlukla çocuklardan yetiştiremediğı için yemeğı eşinin yaptığını söylerken temizlik sorusuna ise “ben yaparım canım” yanıtını vererek temizliğı doğallaştırılmış bir emek türü olarak nitelendirdiğini ortaya koymaktadır. Eşinin kendisine ev içi konularda hiç sıkıntı çıkarmadığını, ikiz çocuklarla ne halde olduğunu gördüğünü ve “iki yumurta kırsam bile yiyo adam” diyerek eşinin bu konudaki yaklaşımını fedakârlık olarak anlamlandırmaktadır. Katılımcı 45 dışarda 4 yıl okuyan oğlunun ev işlerine daha yatkın olduğunu ancak diğar oğlu ve kocasının pek ev işi yapmadıklarını söylemiştir. Katılımcı 59 zamanında temizlik işlerinde çok yoğun çalıştığı dönemde oğullarının kendisine yardım ettiğini, bir çocuğunun tabakları taşıdığını birinin sofrayı kurduğunu ve evi süpürdüklerini söylemiştir. Ancak eşinin kendisine hasta olduğunda yardımcı olduğunu normalde kendisinin de eşine pek iş yaptırmadığını çünkü eşinin “gidip geldiğı bir işi” olduğunu söylemiştir. Yeni nesilde daha çok “yardım eden” gençlerin olduğunu sözlerine eklerken eşinin ortalığı batıracağından korktuğı için pek de iş yapmasına müsaade etmediğini belirtmiştir. Şimdi gençlerin iyi geçindiğini, birbirlerine destek olduğunu söyleyerek “[...] biz istiyoruz ki bizden aşağılarına da yardım edelim, onlar da olsun, onlar da okusun, onlar da ileri görüşlü olsun, kalkınsın ama ol-mu-yo. Olmuyo” demiştir. Katılımcı 60 eşinin ev işlerine yardımcı olduğunu “o yönden hakkını yiyemem eşimin oluyo, yani bu yapılcak diyosam yardım ediyoy” diyerek özetlemiştir. Ancak tüm bu anlatılardan hareketle, ev işlerine yardım etmek “ekstra” bir durum olarak anlamlandırılmakta, ev işleri yapılırken yine işin düşünsel tanziminin kadınlarda olduğu anlaşılmaktadır.

5.2.1. Bakım Emeğı: “32 yaşında babaanne olursan öyle olur”

Çamaşır, bulaşık, ütü, yemek gibi ev işleri kapsamında değerdendirilecek ücretsiz emeğın, bir diğar ayağı da büyük çoğunlukla kadınlar tarafından üstlenilen bakım emeğidir. Bakım emeğı yalnızca çocukların yetiştirip büyütölmesini kapsamaz bunun yanında evdeki yaşlıların bakımı ya da diğar canlıların bakımını da içermektedir. Diğar ücretsiz emek biçimlerinde olduğu gibi bakım emeğinin de evdeki diğar kadınlarla ya da kız çocukları ile paylaşıldığı örnekler söz konusudur. Bakım emeğini yetişkinlerin bilinçli tercihiyle kendilerine bakmadığı durumlarda harcanan fiziksel ve duygusal emekten ayırmanın önemine vurgu yapan

Acar Savran, kendine bakamayacak durumda olanlara bakmanın ataerkil sistem ortadan kalksa bile sorun olmaya devam edebileceğini hatırlatmaktadır (2020: 14). Bu bağlamda Erhalim Gümüş bakım veren olarak Çingene/Roman kadınların konumlandırılmasının toplumsal cinsiyetli yapısına dikkati çekerek kendi görüşme verilerinden hareketle annelik, eşlik rollerinin yanı sıra Çingene/Roman kadınların bakım veren olarak ev içinde konumlandırılmalarına da dikkati çekmektedir. Söz konusu bakım süreçleri yaşlıların bakımını da içermektedir. Aile içerisindeki dinamikler ve bu doğrultuda kurulan ilişkiler, gerektiğinde evin büyüklerine (kayınvalide ve kayınpeder gibi) bakım verilmesinin doğal bir süreç olarak kodlanmasına neden olmaktadır (2021: 84).

Evlenip ayrı evde yaşayamaya başlayan ancak çocuklarının bakımında kız kardeşinden yardım aldığını ve annesinin de ne zaman çağırırsa yanlarında olduğunu anlatan Katılımcı 43, babasının, kaçarak evlendiğinden dolayı kızgın olduğunu ve evlerine pek gelmediğini belirtmiştir. Eşinin başka bir kadınla kaçıp gittiğini söyleyen Katılımcı 3, 7 yıldır hem çocuklarına hem de kendisine annesinin baktığını, maddi destek sağladığını söylemiştir. Kadınların yalnızca kendi çocuklarını yetiştirmesi onlardan beklenen bir durum değildir; bu durumun yanında torunlarına baktıklarına ilişkin azımsanmayacak sayıda anlatı mevcuttur. 64 yaşındaki Katılımcı 4 de yıllarca torunlarına baktığını ve hala da bakmaya devam ettiğini söylemiştir. Bakım sürecinde herhangi bir ücret alıp almadığı sorulan Katılımcı 4, bu soruyu son derece şaşkınlıkla karşılamış ve “[ç]ocuklardan mı ne alayım ben çocuklardan, süle bana. Çocuğum yani, kızım, çocuğum” demiştir. Katılımcı 4’ün bu söyleminden bakım emeğinin doğallaştırıldığı anlaşılmaktadır. Aile bağları ve annelik özelinde, bakım emeği sorgulanmadan kabul edilmektedir. Kendisinin çocuklarına nasıl baktığını sorduğumda da “aa yarım yaka yarım paça te işte, işe giderdim annem vardı annem bakardı kızanlara [...]” demiştir. Görüşme sırasında Katılımcı 9’un torunu sürekli babaannesinin yanına gelip ondan bir şeyler istemiştir. Yine Katılımcı 9’un işten ayrıldıktan sonra “emeklilik” hayali olarak torun bakma arzusu vardır. Torunun görüşme sırasında sürekli para istemesi ve bu parayı da annesi yerine babaannesinden istemesi para ve otorite ilişkisini akla getirmektedir. Annesi ortamda olsa da anneden değil de babaanneden para istemektedir. Babaanne bu durumu gelininin çalışmaması ile açıklamıştır. Akgül’e göre Çingene/Roman kadınların kurdukları otorite ile yaş arasında doğru bir orantı vardır zira yaş aldıkça aile içerisinde gelirin yönlendirilmesi dahil birçok konuda daha çok söz sahibi olmaktadır (2021:199).

Gelinin de kurslara katıldığını dile getiren Katılımcı 9, çocuklardan dolayı tekstilde çalışmaya gidemediğini söylemiştir. Tekstile yönelik derslerin verildiğini, daimî çalıştırmak için işçi olarak makineci aldıklarını da sözlerine eklemiştir. Gelinin annelik deneyimi düzenli bir

işte çalışmasına engel olurken, kayınvalidenin kendisi de teknolojik bilgilerin uzağında olduğundan yıllardır sigortasız, güvencesiz çalışmaktadır. Kayınvalide olan katılımcıların çoğunluğunun yaşı oldukça gençtir. Anlatılarında, eşleri, çocukları ve gelinleri önemli bir yer tutmakta ve genel manada geline olumlu anlamlar yüklenmektedir. Gelin geldiği evin kızı olarak algılanmaktadır. Kızlarının evlendiğini öğrendiğimiz Katılımcı 12, şimdi ne yapmakta oldukları sorulduğunda kızlarına ilişkin olarak “kızlar şu anda çocuklarıyla” demiştir. Kızlarının çocuklarına genelde kayınvalidesinin baktığını ancak kendisinin de şehirde bulundukça destek olduğunu dile getirmiştir.

Bakım emeği kadınların gündelik hayat dinamiklerinde son derece önemli bir yer tutmakta, bu emek bazen aile büyükleri tarafından da desteklenmektedir. Kızlar evlendikten sonra daha çok eşlerinin aileleri ile bir yakınlık kurmaktadır. Bu bağlamda kayınvalidelik yeni bir annelik, gelinlik de yeni bir kız evlatlık algısı yaratmaktadır. Katılımcı 11 kızının kayınvalidesi olmadığı için onun çocuklarına da eşi askerdeyken kendisinin baktığını hem dışarda çalıştığını hem de torunlara baktığını söylemiştir. Bu süreçte kızını yanına aldığını belirterek o dönemdeki çifte mesaisini şöyle anlamlandırmaktadır: “Ben peynirde çalıştım hem ben torun bakardım sabaha kadar, gündüz peynir, sabaha kadar torun”. Katılımcı 11 çocuklarına ve torunlarına bakmanın yanı sıra 7 yıl yatalak olan annesine baktığını, psikolojik sorunlar yaşayan ve eşinden ayrılan kız kardeşine baktığını, eşinin bu duruma karşı çıktığını ancak kendisinin “[a]na yok baba yok. Biz ablayız mecburuz” dediğini ifade etmiştir. Bakım emeğiyle ilintili olarak kız çocuklarının ahlalılık deneyimi ile erkenden anneliğe atfedilen rolleri benimsemesi, erken yaşta yaşının üstünde yükler almak durumunda kalmalarını da beraberinde getirmektedir. İlerideki davranış pratiklerinde de bu durum etkili olmaktadır. Yaman, Marx’ın kendi söylemlerine referansla, kadın işçi ile erkek işçiye aynı nitelendirmediğinin ve kadının hane içi sorumlulukları ile tasvir edildiğinin altını çizmektedir. Bu bağlamda toplumsal yeniden üretim emeği kadınlarla beraber anılmaktadır. 19. yüzyıl sanayi toplumunda kadının ücretli işe girmesi ona görece bir özgürlük sağlamış olsa da onun iş yükünü de aynı oranda arttırmıştır. Yapılması gerekenlerle birlikte kadının iş yükü geceli gündüzlü bir hal almıştır (2022: 220-221). Katılımcı 11’in peynir fabrikasında çalıştıktan sonra evde de devam eden yükleri, Yaman’ın da değindiği “çifte vardiyanın” (2022:221) günümüzdeki tezahürlerini ortaya koymaktadır.

Erken yaşta evliliklerin de bir sonucu olarak evdeki ebeveynlerin yükü artmaktadır. Bu bağlamda Katılımcı 12, çocuğunun yanında gelinine de baktığını ima ederek sabah erkenden kalktığını, gelinin kalkmasını beklediğini, kahvaltıyı hazırladığını ifade etmiştir. Katılımcı 12 ilerde gelini çalışırsa destek olacağını “karı koca çabalasınlar, bir şeyler yapsınlar, ben çoluk,

çocuk bakarım onların” diyerek torunların bakılmasının sıradan bir durum olarak algılandığını ortaya koymaktadır. Çocuklara bakmak, evlendirmede de bakmaya devam etmek ve sonrasında da torunları büyütmek doğal kabul edilendir. Katılımcı 20 de 10 yıl oğlunun çocuklarına baktığını, sürecin hiç de kolay olmadığını ve bu yıl da bakacağını zira oğlu ve gelininin çalışmak için başka bir ülkeye gideceklerini söylemiştir. Katılımcı 22 eşinin erken geldiği zamanlarda eskiden yemekleri yaptığını söylemiştir ancak çocukların bakımının tabii ki onda olduğunu da belirtmiştir. Katılımcı 22 torunlara baktığını ancak sadece oğlununkilere baktığını, kızlarının hepsinin başka yerde olduğunu söylemiştir. Bu bağlamda torun bakmak genelde kayınvalidenin sorumluluğu olmak durumundadır. Zira evlenen çocukları ile aynı evde yaşamaktadırlar. 32 yaşında babaanne olduğunu söyleyen Katılımcı 25, ikinci eşinin ilk evliliğinden olan torunlara baktığını ve bu süreçte zaman zaman zorlandığını “32 yaşında babaanne olursan öyle olur” diyerek ifade etmiştir. Kendi çocuklarının dışında bir de ücretli emek olarak çocuk bakımı yapan Katılımcı 31, baktığı bebeği de çocuğu gibi benimsediğini ifade etmiştir. Kendisi çalışırken kayınvalidesinin de çocuklarına göz kulak olması onun çalışmasını mümkün kılmıştır. Katılımcı 31 bakım emeğine ilişkin olarak içerden bir yaklaşımla bir eleştiri de ortaya koymaktadır: “[...] hayatımız öyle geçti. Torun bakmakla, kızlara yardımcı oluyoz işte” demiştir. Katılımcı 37 de çalıştığı süreçte araları 1 yaş olan çocuklarına hem çalışıp hem nasıl baktığını ve bakım emeğini annesiyle paylaştığını ifade etmektedir. Sabah kalkıp çocuklarını doyurduktan sonra bebek arabasıyla annesine getirdiğini söylemiştir. Kendisi akşam işten gelinceye kadar çocuklara annesinin baktığı anlaşılmaktadır. Sabah çocukları alıp evine gittiğini, çocuklarını tekrar kahvaltı yaptırıp, yıkayıp, hazırlayıp yeniden annesine getirdiğini söylemiştir. Çalıştığı bir buçuk yıl boyunca sürecin böyle ilerlediğini de sözlerine eklemiştir. Katılımcının sürece ilişkin tekrar içeren ifadeleri, anneliğin bir rutin içerisinde ve sürekli olarak devam eden bir süreç olarak bir biçimde aslında yabancılaşmayı da barındırdığını ortaya koymaktadır. Temizlik işinde çalışırken de çocuklarını doyurup, mamasını, bezini hazırlayıp yine annesine götürdüğünü söylemiştir ve işi saat kaçta biterse o zaman çocuklarını aldığını sözlerine eklemiştir. Buradan da anlaşılabileceği üzere ne kendisinin ne de annesinin yaptığı işin bir zaman sınırlaması vardır. Çalışmak istediğini ancak çocukları küçük olduğu için, kayınvalidesi ve annesi de çalıştığı için ücretli işte çalışamayan Katılımcı 43, durumun hep böyle devam etmeyeceğini, annesinin emekli olduğunda çocuklarına bakacağını ümit ettiğini söylemiştir. Bu ve birçok örnek durumda olduğu gibi anneler ve bilhassa kayınvalideler çocukların bakımından sorumlu bireyler olarak kabul edilmektedir. Katılımcı 49, köylerinden hemen herkesin mevsimlik çalışmak üzere başka bölgelere gittiklerini yalnız kendilerinin gidemediğini zira iki tane bakıma muhtaç çocuğunun

olduğunu söylemiştir kızının çocuklarına bakarken, kızının da diğer kardeşlerine baktığını, dolayısıyla nöbetleşe çalışabildiklerini belirtmiştir. Bir gün kendisi işe giderken kızı bakım sorumluluklarını üstlenmekte, ertesi gün ise kendisi sorumluluğu alırken kızı çalışmaktadır. Mevsimlik çalışmak için gittikleri süreçte küçük çocukları havalar güzel olursa yanlarına aldıklarını diğer durumlarda babaanne olarak torunları ile beraber kaldığını söyleyen Katılımcı 53, kızının dışarda olduğunu için o süreçte çocuklarına bakamadığını ifade etmiştir. Kadınlar için çocuklu olup çalışmaya devam etmek Çelik ve Yüce Tar'ın da ortaya koyduğu şekliyle, geniş aile ile yaşamayı da beraberinde getirmektedir ve çocukların aile büyükleri (bu çalışmanın saha bulgularından hareketle büyük çoğunlukla babaanneler. Çünkü evlenince erkeğin ailesinin evine yerleşilmektedir) tarafından bakılması ileride torunlarına bakan yetişkinlerin bakımını da bu sürece dahil etmektedir. Kayıt dışı ve güvencesiz çalışmak yaşamsal anlamdaki beklentileri de belirlemektedir zira emekli olamama durumu çocuklar ve torunlar üzerinden bir yaşlılık süreci tahayyülü gerektirmektedir (2016: 76-77).

Genel bir soru olarak evde en çok neye emek harcıyorsunuz minvalinde bir soru sorulduğunda “çocuklara” yanıtını veren Katılımcı 3, yaşları 11, 23, 27 olan çocukları ile ilgili bir tanesi dışında diğerleri yetişkin olsa da hala çocuk olduklarını söylemiş ve genel olumsuzluk hissinden ve ruh halinden sıyrılarak “[y]ani ben bile şimdi annemin çocuğu olduğum için annem de benimle uğraşmayı, 50 yaşındayım annem yemek yapıyo, bana getiriyo. Şimdi ben kursa geliyom ya, annem yemeğe hazırlıyo, gel yemeğe al diyo” demiştir. Annesi ile kurduğu özdeşim ve tekrar çocuk olma hali ve fikri katılımcıda olumlu duyguları çağrıştırmış olmalı ki ilk görüştüğümüzde son derece mutsuz bir ruh halinde olan katılımcı kendi çocuk olma durumundan neşe ile bahsetmiştir. Tekstilde çalışırken çocuklarına bakmak için içten çıkmaya mecbur kaldığını belirten Katılımcı 3, eşiyle ayrı olduğundan beri çocuklarına kendisinin baktığını her şeyiyle kendisinin ilgilendiğini ifade etmiştir.

Katılımcı 8, bakım emeğinin kadınların kamusal alanda çalışmasını geciktirdiğini ya da engellediğini “ben çok istedim ama çocuklar küçüktüler de eşimin ihtiyacı vardı” diyerek net bir biçimde ortaya koymaktadır. Katılımcı 8 hem çocuklara bakmış hem de eşinin yanında çalışmıştır. Benzer bir noktadan, Katılımcı 10 da dikiş bildiğini ve makine kullanabildiğini ancak çocuklardan dolayı çalışamadığını, arkadaşlarının da kendisi gibi pek fazla ücretli emek gücüne katılamadığını çünkü hepsinin bebekleri olduğunu belirtmiştir. Çocuğu küçük olduğu için işine ara veren Katılımcı 19, KPSS'ye hazırlandığını ancak çocuklara baktığı için organize ve planlı çalışamadığını belirtmiştir. Daha düzenli bir çalışma ortamı için biraz büyümelerini beklemek gerektiğini sözlerine eklemiştir. Yemek yapmak zaman zaman erkekler tarafından yerine getirilse de çocuk bakımının anne tarafından yerine getirildiği durumlar pek fazla

sorgulanmamaktadır. Hatta bu konuya ilişkin olarak Katılımcı 22, “[...]o nerde bakıcak çocuk mu bakıcak” diyerek durumu saçma bulduğunu ifade etmiştir. 30 yaşındaki Katılımcı 26 da bazen çocuklarına bakarken çok zorlandığını “çığlık atıyom içerde onların yüzünden” diyerek ifade etmiştir. Katılımcı 26’nın eşi sürekli olarak dışarda ve yoğun çalışmaktadır, bu bağlamda ev içi sorumlulukların yanında çocuklara bakmak da Katılımcı 26’nın doğal sorumluluğu gibi kodlanmıştır. Tüm ev içi sorunlarla ve çocukların tüm ihtiyaçları ile ilgilenen Katılımcı 26’nın bu anlamdaki yalnızlığına kendi ifadesiyle “attığı çığlıklar” eşlik etmektedir. Çocukları olmadan önce tekstilde çalışan Katılımcı 27, artık ücretli çalışmadığını ifade etmiş ancak evdeki hayvanlara baktığını, hayvan bakımının da zor olduğunu, beslemek, sulamak gibi rutinlerinin olduğunu belirtmiştir. Katılımcı 27 burada harcadığı emeğin karşılığında bir ücret talep etmemektedir zira Delphy’nin de dediği gibi, aile içerisindeki tarımsal emeğin ürününü mübadele eden kadın değil erkektir (2020: 103). Katılımcı 29 evde 4 tane erkeğin olduğunu hepsinin bakımıyla kendisinin ilgilendiğini ve %50 raporlu olarak tabir ettiği oğluna bakmanın ekstra bir ilgi gerektiğini de belirtmektedir. Katılımcı 34, hasır ördükleri dönemde, bir yandan çocuğuna baktığını bir yandan da işini yaptığını belirtirken, kayınvalidesinden pek bir destek görmediğini söylemiş, eşinin yardımcı olduğunu ifade etmiştir. 5 yaşındaki çocuğunun daha küçük olan kardeşine baktığını belirtmiştir. Katılımcı 34, bir yandan hasırları hazırladığını, içeri girip çocuklarını doyurduğunu sonra gelip bir daha saç açtığını anlatarak aslında bakım emeğinin yanında çoklu, yorucu iş temposunu da ortaya koymaktadır. Evde yapılabilen ve genellikle kadınların yaptığı hasırdan kilim hazırlama, Ceyhan’ın çalışmasındaki kadınların evde gerçekleştirdikleri el süpürgesi yapımına benzemektedir. El süpürgesi yapan kadınların aynı zamanda ev temizliklerine gidiyor olması çoklu işlerin aynı dönemlerde yapıldığını (2003: 82) ve kadınların iş tanımlarının belirsiz olduğunu da ortaya koymaktadır. Bu tarz işler bir de evde yapılabildiğinden ev içi emek de katlanmaktadır.

3 çocuğu olan Katılımcı 36, “kızken” diye ifade ettiği evlenmeden önceki yaşamının daha rahat olduğunu zira çocukların bakımına ve ev işine ilişkin sorumluluğunun olmadığını ifade etmiştir. Evlilik öncesinde her şeyi annesinin düşündüğünü ifade ederek şimdi tüm detayları kendisinin planlaması gerektiğini belirtmektedir. Bu bağlamda Katılımcı 36, çocuk bakımının ve o sürece ilişkin tüm kaygı ve sorumlulukların annelikle ilgili olduğunun altını çizmiş olmaktadır. Kendi çocukluğuna ilişkin, çok bir şey düşünmek zorunda olmadığı bir dönem olarak tanımladığı dönemde de sorumluluklar kendi anlatısından hareketle baba ile ilişki değil de anne ile ilişkili olarak hatırlanmaktadır. Katılımcı 37, çok hareketli olarak ifade ettiği çocuğunu bırakamadığı için çalışmadığını söylemiştir. Bakım sorumluluğunu başkasının üstlendiği durumlarda kadınların zihinsel sorumlulukları ve bakıma ilişkin kaygıları

sürmektedir. Sürekli çocuklarına baktığı için hiç dışarıda çalışmaya fırsatı olmadığını belirten Katılımcı 38, evlerinin tavanındaki halkayı göstererek bebeklerini oraya bağladığı iplerle salladığını belirtmektedir. Tavana asılı halkalar, 63 yaşındaki Katılımcı 38'in bakım sorumlulukları ile geçen ömrünün cisimleşmesidir. Katılımcı 38 “[...] [d]eli gibi yıkayım da yemek yapayım. Bitsin, uyur ya bebe uyutturuyusun ya nası büle güneş başına geliyi artık, o çekemezsin gölgeye ama bitireyim da kalkmadan bebek yemek yapayım [...]” şeklindeki anlatımıyla bakım emeğini ev içi emeğe ilişkin diğer süreçlerle ilişkilendirerek net bir tablo ortaya koymaktadır. Belirli bir mesaisi olmayan ve anneliğe içkin düşünülen bakım emeği denilince akla yalnızca bebeğin fiziksel anlamda bakımı gelmemektedir zira sürecin öncesi ve sonra da bu yoğun temponun bir parçasıdır.

5.2.2. Bir “Mücadele” ve “Fedakârlık” Zemini Olarak Annelik: “Çocuklarım için ayakta durdum”

Anneliği bir mücadelenin tezahürü olarak anlamlandıran ya da anneliği bir biçimde kutsayan, fedakâr olmak ile eş değer gören anlatılar da annelik ve bakım emeği arasındaki ilişkinin kurulmasında, anneliğe ilişkin emeğin yoğunluğunda önemli konumlandırmalardır. Annelik kültürel, toplumsal ve siyasal birçok tanımlamanın ve anlamlandırmanın zemini haline gelerek kadınların gündelik hayat pratiklerinden tutun da toplumsal yaşama katılımın çok yönlü süreçleri üzerinde etkilidir. Anneliğe ilişkin yapılan tanımlamalar ve beklentiler anneliğin kadınlığı tanımlayan bir özellik olarak konumlandırılmasına sebep olmaktadır. Anneliği kutsayan, idealleştiren ya da hâkim kalıplarla ilişkili konumlandıran birçok söylem annelik üzerinden şekillen bir kadınlık hali oluşturmaktadır. Bu bağlamda anneliğe odaklanmak toplumsal cinsiyet yaklaşımları ve feminist tartışmalar açısından bilhassa önemlidir (Timurturk, 2019: 75). Buradan hareketle bu bölümde kadınların annelik üzerinden ortaya koydukları kendilik algılarına ve anlamlandırmalarına odaklanılmaktadır.

Eşini kaybeden ve tek başına mücadele ettiğini ifade eden Katılımcı 1, 4 çocuğuyla kaldığını ve kimseye muhtaç olmadan hayatını sürdürmeye çalıştığını ifade etmiştir. Mücadele olarak adlandırdığı sürecine ilişkin anlatısında çocukları ile cümleye başlaması anneliği ve mücadelesi arasındaki ilişkiyi görünür kılmak anlamında önemli bir anlamlandırmadır. Tuvalet temizliği yapan Katılımcı 1, başkasının pisliğini temizlemenin zor olduğunu ancak yapmak zorunda olduğunu dile getirirken 4 tane çocuğu için ayakta durmak zorunda olduğundan bahsetmektedir. Eşinin kendisini terk ettiğini söyleyen Katılımcı 3 ise, psikolojik destek aldığını ve çocukları için ayakta durmak zorunda olduğunu, doktorunun da kendisine bu konuda telkinde bulunduğunu ifade etmiştir. Katılımcı 4 de 29 yaşında “kaldım dul karı” diyerek anlamlandırdığı eşini kaybetme sürecinden sonra çocuklarını büyütebildiğini söylemiş ve

çocuklarını çok sevdiğini ifade ederken “hiç evlenmedim zaten” demiştir. Çocuklarına kendini adadığı anlaşılan Katılımcı 4, defaten evlenmeme sebebi olarak çocuklarını çok sevmesini gerekçe göstermiş ve “baş göz yaptım onları” dediği bir mücadele sürecine değinmiştir. Katılımcı 7 de kızını dershaneye göndermek için ekstra çalıştığını ifade ederken “kızım için çalışıcam, neden? bizim gibi olmasın diye” diyerek ifade ettiği, çocuğunun eğitimi için vereceği ve vermekte olduğu mücadeleye vurgu yapmaktadır. Daha önce İŞKUR’a bağlı olarak girdiği düzenli işlerin gelir bakımından bir düzeni içermesinden dolayı bu tarz işlerde çalışmanın hem kendisi için hem de çocuklarının geleceği için iyi olduğunu zira kızının eğitim masraflarını karşılayabildiğini, eşinin sattığı limonlarla bu işin pek de mümkün olmadığını belirtmiştir. Kızının okuyarak bir işe girebilmesi için mücadele eden katılımcı 7, “[e]vet kendi ayakları üstünde durur. Onun çocukları ondan gelen nesiller de onun gibi olmasın, yani gayemiz bu” diyerek mücadele hedefini ortaya koymaktadır. Eşi ile bir dönem problemler yaşadığını ve çocuklarının da bu süreçte hep onun yanında yer aldıklarını ve sırf onlar için bu sürece katlanmak zorunda olmadığını kendisine bizatihi çocuklarının söylediğini belirten Katılımcı 7, özellikle kızına okuması konusunda telkinde bulunurken kendi sürecini örnek gösterdiğini ve okumazsa onun da benzer problemlerle karşılaşabileceğini ve kendi ayakları üzerinde durmazsa sonunun kendisi gibi olabileceğini hatırlattığını ifade etmiştir. Bu bağlamda bir açıdan Katılımcı 7’nin anneliği ve kız çocuğu ile kurduğu ilişkisellik, bir yandan çocuğunu eğitim konusunda doğru yönlendirme bağlamında bir mücadeleyi içerirken bir yandan da çocuğu üzerinden yeniden inşa ettiği bir kendilik iması da barındırmaktadır.

Katılımcı 9 kendisinin birçok işe koşarak kendi parasını yıllardır kazanıyor olmasının kızına örnek olduğunu, kızının da kendisi gibi kendi parasını kazanmak istediğini ancak bunu daha düzenli işlerde çalışarak yapmak için kurslara gittiğini ve kendisinin de kızını bu konuda desteklediğini söylemiştir. Kızını da zaman zaman yanında işe götürdüğünü ve kazandıkları parayı bölüştüklerini ve böylece kızına kendi parasını kazanmayı öğretmeye çalıştığını söylemiştir. Hem kızının çeyizi hem de oğlunun ileride ev alması için çalışarak ve birikim yaparak yürüttüğü süreci Katılımcı 9 bir mücadele olarak tanımlamaktadır. Katılımcı 11 de mücadelesini yalnızca çocukları ile sınırlandırmamakta aynı zamanda kız kardeşinin iyi olması için de mücadele ettiğini ve ona da “ana olduğunu” söylemektedir. Kendine kredi çekerek ev aldığını, hapiste olan çocuğuna avukat tuttuğunu, yıllarca hastalık çektiğini ama çocukları için yaşadığını belirtmiştir. Eşinden bir dönem ayrılmaya karar verdiğini ve eşine bu durumu açıklarken kendi başına çocuklarına bakabileceğini söylediğinin de altını çizmiştir. İkinci evliliğini yapan Katılımcı 14 ise üç çocuğunun ilk evliliğinden olmak üzere toplamda dört

çocuğu olduğunu belirterek, çocukları için çalışmaya devam ettiğini ve kızı evlenirken de “annelik görevi” olarak nitelendirdiği şeyleri tümünü yapmak zorunda olduğunu belirtmiştir.

Katılımcı 37 ise kızının erken yaşta evlenmemesi için verdiği mücadeleyi detaylı bir biçimde anlatmış, babalarına kıyasla kendisinin her konuda daha ön planda olduğunu belirtmiştir. 14 yaşında evlenmek için kaçan kızını kaç kez gidip aldığını, şikâyetle bulunduğunu, adliyenin önünde bekleyip savcıyla konuştuğunu, kızını evlendirmemek için “mücadelemi verdim” diyerek bahsettiği sürecini detaylandırmış ancak kızının yine en sonunda evlendiğini söylemiştir. Bir çocuğunu kaybeden Katılımcı 57, bu süreci çok zor atlattığını ve ölümü düşündüğünü söylemiş ancak “çocuklarım için ayakta durdum” demiştir. Eşinin kadrolu işe girdikten sonra maaşı yükseldiği için kendisine çalışma dediği Katılımcı 59 ise, çocukları okuduğu için çalışmaya devam etmek zorunda olduğunu ifade ederken “çocuklarım var, hayatını, geleceğini ve evlendirecek olan karılarına benim gibi olmasını istemedim, iyi bir evlat yetiştirmek, iyi bir gelecek istedim olsun, ben çocuklarımı okutucam dedim” demiştir ve çocuğunun şu anda üniversite mezunu olduğunun altını çizmiştir. Zamanında kurduğu kendi dükkanını açma hayalinin de bugün çocuğunun desteği ile gerçekleştiğini ise büyük bir gururla anlatmaktadır.

Katılımcı 14 ise, 24 yaşında 3 çocukla eşinden boşanarak annesinin evine, kardeşlerinin yanına döndüğünü, o sürecin onun için çok zor olduğunu ancak kendi başına, kimseden bir şey istemeden çalıştığını, çocuğunu ağlarken bırakarak ya da yanına alarak temizliklere gittiğini, çocuğunu da kendisinin büyüttüğünü belirtmiştir. Ufak ufak tekrar inşa ettiği düzenine ilişkin süreci ise bir mücadele olarak tanımlamaktadır ve çocuklarının bakımı da bu mücadeleye dahildir. Katılımcı 11 ise, doğuştan bir kolunda problem olan çocuğu için verdiği mücadelesini, çocuğunun kalkmayan elini, saçını toplayan bir ele çevirmek için gösterdiği çabayı vurgulamaktadır. Eline bulaşık yıkarken sünger verdiğini söyleyerek “kendi çocuğumun fizik doktoru kendim oldum” demiştir.

Yıllarca hasırcılık yaparken hem çocukları ile ilgilenen hem de ev işi ile ilgilenen Katılımcı 34, bu iş kolunun giderek önemini yitirmesinden sonra bulaşıkçılık yapmaya başlamış bu çabasına gerekçe olarak da yetismekte olan çocukları için çeyiz hazırlamayı göstermiştir. Engelli iki çocuğu olan Katılımcı 49 bütün gün çocukları ile beraber olduğunu, başka herhangi bir yere gidemediğini, buna vaktinin ve imkanının olmadığını söylemiştir. Kendisinin çocukların neredeyse tüm bakım gereklilikleri ile ilgilendiğini, eşinin bazen yemek yedirdiğini söylemiştir. Çocukların altını alma ya da yıkama gibi işleri eşinin yapamayacağını ancak hazırda olan yemeği onlara verebileceğini söylemiştir.

Düzenli gittiği temizliklerin yanında günlük işler çıktığında da işe gittiğini söyleyen Katılımcı 9, gelinini ya da kızını işe yollamadığını zira kendisi gibi onların zorluk çekmesini istemediğini söylemiştir. Oğlunun kazandığı parayı kenara koymasını istediğini söyleyen Katılımcı 9, kendilerinin eşi ile evi idare ettiğini, onlara çocukları için para biriktirmeleri konusunda destek olmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Eşinden ayrı olduğu ve kendi ifadesinden hareketle ruhsal anlamda sorunlar yaşadığı bu süreçte, kendisi için ne yapmayı sevdiğine yönelik soru sorulduğunda Katılımcı 3'ün cevabını kendisi ile ilgili değil de çocukları ile ilgili olarak verdiği görülmektedir. Eşinin kendisi için çok önemli olduğu anlaşılan Katılımcı 3, artık kendisi için değil de çocukları için yaşadığını ifade etmektedir.

Katılımcı 17'nin ailesi ve çocuklarına ilişkin söylemleri her şeye yeten bir annelik ve kadınlık anlayışı barındırmaktadır. Çalışmadığı boş günlerini evli ve bekar kızları ile beraber geçirdiğini ifade eden Katılımcı 17, örneğin tavuk gibi özel bir yemek yediklerinde evli kızlarını da çağırdığını onlar olmadan boğazından geçmediğini, “[...] yedirtirim içirtirim kolasına kahvesine kadar, hadi gidin diyom evinize gidin” diyerek ifade etmektedir. Katılımcı 17'nin ailesine ilişkin anlamlandırmaları annelik süreçlerinden beslenmekte ve fedakârlık yaklaşımını yalnızca çocukları için değil eşi için de genişletmektedir. Yıllardır beraber çalışmalarına rağmen, kocasının emekliği için kurduğu hayali dile getirerek “Allah'ın izniyle kocamı da bi emekli yapsam ondan sonra bütün her şeyim evlatlarımın” demektedir. Bir çocuğuna ev aldıklarını söyleyen Katılımcı 17, diğerleri için de elinden geleni yapacağını, evlerini alamazsa da para yardımı yapmak için eli ayağı tuttuğu sürece çalışacağını söylemiştir. 30 yıldır evli olduğu daha yeni bir “düzeni” olduğunu söyleyen Katılımcı 17, evlendirdiği çocukları için verdiği mücadeleyi ve gösterdiği fedakârlığı şu şekilde ifade etmektedir:

“[...] ben yemedim içmedim, giymedim, onların yeniden yeniye eşyasını düzdüm. Ben 30 senelik evliyim, ne söylüyom yani, ben özenip bi şey alsam bile iyisini alıp saklardım, büyük kızıma, her şeyi, şimdi buna düzdüm, bunun, iki kız biri nişanlandı, iki aylık nişanlı, öbürü nişanlandı, o evlendi iki aylık evli, kınası çıkmadı o evlendi, ikisine de bir kamyon eşya verdim”.

Ancak bu fedakarlıkların ve çabanın bedeli olarak da eşi ile “çöktüklerini” söylemiştir. Katılımcı 20 ise oğlunun liseden sonra okumadığını ancak kendisinin okuması için ona bileziklerini satmayı teklif ettiğini söylemiştir. Bakkal işleten Katılımcı 30'un annesi, Katılımcı 31 de kızına destek olduğunu, kızı uyusun diye sabahları dükkânı açtığını, bir düğün olduğunda kendisinin gitmediğini, kızı genç olduğu için onun gitmesi için dükkâna baktığını ya da kızı evde ev işleri ile ilgilenirken kendisinin dükkânda beklediğini ifade etmiştir.

Mevsimlik çalışmak için geldikleri bölgede çadırda kalan ve görüşme sırasında hep gülümseyen Katılımcı 47'ye, deneyimine ilişkin duyguları sorulduğunda, orada olmaktan her zaman keyif almadığını ancak çocukları olduğu için sevmeye mecbur olduğunu söylemiştir.

Psikolojik anlamda zorluklar yaşadığı bir dönemden geçtiğini defaten dile getiren Katılımcı 53 da şimdi yaşadıkları evleri yapabilmek için çok çabaladığını dile getirirken “[a]man çocuğuma yapayım, aman çocuğuma yapayım derken kendimi bitirdim” diyerek sürecin onu nasıl yıprattığını da ortaya koymaktadır. Benzer biçimde Bektaş Ata’nın çalışmasında da annelik ve fedakârlık arasında bir ilişki kurulduğu görülmektedir. Hatta, Bektaş Ata’ya göre çocuklar anneleri için karşılaşılan zorluklarla ve yoksulluklarla mücadeleyi güçlendirmekte ve verilen emeğin karşılığı olarak somutlaşmaktadır (2021: 60).

Katılımcı 26’nın da evde yapacağı yemekler özellikle çocukları ve eşinin tercihleri dikkate alınarak planlanmaktadır. Çocuklarının makarna sevdiğini ve en çok makarna yaptığını, eşinin yaprak sarması sevdiğini bir de onu yaptığını söylerken kendisinin yemek zevkine ilişkin herhangi bir şey söylememiştir. Katılımcı 27 evde en çok çocuklarının sevdiği yemekler olan patates kızartması gibi yemekler yaptığını, onların sevmediği yemekleri yapmadığını, onlar ne yiyorsa kendisinin de onu pişirdiğini söylemiştir. Katılımcı 37 benzer bir şekilde evde en çok çocuklara yönelik yemek yaptığını, oğlu patates sevdiği için ona patates pişirdiğini, çocuklarının sevmediği bir şeyler olursa ona göre duruma alternatif yemeklerle çözüm bulduğunu belirtmiştir. Katılımcı 3 eline para geçtikçe çocuklarının ihtiyaçlarına harcadığını, onlar bir şey istediğinde aldığını yani kendisine pek harcama yapmadığını ifade etmiştir. En temel, insani ve sıradan uğraşlarda bile eşlerin ve çocukların çıkarları ve zevkleri gözetilmektedir, yalnızca fiziksel ya da ruhsal fedakarlıklar yapılmamakta, tüm bunların yanında keyif alınan şeylerden, beslenmeden de fedakârlık edilmektedir. Kızılkaya’nın Çingene/Roman kadınların kadın olmaya ilişkin anlamlandırmaları üzerine çalışmasında elde ettiği verilerden hareketle kadınların hem kadın hem de Çingene/Roman olma kesişimindeki anlamlandırmalarında annelik tanımlamaları da ön plana çıkmaktadır zira anne ve eş olmak kadın olmanın olağan tezahürleri olarak kodlanmaktadır (2021: 54).

5.3. Ücretli Kadın Emeği: “Bu yaşa el işleri ile geldim”

Görüşmeler ışığında elde edilen verilerden hareketle düzenli, sigortalı veya kadrolu bir işte çalışmak Çingene/Roman kadınlar arasında yaygın bir pratik değildir. Genelde temizlik işlerinde, mevsimlik/sezonluk işlerde çalışan katılımcılar ile karşılaşmış, çok az sayıda katılımcı sigortalı bir işte çalıştığını belirtmiştir. Yalnızca 3 katılımcı üniversite mezunudur. Ücretli emek bağlamında görüşmelerden elde edilen verilerde, Çingene/Roman kadın emeğine ilişkin olarak güvencesiz çalışma, düzensiz çalışma, yedek emek olarak konumlandırılma, mevsimlik işlerde çalışma, tarımda çalışma gibi alt temalar katılımcıların söylemlerinde belirgin bir yer tutmaktadır. Bu gibi ücretli çalışma pratiklerinin yanında, ücretli çalışmanın bireye kattıkları bağlamında çalışmanın kadınları güçlendirici etkilerini, çifte yük olarak

anlamlandırıldığı durumları içeren, güvenceli bir işte çalışma arzusuna, emek bilincine ilişkin söylemlerin ön plana çıktığı katılımcı anlatıları da önemlidir. Eğitimsizlik, yoksulluk sarmalında aynı döngünün sürekli devam etmesi, belirli meslek grupları ile sınırlandırılma, yaşanan bölgeye göre daha çok fiziksel gücün ön plana çıktığı meslekler, mevsimsel ve dönemsel işler yapmak durumunda kalma önemli verilerdir. Aynı döngünün devam etmesi bağlamında ve benzer bir noktadan Akgül'ün de dediği gibi, Çingenelerin/Romanların maruz kaldığı yoksulluk, çetrefilli hayat şartları, haksız muameleler ve buna bağlı süreçler kuşaklarca tekrarlanmaktadır ve kadınların maruz kaldığı çok yönlü dezavantajlılıklar ve buna eklenen yoksulluk, özgüvenlerini, yaşamlarına ilişkin anlamlandırmalarını ve yaşama yön verme kabiliyetlerini olumsuz yönde etkilemektedir (2021: 170).

Amerika Birleşik Devletleri'nde siyahi kadınların durumlarını ele aldığı 2008 yılında yazdığı makalesinde Beal, kapitalizmin insanların insanlığını, özellikle de siyahilerinkini ortadan kaldırmaya çalıştığının altını çizmektedir. Bu amaca uygun olarak da kapitalist sistem, siyahilerin vasıflı işler bulmasının önüne ekstra engeller koymaktadır. Bu bağlamda birçok kadın hem ruhsal hem de fiziksel anlamda ezilmektedir çünkü bazı hanelerde evde çalışan tek kişi kadındır. Beal'a göre birçok insan, kapitalizmin tanımladığı kadınlık ve erkeklik algılarını kabul ederek erkeklerin çalışmıyor olmasını onların tembellikleri ile ilişkilendirmektedir. Bu bağlamda sistem siyahi erkekleri, gerçek manada işi olmayan ya da yetersiz bireyler olarak konumlandırmaktadır (2008: 166-167). Benzer bir önyargı ve konumlandırmanın Çingene/Roman erkekler için var olduğuna ilişkin bir veri de Kaynak kişi 1'in "[...] bizim erkeklerimiz de çalışkandır, öyle düşünüldüğü gibi değildir, işte kadınlar (güler) çalışır erkekler şarap içer şeklinde bi şey yok yani" söyleminden anlaşılmaktadır.

5.3.1. Tarımda Kadın Emeği: “Ellerim paramparça oluyo, yara içinde oluyo ellerim”

Belediyede sigortalı çalıştıktan sonra emekli olan Kaynak kişi 3, tarımda Çingene/Roman emeğinin yoğunluğuna ilişkin sürece dair fikirlerini kuşaksal anlamda ifade etmiştir. Toprak sahiplerinin, teknolojinin bu kadar gelişmediği dönemde, topraklarını biçmeye, hasat etmeye ve tarımda çalıştırmak üzere Çingenelere/Romanlara bölgede ihtiyaç duyduğunu, kendi ifadesi ile 10 tane *Gaco* bu işlerde çalışıyorsa 90 tane Çingenenin/Romanın bu işlerde çalıştığını söylemiştir. Bulundukları bölgelerden kalkıp başka yerlere orağa giden insanların çadırlarda yaşadıklarını ifade etmiştir. Böyle bir oranlamada asimetrik bir durumun olduğunu görmek pek de zor değildir ancak Kaynak kişi 3'ün aktardığı deneyimleriyle benzerlik gösteren birçok durum köylerde ikamet eden katılımcıların bazıları için hala geçerlilik göstermektedir. Zira sahaya çıkıldığında çadırdaki ikamet eden katılımcılara ulaşılmışken bir yandan da mevsimlik çalışmak üzere başka illere giden katılımcılarla da görüşülmüştür. Bu bağlamda ilçede, ilde

yaşayan katılımcıların düzenli işte çalışma oranlarının ve ihtimallerinin daha yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Katılımcı 50 annesinin çalışmasına ilişkin yöneltilen soruya “annem de ev kadını işi yok yanıtını vermiştir” ancak devamında kendisi gibi annesinin de bamyaya ekerek geçimlerini sağladığını ifade etmiştir. Yılın belli ayları tarımda çalışarak ve önemli bir geçim kaynağı olarak bamyaya ekerek geçinmektedirler. Ancak köyde ikamet ederek gündelik olarak gittikleri tarla işini, uzun dönemli ve güvenceli bir iş olmadığından pek de çalışmak olarak tanımlamayan katılımcılar da vardır. Halbuki söz konusu köyde yapılan birçok görüşmede tarımda çalışmak bilhassa bamyaya ekmek çok zorlu, ciddi emek gerektiren bir iştir. Kadınlar mevsimlik olarak aileleri ile başka illere gitmedikleri zamanlarda eşleri ve/veya evdeki erkekler balya taşımak için belirli köylere ve bölgelere gitmektedirler. 28 yaşındaki Katılımcı 52, zamanında annesinin de tarımda çalıştığını, kır işlerine giderken çocukların yani kendilerinin de annesinin yanında gittiğini söylemiştir. Şu anda sahilde çalışan 35 yaşındaki Katılımcı 15 önceden belirli sürelerde ayçiçeği, domates tarlalarında, çapada çalıştığını ifade etmiştir. 48 yaşındaki Katılımcı 25 evlenmeden önce hiç tarlada çalışmadığını ancak ilk kez çalışmaya başladığında çok zorlandığını ve şaşırıldığını ifade etmiştir. Bu noktada yengesinin kendisine çok yardımcı olduğunu ifade ederek ekim sırasında kadınların birbirine olan desteğini de ortaya koymaktadır. Tarlada çalışma tecrübesine ilişkin olarak Katılımcı 25, herkesten geri kaldığında ona yengesinin yardımcı olduğunu işi zamanla öğrendiğini söylemiştir. Şu anda bamyacılıkla geçinen 54 yaşındaki Katılımcı 23, bamyaları motorla ektirdikten sonra, ilaçlayıp, temizleyip poşetleyip pazarda sattığından bahsetmiştir. Bamyaya toplamanın son derece zor bir iş olduğunu, “ellerim paramparça oluyo, yara içinde oluyo ellerim, kan içinde oluyo, bant alırım, sararım bant, eldivenleri takıyoz öyle toplarım” diyerek daha çok kadınların yaptığı bu işin zorluğunu da ortaya koymaktadır. Katılımcı 21 evlenmeden önce hiç dışarda çalışmadığını ancak evlendikten sonra 20 yaşından 50 yaşına kadar pancardan üzüm kesmeye çeşitli tarım işlerinde çalıştığını ifade etmiş ve işin zorluğunu “Vallah sıcak vardı bi taraf, e bi de zorluğu vardı” şeklinde belirtmiştir. Tüm bu zorlukların yanında bakım sorumlulukları da kadınların omuzundadır. Katılımcı 21, bir yandan çocuklarına baktığını bir yandan da çalıştığını söylemiştir. Örneğin ayçiçeği çapasına gittiği bir günü anlatırken Katılımcı 21, diğer çalışan kadınlardan daha hızlı hareket ederek sırasını bitirip çocuklarını beslediğini, altlarını değiştirdiği ve onları uyuttuğunu ve kaldığı yerden işine devam ettiğini söylemiştir. Katılımcı 21’in örneğinde olduğu gibi, tarımda çalışırken kadınlar bir yandan da işlerini daha hızlı yapmak durumunda kalarak daha çok yorulmakta ve çocukları ile ilgilenmeye devam ettikleri için de yaptığı işin yükü ve ağırlığı katlanmaktadır.

Daha önce bebek bakıcılığı yapan ve görüştüğüm katılımcılar içerisinde bu işi yapan tek örnek olan Katılımcı 31, bu işinden sonra bir dönem fidan ekimine gittiğini ve sonraki sürecin çapayla geçtiğini söylemiştir. Yunanistan'daki çalışma deneyimine değinen Katılımcı 39 ise, ilk kez 8 yaşında tütün çapasına gittiğini ve o günden sonra hep çalıştığını ifade etmiştir. Tütün çapasının son derece zor bir iş olduğunu, herkesin yapamayacağını belirtmiştir. Çiftçilikte zorlukta en üstte konumlandırılacak şeyin tütün çapası olduğunu söyleyen Katılımcı 39, bebek bakımı ve tütün yetiştirme arasında bir analogi kurarak tütünün çok özen istediğini söylemiştir. Bu iş çok seneler yaptığını ancak sevdiği işin şu anda da yaptığı tüccarlık olduğunu belirtmiştir. Katılımcı 49 yazın bamya topladıklarını ifade etmiş, sabah çıkıp öğlen döndüklerini anlatmıştır. Kendi tarlasını ektiklerini söyleyen Katılımcı 49, anne babasının ve köyün büyük çoğunluğunun bamya işleri ile uğraştıklarını ve bir de dönemlik zeytine gittiklerini belirtmiştir. Ancak kendi ailesinin bakıma muhtaç çocukları olmadığı için uzak şehirlerde çalışmadığını, eşinin ve zeytine gidemeyen ailelerin erkeklerinin samana gittiğini, tır yüklediklerini ifade etmiş, yazın kazandıklarıyla un, yağ alarak kışı çıkardıklarını belirtmiştir. Katılımcı 50, bamya ekim işinin inceliklerini anlatmış ve sürecin ne kadar emek ve itina barındırdığını ifade etmiştir. Motorla ekilip, büyüdüğünce çabayla kazıldığını ardından tel tırmık çekildiğini ve ilaçlandığını belirterek her şeyi düzgün ve itinalı yapsalar da yağmur yağmazsa sezonun tüm çabaya rağmen verimsiz olabileceğini de söylemiştir. Eskiden topladıkları mahsulü pazarda satarak para kazandıklarından ancak şimdi toptancıya verdiklerinden de bahsetmiştir. Bamya işinin yanından arada domates, biber kazmaya da gittiklerini söyleyen 42 yaşındaki Katılımcı 51 eskiden beri tarımda çalıştıklarını belirtmiştir. İcarla aldıkları tarlaları işleyen Katılımcı 53, bu sene hasatlarının iyi olmadığını boşu boşuna güneşin altında kendi ifadesiyle “haşlandıklarını” ifade etmiştir. Bu durumuna şükrettiğini belirten Katılımcı 53, köyde yaşadıkları için pek fazla fabrika diyerek somutlaştırdığı düzenli işlere çocukları ve kızlarının gidemediğini, bu tarz işlerin yaygın olarak yapılamadığını belirtmiştir. Başka alternatiflerin olmaması tarımda çalışmayı ve hasat durumuna göre yaşamayı beraberinde getirmektedir. Katılımcı 54 de tarlada çalışmaya ilişkin benzer deneyimlerini ifade etmiş, burada işlerin hep aynı ilerlediğinin altını çizmiştir. Sıcakta tarlada çalıştıktan sonra eve gelip ev işleri ile de ilgilendiklerini söylemiştir. 58 yaşındaki Katılımcı 55 yaptıkları işler içerisinde en zorunun bamya işi olduğunu, toplarken ellerinin zarar gördüğünü, güneşten olumsuz etkilendiklerini söylemiştir. “Bütün gün aşağıda eğiliyorsun, aşağıda eğiliyorsun bütün gün, bütün gün” diyerek işin çetrefilli sürecinin tasvirini yapmış ve eklemiştir: “[Ç]alışıyoz işte hep öyle kızım”. 33 yaşındaki Katılımcı 56 da tarımda çalışmanın kendileri için kader gibi olduğuna ilişkin imayı taşıyan şu cümleyi kurmaktadır: “Bizim mesleğimiz işte bamyacılık, mecbur yani, annede de kocada da olsa yine bamya işi

yapıyoruz.” Bazı dönemler kiraz toplamaya gittiklerini ifade eden Katılımcı 57, kiraz işinin gölgede olması sebebiyle güneşte yaptıkları iş olan bamyacılığa göre daha kolay olduğunu, bamyaya toplarken hem toprağın hem de havanın sıcaklığını hissettiklerini söylemiştir. Düzenli bir işte çalışamama ve işsizlik, iyi bir yaşam alanının yani evinin olmaması gibi durumların Sağlık’ın kendi çalışmasında da Çingene/Roman kadınların yaşamlarına dair memnuniyetsizliklerinin başlıca sebepleri olarak sıralanmıştır (2019: 115).

5.3.2. Temizlikte Kadın Emeği: “Kadına dedi ki annem, eti senin kemiği benim”

Yaşadığımız coğrafya özelinde 19. yüzyılın ortalarından itibaren ücretli ev emeği bağlamında birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Bu süreçte imparatorluktan Cumhuriyet’e geçişin etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür. Küresel ekonomik ilişkilerin de etkisiyle göçmen emeği bağlamında köle emeğinden farklı bir yönde ilerlenmiştir. Ancak her hâlükârda ev emeğinin toplumsal cinsiyetli bir yapıya sahip olduğu görülmektedir, ev emeği kapsamında çalışanlar kadınlar olmuştur (Özbay, 2019: 289). Sahadan elde edilen verilerden hareketle görüşme yapılan bölgede il ve ilçelerde ikamet eden Çingene/Roman kadınlar arasında temizlik işlerinde ve ev temizliklerinde çalışmak yaygın bir pratiktir. Bora, evde ücretli hizmetli kadınların ev içerisinde “öteki” olduğunu vurgulamaktadır. Bu kadınların farklılığının “modern/geleneksel, köylü/kentli, cahil/eğitilmiş, temiz/pis” karşıtlıklar bağlamında inşa edildiğine dikkati çekmektedir (2021: 81). Ücretli ev emeği özelinde Bora’nın aktardığı “ötekilik” olgusu, Çingene/Roman kadınlar söz konusu olduğunda daha da derinleşmektedir. Çingene/Roman kadınlara ilişkin negatif anlamlandırmaları içeren “öteki” algısını besleyen mekanizmalar tüm karşıtlıklar üzerinde kesişimsel bir biçimde kurulmaktadır. Bora, ev hizmetlilerinin işverenle olan ilişkilerinin değişmekte olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumu açıklarken de kadınların kendilerini “köylü” ya da “geleneksel” gibi kalıplardan uzaklaşmaları ile bağlantılı olduğunu ifade etmektedir (2021: 81). Bu durum bölgedeki Çingene/Roman kadınlar için de geçerliliğini korumamaktadır. Çünkü tüm kalıplardan uzaklaşsalar bile ucuza çalışmaya müsait görülen yine onlardır. Dolayısıyla onları tanımlayan bilinen karşıtlıkların ötesinde başka bir “ötekilik” olgusu mevcuttur. İrksal bağlamda gerek fiziksel gerekse psikolojik olarak ve onların da benimse[til]diği şekliyle bazı sınırlar mevcuttur.

Katılımcı 59 yıllarca temizliklere gittiğini, temizlik işlerinde kendi ifadesiyle Çingenelerin/Romanların ağırlıklı olarak çalıştığını söylemiştir. Hatta bu konuda işvereni ile arasında geçen konuşmalardan birini aktararak işverenlerin onlara şükretmeleri gerektiğini zira tüm temizlik işlerinde onların çalıştığını söylediğini belirtmiştir. İşverenin kendisine kullandığı “[...]”²⁶ diyodu ben sıkamıyom senin parfümlerini, o kadara daha diyodu ben hiç

²⁶ Katılımcının kendi adı çıkarılmıştır.

senin ter koktuğunu görmedim” söylemine referansta bulunarak var olan ön yargıyı dile getiren Katılımcı 59 konuşmanın bu kısmında aksanını özellikle değiştirip şunlar söylemiştir:

“[...] değilim değilim kızım diyodum ben öyle sana geliyorum temizliğe sıkıyorum kendimi. O kadın veriyο bana yarım şişe parfüm, bu karı veriyο bana yarım şişe deodorant, sıkıyorum sana gelirken de güzel koka (gülüyor devamında). Nabayım diyodum temiz kokayım, pis de koktuğumuz olacak be kızım dedim sizin gibi 1 milyarlık parfüm kullanmıyoz biz”.

Katılımcı 59, bir biçimde hâkim söylemi yapı söküme uğratarak hem dili değiştirerek eleştirisini somutlaştırmakta hem de içerik bağlamında hâkim yargıları alaşağı etmektedir. Katılımcı 59’un işverenin kafasında bir Çingene/Roman algısı vardır. Katılımcı 59 bu algının farkında olarak bilinçli bir şekilde var olan sınırları zorlamaktadır. Hem sınıfsal hem ırksal hem de kültürel anlamda sorgulamalar barındıran yeni bir söylem inşa etmektedir. Katılımcı 59 işverenlerin de kuşaksal olarak değerlendirildiğinde dönüştüğünü, yeni nesil olarak tanımladığı işverenlerin daha nazik olduğunu, beraber kahve içtiklerini ve sınırların bir önceki anlatısında olduğu kadar keskin olmadığını ifade etmiştir. Kendi ifadesi ile şimdiki “hanımların” önceki “hanımlardan “daha ileri görüşlü olduğunu belirtmiş ve önceki “hanımların” burunlarından kıl aldırmadığını söylemiştir. Şimdiki teknolojiyle evde yapılacak işin yükünün de görece hafiflediğini söyleyen Katılımcı 59, molalar vererek çalışabildiğini ancak zamanında bu anlamda çok ezildiğini de söylemiştir. Kendisi 20 yaşındayken 40-50 yaşlarındaki kadınların evlerine temizliğe gittiğini, kadınların çok havalı olduklarını ve kendisini hizmetçi gibi gördüklerini söylemiştir. İşin içeriğinin de şimdiye göre daha zor olduğunu ifade ederken, “o zaman yün halılar vardı yerlerde, 8 metre kare, masalar, benim halim nolcak, 55 kiloyum ben, annemin tanıdığı vardı, ben seni götür-gittim, kadına dedi ki annem, eti senin kemiği benim dedi, ben ne olduğunu bilmiyorum ki” diye anlatmıştır.

O zaman annesinin “eti senin kemiği benim” söylemi ile ne kastettiğini pek anlamayan Katılımcı 59, aralıksız yaptığı ev işleriyle zamanla anladığını belirtmiştir. Aynı evde çalıştıktan sonra, gündeliğe gitmeye başladığını, gündeliğin de aynı evde çalışmaktan farklı olduğunu belirtmek adına “[y]ani bu demektir ki her gün başka kadında aynı bir seviyede aynı bir ağırlıkla iş. Bi kadına gidiyosun o gün, camını, kapısını, halısını ki o zaman çok farklı, halıları balkona çıkarıcan, silkeleycen, içeri sokucan, yayıcan, çok yıprandım ben. Hemen hemen 20-25 sene bu işlerle gittim” ifadesinde bulunmuştur. Ayrıca Katılımcı 59, temizlik işinde çalışırken ilişkilerin de çok yapay olduğunu, işini yaptırırken herkesin çok çalışkansı dediğini ancak bir şeye ihtiyacı olsa pek de destek olmadıklarını dile getirmiştir. Kendi ifadesiyle “hizmetçilik, hizmetçilik işte, bunun neyini anlatayım sana. Yıllardır ezildim [...]” demiştir. Samsun’da yaptıkları çalışmalarının verilerinden hareketle Çelik ve Yüce Tar, evlere işe gitmenin Çingene/Roman kadınlarla ilişkilendirildiğini ve bu işlerin bir önceki kuşak tarafından geline

veya kıza devredilmesinin güven ve memnuniyet ilişkisini de içeren bir referans işlevi gördüğünü dile getirirken, literatürden hareketle belirli mesleklerin belirli gruplar tarafından yoğunlukla yapılıyor olmasını “etnik niche/etnik kümelenme” kavramı ile açıklamaktadırlar (2016: 72). Benzer bir noktadan Hill Collins ve Bilge de Brezilya örneğinden referansla, ev işçiliğinin ağırlıklı olarak siyahi kadınlar tarafından yapıldığına değinmektedirler. Onlara göre bu çalışma alanı ve siyahi kadınlar arasında bir bağlantı vardır (2023, 57). Katılımcı 11’nin de sürekli olarak “mermer gibi kokmak” şeklinde kullandığı ifadesiyle, temizlik anlayışının ve yaptığı temizlik işlerinin ilişkilendirildiği ve mermer sözcüğünde somutlaştığı anlaşılmaktadır. Zira bu söylem mermerin temizlendikten sonra kokmasını ifade etmektedir. Ayrıca temizliğe giden kadınların gittiği evlerde yaptıkları apartman temizliğinden kaynaklı bir jargonun da oluştuğu anlaşılmaktadır. Katılımcı 9’un da ifade ettiği “iki, üç merdivenlerim var hep aylık alırım” gibi de tezahür edebilmektedir.

Kaynak kişi 1, Çingenelerin/Romanların açık bir şekilde ucuz iş gücü olarak görüldüğünü ifade etmiş, belediyede düzenli bir işte çalışsa bile onlara verilen işlerin, kanalizasyon işleri, çöpçülük gibi işler olduğunu belirtmiştir. İstisnai durumlar dışında “[...] Romansan senin yerin çöptür, senin yerin lağamdır. Budur, hani kabiliyet, karakter, yetenek çok fazladır” diyerek hâkim anlayışı ortaya koymuştur. Katılımcı 16 da belediyenin kendisine çalıştırmak üzere verdiği tuvalet işinde çalışmaktadır ve en zor işin tuvalet temizlemek olduğunu söylemiştir. Kendisinin hasta olduğunu ve mikroba pek gelemmediğini ancak çalışmak zorunda olduğu için çalışmaya devam ettiğini söylemiştir. Katılımcı 1 de tuvalet temizliği yapmakta ve karton toplayarak geçimini sağlamaktadır. Yaptığı işin zorluklarından bahsederken, ücretini ödemediği tuvaletten çıkıp gidenlerin onu mağdur ettiğini belirtmiştir. Yine kendisinin bu işte çalışırken zaman zaman uygun olmayan yaklaşımlarda bulunan insanlarla karşılaştığını söylemiştir. Katılımcı 29 da bir dönem yevmiyeyle ev temizliklerine ve merdiven temizliklerine gittiğini belirtmiştir. Şimdi bakkal işleten Katılımcı 30 da öncesinde temizlik işlerinde çalıştığını, merdiven ve ev temizliklerine gittiğini belirtmiştir. Temizlik işlerinde çalışan kadınların işlerinin belirli bir tanımı olmadığı ya da çoklu işler yaptıkları söylemlerinden anlaşılmaktadır. Örneğin Katılımcı 33 bir dönem evlere temizliğe gittiğini ve bir günde iki daireyi, kapısından camına, halısından balkonuna temizlediğini söylemiştir. Sigortasız çalıştığını belirten Katılımcı 33 ise “aynı kadınlarım” vardı diyerek aynı kişilere temizliğe gittiğini anlatmıştır. Katılımcı 35 de düzenli olarak aynı yerlere çalışmaya gittiğini aynı zamanda merdivenleri silmeye de gittiğini “merdivenim var” diyerek ifade etmiştir. Katılımcı 35 yaptığı işleri anlatırken bıkkınlığı seçtiği sözcüklerden ve ses tonundan anlaşılmaktadır. Temizliğe gittiği evlerde temizlik yaptığı sırada “kendi kendine cırcır böceği

gibi söylendiğini,” kendi kendine “ah derim benim sanki kadınlık şeyim hiç yok derim. Onu yap bunu yap şunu yap” dediğini ifade etmiş ve bu süreci de çile olarak tanımlamıştır. Katılımcıların söylemlerinde, gittikleri evler “kadınlarım”, “evlerim” gibi sözcüklerle ifade edilirken merdiven temizliğine giden katılımcılar için ise bu süreç “merdivenlerim” sözcüğüyle ifade edilmektedir. Katılımcılarda özellikle temizlik işlerini yaptığı işin parçasıyla tanımladıkları görülmektedir. Bu durum da insanlar arasındaki ilişkilerin nesneler üzerinden ifade edildiğini bir biçimde göstermektedir. İşveren ile emekçi arasındaki işin soğukluğuna, mekanikliğine de bir referans niteliğindedir. Çeşitlenen ev emeği üretme biçimleri, ev emeğinin karşılıksız niteliğini değiştirmemiş aksine emeğin karşılıksız niteliğine, daha güvencesiz, düşük ücretlere çalışılan emek türünün eklenmesine sebebiyet vermiştir. Ev emeğinin değersizleştirilmesi, ücret karşılığı yapılan ve yapılmayan emeğin karakterini de etkilemektedir. Başka bir evde maddi karşılık alarak çalışan kadınlar, kendi evlerinde de halihazırda üretmek durumunda oldukları emek biçimlerini üretmeye devam etmektedirler. İşveren kadınlar da ücretli satın aldıkları emeğin dışında da evde emek üretmektedirler. Satın aldıkları emeğin ücretini kendileri ödemek durumunda kalabilmektedirler (Acar Savran, 2019: 78-79).

Katılımcı 44 akademik çevrenin olduğu bir ortamda çalışmaktadır, gittiği temizliklerle şimdi yaptığı işi kıyaslayarak arada üslup farkının olduğunu, burada kendisinden bir şey istendiğinde daha kibar ve saygılı davranıldığını belirtmiştir. Ailesinde çok fazla iyi müzisyenin olduğunu ifade eden 74 yaşındaki Katılımcı 32 ise, eşini kaybettikten sonra yani 50’li yaşlarında çalışmaya başladığını, temizliklere gittiğini ve “[s]ilerdim şeyleri denizlikleri silerim, orasını camları silerim, her şeyi her şeyi silerdim” diyerek ifade etmiştir. Katılımcı 32 görece daha varlıklı, müzisyen bir aileden gelip yine hali vakti yerinde müzisyen bir eşle evlenerek görece rahat bir hayat geçirmiştir. Ancak sonrasında geç yaşta çalışmaya başlamak zorunda kalarak zorluk çektiğini ve hala çekmekte olduğunu dile getirmiştir. Eskiden anne babasının hayvancılık ve çiftçilikle ilgilendiğini söyleyen Katılımcı 9 ise bu emek biçimlerinin günümüzde farklılaştığını dile getirmiştir. Kendisinin de eskiden tarım işiyle uğraştığını, mevsimlik işlere giderek kışlık harcayacakları parayı biriktirdiklerini söylemiştir. Katılımcı 9 gibi şehirde yaşayanlar için emek biçimi mevsimlik tarım işinden şehirde gündelikçiliğe doğru evrilirken köyde ikamet edenler için tarımda çalışmak belirgin bir uğraştır. Bu bağlamda şehirdeki yaşam ve emek pratikleri ile köydeki yaşam farklılaştırmaktadır. Önceleri tarımda çalışma deneyimi olan Katılımcı 9 için şimdiki çalışma alanları görece daha iyidir. En azından güneşin altında çalışmadıklarını dile getirmiştir. Eskiden tarımda çalışmak için emekçi kadınları bir araya getiren çavuşların yerini şimdi temizlik işi için numara bırakılan araçlar

almıştır. Temizlikte çalışma genellikle kentli Çingene/Roman kadınların bir pratiğidir, köyde ikamet edenler için tarımda çalışma ve mevsimlik işçilik görece daha yaygın bir pratiktir.

5.3.3. Fabrikada Kadın Emeği: “Tekstillere de gidemiyoruz, makinacı arıyorlar”

Eğitim, kadınlarla ilgili yapılan araştırmalarda önemli bir yer tutmaktadır. Kız çocuklarının eğitimde karşılaştıkları ayrımcılık, sağlık ve çalışma yaşamına ilişkin alanlar da belirgindir. Çingenelerin/Romanların genel manada eğitimden dışlanması ya da eğitime eşit erişimlerinin olmaması kadınlar açısından daha derin sorunları beraberinde getirmektedir. Teknolojinin uzağında konumlanan ve makine kullanmayı bilmeyen Çingene/Roman kadınlar, bu durumun dezavantajlılık yarattığını vurgulayarak iş alanlarının kısıtlı olduğu göz önünde bulundurulduğunda sezonluk, kısa süreli işlerde güvencesiz çalışmak durumunda kaldıklarını belirtmişlerdir. Söz konusu durumu Katılımcı 7, “e makine de bilmediğimiz için hani fabrikalara gidiyorlar ya,” “tekstillere de gidemiyoruz, makinacı arıyorlar” şeklinde özetlemiştir. Katılımcı 7, işe başlar başlamaz hemen kendilerini makinenin önünde bulduklarını ancak makine bilmedikleri için de işten çıkarıldıklarını söylemiştir. Katılımcı 6 da “tekstile de gidemiyoruz” diyerek içinde bulundukları sıkışmışlığı dile getirmektedir. Eğitimin dışında kalan kadınlar düzenli çalışmadan da dışlanmışlardır. İş yaşamında geç girmelerinin de dezavantajlılığını deneyimlemektedirler. Ayrıca gittikleri işlerde kendilerinden beklenenin hızlıca işi kavramaları ve yapmaları olduğunu söyleyen Katılımcı 6, usta makineci arandığını belirtmiştir. Smith’in de ifade ettiği gibi, sınıf toplumsal anlamda bir yandan asimetric gerçeklik yaratırken diğer açılardan toplumsal cinsiyet ve kimliklerle kesişerek kadınların iş piyasasında yaşadığı dezavantajlılığı derinleştirir ve kadınların bu anlamdaki deneyimleri sınıfın ötesine taşındığından erkeklerinkilerle aynı süreçleri paylaşmazlar (2019: 69).

Katılımcı 8 ise, bulundukları yerde gençlere de hiç iş imkânının olmadığını dile getirerek aileden çok uzakta yaşama pratiği olmayan gençlerin, küçük kentte yaşadıkları dezavantajlı durumları dile getirmektedir. İş yerlerinde de ayrımcılığın olduğunu dile getiren Katılımcı 8 iş yerlerinde de “okuyanları” çalıştırmak istediklerini dile getirerek, “okuyan çocuklar tekstilde yani, çoğu okuyan çocuklar da tekstillerde çalışıyo” demiştir. Sennett de çalışma yaşamındaki bu değişim ve dönüşüme değinerek Amerika Birleşik Devletlerindeki bir fırın üzerinden verdiği örnekte, fırındaki makineleşmenin işçileri rahatsız ettiğini dile getirmektedir. Bu durumun paradoksal bir durum olduğunu zira fırın işçileri açısından her şeyin teknik bir biçimde halledilmesinin işgücü bağlamında kolaylık sağlayabileceğini söylemektedir. Fırında çalışanların ürettiği şeyle olan temasının azalması duygusal anlamda bu durumu işçiler açısından belirsizleştirmektedir. (2023: 75).

Köylerde tarım dışında yapılan işler zaten kısıtlıyken, küçük ilçelerde yer alan fabrikalarda çalışmak için de belirli ön bilgiye sahip olmak gerekmektedir. Daha büyük şehirlerde süreç daha farklı işlese de Çingene/Roman kadınların fabrikada çalışma deneyimleri görece daha azdır ve genellikle güvenceli ve uzun süreli bir iş olarak düşünüldüğünden bazı katılımcılar tarafından arzu edilen bir iş olarak da sunulmaktadır. 60 yaşındaki Katılımcı 22 de bir dönem büyük bir şehirde tekstil işinde çalıştığını söylemekte, sabah 8'den akşam 6'ya kadar çalıştığını ve eve gelince de ev işlerini yaptığını, eşinin de kendisine destek olduğunu söylemiştir. Emekli olup olmadıklarına yönelik soruya da “emekliyiz, emekliyiz” yanıtını veren Katılımcı 22'nin sonraki söylemlerinden kendisinin değil de eşinin emekli olduğu anlaşılmaktadır. Yine büyük bir şehirde tekstilde çalışma deneyimine değinen Katılımcı 25, işi yetiştirmek için uzun saatler çalışmak durumunda kalmanın işin en zor tarafı olduğunu ifade etmiştir. Katılımcı 44 de daha küçük bir ilçede yaşadıkları için bulundukları bölgede fabrika benzeri iş imkânının olmamasını dile getirdikten sonra, tanıdığı bazı kadınların yakında bulunan daha büyük ilçelere çalışmak için gittiklerini söylemiştir. Kendisi İŞKUR'dan bulduğu işinde çalışırken, bir yandan da emekliliğe olan günlerini tamamlamaya çalışmakta ve sürekli sigortalı iş çıkmamasından yakınmaktadır. Yaşadığı bölgede fabrika varken bir dönem orada çalıştığını ifade etmiştir. Kendisinin çalışma stilini anlatırken bir makine üzerinden analogi kurarak “[...] makine başında durdum, kavanoz, kavanoz, cam kavanozları, piston gibi kollar hep sürekli, dizlerimi koydum yere, piston gibi sürekli çalıştım. Temizliğinde her şeyinde çalıştım yani oranın” demiştir. Fabrikada çalışırken çalışkan ve hızlı olmak gerektiğinin bu söylemi ile de altını çizmektedir. Katılımcı 10 da şimdi çocukları olduğundan çalışmadığını ancak çalışmaya başlayınca direkt olarak tekstilde çalışmak istediğini zira iki yıl kursunu aldığı bir mesleğinin olduğunu ve makineyi öğrendiğini söylemiştir. Katılımcı 9'un da gelini için hayali tekstilde çalışmasıdır. Buradan da anlaşılabileceği üzere temizlik işleri yeni nesil için pek istenen işler arasında değildir; bunun yerine daha düzenli, programlı ve belirli beceriyi gerektiren işlerde çalışmak tercih edilendir.

5.3.4. Mevsimlik İşlerde Kadın Emeği: “Toz içinde kalıyorduk, gözlerimiz kan doluyordu”

Anderson, Service'in “The men that don't fit in” (2017: 17) şiirine referansta bulunarak Hobolar ve Çingeneler arasında bir özdeşim kurarak “Hoboların laneti onlardaki çingene kanıdır; durup dinlenmek nedir bilmezler” (2017: 17)²⁷ demektedir. Hobo'nun hareketliğini

²⁷ “Theirs is the curse of the gypsy blood, And they don't know how to rest”
(<https://www.poetryfoundation.org/poems/58012/the-men-that-dont-fit-in>).

Amerikan toplum yapısının bir yaratımı ya da pratiği bağlamında değerlendirmek mümkün olabilir ancak Çingenelerin/Romanların hareketliliği farklı nedenlerle ve özgül durumlar ile anlaşılabilir. Bu çalışma kapsamında görüşülen mevsimlik olarak başka bir yere giden Çingeneler/Romanlar için göçebelik bir hayat tarzı değildir. Hatta birçok anlatıda ve daha çok şehirde yaşayanlar için uzaklık kavramı çok belirleyicidir. Hobo'nun bireyselliğinden çok kolektif bir anlayış hakimdir çünkü bu çalışma kapsamında görüşülen Çingeneler/Romanlar için bir Amerikan rüyası bağlamında başka ihtimaller yoktur. Katılımcılardan bir kısmı bilhassa köyde ikamet eden katılımcıların büyük çoğunluğu bulundukları yerdeki çalışma imkanlarının azlığının etkisiyle de mevsimlik olarak başka bölgelere gidip çalışmaktadırlar. Örneğin zeytin toplamaya giden katılımcılar, ailecek evlerini belirli dönem başka bölgelere taşıdıklarını ve orada kendilerine verilen evlerde bir süre ikamet ettiklerini söylemişlerdir. Bu katılımcılar öncesinde mevsimlik çalışmak için gittiklerinde çadırlarda kalırken şimdi işin şekli ve yapısı değiştiğinden daha iyi koşullarda, evlerde kaldıklarını söylemişlerdir. Eskiden anne babalarıyla çeltiğe gittiklerini ancak artık çeltik işi olmadığından daha uzak bölgelere gittiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcı 50'nin de dediği gibi, çalışmak için gittikleri bu yerlere çocuk gitmektedirler. 58 yaşındaki Katılımcı 55, yıllarca tarımda çalıştığını hala da mevsimlik olarak ailesiyle başka illere çalışmaya gittiğini söylemiştir. Şu an gittikleri zeytin işi ile kıyaslandığında eskiden gittikleri batöz işinin daha zor olduğunu, toz içinde kaldıklarını anlatmış, gözlerimiz "kan doluyordu" diyerek işin boyutunu ortaya koymuştur hatta bir çocuğunu da yıllar evvel çadırdaki mevsimlik çalışmak için gittikleri yerde doğurduğunu belirtmiştir. Ancak şu an gittikleri zeytin işinin önceden gittikleri işlere göre daha kolay olduğunu, makinelerin çıktığını ve işlerini kolaylaştırdığını ve çalıştıkları yerdeki insanların eskiye göre daha iyi olduğunu söylemiştir. Ancak büyük çoğunlukla artık çadırlarda kalmayan, kendilerine işveren tarafından sağlanan mekanlarda kalan kadınların çalışmak için gittikleri bölgelerdeki yükleri farklı biçimlerde de olsa varlığını sürdürmektedir. Dışarıda çalışan kadınlar tarlaya gitmeden önce bütün ailenin yiyecekleri şeyleri düşünerek hazırlamak durumundadırlar. Bunun yanında gittikleri evlerde teknolojik aletlerin olmaması sebebiyle de elde çamaşır, bulaşık yıkamaktadırlar. Mevsimlik olarak çalışmak için gittikleri yerlerdeki deneyimlerine değinen Katılımcı 50, karanlıkta kalkıp yemek yediklerini, hava aydınlanınca motorlarla zeytine çalışmaya gittiklerini söylemiştir. Evdeki rutinlerinden farklı olarak buradaki işlerinin biçimi, yoğunluğu değişmektedir ve bir sonraki yıl işin olacağına dair kesin bir durumdan söz etmek de pek mümkün değildir. Anderson kendi çalışması özelinde yaptığı çıkarımda işsizliğin ve mevsimlik işin işçinin rutinini bozduğuna ve işe dair belirli alışkanlıklarını olumsuz etkilediğine değinmektedir (2017: 99). Bu bağlamda Kaynak kişi 1 ise,

Çingenelerin/Romanların mevsimlik çalışma alışkanlıklarının aynı zamanda kültürel olduğunu, önceleri daha çok köylerde yaşadıklarını ve kendi ifadesiyle buna bağlı bir paradigma geliştirdikleri söylemiştir.

Kışın zeytin silkelemeye gittiklerini söyleyen Katılımcı 46, erkeklerin ağaçları sıyırdığını kadınların da düşen zeytinleri çuvallara doldurduğunu söylemiştir. Katılımcı 48 de kendilerine patronların ev verdiklerini, onların da gittikleri yerlerde acı biber topladıklarını söylemiştir. Katılımcı 50 de mevsimlik olarak gittikleri yerde başkalarının evinde kaldıkları için bazen sesli bile konuşamadıklarını, ne olursa olsun evleri gibi olmadığını ifade etmiştir. Yazın tarımsal anlamda başka işler yapsalar da kışın zeytinden başka işlerinin olmadığını ve oradan kazandıkları ile kışı çıkardıklarını belirtmiştir. İkisini de deneyimlemiş olan katılımcılara çadırda yaşamaktansa “patronun” evinde yaşamak daha konforlu gelmektedir. Koşulların gidilen yere göre değiştiğini söyleyen Katılımcı 50, bazen 10 kişi bir odada kalmak durumunda kalabildiklerini, bazen de kendilerine daha çok alan sağlandığını belirtmiştir. Hatta bazı illere giderken yanlarında yatak yorgan dahil hiçbir şey götürmek zorunda kalmadıklarını, her şeyin işveren tarafından sağlandığını dile getirmiştir. Katılımcı 57, mevsimlik çalışmak için gittikleri evlerde ve bölgelerde de erkeklerin kahveye gidip sosyalleştiklerini ya da evde duş alıp dinlendiklerini, kadınların ise gündüz çalıştıktan sonra akşam da bulaşık, çamaşır ile ilgilendiklerini, ertesi gün için yemek torbalarını hazırladıklarını ifade etmiştir. Yaman’ın da altını çizdiği gibi, işçiler olarak erkekler işten sonra kendi istedikleri faaliyetlere yönelme açısından görece daha özgürlerken, işçi olarak kadınlar işten sonraki zamanlarında cinsiyet rolleri tarafından belirlenen ve dayatılan bir takım “sorumlulukları” yerine getirmektedirler (2022: 164).

Bir dönem Çingene/Roman kadınlar arasında önemli bir geçim kaynağı olduğu söylenen hasırcılık görüşmelerden ortaya çıkan ve artık yapılmayan bir emek biçimi ve süreci olarak aktarılmıştır. İlçede yapılan görüşmelerden elde edilen verilere göre her mahallenin uğraştığı işler ve meslekler aynı değildir. Bu bağlamda görüşme yapılan mahallelerden birinde bir dönem revaçta olan hasır işi de kadın emeğinin yoğun olduğu bir çalışma alanıdır ancak iklimlerin değişimi ile birlikte bu iş artık yapılmamaktadır. Mahallede bu işi yapan yalnızca bir kadının kaldığı katılımcılar tarafından belirtilse de görüşme talebimiz reddedilmiştir. Görüşülmek istenilen kadının yüzde sahip olduğu şekil bozukluğu nedeniyle pek fazla sosyalleşmediği bilgisine ulaşılmıştır. Dolayısıyla bir dönem yapılan bu işe ilişkin veriler katılımcıların geçmişe yönelik anlatılarını barındırmaktadır. Katılımcı 34, saz bulunan bölgelere giderek 20 gün kadar bir süre orada çadırda kaldıklarını söylemiştir. Sudan çıkardıkları ıslak sazları yere serdiklerini ve çadırlarına gidip bölgeden satın aldıkları yiyecekleri yediklerini belirtmiştir. Çadırda kalarak

topladıkları ve taşımaya hazır hale getirdikleri sazları mahallerine getirip örmektedirler ve bu süreç de ekstra bir yük demektir. Tek tek soyup, ıslattıktan sonra öbek yaptıklarını ve sonrasında da halı gibi dokuduklarını anlatmıştır. Bir halı yapmanın 2 saat sürdüğünden bahseden Katılımcı 34 durumun maddi getirisinin de görece iyi olduğunu dile getirmektedir. Gençliğin de verdiği bir şevkle ikinci halıyı dokumaya koyulduğunu söyleyen Katılımcı 24 ancak halıyı yaparken suya çok ihtiyaç olduğunu ve o dönem evlerde çeşme olmadığı için meydana su taşıdıklarını da söylemiştir. Uzaktan su taşıyarak, belli aralıklarla evden ayrıldığı bu iş, aynı zamanda kadını ev içi sorumluluklarından azade de kılmamaktadır. Bakım emeği, yemek gibi birçok iş de kadınlar tarafından yürütülmeye devam etmektedir. Söz konusu bu pratik akla Özbay'ın erkek ve kadın işsizliğine ilişkin yaklaşımını getirmektedir. Erkeğin ya çalışıyor ya da iş arıyor olduğunu vurgularken kadının işi ile ev içi sorumlulukları arasında bir uyum beklendiğinin altını çizmektedir (2019: 187) Benzer bir argümanı Özyeğin de White'ın *Money Makes Us Relatives: Women's Labour in Urban Turkey* (1994) çalışmasına referansla dile getirmektedir. Özyeğin, kadın emeğinin enformel sektörde yoğunlaşmasının söz konusu sektörel durumun onların ev içi sorumlulukları ile uzlaşması ile ilgili olduğunu söylemektedir (2005: 121). Uzun yıllar yapılan hasırcılık ev içi yeniden üretim faaliyetleri ile de uyumlu olduğundan bir süre Çingene/Roman kadınlar için sürdürülebilir bir iş olmuştur.

Katılımcı 34 kendisinin 20 yıldır artık bu işi yapmadığını, hasırdan halı yapmanın da yaklaşık 10 yıldır hiç yapılmadığını söylemiştir. Katılımcı 34 bu işin şimdi olsa kendileri için iyi bir geçim kaynağı olacağını zira evde otururken birkaç tane yapıp gelir elde edebileceklerini söylemiş, torunlarının hasırın ne olduğunu bile bilmediğini belirtmiştir. Katılımcı 34'ün söyleminden hasırdan kilim yapmanın zorlu ancak öğrenen bir meslek olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar kendi ifadeleri ile kulaklarına kadar suya daldıkları, yılların içinde saz topladıkları ve tüm bunların yanından ev işleri ile ilgilendikleri bir iş olsa da evde yapılabilen, kadınların ev içi sorumluluklarını da beraber götürebildiği bir iş olduğundan aranmaktadır. Katılımcı 33 de haftada 10 tane hasır dokuduğunun altını çizmiş ve sapıyla ipiyle hasırcılığın zorlu yapısına değinerek ev işlerinin de bu emek yoğun süreçte eklendiğini belirtmiştir. Evden tüccarların gelip halıları aldığını, kendilerinin toptan bu halıları sattıklarını belirterek göller kurduğu için artık bu tarz işlerin yapılmadığını sözlerine eklemiştir. Yaklaşık 20 yıldır bu işin yapılmadığını, bu işten sonra temizliklere gitmeye başladıklarını da belirtmiştir. Mahallerinin yapılan işlerle ilişkilendirildiği bilgisinden hareketle, hasır işinin de buradaki anlatılarda olduğu gibi, çalışmanın mekanlarından biri olan söz konusu mahalleyle özdeşleştirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca erkekler de zaman zaman bu işle ilgilenseler de Katılımcı 33'ün de ifade ettiği şekliyle daha çok kadınlar arasında yaygın olan bir iş koludur.

5.3.5. Çadırda Emek: “Bizim tarlamız, tezeğimiz hiçbir şeyimiz yok”

Mevsimlik çalışma için görüşme yapılan mekanlardan birine eşleri ile beraber çalışmak için gelen, seyyar satıcılık ve hurdacılık yapan ve çadırda kalan kadınlardan biri olan Katılımcı 47'ye, yaşadığı belde herkesin bu şekilde çalışmak için göç edip etmediği sorulduğunda, “[k]imilerinin işleri var mesela hani hepsi, gitmiyolar, bizim Romanlar herkes dışarda” yanıtını vermiştir ve düzenli bir gelirlerinin olmamasından yakınarak bu anlamdaki asimetrik duruma dikkati çekmiştir. Annesinin de kendisi gibi seyyar satıcılık ve hurdacılık yaptığını ancak şimdi hasta olduğu için çalışmadığını, babasının da hurdacılık yaparak geçindiğini söylemiştir. Şimdi eşlerinin saman taşımak için yazlık olarak geldiği bu yerde kendisinin de hurdacılık ve seyyar satıcılık yaptığını, leğen ve benzeri ürünleri satarak karşılığında hurda aldığını söylemektedir. Katılımcı 46 ise aileleri ile geldikleri bu yerlerde seyyar satıcılık yapmanın yanında çocuklarına baktıklarını, yemek yaptıklarını ve para biriktirmeye çalıştıklarını belirtmektedir. Yakındaki köydeki çeşmeden su taşıdıklarını söyleyen Katılımcı 46, çamaşırlarını da elde yıkadıklarını belirtmiştir. Odun toplayarak yaktıkları ateşte yemeklerini pişirdiklerine, herkesin kendi yemeğini yapsa da gerektiğinde birbirlerine seslenerek beraber de yemek yediklerine değinmiştir. Ayrıca çadırda yaşarken evlerini de özlediklerini söyleyen Katılımcı 46, evlerinde makinelerinin olduğunu ancak para yoksa da evde yaşamanın pek de mümkün olmadığını söyleyerek mecburen çoluk çocuk çıkıp çalıştıklarını belirtmiştir. Katılımcı 47 de, çadırda kaldığı zamandaki bir gününe ilişkin olarak ilk işinin ateş yakmak olduğunu, kahvaltı ettikten sonra leğen kova satmak için köylerin içerisine girdiklerini, “erkeklerimiz” diyerek bahsettiği erkeklerin de hurda toplamaya eğer hurda yoksa yevmiyeye gittiklerini söylemiştir. Katılımcı 47 erkeklerin saman da taşıdıklarını ancak kendilerinin saman taşımadıklarını söyleyerek “bizim işimiz daha zor tabii” söylemi ile yaptıkları işin zorluğuna ilişkin farkındalığını dile getirmiştir. İşe gidenler erkeklermiş gibi görünse de kadınların çoklu ve tanımlanmamış çok fazla işi ve yükü söz konusudur. Bazıları ortaya koydukları emeğin farkındayken bazıları bunu somut bir biçimde bir emek biçimi olarak değerlendirmemektedir. Çadırda yaşamanın zorlukları, kadınlık deneyimlerini ve yoksulluk biçimlerini daha keskin kılmaktadır. Hatta burada sürdükleri hayatlarında dışlanma deneyimi daha da derinleşmektedir. Geldikleri yerlerde tamamen farklı bir grup olarak hayatlarını sürdürmektedirler ve zaman zaman gittikleri yerdeki insanlarla aralarında yaşadıkları anlaşmazlıkları aktarmaktadırlar. Çadırları, asimetrik kadınlık hallerinin daha net bir biçimde görünür olduğu mekanlar olarak tamamlamak mümkün gözükmemektedir. Saman taşımak erkeklerin yapabileceği işler arasında sıralanırken, çadır kurmak, odun toplamak, ağır su kaplarını getirmek kadın işi hatta çocuk işi olabilmektedir. Anderson, ormanda yaşayan Hoboların gündelik pratiklerine ve evi görece

kamusala taşıdıkları orman yaşantılarına değinirken, ev işlerinin ki burada çadırda yani ormanda kurulan kamplardaki işlerin erkekler tarafından yapılmasının altını çizmektedir. Ormanda kadınların olamaması bağlamında söylediği “Hobo’nun kendi kendisinin ev hanımı ol[ması]” durumu ev işlerinin doğal olarak kimler tarafından yapıldığının da bir göstergesidir. Bu bağlamda burada yaşamak durumunda kalan Hobo kendisini “bir kadının yardımı olmadan” “evcilleştirmek” durumunda kalmaktadır. Böylece kıyafetlerini temiz tutma gibi alışkanlıklar edinmek durumunda kalır ve “[...] ev kadınının tencereleri temiz ve kampı düzenli tutma sanatını öğrenir” (2017:40).

Kadınların çadır yaşamına ilişkin anlatıları Anderson’un Hobolara ilişkin anlatısını doğrular niteliktedir. Bu yüzden de kadınlar erkeklerle beraber kadınlara atfedilen sorumlulukları yerine getirmek için de aileleri ile gitmektedirler. Katılımcı 47’nin de dediği gibi, zor da olsa çamaşırlar ve bulaşıklar kadınlar tarafından yıkanmaktadır ve bu konuda yapılacak “pek de bir şey” yoktur. Gerektiğinde diğer kadınların yardımıyla çadırları da kendileri kurmaktadırlar; köye çalışmaya gittiklerinde o gün işe gitmeyen ve çadırda kalan kadınlar çocuklarına bakmakta, karınlarını doyurmaktadır. Birazdan çıkacak sineklere karşı önlem olarak cibinlik kurmak da kadınlığa dahildir. Zaten Katılımcı 47’nin de altını çizdiği gibi, kendini bildi bileli böyledir bu durum, onun çocukları buraya onunla gelmektedir. O da annesiyle gitmiştir yıllarca önce. Bu bağlamda, Katılımcı 47 eşitsiz yaşamının tüm absürtlüğünün farkındalığıyla durumu en yalın ve en gerçek haliyle ve gülerek özetlemektedir: “Diyom ya sana 15 yaşından beri ben böyleyim hani daha önceden de böyleymişik”. Katılımcı 48 de çocukluğundan beri böyle dönemlik olarak çadırda kalıp çalıştıklarını, yaşadıkları yerde düzenli işin olmaması sebebiyle kendi ifadeleri ile “mecbur, mecbur geziyoz, bizim tarlamız tezeğimiz hiçbir şeyimiz yok” demiştir. Kadınlar çadırda ve köyde işlerini sürdürürken, erkekler de geç saate kadar balya işinde çalışmaktadırlar. Gelinleri ile çadır işine bağlı yükü paylaştıklarını söyleyen Katılımcı 48, kendisinin leğen satmaya gittiği sürelerde gelinlerinin diğer işlerle ilgilendiğini söylemiştir. Kendi evlerinde, “aygazlarının”, “makinelерinin”, “şofbenlerinin” hazır olduğunu söyleyen Katılımcı 48, çalışmak için geldikleri dönemlerde kendilerine ayrı bir yeri banyo olarak kurduklarını ihtiyaçlarını orada giderdiklerini söylemiştir. Katılımcı 48 ve açık alanda bulunduğu için ara ara sohbete giren gelinlerinin söylediklerinden anlaşılacağı üzere ailenin maddi sorumluluğu yaşça daha büyük olanların omuzlarına binmektedir. Çadırdaki yaşam dönemlerinde kolektif olarak çalıştıkları ve birbirlerini maddi ve manevi olarak destekledikleri anlaşılmaktadır.

Çadır deneyimi çadırda kaldıkları sırada görüşülen katılımcıların anlatılarında güncelliğini korurken, bazı katılımcıların anlatılarında geçmişe dair bir anı olarak da önemli bir

yer tutmaktadır. Örneğin Katılımcı 50, “şee patronun evi aşağıda varsa camiinin orasında varsa patronun evi, biz burda bi mera burda çadır kuruyoruz” diyerek eskiden çadırdaki nasıl kaldıklarını anlatmıştır. Şimdi gittikleri zeytin işiyle evlerde kalmaya başlamadan önce yıllarca çadırlarda kaldıklarını da sözlerine eklemiştir. Katılımcı 46, kışın da bir süre, kar yağana kadar çadırlarda kaldıklarını ancak kışın kurdukları çadırları daha korunaklı yaptıklarını söylemiştir. Katılımcılar 46, 47, 48’in güncel çadır deneyimlerindeki gibi, Katılımcı 50 de eskiye dair anlatılarında nasıl ateş yakıp yemek yaptıklarını ifade etmiştir. Katılımcı 51 de annesinin kendileri için yemek hazırladığını, yıkama, pişirme birçok konuyla kendileri küçükken annelerinin ilgilendiğini söylemiştir. Katılımcı 52 gelin olarak gittiği dönemdeki deneyimine ilişkin olarak, büyük bir çadırdaki gelin, kaynana, kayınpeder, çoluk çocuk kaldıklarını söylemiştir. Babasının çadırı kurduğunu söyleyen Katılımcı 54 ise, kendilerinin de çadırı ev gibi döşediklerini ifade ederek aslında toplumsal rollerin her yerde devam ettiğini ortaya koymuştur. Çadırdaki kaldıkları dönemde, yatçı dedikleri yaşça büyük deneyimli bir kadının işveren tarafından yevmiyle yemek yapmak için görevlendirildiğini ve çocukların başında durmaları için de başka birinin görevlendirildiğini söyleyen Katılımcı 57, kadınların çocukları ile çadırlarında meşgul olurken erkeklerin büyük bir ateş etrafında çaylarını içtiklerini söylemiştir. Bu durum kamusal özel alan ayrımının çadır özelinde yeniden inşa edildiğini, toplumsal cinsiyete bağlı rollerin bu süreçte de devam ettiğini hatta evden uzak yerde bu rollerin çok daha zorlaştığını göstermektedir. Mekânsal ayrışma, evin özel sokağın dış mekân olarak cinsiyetlendirilmesi, çadırdaki da doğadaki yaşamda da aynıdır. Bu durum, toplumsal cinsiyetlendirilmiş kadınlık rollerinin nasıl her koşulda farklı biçimlerde de olsa yeniden üretildiğini göstermektedir.

5.3.6. Yedekte Emek: “Ne iş olsa kadınlar da o işte çalışıyo”

Ekonomik anlamda sorunların yaşandığı periyotlarda işten çıkarılma süreçlerinde ilk gözden çıkarılan kadınlardır (Molyneux, 2020: 148). Benzer bir şekilde aile içerisinde de gerek duyulduğunda çalışma yaşamına katılması beklenen yine kadınlardır. Buradan hareketle Katılımcı 31, bir dönem bebek baktıktan sonra (bebek bakımı görüşülen Çingene/Roman kadınlar arasında yaygın bir iş biçimi değildir; yalnızca bir katılımcı bir dönem bebek baktığını söylemiştir) fidanlıkta çalışmaya gittiğini ve çapa yaptığını söylemiştir. Neden ilk işinden ayrıldıktan sonra tekrar başka işlerde çalıştığı sorulunca, eşinin borçlarına destek olmak ve kendisine mutfak dolabı yaptırmak için işe girdiğini belirtmiştir. Kendisinin de çalışmasıyla borçlar ödenmiş ve dolap yaptırılmıştır. Bu örnekte de olduğu gibi kadın emeği hem aile hem de işveren tarafından gerektiğinde başvurulmuş ve yedekte tutulan bir emek biçimidir. Benzer bir noktadan, 25 yaşındaki lise mezunu Katılımcı 57 bir dönem farklı işlerde sigortalı olarak

çalıştığını ifade etmiş ancak işten ayrılışını her seferinde kendisi dışında bir nedenle açıklamıştır. Bu örnekte olduğu gibi, ailede birinin hasta olması, evde inşaat yapılması gibi ikincil sebepler de kadınların işten çıkarılmalarına sunulan gerekçeler arasındadır. Katılımcı 57'in ortaya koyduğu sebepler kadın emeğinin ev içi ekonomide birincil bir emek türü olarak konumlandırılmadığını göstermektedir. Katılımcı 57'in ailesi görece yaşam standartları daha iyi olan bir ailedir ve sigortalı işlerde çalışması hem daha büyük bir şehirde yaşamının sağladığı çeşitlilikten hem de lise mezunu olmasından kaynaklanmaktadır. Katılımcı 37 de ilk kez çalışmaya başladığında 27-28 yaşlarında olduğuna, eşinin tek başına maddi olarak yetemediği için işe girdiğine değinmektedir. Lise mezunu Katılımcı 43, evlendikten sonra bir süre okullarda temizlik işlerinde çalıştığını ve eşine destek olmak için işe girdiğini söylemiştir. Katılımcı 60 ise, 5-6 aydır çalıştığı işine, en küçük çocuğu büyüdüktan sonra eşine destek olmak amaçlı girdiğini hem çocuklar hem ev hem iş biraz zorlansa da mutlu olduklarını söylemiştir. Bu verilerin de ortaya koyduğu biçimiyle, kadınların ücretli emek süreçlerinde bulunması ya da bulunmaması erkekler ile aynı koşullardan geçmemektedir. Doğum, annelik gibi sebepler kadınların iş ilişkilerinde belirleyiciyken erkekler aynı süreçlerden geçmemektedir. Kadın emeğinin kriz durumlarından etkilendiği de bilinmekte ve gerekli hallerde işe girmesi ya da işten çıkması beklenen kadınlar olmaktadır. Bu bağlamda kadın emeği yalnızca izne tabii olmakla kalmaz başka faktörlerin etkisinde şekillendiğinden, özgür bir yapıya sahip olması güçleşmektedir. (Yaman, 2022: 158-159).

Geçim şartları sebebiyle ilçedeki kadınların çoğunun çalıştığını söyleyen Katılımcı 6, evde bir kişinin çalışmasının yetmediğini belirtmiştir. Kirada oturanların çoğunun ne iş olsa yaptıklarını, kadınların peynir fabrikasına, merdiven silmeye, temizliğe gittiklerini ifade ederek kadınların düzenli bir işinin olmadığı imasıyla "[...]ne iş olsa kadınlar da işte çalışıyo" demiştir. Katılımcı 6 kadınların eşlerine yardım amacıyla, aydan aya ücret aldıkları merdiven temizliği gibi işler ya da gündelik para kazandıkları işler yaptıklarını belirtmiştir. Kadınların kazandıkları ile elektrige, mutfak ihtiyaçlarına sunduğu "katkı" vurgulanmış ve evin tek başına geçindirilemediği durumlarda kadın emeğine ihtiyaç duyulduğu aktarılmıştır. Kadının bu bağlamdaki katkısı örnekte olduğu gibi bazı durumlarda ev ekonomisine katkı niteliğinde özetlenmektedir. Evlendikten sonra evin ihtiyaçları kendi ihtiyaçları olarak kodlanmakta ve böylece doğallaştırılmaktadır. Bu görüşü destekler nitelikte Katılımcı 15 de balıkçılık yapan eşine destek olmak için ufak bir iş yeri açtığını söylemiştir. Dezavantajlı olarak tanımlanan kadınlara destek olmak amaçlı açılan sosyal bir kurumda yönetici olarak çalışan Katılımcı 2, kadınların daha çok maddi gelir elde edebilecekleri kursları almaya eğilimli olduklarını diğer sanatsal faaliyetlerin onlar için öncelikli olmadığını söylemiştir. Kadınların kaygılarının bir

meslek edinme ya da bir biçimde aile bütçelerine katkıda bulunma olduğu anlaşılmaktadır. Dikiş olan ilginin el sanatlarına olmaması belki de kadınların keyif aldıkları şeylerden çok ekonomik kaygıları taşıyarak bu alanlarda bulunduğunun da göstergesidir. Kadınların gelir getirici işlere yönelik yaklaşımları Yerlikaya'nın çalışmasında da ortaya koyulmaktadır. Söz konusu çalışmada da bilhassa küçük çocukları olan kadınlar, öğrendiklerini evde bir şeyler yapıp satabilecekleri ürünler haline getirme gayesi taşımaktadırlar. Ayrıca dikiş örneğinde olduğu gibi, dikiş dikerek ve satarak aile bütçelerine ve çocuklarının çeyizlerine katkıda bulunmayı da hedeflemektedirler (2021: 157).

5.3.7. Güvencesiz ve Düzensiz Çalışma: “Yarına Allah Kerim”

“Ne iş yapayım ben dul karıym” yanıtını veren Katılımcı 4, daha önce bir işte çalıştınız mı sorusuna “[ç]alıştım, bulaşık işlerinde çalıştım, çocuk baktım” demiştir. Genel manada iş tanımları konusunda bir kesinliğin olmaması üretilen emeğin tanımlanmasını zorlaştırmaktadır. “Bulaşık işlerinde” çalışmak gibi tanımı, süresi, biçimi belli olmayan, sayısız güvencesiz işlerde çalışan kadınlar, emekliliği “hakkedemedikleri” gibi hayatlarının sonraki aşamalarında da geçimlerini sağlamak için yine tanımı belli olmayan işlere yönelmek durumundadırlar. Eşinin de sigortasız işlerde çalıştığını dile getiren Katılımcı 9, oğlunun da 2-3 yıl sigortalı çalıştığını ancak çıkarıldığını dile getirmiştir. Küçük şehirlerde çalışma alanları kısıtlı olduğundan sigortalı işler belirli işlerdir. Belirli işlerde çalışmak isteyen bireylerin sayısının fazla olması işten çıkarmaları da etkiyebilmektedir. Katılımcılardan bazıları, emekli olmayacaklarını düşündüklerinden, yatan sigortalarını nakde çevirmek durumunda kalmışlardır; örneğin Katılımcı 16 “[s]igortam vardı yavrum, sigortamı kızı okutayım diye öldürdüm. Geri çektim” demiştir. Katılımcı 17 yıllardır eşi ile çalışmasına rağmen, emeklilik hakkını eşi elde edecektir ve bu anlamda kendisinin bir güvencesi yoktur. Katılımcı 19 çok fazla düzenli işlere gitmediğini, genelde sigortasız çalıştıklarını belirterek hamallığın erkekler arasında yaygın bir meslek olduğunu ifade etmiştir. İki yıl küçük bir konfeksiyonda paketleme üzerine sigortasız çalıştığını söyleyen Katılımcı 25 ise, şimdilerde yardım parasıyla geçindiği söylemiş, eşinin de serbest meslek yaptığını, ne iş bulursa oraya gidip çalıştığını belirtmiştir. Evlenmeden önce eczanede yıllarca çalışan Katılımcı 31, o dönem yaşı küçük olduğundan kendisine sigorta yapılmadığını, patronunun kendisine kalfalık teklif ettiğini ancak evlenince kariyer planlarının da yarım kaldığını ifade etmiş ve emekli olamadığını söylemiştir. Akgül, Çingene/Roman kadınların güvencesiz ve düzensiz işlerde erkeklere kıyasla daha çok yer aldığını belirterek kadınlardan evin gelirini idare etmesinin beklendiğini söylemektedir. Bu bağlamda gelir durumu, miktarı ve sıklığı gelirin nasıl yönlendirileceğini de belirlemektedir. Ayrıca Çingene/Roman kadınlar sosyal hizmet kurumları ile bağlantılı olarak evin gelirine katkı

sunacak yolları da aramak durumunda kalmaktadırlar ve SGK ve emekli sandığı gibi sosyal güvence biçimlerinin çok yaygın olmaması tüm bu süreçlere eklenmektedir (2021: 128).

Yunanistan'dan Türkiye'ye göç eden ve iki ülke arasında gidiş geliş yapan 53 yaşındaki Katılımcı 39, orada yaşarken farklı işlerde; tüccarlıktan kır işlerine birçok işte çalıştığını söylemiştir. Gündelik işlerde gelirlerinin Türkiye'dekine göre daha iyi olduğu söyleyen Katılımcı 39, eşleri gemilerde çalışmaya gittikleri için oradaki genç kadınların artık çalışmadığını ifade etmiştir. Köyde ikamet eden 60 yaşındaki Katılımcı 21 ise, eskiden çapaya gittiğini, sabah dokuzdan akşam altıya kadar çalıştıklarını, gündelik aldıkları paralarla alışveriş yaptıklarını söz konusu gelirin düzensiz yapısına referansla “yarına Allah kerim” diyerek ifade etmiştir. Katılımcı 44 de çalışmayı sevdiğini belirterek şimdi sigortalı olarak belki de geçici süreli girdiği işinden önce de değişik işlerde; sular içinde kalarak çeltik tarlarında çalıştığını belirtmiştir. Kendisi çadırda kalıp çalışan Katılımcı 46 annesinin de domates toplamaya gittiğini, gündelik yevmiyeyle çalıştığını aktarmıştır. Katılımcı 11 ise çok yıprandığını dile getirerek bulaşık işinden, merdiven temizliğine, fal bakmaktan, tekstilde çalışmaya birçok işte çalıştığını ifade etmiştir. Benzer bir şekilde 63 yaşındaki Katılımcı 13 de, garsonluktan bulaşıkçılığa her işe koştuğuna değinirken, kendisinin çalışmadan duramayacağını ifade ederek çalışmaktan şişen ellerini göstermiştir. Yıllarca çalışan 63 yaşında bir kadının geleceği dair düşüncesi emeklilik hayatı sürmek yerine çalışmaktır.

İş alanlarının darlığı kadınların güvencesiz, itibarsız ve garantisi olmayan mevsimlik işlerde çalışmasını zorunlu kılmaktadır. Benzer bir şekilde Katılımcı 8 de kadınların daha çok günlük işlere gittiğini, ev temizliği yaptığını, sezonluk işlerde çalıştığını söylemiştir. Hem erkekler hem kadınlar düzenli iş bulmakta zorlanmaktadırlar. Daha büyük şehirlerdeki akrabalarının başka işler yaptığını, öğretmen, hemşire olduklarını söyleyen Katılımcı 7, küçük şehirlerde çalışma alanlarının yetersizliklerine de değinerek devamlı işlerinin olmamasından kaynaklı olarak yazın çalıştıkları ile geçinmenin mümkün olmadığına, borç yapmak durumunda kaldıklarını ancak düzenli bir işte çalışsalar sürecin böyle işlemeyeceğine vurgu yapmıştır. Katılımcı 16 da yıllardır farklı farklı yaptığı işleri sıralayarak “bostan kazdım, mısır kazdım, nohut kazdım, susam yoldum, çeltiğe gittim, gübre taşıdım, tohum taşıdım sırtımda, bu yaşa el işleri ile geldim” demiştir. Katılımcı 35 haftanın 5 günü temizliğe giderek çalıştığını söylemiş ancak işin esnek yapısını da ortaya koyan bir açıklama sunmuştur. Eğer o gün çok yorulmuş ve çalışmak istemezse ertesi gün gelemeyeceğini söylediğini ifade etmiştir. İşini beğenip beğenmedikleri sorulduğunda 20-30 farklı “kapısının” olduğunu belirterek bu talebin “güler yüzü[n]e” olmadığını düşündüğünü söylemektedir. Katılımcı 13 çevresinde düzenli bir işte çalışan kimsenin olmadığını ve herkesin geçici günlük işlerde çalıştığını belirtmiştir. Katılımcı

54'nin “bamyı topluyoz, zeytine gidiyoz, kiraz toplamağa gidiyoz, ne iş olursa yaparız yani” söylemi de Çingene/Roman kadın emeğinin düzensiz, güvencesiz yapısını ve zorunluluk halini almış tesadüfiliğini ortaya koymaktadır. Kaynak kişi 1 de söz konusu plansızlığa referansta bulunarak ve erkekleri kastederek “[y]av rastgele, sabah kalktın yarın ne alcan ceketini gitçen hamallık yapçan” demiştir. Çadırlarında görüşme yaptığım Katılımcı 46 da kendileri burada çalışırken, eşlerinin de balya taşımaya gittiğini, balyaları satabilirlerse ekmek getireceklerini eğer satamazlarsa bulundukları bölgeden ayrılıp başka bir yere iş bulmaya gideceklerini söylemiştir. Yazın buralarda iş ararken kışın da zeytine gittiklerini söyleyen Katılımcı 46, “ne iş bulursak gidiyoz yapıyoz işte napalım” demiştir. Ayrıca gittikleri bölgelerde kalma süreleri de işe bağlı olarak değişmekte ve bir kesinlik barındırmamaktadır. Köydeki bir gününün nasıl geçtiğini anlatırken Katılımcı 51 ise, köyde kışın çok fazla çalışma ihtimali ve imkânı olmadığını yazın sabah kalkıp işten haber beklediklerini, kendilerine ulaşan yevmiyeli işleri yaptıklarını eğer herhangi bir iş talebi gelmezse bütün gün evde kaldıklarını söylemiştir.

5.3.8. Düzenli Bir İş veya İşyeri Sahibi Olma: “Kayıp işlerde Ol[mayan]lar”

Düzenli bir işte çalışma özellikle devlet işinde sigortalı çalışma, birçok katılımcının hayal ettiği bir süreçtir. Örneğin Katılımcı 16, işin niteliğinin pek önemli olmadığını ancak devlet kapısında bir iş yapmış olmayı, maaşlı olmayı istediğini söylemiştir. Katılımcı 17 düzenli işte çalışma arzusunu, masa başı bir iş yapmak olarak tanımlamıştır. Katılımcı 30 da sabit bir işinin olmasını çok istediğini olmadığı için de bakkal dükkânı açmak durumunda kaldığını söylemiştir. Kirada oturduklarını söyleyen Katılımcı 36, sigortalı bir işte çalıştığını ancak özel şirket olduğu için devlette çalışmaya benzemediğini de dile getirmiştir. Şimdi çalıştığı işinden bir tazminatla ayrılabilceğini ancak devlet işinde olsa işini yaptığı sürece kolay kolay çıkarılamayacağını söylemiştir. Ayrıca doğum izninde olduğu öğrenilen Katılımcı 36, çocuğu biraz büyüdükten sonra işine geri dönebilme ihtimalini de dile getirmektedir. Söz konusu süreçle paralel olarak doğum ve bakım emeği üzerinden tanımlanan annelik, bu biçimde toplumsallaştığından kadınların erkeklerle eşit bir yerden işgücüne katılımını engellemektedir. Kadınlar çok erken yaşlarından itibaren evliliğe ilişkin bir takım öğrenme süreçlerinden geçmektedirler ve kadınların anneliğinin bakım emeği ile ilişkilendirilerek doğallaştırıldığı bir şekillenim söz konusudur. Bu bağlamda kadınlardan beklenen yarı zamanlı olarak ücretli emekte yer almaları ya da tam zamanlı ev kadını ve anne olmalarıdır. Bir başka deyişle kadınların birincil görevi anneliktir, istihdamda yer almaları bu görevlerinin yanında ikincil konumdadır (Molyneux, 2020: 148-149).

İŞKUR'dan girdiği sigortalı ancak süresi ve devamlılığı belli olmayan işine çok derin anlamlar yükleyen Katılımcı 44 ise, bu işini sürekli yapmış olmayı hayal ettiğini dile getirmiştir.

Mevsimsel olarak gittikleri zeytin işine artık gitmek istemediğini söyleyen Katılımcı 55, düzenini bozup uzaklara gitmek istemediğini ve o işten soğuduğunu belirtmiş, sigorta yapılan bir iş olan midye işine gitmeyi daha çok istediğini belirtmiştir. Katılımcı 55 de çocuklarının başkasının yanında yani el işlerinde çalıştığını, öyle fabrika falan pek olmadığını ifade etmiş, kendisinin de çocuklarının kapalı ortamda ve gölgede çalışmasını istediğini belirtmiştir. Kendilerinin evdeyken bile oğullarını ve eşlerini düşündüklerini söyleyen Katılımcı 55, balya taşırken başlarına gelebilecek tehlikelerden korktuklarını da vurgulamıştır. Katılımcı 68 kendisinin özel bir şirkete bağlı olarak garsonluk yaptığını ve işi için 6 aylık olarak anlaştığını söylemiştir ancak tüm temennisinin söz konusu düzenli ve sigortalı işe devam etmek olduğunu vurgulamıştır.

Katılımcılar arasında sigortalı ve belirli bir işte çalışan çok azdır ve kendileri ya da yakınları için düzenli bir işte çalışma isteklerini defalarca farklı biçimlerde dile getirmişlerdir. Katılımcı 6 tekstil gibi düzenli ve sürekli işlerde çalışanların biriktirdiği paralarla tatil de yapabildiklerini söylemiştir. Ancak Katılımcı 8'in dediği gibi "kayıp işlerde olanların" böylesi bir dinamiği ve gerçekliği yoktur. Görece daha düzenli bir işte çalışma, tatil anlayışını da beraberinde getirmektedir ancak tatil planlarının daha dar alanlarla sınırlı olduğu da söylemlerde ön plana çıkmaktadır. Katılımcı 6 bayram tatilinde yeni nesilden birçok kişinin tatil yapmak için bir yerlere gittiğini söylerken yakın bir tatil mekânı söyledikten sonra uzak mekân olarak da 6 saatlik bir yeri örnek göstermiştir. Katılımcı 9, artık çalışmaya yönelik bakış açılarının değiştiğini, herkesin düzenli ve sigortalı işlerde çalışmak istediğini belirterek "[b]izim alkımız artık çok döndü. Değişti çok değişti, herkes isteği yani bi işi bi gücü olsun elinde" demiştir. Kendisi düzenli bir işte çalışmayan ancak çocukları için verdiği uğraşı hissettiren Katılımcı 9, ilerde çocuğunun ve gelininin sigortalı bir işte çalışmasını istediğini belirtmiştir. Geleceğe ilişkin bu hayalinin bir parçasını da torunlarına bakmak oluşturmaktadır. Memur olarak bir kurumda çalışan Katılımcı 18, kendisi isteyken çocuklarına annesinin baktığını ifade etmiş ve düzenli bir işte çalışmanın verdiği bir anlayışla mesai bitiminden söz etmiştir. İşten çıktıktan sonra evdeki mesainin başladığı anlaşılan Katılımcı 18, "normal olarak" diye ifade ettiği yemek yapma, ev işleri ve çocuklarla ilgilenme kısmına geçtiğini söylemiştir. Ayrıca eğer bir planları varsa ailecek dışarı çıktıklarını da sözlerine eklemiştir; plan yapma bu anlamda düzenli çalışmaya içkin bir sözcüktür. Memuriyetin aynı zamanda bir otokontrolü ve otosansürü de beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır. Örneğin Katılımcı 18 bazı soruları yanıtlarken tereddüt etmiş, kendisine görüşmelerden isimsiz bir şekilde yararlanılacağı tekrar hatırlatılmıştır. İlyasoğlu bu bağlamda özellikle kadınlar ve toplumsal cinsiyet üzerine araştırmalar yürütülürken bazı fenomenlerin toplumsal, ideolojik ve kamusal süreçlerine

etkisinde kaldığını belirtmektedir (2000, 216). Katılımcı 40 da gelinin resmi bir kurumda temizlik işçisi olarak çalıştığını, oğlunun işinin olmadığını, gelininin çalışarak evine baktığını söylemiştir. Oğlunun “ayakaltı tamircisi” olduğunu ve boyacılık yaptığını ancak düzenli bir işi olmadığını, bu şekilde çalışarak “karısına ekmek getirmeye” çabaladığını ifade etmiş, “karısı çalışır yani” demiştir. Bu bağlamda düzenli bir işte çalışan gelin için çalışma ifadesi kullanılmıştır. Bu da çalışmanın düzen ile ilişkilendirilerek anlamlandırıldığını göstermektedir. Katılımcı 36 da bir günlük iş rutini sorulduğunda, ne yaptığını net bir biçimde ve sıralı olarak anlatmıştır ve bu bağlamda katılımcının kullandığı “saatimiz dolana kadar” tarzı bir söylem diğer katılımcılarda pek rastlanan bir tanımlama değildir.

Çok yaygın olmasa da bazı katılımcıların kendilerinin işlettiği ya da eşleri ile işlettikleri iş yerlerinden de söz etmek mümkündür. Bu bağlamda bu işlerde çalışan kadınlar bir yandan da evdeki işlerini sürdürmekte, aile büyükleri olan kadınlardan çocuk bakımı konusunda yardım almaktadırlar. Örneğin Katılımcı 58, eşi ile işlettikleri dükkânda, kasaları beraber araca yüklediklerini, dolaba konulacak sebzeleri kendisinin ayırıp temizleyip kaldırdığını, “çürük çarık” tüm sebzeleri kendisinin itinayla seçtiğini söylerken yaptıkları işin çok yorucu olduğunu da altını çizmektedir. Sezonluk olarak yazları eşi ile çalışan Katılımcı 12, kışın eşinin çay ocağı işlettiğini söylemiştir. Ancak sanayide yer alan çay ocağında kendisi çalışmamaktadır. Burada da olduğu gibi kadın emeği gerektiğinde ihtiyaca koşulandır. Katılımcı 12’nin kardeşlerinin de kendi iş yerleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda kendi işleri olanların görece daha düzenli ve maddi açıdan daha olumlu bir yaşam sürdüğü görülmektedir. Katılımcı 15 kendi işlettiği bir iş yerinin olduğunu ancak iki yıl önce siyasi dediği sebeplerle kapatmak zorunda kaldıklarını ayrıca bir döner dükkânı açtığını, onu da iş yapmadığı gerekçesiyle kapattığını söylemiştir. Katılımcı 17’nin de eşi, çocukları ile çalıştırdıkları bir iş yerleri vardır ve kendi iş yerinden aldığı kazancın düzenli oluşu ve sürekliliği katılımcının yaşam standartlarını içeren anlatısından anlaşılmaktadır. Katılımcı, kızları ile yediği akşam yemeklerine atıfta bulunarak, onlar için hazırladığı sofraları dile getirirken her bir çocuğunun yemek zevkini hesaba katarak hareket etme şansının olduğunu da vurgulamaktadır. Yemek tercihlerine ilişkin bir anlatı sunması ve bu anlatısında sunduğu detaylar bu bağlamda çoğu katılımcıdan farklılık göstermektedir ve bir sınıfsallık ortaya koymaktadır. Katılımcı 17 ayrıca kredi ve benzeri durumlarda zorluk çekmediklerini, kazandıkları paralarla aldıkları malzemeler için çektikleri kredileri ödeyebildiklerini ve bu biçimde işlerini döndürebildiklerini de söylemiştir. Katılımcı 17, eskiden yaşadıkları mahalleden biraz daha uzağa taşındıklarını ve yaşam koşullarının çevresindekilere göre daha iyi olduğunu da belirtmiştir.

Kendi bakkal dükkanını işleten Katılımcı 30 ise kendi işini yapmanın diğer yaptığı temizlik, bulaşık işlerine göre daha iyi olduğunu “[...] hani emir veren yok, başında duran yok. Kendin asıyon, kendin kesiyon” diyerek özetlemiştir. Ayrıca Katılımcı 30, kendisinin başında durduğu bir işi yaptığından harcamaları konusunda eşine bir şey söylemek durumunda olmadığını, başka bir yerde çalışırken eşinin kazandığı para konusunda bilgisinin olduğunu ancak bu şekilde istediği harcamayı yapabildiğini söylemiştir. Eşinin tutumlu olduğundan kendisinin ise harcamayı çok sevdiğinden bahsederek, kazandığı paraya ilişkin daha çok inisiyatifinin olduğunu bazen farklı stratejilerle, örneğin kasadaki parayı az söyleyerek ekstra harcama yapabildiğini söylemiştir. Dışarda çalıştığı bir işe göre kendi dükkanları olduğu için yaptığı işin bir saati olmamasının da zorluğundan bahsetmiştir. Yazın eşi başka iş yaptığından bütün gün ve gece burada durmak zorunda olduğunu, kışın da birer gün arayla dükkânı açtıklarını, evde kaldığı günlerde ise ev işleri yaptığını söylemiştir. Ne iş yaptığı sorulan Katılımcı 58 de kendi işini yaptığının altını çizerek “manav dükkanımı işletiyorum. Kendi işimle meşgulüm. Kendi işimi yapıyorum” demiştir. Katılımcı 58’in yaşamında kendi işini yapmanın öneminin çok büyük olduğu anlaşılmaktadır. Defalarca çalışma yaşamının güzelliklerine ve kendi ayakları üzerinde durmanın keyfine değinmiştir. Yıllarca ev işlerine ve ev temizliklerine gittikten sonra, harabe olarak aldıkları dükkânı güzel bir iş yerine çevirme hikayesini değinerek “[...]emin olun buna kendi tırnaklarımızla, kendi emeğimizle, hiç beş kuruş paramız yoktu burayı aldığımızda, Allahımız var dedik, öyle kalkıştık” demiştir. Kendi babasını da “mekâncı” olarak tanımlamaktadır. Mekâncı sözcüğüyle kastettiğinin kendi işini yapmak olduğu anlaşılmaktadır. Zira kendi babasını da öncesinde işlettiği bir dükkânı olduğunu vurgulayan Katılımcı 58, babasından gördüğü kadarıyla dükkân sahibi olmanın çok güzel olduğunu, müşterinin ayağına geldiğini ve oturarak çalıştığını vurgulamıştır. Ayrıca eşinin sigortasını ödediklerini, kendisi için de elleri rahatladığı bu yıl sigorta ödeyeceklerini söylemiştir. Ağustos ayının kendisi için en rahat ay olduğunu söyleyen Katılımcı 58, aslında daha çok evde olduğu bu dönemde temizlik, çocuklarla ilgilenme ve misafir ağırlama gibi birçok emek yoğun iş yapmaktadır. Katılımcı 58’in kardeşi olan Katılımcı 59 da kendi dükkanını işletmektedir. Oğlunun okuyup memur olduğunun ve kendisine bu dükkânı açmada destek olduğunun da altını çizmektedir. Kendi işini yapma arzusunu oğluna anlatışını ise şu şekilde aktarmaktadır: “[...] ben de işimin sahibi olayım dedim, ben de oturayım, ben de dinleneyim dedim, vallahi, bıktım, omur iliğim bak kayık, neden o halılardan, o işlerden, badanalardan, çok badana yaptım [...]”. Katılımcı 59, kadın müşterilerinin daha çok olduğunu, dükkanına gelen müşterileriyle beraber sohbet edip kahve içtiklerini söylemiştir. Kadın bir

işletmeci olarak işlettiği dükkânı yalnızca kendisi için değil yanına gelen diğer kadınlar için de bir sosyalleşme mekânı olarak anlamlandırmaktadır.

5.3.9. Çalışmaya Yüklenen Anlamlar: “Açıkçası kadının parası kendi parası oldumu kendine güven geliyo”

Eskiden kadınların daha az çalıştığını ifade eden Katılımcı 6, şimdi kadınların sürekli iş aradıklarını söylemiştir. Bu söylemden de anlaşılacağı üzere işin şekli, biçimi ve işe yüklenen anlamlar değişmektedir. Zorunluluk, yoksulluğun derinliği bir biçimde kadınların piyasaya girmesini gerektirmiştir. Eşini çok genç yaşta kaybeden 34 yaşındaki Katılımcı 6 ayrıca daha önce çalışmış olmayı dilediğini ifade ederek düzenli bir işte çalışmış olup ayaklarının üzerinde durabilmeyi dilediğini belirtmiştir. Şimdi eşinin ailesi ile yaşayan ve iki çocuğu ile mücadele eden Katılımcı 6, gittiği iş alımlarında ne iş yaptığı sorulduğunda “ben hiç bi iş yapmadım ki” düşüncesiyle bildiği işleri “bulaşık yıkarım diyom, mutfakta çalışırım diyom, paketleme yaparım” şeklinde sıraladıktan sonra defalarca İŞKUR’un kapısından döndüğünü söylemiştir. Katılımcı 29 çalışmanın ise her zaman iyi olduğunu dile getirmiş, imkânı olsa şimdi tekrar çalışmak istediğini belirtmiştir. Çalışma yaşamına ilişkin benzer bir ifadeyi Katılımcı 9 da kullanarak çalışmanın her zaman iyi olduğunu belirtmiş, zamanında kayınpederine direnerek çalışmaya başladığını, eşinden para istemektense kendi parasını harcamanın daha güzel olduğunu söylemiştir.

Kendisi bir kurumda memur olan Katılımcı 18, çalışmanın sosyalleşme bağlamındaki avantajlarına dikkati çekmiş, çevreden bir şeyler öğrenmek ve çocuklarına bir şeyler katmak açısından çalışmanın olumlu yönlerini vurgulamıştır. Katılımcı 45 de akademik çevrenin olduğu bir ortamda çalışmanın kendisine iyi geldiğini, sıcak bir ortam olarak tanımladığı bu yerde huzur bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca kadın bir yöneticiyle çalışmanın da ekstra iyi bir deneyim olduğunu belirtmiştir. Çalıştığı için ekonomik gücünün olduğunu söyleyen Katılımcı 45, kendi bulaşık makinesini kendisinin aldığını söylerken makine alma motivasyonuna ilişkin söyledikleri, kadın emeğinin hem ev içi emek boyutunu hem de ücretli emek boyutunu kesişimsel bir biçimde ortaya koyması bağlamında anlamlıdır. Maaşını alır almaz eve gelen Katılımcı 45, tezgahdaki yığınla bulaşığı görmüştür. Zaten işinde de kalabalık bir grubun bulaşığını yıkayan katılımcı, bu manzarayla karşılaşınca oğlunu çağırıp motorla beraber bulaşık makinesi almaya gittiklerinden bahsederek bunu yaparken de eşinden izin almadığını söylemiştir. Daha önce ücretli emek bağlamında kamusal alanda çalışmamış olan Katılımcı 60 da çalışmanın kendisine sosyallik kazandırdığını, öncesindeki hayatının ev ve çocuklarının okulu arasında şekillendiğini söylemiştir. Anneliğe atfedilenlerle ve ev içi sorumluluklarla sosyal hayatını sıfırladığını söyleyen Katılımcı 60, şimdi farklı arkadaşlar edindiğini ve bunu

da yaptığı işe borçlu olduğunu söylemiştir. Ayrıca bir şeyleri almak konusunda da kendi parasına olan güveninden kaynaklı bir cesaretinin olduğunu ve bu anlamda da “eşinin de eline bakmak” durumunda olmadığını söylemiştir. Emeğin görünmezliğin somut bir örneği olarak çalışmadığı dönemlere referansla da kendi paranı kazanınca “eşine yük olmuyorsun” diyerek eşinin kendisine para verse de onun verdiği parayı harcarken kendisinin parasını harcarken olduğu kadar rahat hissetmediğini de belirtmiştir. Katılımcı 18 kendi çalışarak elde edilen paranın bireye özgüven kazandırdığını, kadınların ayaklarının üzerinde durması bağlamında çok önemli olduğunu dile getirmiştir. Katılımcı 18’e göre kendi parasını kazanan bir kadın çocuklarına bakabilmekte, kirasını ve faturalarını ödeyebilmekte ve özetle her şeyini kendi yapabilmektedir.

Kadınların kamusal alanda çalışmaya başlaması farklı karşılaşmaları da beraberinde getirmektedir ve bu durum kadınların kendi çocukları konusunda farklı bakış açıları geliştirmelerine de olanak sağlamıştır. Gündelik işlerde çalışan Katılımcı 7, kızını ve oğlunu okuttuğunu dile getirmiş; eşi ile geçinemediği süreçte eşinden boşanma kararını alırken çocuklarının da bu konuda yanında olduğunu ve onu desteklediğinin altını çizmiştir. Her ne kadar güvencesiz de olsa çalışmak ona bu kararları alabilme özgürlüğü tanımaktadır. Kuşaksal anlamdaki dönüşüm de hem kız çocuğunun hem de erkek çocuğunun boşanmaya yönelik yaklaşımlarından anlaşılmaktadır. Katılımcı 7, çağa bağlı olarak artık bakış açılarının değiştiğini, insanların da değiştiğini belirterek kendi çalışma motivasyonunu ve anlamlandırmasını da çocuklarını okutmak üzerinden yapmıştır: “[...] bizim gibi 16-17 evlenicek alıcak bir iki tane çocuk, oturacak, geçinicek geçinemeycek”. Bir önceki nesil çocuk baktırırken kız çocuklarına, kendilerinin çocuklarını okutmak istediğini dile getirmiştir. Önceden de gerek evde gerek tarımda çalışan kadınların, görece daha programlı ve kamusal alanda yürüttükleri iş biçimleri ürettikleri emeği kendileri açısından daha görünür kılmaktadır. Katılımcı 6, kendi ifadesiyle “kadınlar da çalışmak istiyö, Roman camiasında” demiştir ve bu bağlamda kadınların ileri görüşlü olduklarını, kadınların beğendiği ya da istediği bir şeyi eşine gerek kalmadan çalışarak alabildiklerini söylemiştir. Katılımcı 7 de “[a]çıkçası kadının parası kendi parası oldu mu kendine güven geliyo” diyerek durumu özetlemiştir. Katılımcı 13, düzenli bir işi olan ve büyük şehirde yaşayan kızının çocuklarının hepsini okuttuğunu ve hala da çalışmaya devam ettiğini söylemiştir. Katılımcı 13’ün kızı olan Katılımcı 14 de annesinin görüşmede değindiği ablasına referansla, ablasının azimli olduğunu altını çizmiş, bir taraftan okuyup bir taraftan çalışarak kurslara giderek kendi dükkanını açtığını söylemiştir. Daha büyük bir şehre ve ortama giren, büyük şehrin imkanlarından yararlanabilen Katılımcı 14’ün ablası gerek Katılımcı 13 gerekse Katılımcı 14 için bir başarı öyküsü olarak anlamlandırılmaktadır.

Bazı katılımcılar emeklerine ilişkin farkındalıklarını açık bir şekilde ortaya koyarken bazı katılımcılar da ortaya koydukları emeğin ataerkil aile yapısı ve emek piyasayı sebebiyle tam olarak farkında olmadıklarını içeren ifadelerde bulunmuşlardır. Örneğin Katılımcı 17, eşi ile çalışmasına ve ev dahil işin büyük sorumluluğunu kendisi almasına rağmen, kazanılan paraya ilişkin yetkinin eşit bir paydaşı olmadığını ima eden birtakım söylemlerde bulunmuştur: [...] Beni hiç kimseye muhtaç etmedi, ben şimdi dikiliyim ona diyim ki [...] bana 1 milyar para ver, [...] napçan, giyim almaya gidiyorum, kıyafet giderim onu harcarım”. Her ne kadar beraber kazanılıyor olsa da paranın kullanım biçimine ve miktarına erkeğin karar verdiği bir anlayışın yerleşik olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumu biraz esneten, yani eşine kendi kazandığı parayı kullanmaya ilişkin “imkân” sağlayan eşin bu tutumu, olumlu bir davranış tezahürü olarak kodlanmaktadır.

Şu an yaptığı işten önce farklı işlerde çalışan Katılımcı 44 ise, denizde tırmık çekmekten, sokakları temizlemeye, ağaç köklerini kazmaktan çöp toplamaya birçok iş yaptığını söyleyerek hepsinin kol gücü gerektirdiğinin farkında olarak emek bilincine ilişkin “çok iş yaptık aslında görünmüyor gibi gözüküyor” demektedir. Her gün geçilen sokaklardaki çöplerin toplanması ya da ağaçların budanması sıradanlaşan işlerdir. Ancak tüm bu işler emek yoğun bir süreci içermektedir. Katılımcı 15 kendi emek deneyimi ile annesinin deneyimi arasında bir kıyaslayama yaparak, eski kadınlık deneyimlerine ilişkin eleştirisini ortaya koymaktadır. Eskiden kadınların yemek yapmak zorunda olduğunu, çalışmak zorunda olduğunu, annesinin hem tarlada çalışıp hem de çocuklara ve babasına bakmak zorunda kaldığını ifade etmiş ancak kendisinin eşi ile beraber hareket ettiğini, büyük temizliklerde eşinin de onunla beraber işleri yaptığını söylemiştir.

Görüşmelerden elde edilen verilerden hareketle yapılan işlerin erkek işi ve kadın işi olarak kodlandığı durumları ve örnekleri içeren anlatılar da mevcuttur. Örneğin Katılımcı 1, tuvalette temizlik görevlisi olarak çalışmanın çoğunlukla bir erkek işi olduğunu söylemiştir zira yalnızca kadın tuvaletlerine değil erkek tuvaletlerine de kendisi bakmaktadır. Katılımcı 3 de ayrı olduğu eşine ilişkin anılarından bahsederken, eşinin kendisini ve kızlarını erkek işi olarak tanımladığı işlerde çalıştırdığını ifade etmiş, ortanca kızının erkek çocuğu gibi kamerayı elinde alıp düğünlere çekime gittiğini, sandalyeleri erkek çocuğu gibi taşıdığını, kendisinin de ağır düğün malzemelerini taşıdığını belirtmiştir. Kuaförlük okuyan oğlunun işini yapmadığını söyleyen Katılımcı 8, kadın saçıyla oynamanın dine uygun olmadığı düşüncesi ile işini yapmak yerine su tesisatçılığı yaptığını söylediği oğlu için “beynine girdiler annem onun” demiştir. Katılımcıların bu söylemlerini destekler nitelikte Kate Millett, çocukluk boyunca kız ve erkek çocuğu olmaya bağlı olarak kültürün, ailenin, eğitimin uygun gördüğü pratiklerin, değerlerin,

uygulamaların cinsiyet kimliğinin gelişmesinde etkili olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda kadın ve erkeğin yaşamsal ve kültürel deneyimleri birbirinden tamamen ayrılmaktadır (2018, 57).

Katılımcı 9, kendi de çalışmasına rağmen eşinin elektriği, suyu ödediğini ancak pazar parasını ona verdiğini ve pazarlığı kendisinin gördüğünü söylemiştir. Kadınlar para kazansalar da paranın kamusal yaşamdaki idaresi eş tarafından yapılmaktadır ancak ev emeğinin bir bileşeni olan pazar alışverişi kadının hem fiziksel hem de zihinsel sorumluluğunun bir parçasıdır. Buradan da anlaşılacağı üzere gündelik yaşam pratiklerinin de cinsiyete dayalı ayrışmanın bir ürünü olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Bourdieu, kadın ve erkekler arasında gündelik pratiklerde farklılaşmaların olduğunu ima ederek, kadınların “[...] fiyat sorma, fişi kontrol etme, indirim isteme gibi” işleri üstlendiğini, daha doğrusu bu tarz işlerin erkekler tarafından kadınlara bırakıldığını zira bu tür davranışların onların erkekliğine yakışmadığını düşündüklerinin altını çizmektedir. Söz konusu bu durum kadınların belirli kalıplar içerisinde tanımlanmalarına ve “damgalanmalarına” sebep olmaktadır (2019: 48).

Eskiden sezonluk olarak tarla ektiklerini ve herkesin gücüne, kuvvetine göre para kazandığını söyleyen Katılımcı 12, tarım işi bağlamında erkeklerin sezonluk olarak balya taşımaya gittiklerini söylemiştir. Katılımcı 34 de zamanında yaygın bir iş olan hasır dokumada daha çok kadınların çalıştığını, erkeklerin binde bir olarak tabir ettiği bir oranda bu işi yaptığını, kendi tabiri ile “[ö]yle yani pek erkekler hasır üzerinde değildi” demiştir. Kızının da kendisine hasır işlerine yardım ettiğini söyleyen Katılımcı 34, oğlu ile ilgili olarak ise “[...] beşten çıktı marangoza verdim onu zanaat öğren dedim. Baban gibi hamal olma” dediğini belirtmiştir. Katılımcı 36, yaptığı temizlik işini kadın işi olarak tanımlamış, ev işlerinin erkekler tarafından yapılamayacağını ifade etmiştir. Eşinin de kendisiyle aynı yerde çalışırken; kendisi temizlik ile ilgili bir bölümde ise eşinin makine aralarını temizlediğini, temizlik aracıyla temizlik yaptığını belirtmiştir. Katılımcı 39, küçük yaştan beri tarla işi yaptığını, tüccarlık yaptığını hatta erkeklerin işi olarak tanımladığı balya işini de yaptığını söylemiştir. Balyayı arabanın üstüne nasıl attığını detaylı bir biçimde anlatmış, balya dışında “kuvvetli” domates kasalarını da taşıdığını anlatmıştır. Bu bağlamda Katılımcı 40, müzik aleti çalmaya ilişkin olarak “ben çalamam öyle şeyler” diyerek eşinin emekli bir memur olmasının yanı sıra müzik ile ilgilendiğini de söylemiştir. Katılımcı 6’nın da “[ç]alışıyo erkekler, çoğu da müzisyen hep yanında çalışanların eşleri” söyleminden ve sahadaki genel gözlemlerden hareketle, müzisyenliğin çoğunlukla erkekler tarafından icra edilen bir meslek olduğu anlaşılmaktadır. Ancak ailedeki bir halaya ilişkin olarak spesifik bir örnek vermiş ve o halanın babaları ile beraber oturup zurna çaldığını söylemiştir. Buradan ve birçok benzer söylemden anlaşılacağı

üzere bir müzik aleti çalmak ya da bir meslek olarak müzisyenlik Çingene/Roman kadınlar arasında yaygın bir pratik değildir. Yılmaz'ın Bergama Kozak yaylasındaki evlilik törenlerinde Çingene/Roman kadınlar tarafından icra edilen dümbekçilik örneğinde olduğu gibi, bazı yörelerde farklı pratikler olsa da müzik ve toplumsal cinsiyete dayalı farklılıklar arasında bir ilişkinin olduğu Yılmaz'ın çalışmasında da ortaya koyulmaktadır. Kadınların eğlencelerinde kadınlar, erkeklerin eğlencelerinde erkekler çalgı takımı olarak bulunmaktadır. Kadınların ve erkeklerin bulundukları mekanlar da bu anlamda ayrılmaktadır. Erkekler daha çok dış mekânda mesleklerini icra ederlerken kadınlar iç mekânda konumlandırılmaktadırlar. Yılmaz'ın verilerine göre, kadınlar için olan çalgı takımını gelinin annesi ayarlarken, damat için olan çalgı takımını da damadın babası ayarlamaktadır (2010: 19-20). Koptekin de benzer bir noktadan, müzik ve dansın toplumsal cinsiyetli yapısına dikkati çekerek, müziğe ve dans etmeye atfedilen olumlu anlamlandırmaların, şarkı söyleyip dans eden dansözler için geçerli olmamasının toplumsal anlamdaki hiyerarşiyi de ortaya koyduğunu vurgulamaktadır (2020: 89).

Kendi çalışma pratiğine ilişkin olarak Katılımcı 42, çalıştığı dönemde ulaşım sıkıntısı yaşadığını, bazen geç saatte çalıştığı marketi kapatmak durumunda kaldıkları için kendi tabiri ile “bir bayan olarak yaz kış problem yaşıyorum yani saatler konusunda” demiştir ve çağrı merkezi gibi işlerin kadınlar için bu anlamda daha uygun olduğunu söylemiştir. Ayrıca bir kadın için market işçiliğinin zor olduğunu, problem yaşandığında kadınların daha çok zorlandığını söylemiş ve erkek müşterilerle yaşanan problemlere değinerek “[...] hani kadını basit gibi görüyorlar toplumda o yüzden pek kadın işi değil gibi geliyor bana” söyleminde bulunmuştur. Buradan da anlaşılabacağı üzere kadınların bazen güvenlik gerekçesi ile bazı işleri yapmaktan geri durdukları görülmektedir. Çadırlara gidildiğinde erkeklerin balya taşımak için çadırdan ayrıldıkları kadınların ise çadırda kalarak çocuklarla ve beslenme, barınma ve benzer süreçlerle ilgilendikleri ve zaman zaman bölgede leğen kova sattıkları anlaşılmaktadır. Zeytin toplama gibi işlere gidildiğinde kadınlar ve erkekler ailece beraber çalışmaktadırlar. Ancak yapılan bu işte de erkeklerin yaptığı işler ve kadınların işleri farklılaşmaktadır. Kadınların düşen zeytinleri topladıkları erkeklerin de ağaçları silkelediklerinden bahseden Katılımcı 50, kadınların kasaladıklarını erkeklerin de motorla patronlara teslim ettiğini söylemiştir. Katılımcı 58 ise kendi iş yerlerinde eşinin kasalara elletmediğini ancak eşi yokken ya da başka bir işle meşgul olması gerekiyorsa kendisinin hemen olaya müdahale ettiğini söyleyerek eşinin yorgun olduğu durumlarda da kaşla göz arasında hemen işi yüklendiğini belirtmiştir. Bu bulgulardan hareketle ücretli emek süreçleri kadınlar için bazı kararların alınmasında ve paranın yönetimi bağlamlarında görece bazı özgürlük alanları açmakla birlikte, ev içi sorumlulukların muhatabı

kadınlar olmaya devam etmektedir ve cinsiyete göre şekillenen emek pratiklerinin görünürlüğünden söz etmek mümkündür.

5.3.10. Karşılaşmalar: “Yani biz öyle görmediğimiz için yani babam oturcak sofraya da alcak tabağını koycak oraya var mı böyle bi şey?”

Katılımcıların anlatılarında çalışmak için gittikleri yerlerdeki deneyimlerine ilişkin anlatıları farklı karşılaşmaları ve sosyalleşme pratiklerini içerdiğinden ve farklı kadınlık deneyimlerini görünür kılması bakımından oldukça önemlidir. Örneğin gündelikçi olarak temizliğe giden Katılımcı 35, çalıştığı evlerdeki kadınlar ile kendi yaşamı arasında dağlar kadar fark olduğunu, kendisinin elektrik, kira birçok şeyi düşündüğünü, onların ev koşullarının ve maaşlarının çok farklı olduğunu belirtmiş ve “onlarla biz bir olamayız” demiştir. Onların doktor, öğretmen, hemşire, asker gibi belirli mesleklerinin olduğunu söylerken kendilerinin ise temizlikçi olduğunu vurgulamıştır. Çalıştığı evlerdeki kadınların işten çıkıp eve geldiklerinde temiz evde kahvelerini içtiklerini ancak kendisi eve gittiğinde kendisini bekleyen birçok ev işinin olduğunu altını çizmiştir.

Katılımcı 36 bir kurumda sigortalı temizlik işinde çalışmaktadır ve burada molalarında arkadaşları ile oturup kahve içtiklerini, deneyimlerini paylaştıklarını söyleyerek bazen kendisine Çingene/Roman olduğu için mahalledeki düğünler hakkında sorular sorulduğunu da sözlerine eklemiştir. Katılımcı 37, çalışmanın kendisine sosyalleşmek anlamında iyi geldiğini, çevrenin genişlediğini ve buna bağlı olarak da davranışlarının değiştiğini belirtmiştir. Çalışmadığında ve kısıtlı bir alanda kaldığından hep aynı şeylerin tekrarlandığını ama herkesin hayatı farklı olduğundan çalışma ortamında farklı karşılaşmaların yaşandığını sözlerine eklemiştir. Ayrıca çalışma sürecinde farklı insanlardan değişik şeyler öğrendiğini belirterek çalışmanın insanı daha atik hale getirdiğini, yeni biriyle konuşurken daha rahat ettiğini hatta bu sürecin kızı ile ilgili resmi bir kurum ile yürütmek zorunda kaldığı süreçte olumlu bir etkisinin olduğunu belirtmiştir. Ancak bütün gün evde olduğunda, sürekli bulaşık, yemek, çamaşır ve çocukla ilgilendiğinden bu tarz karşılaşmaların yaşanmadığını, dolayısıyla farklı şeyleri pek fazla deneyimleyemediğinden hayata bakışının bu durumdan etkilendiğini söylemiş ve eklemiştir: “[...] hani kadınların kendi çalışması, ayakta durması, parasını kazanması gerçekten insanı güçlü yapıyo.” Uzun yıllar Yunanistan’da yaşayan ve son dönemde Türkiye’de ikamet etmeye başlayan Katılımcı 39’nın iletişim becerisi ve deneyimleri de çalışma tecrübesine paralel olarak yaşadığı karşılaşmalar ile şekillenmiştir. Bir süredir yaptığı ve tüccarlık olarak tanımladığı işinde iletişim becerisinin işini olumlu anlamda etkilediğini ve bu karşılaşmalar sırasındaki deneyimlerinin kendisine iyi geldiğini söylemiştir. İkinci el eşya satarken kadın

erkek birçok kişiyle karşılaştığını ve çevresinin bu anlamda genişlediğini söyleyen Katılımcı 39, kendisi için bir de “tüccar insan bu dediği” tüccar kimliği inşa etmiştir.

Katılımcı 44’ün çalışma ortamının kendisine iyi geldiği ve burada bazı yeni gündelik hayat pratikleri edindiğini içeren söyleminden hareketle, çalıştığı yerin Katılımcı 44 için olumlu karşılaşmaların yaşanması anlamında güzel bir zemin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Akademik çevreden bireylerle bir araya gelerek ettikleri sohbetleri, içilen kahveleri büyük bir keyifle anlatan Katılımcı 44, Türk kahvesi içmeye burada alıştığını diğer çalışan arkadaşı ve hocalarla kahve içtiklerini, sohbet ettiklerini söylemiştir. Ayrıca çalıştıkları bu ortamda herkesin üzerine düşeni eşit bir biçimde yaptığını dile getirirken, içilen kahvenin boşalan fincanlarını da herkesin kendi kaldırdığını içeren söyleminden hareketle kendilerinden görevleri dışında ekstra bir beklentiye girilmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca burada kullanılan dilin nezaket içerdiğini de söylemiştir. Aynı mekânda çalışan Katılımcı 45 de çalıştığı bu yerin kendisine çok şey kattığını, iletişim becerisini geliştirdiğini, bakış açısını değiştirdiğini ve hayata daha olumlu bakmaya başladığını söylemiştir. Yıllardır süreli olarak çalıştığı bu yerde ilk başlarda yaşça kendinden büyük erkeklerin kendi yedikleri yiyeceklerin kaplarını makineye kendilerinin koymasını yadırgadığını, kendi babası ile kıyaslayarak “ayıp geliyodu bana yani kaç yaşında adam tabağını alı-yani ben ay hocam bırakın-hayır diyo bizim elimiz ayağımız tutuyo neden sen alcan gibi çünkü biz öyle görmediğimiz için yani babam oturcak sofraya da alcak tabağını da koycak oraya var mı böyle bi şey?” demiştir. Ancak yıllar içerisinde bu bakış açısı değişmiş ve artık eve gittiğinde eşinden ve çocuklarından da iş bölümü anlamında aynı şeyleri beklediğini belirtmiştir.

Katılımcı 58, kendi işlettikleri iş yerinin çevre anlamında kendisine çok şey kattığını, çevresinin genişlediğini ve buraya gelen müşterileri aile olarak gördüğünü söylemiştir. Müşterileri ile oturup kahve, çay içtiklerini ve bir biçimde sosyalleştiklerini belirtmiştir. Öncesinde evlere temizliğe giderken eşinin bir dönem onay vermediğini ancak bu duruma “benim ekonomik özgürlüğümü” elimden alıyorsun diyerek kendisinin karşı çıktığını belirtmiş, eşi çalışırken de hiçbir eksiğinin olmadığını ancak kendisinin çalışmaktan haz aldığını söylemiş ve bu sebeple çalışmaya devam ettiğini belirtmiştir. Ayrıca bir esnaf olarak deneyimlerini aktararak, arkadaş çevresinin ve müşteri profilinin çok değişik olduğunu dile getirmiştir. Farklı kültürel yapılardan ve kimliklerden çevresinin oluştuğunu söyleyerek bir esnaf olarak bu anlamda herkesle anlaşılabilmenin gerekliliğini vurgulamıştır. Ayrıca 12 yaşından beri çalışması sebebiyle çalışma yaşamında aktif bir biçimde var olduğu anlaşılan Katılımcı 58, her zaman insanlarla iletişim içerisinde olduğunu vurgulayarak gelinek noktadaki iletişim becerisini ve sosyalliğini de bu duruma bağlamıştır. Benzer bir biçimde Katılımcı 59 da kendi iletişim

becerisini çalışma yaşamına ilişkin deneyimleri ile ilişkilendirerek her şeyin eğitim ile ilgili olmayacağını, farklı karşılaşmaların da bazı beceriler kazandırdığını vurgulayarak “[b]en o kapıyorum konuşuyorum di mi ordan örnek alıyorum, bundan gidiyosun ondan örnek alıyosun, onun hayatına giriyosun, bunun hayatına, onlar kültürlü insanların içinde çalıştık. Kültürlü değil mi bu kadınlara gittiğimiz bizim” demiştir. Katılımcı 33, yıllarca temizlik için evlere gittiğini söylerken gittiği ailelerin mesleklerine (avukat, subay ve benzeri) değinerek bölgede tanınmış ailelere temizliğe gittiğini belirten örneklerde bulunmuştur. Burada gittiği ailelerden bazılarıyla beraber oturup kahve içtiklerini hatta sigaraya da 50 yaşından sonra bu tarz karşılaşmalar sırasında başladığını söylemiştir.

5.4. Bir Mahalle Anlatısı: “Roman mahallesidir ama çoğu Türk mahallesine vermem”

Yaşadığınız mahalleyi nasıl tanımlarsınız diye sorulan Katılımcı 1’in “Roman mahallesi, herkes gibi hani kağıt toplayanlar var. Fakirler var yanıtı” ve sessizliği, devamındaki “bi sıkıntı yok mahallemizde, şükür” cümleleri bu çalışmanın içerisinde bir mahalle anlatısını da barındırması gerekliliğini ortaya koymuştur. Mahalle anlatılarında geçen mahalleler bir yandan dostluğu, dayanışmayı barındırırken bir yandan da yoksulluğa mesken olmuş mekanları içermektedir. Bir yandan en eğlenceli düğünlere tanıklık ederken bir yandan da damgalanmanın cisimleştiği zeminlerdir. Buradan da anlaşılabileceği üzere ne tek bir mekân vardır ne de tek bir mahalle anlatısı, çoklu anlatılar vardır ve birçok zorluğu ve umudu barındıran mekanlardan söz etmek mümkündür. Bölgede adlandırıldığı şekliyle Çingene/Roman mahallerine ilişkin tek bir anlamlandırmadan ya da yaklaşımdan söz etmek mümkün değildir, kendi içerisinde mahallelerin de yapılan mesleklere göre farklı uğraşlarının olduğunu söylemek mümkündür. Kaynak kişi 1, Çingenelerin/Romanların kendi aralarında kavimlere ayrıldıklarını ve demirciler, hasırcılar gibi yapılan belli uğraşlarının olduğunu söylemiştir. Bahsi geçen bu uğraşlardan büyük çoğunluğu günümüzde varlığını yitirmiştir. Ayrıca Kaynak kişi 1, hasırcıların aynı zamanda daha çok müzik ile ilgilendiklerini söylemiş ve kültürel anlamda mahaller arasında birtakım farklılıkların olduğunu da belirtmiştir. Kaynak kişi 1’in söylemini destekler nitelikte bu çalışmada görüşülen farklı mahalleden katılımcılar da benzer düşüncüyü ortaya koymuşlardır.

Farklılıkları barındıran mahallelerin kendi ritimleri ve dinamikleri düşüncesini destekler nitelikte Katılımcı 9, kendi yaşadığı mahallenin gündelik ritmine ilişkin olarak komşuluk ilişkilerinden bahsetmiş, kızının yakın bir ilçeye evlenmiş olmasına rağmen kendi alışık olduğu mahalle ilişkilerini göremediğinden zaman zaman sıkıldığını belirterek kızının apartman yaşamına çok da uyum sağlayamadığını söylemiştir. Ayrıca mahallerinde bir güven ortamının da olduğunun altını çizen Katılımcı 9, “[b]izim dediğin gibi kapılarımız açık. Gelen giden olur,

yani oturur” demiştir. Kaynak kişi 2, kendi mahallesi ile başka bir ilçedeki Çingene/Roman mahallesini kıyaslayan bir anekdota değinerek bir arkadaşına referansla kafa yapılarının kendi yaşadığı ilçede ve mahallede daha farklı olduğunu ifade etmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere hem aynı ilçenin mahalle yapıları arasında hem de başka ilçelerin mahalleri ve yapıları arasında farklılıkların olduğundan söz etmek mümkündür. Katılımcı 39 da kendisinin yaşamının geçtiği Yunanistan’ın bir bölgesindeki bir Çingene/Roman mahallesi anlatısı sunarak bu mahallenin çok hareketli ve eğlenceli olduğunun altı çizilmektedir. Türk kültürü ve Çingene/Roman kültürü arasında bir ayrıma giderek Yunanistan’daki Çingenelerin/Romanların daha cömert bir yeme içme tarzının olduğunu ya da herhangi bir özel günde daha çok bolluğun olduğunu söylemiştir. Ancak Türkiye’de ve şu an yaşadığı mahallede Türk kültürüne Çingenelerin/Romanların daha çok uyum sağladıklarını belirterek önemli gün organizasyonlarını da daha az bolluk içinde yaptıkları konusunda eleştirerek bu durumun Çingene/Roman kültürü ile uyuşmadığını belirtmiştir.

Katılımcı 40, eskiden sokakta çok fazla oturduklarını ancak şimdi kendisinin pek fazla çıkmasa da komşularının hala sokakta sohbet edip bazen sabaha kadar oturduklarını söyleyerek eğlence amaçlı davul zurna çalındığını ve akşamların çok güzel geçtiğini belirtmiştir. Gelininin bahçe işinden pek anlamadığını söyleyen Katılımcı 40, bunun sebebinin de gelininin yetiştiği mahalle olduğunu söylemiştir. Mahalleler de kendi içinde iş kollarına ayrıldığından, aynı mahallede aynı işler nesillerce yapılarak bir sonraki kuşağa aktarılmaktadır. Bazı mahallerde temizlik işlerine gidenlerin daha yoğun olduğunu ifade edilirken bazı mahallerde de tarımda kadın emeği ön plana çıkmaktadır. Katılımcı 40, kendi mahallesi özelinde, sabah motorların gelip emekçileri aldığını akşam 6-7 gibi işten döndüklerini söylemiştir. Makineleşmenin bu kadar yaygın olmadığı süreçte ekilen bitkilerin de daha iyi büyüdüğünü söyleyerek o günleri özlemle anan Katılımcı 40, yaşı itibarıyla de artık dışarda çalışmamakta ve en çok bildiği iş olan çiftçilik becerisiyle bahçesinde kendi besinlerini yetiştirmektedir. Tarımda makineleşmenin geldiği noktada insan gücüne olan ihtiyacın azalması alternatif işlerin yapılmasını da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla tarım dışı işler de yapılmaya başlanmış ya da Katılımcı 40’ın da yaptığı gibi kendi küçük alanlarında bir şeyler ekip kışlığı hazırlayan örneklere rastlamak da mümkün olmuştur.

Eğitimin dışında kalmış, okuma yazması olmayan ya da kısa süre eğitime erişim sağlamış kadınlar için mevcut düzende alternatif üretmek pek de kolay değildir. İnsan gücünden yararlanılan alanların giderek dönüşmesi, başka işlerin yapılmasını da beraberinde getirmektedir. Yeterince iş imkanının olmadığı durumlarda daha ucuza, düzensiz ve zorlu işlerde de çalışmak durumunda kalan katılımcıların de sayısı da oldukça fazladır. Bu bağlamda

Kaynak kişi 3, bazı Çingenelerin/Romanların modern hayata geçmekten korkarak kültürünü sürdürmek istediğini söylemiştir. Bu bağlamda hala apartman kültürünün pek yaygın olmadığını söyleyen Kaynak kişi 3, yüksek binalarda oturmayı sevmediklerini, ayakların yere basmasını lüks mahallelerde oturmaya tercih edeceklerini hatta bu oranın da hiç de az olmadığını vurgulamıştır. Bu anlamda da gerek ilde gerek ilçelerde ve köylerde yapılan görüşmelerden anlaşılabileceği üzere mahalle kavramı Çingeneler/Romanlar için oldukça önemlidir. Örneğin Katılımcı 58, kendi mahallesine ilişkin olarak “Roman mahallesidir ama çoğu Türk Mahallesine vermem” demiş ve eklemiştir: “Her konuda, medeniyet dersin bizim mahallede, görgü dersin benim mahallede, giyim kuşam dersin, yeme içme benim mahallede, insanlık dersin benim mahallede”. Ayrıca mahallesinde çalışmayan kadın sayısının da son derece az olduğunu vurgulamıştır. Katılımcı 59 da kendi mahallesinin çok iyi olduğunu, medeniyet, kültür ve giyim kuşam gibi birçok konuda diğer mahallerden ayrıştığını dile getirmiştir.

Mahalleye ilişkin anlatılarda mahalledeki komşuluk ilişkileri ve kadınlar arası dayanışma da ön plana çıkan konular arasındadır. Katılımcı 1, gece 4’e kadar sokakta oturduklarını, çay demleyip her konudan konuştuklarını söylemiştir. Ayrıca makinesinin bozulduğunu söyleyen Katılımcı 1, imkânı olmadığı için yaptıramadığından çamaşırlarını komşusunda yıkadığını söylemiştir. Bu bağlamda hareketle kadınların, mahalle ortamında birbirlerinin yüklerini de paylaştıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca karnı acıktığında komşusunda rahatlıkla yiyebildiğini komşusunun da onun evine gelip aynı şekilde davranabildiğini söylemiştir. Katılımcı 2 ise mahallesindeki evlerin apartman olmamasının da komşuluk ilişkileri açısından olumlu olduğunu söylemiş, mahallede herkesin bir şekilde birbirini tanıdığını belirtmiştir. Katılımcı 4, komşularıyla arasının çok iyi olduğunu, gelen gideninin çok olduğunu ve yiyecek içecek hep beraber yediklerini belirtmiştir. Kadınlar açısından komşuluk ilişkileri birçok konuda paylaşımı içermektedir ve bu bağlamda dertlerin, sevincin paylaşıldığı bir zemin de sunmaktadır. Bu görüşü destekler nitelikte Kaynak kişi 1 de kışlık hazırlıkları olsun, düğün veya cenaze olsun birçok konuda mahallede birbirleriyle dayanışma içerisinde olduklarını belirtmiştir. Katılımcı 9, komşuları ile beraber piknik yapmaya, denize yüzmeye gittiklerini söylemiştir. Katılımcı 28 evde yaşadığı sorunları, sıkıntılarını komşuları ile paylaştığını, hatta eşi ile yaşadığı bir problem sonrasında sokakta oturan komşularının yanına gidip dertleştiğini, onların da ona moral verdiğini söylemiştir. Katılımcı 30, herhangi bir kavga ya da olumsuz bir durum yaşadığında komşularının kendisine arka çıktığını belirtmiştir. Ayrıca gece geç saatlere kadar rahatlıkla dükkanında çalıştığını söyleyen Katılımcı 30, herhangi bir güvenlik sorunu yaşamadığının da altını çizmektedir. Katılımcı 32 de bazen kapının önüne halı

atıp komşularıyla oturduklarını, beraber bir şeyler yapıp yediklerini söylemiştir. Katılımcı 36, görüşme yaptığımız yeri kastederek kendi tabiriyle gençlerle yaşlılarla yani arkadaşları ile burada oturduklarını, evde yapacakları işleri konuştuklarını ve yaz kış hep beraber olduklarını söylemiştir. Ayrıca birbirlerine maddi manevi destek olduklarını söyleyen Katılımcı 36, hasta olduklarında birbirlerine ilgilendiklerinden de bahsetmiştir. Farklı bir kültürel ortamdan ve mahalleden şimdi yaşadığı mahalleye evlenerek gelen Katılımcı 41, komşularıyla arasının çok iyi olduğunu, komşularının her şeylerinde yanlarında olduğunu ve desteklediklerini söylemiştir. Gökçe'nin işaret ettiği gibi mahalleler Çingene/Roman kadınlar için “yarı kamusal alanlardır” ve kadınlar için rahat hissettikleri ve ötekileştirilmekten uzakta konumlanabilecekleri alanı yaratması açısından bilhassa önemlidir. Mahalle içerisinde sosyalleşme aynı zamanda toplumsal cinsiyete dayalı belirli toplumsal normların ve pratiklerin kuşaksal anlamda aktarımını beraberinde getirmektedir. Mahallenin dışında kalan kamusal alanı deneyimleme pratikleri ekonomik ve sosyal koşullardan, cinsiyete ve kimliğe dayalı ayrımcılık ve dışlanmaya ilişkin yaklaşımlardan etkilenen Çingene/Roman kadınların kamusal alana katılımları tüm bu süreçlerden etkilenerek çoklu dezavantajlılıkları devam etmekte ve yeniden üretilmektedir (2019: 887-888). Bu bağlamda mahalle hem bir aradılığı sağlamlaştıran bir işleve sahipken bir yandan da mekânsal anlamda soyutlanmayanın da zemini halini almaktadır (Koptekin, 2020: 126).

Mahalle anlatılarında düğünler de son derece önemli bir yer tutmaktadır. Düğünlerin çok masraflı olduğunu düşünen katılımcılar ve alternatif fikirler sunan katılımcıların yanı sıra düğünlerin önemine vurgu yapan katılımcılar da vardır. Yani bir biçimde düğünler kadınların anlatılarında önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin Katılımcı 8 için düğünler bir noktada itibar ile ilintili bir içerime sahiptir zira gelen misafirin iyi ağırlanması son derece önemlidir. Katılımcı 9 kendi kızının düğününden hareketle eskiden bu kadar çeşit giysinin giyilmediğini ancak şimdi farklı farklı özel dikim elbiselerin tercih edildiğini söylemiştir. Kendi zamanında düğünlerin böyle olmadığını ve daha sade olduğunu söyleyen Katılımcı 9, şimdi düğünlerde tahtlar, kınalıklar, beşikler hazırlandığını ve çok paradan çıkıldığını belirtmiştir. Katılımcı 11 de ciddi bir hastalık atlattığı için ekstra özen göstererek oğlunun sünneti için özel bir yerden giyindiğini, sünnet düğünü için borç bulduklarını söyleyerek eklemektedir: “Halılamı aldım, perdelemi aldım, hani ölürüm mölürüm, kalsın alamasan hesabına gittim. Çıktım Allahın izniyle. Çıktık Allahın izniyle”. Katılımcı 30 da kendi sünnet düğününü anlatmış ve kaçarak 19 yaşında evlenen Katılımcı 30, düğününü tam anlamıyla yapamadığı için sünnet düğünü yaptığını dile getirmiştir. Söz konusu düğünün, organizasyonundan elbisesine her şeyin düşünüldüğü ve planlandığı bir düğün olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcı 35 de oğlunun

evlenmek istediğini, çalışmadan evlendirmenin de pek mümkün olmadığını söyleyerek evini, mobilyasını yaptığını bu sebeple de kendi ifadesiyle 40 tırnağı ile çalışmaya mecbur olduklarını söylemiştir. Gecede 2-3 tane kıyafet değiştirildiğini, bindallı giyildiğini söyleyen Katılımcı 35 ise kendi düğününün de kayınpederi olmamasına rağmen eşinin çalışarak yaptığını ve üç gün sürdüğünü söylemiştir. Düğünü kış aylarından birinde olan Katılımcı 36 de düğününün üç gün sürdüğünü, kalın çoraplarla gelinlik giydiğini anlatırken düğün yapmanın çok güzel bir his olduğunu da söylemiştir. Katılımcı 39 de Yunanistan’da ve Türkiye’de yapılan Çingene/Roman düğünlerini kıyaslayarak orada daha ayrıntılı hazırlıkların yapıldığını zira gelirlerinin kendi tabiriyle “hızlı” olduğunu söylemiştir. Çok çeşit yemek sunulduğunu, büyük kazanlarda yemeklerin piştiğini ve çok fazla bolluğun olduğunu aktarmıştır. Ayrıca itibar açısından da yapılan düğünlerin her şeyiyle dört dörtlük olması gerektiğini aksi takdirde misafirlerin düğün sahibini kınayabileceğini de sözlerine eklemiştir. Bu bağlamda Türkiye’de yapılan düğünlerinin genelini yetersiz bulduğunu ifade etmiştir. Kendi oğlunu evlendirirken de Atina’ya kadar gittiklerini, çeyiz hazırlıkları yaptıklarını detaylı bir biçimde anlatmıştır. Psikolojik anlamda zor zamanlardan geçtiğini söyleyen Katılımcı 53 de, bu yaz çalışmadığını ancak çok kısa bir süre yazın başında çalıştığını belirttikten sonra bu sene tarladan pek fazla verim alamadıklarını ancak torunlarına yapacakları düğün için paraya ihtiyaçlarının olduğunu zira düğünün masraflı bir süreç olduğunu söylemiştir. Oğlu için ileride yapacağı düğün için para biriktirdiklerini söyleyen Katılımcı 57 ise, kendi düğününün 3 gün sürdüğünü yapacakları düğünün de o kadar süreceğini söyleyerek gülerken eklemiştir: “Öyle nasıl başladı öyle da bitecek.” Katılımcı 7 de düğünlerin çok masraflı olduğu konusunda bir eleştiride bulunmuş olsa da yoksulluğa rağmen setini, bileziğini yapma konusunda çabaladıklarını belirterek “[a]ltını muhakkak olucak, o ses bi kere olucak” demiştir.

Görüşmelerden anlaşılacağı üzere düğünler yalnızca bir geleneğin ve kültürün korunması ve devamlılığı olarak anlamlandırılmamaktadır. Bir yandan da bir sosyalleşme biçimi, bir araya gelme yöntemidir. Bu düşünceyi destekler nitelikte Akgül, Çingene/Roman kadınların mekân dışı etkinlikler bağlamında düğünlerin, cenazelerin ve şenliklerin önemli bir yeri olduğunu ifade etmektedir (2021: 213). Bireylerin yaşamlarında önem atfedilen bu günlere yapılan hazırlıklar yıllar öncesinden düşünülmekte, para biriktirilmekte ve emek harcanmaktadır. Mahalle kültüründe son derece önemli bir yeri olan düğünlerle ilgili değişiklik yapmak pek de kolay değildir. Ancak bazı katılımcılar bu anlamda eleştirilerini de ortaya koymuşlardır. Örneğin Katılımcı 15, düğünlerin her genç kız için önemli olduğunu söylerken o kadar önemli olmaması gerektiğini, 4 gece gibi uzun yapılan düğünlerin çok külfetli olabildiğini söylemiştir. Kızının sözlü olduğunu söyleyen Katılımcı 16, kızının düğününü 1 gece olarak

planladıklarını ifade etmiş ve kendi ifadesiyle “hiç kırılıp dökülmeden kimse incinip üzülmeyen” demiştir. Katılımcı 19 da aslında 2 gün yapmayı düşündüklerini ancak kültür ve gelenek olduğundan biraz da kendisinin farklı kıyafetler giymek istediğinden düğünün 4 gün sürdüğünü ancak şimdiki aklı olsa o kadar uzun yapmayacağını söylemiş ve eklemiştir: “[a]ilelerimiz biraz öyle istediği için, kırmayalım kalplerini, güzel olsun her şey yerinde olsun falan dedik”. Köyde ikamet eden Katılımcı 29 da düğünün kültürel olarak önemli bir yerinin olup olmadığı ilişkin olarak bu süreçlerin duruma bağlı olarak değiştiğini, maddi durumu iyi olanların daha ayrıntılı hazırlıklar yaptığını olmayanların ise bir “gece çaldırdıklarını” söylemiştir. Katılımcı 53 de aslında kendilerinin de uzun bir düğün yapmak istemediklerini ancak çevreden etkilenildiğini söylemiştir. Katılımcı 59 oğluna 3 gün düğün yaptığını ancak genelde şimdi yapılan düğünlerin 1 gece kız evinde 1 gece oğlan evinde olduğunu söylemiştir. Kendisinin 10 yıl önceki hayalinin büyük bir düğün yapmak olduğunu söyleyen Katılımcı 59, bu sebeple oğluna daha teferruatlı bir düğün yaptığını ifade etmiştir. Bu bağlamda düğünler açısından yaşanan ilçe veya köye göre farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır.

Düğün, nişan ya da evlilik kararlarında ve süreçlerinde mahallenin ve çevrenin de etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcı 10, evlenme sürecini hızlandıran sebeplerden birinin de özentisi olduğunu söylemiş ve eklemiştir: “Özenti yani, ay o evlendi ben neden evlenmeyim, o kocaya kaçtı ben neden kaçmayayım, özentisi işte şimdiki aklım olsa yapmazdım”. Bir yandan sosyal çevreden görme bir yandan çevrenin beklentilerini karşılama isteği ve baskısı oldukça önemlidir. Örneğin Katılımcı 12, kızı evlenmek isteyince erken olduğunu söylediğini ancak kızının “yüzük takmak” isteyince çevreden de düğün tarihinin sorulmaya başlandığını söylemiştir. Kızının evlilik sürecine ilişkin olarak çarşıda olarak ifade ettiği başka bir yerde çalışmaya başlayınca evlilik kararının bu deneyiminden etkilendiğini ancak düğüne ilişkin bütün hazırlıkların tamamlanması sebebiyle kızının evlendiğini belirtmiştir. 46 yaşındaki Katılımcı 12, kendisinin yıllar önceki çalışma deneyimine referansta bulunarak “piyasa” olarak tanımladığı farklı sosyalleşmelerin yaşandığı sekreterlik işinin kendisine alternatif anlayışlar sunduğunu söyleyerek eskiden dışarıya çok kapalı olduklarına ilişkin olarak eskiden Çingenelerin/Romanların çok fazla bu tarz düzenli işlere alınmadığını da belirtmiştir. Ayrıca bu tarz sosyalleşmelerin sağlandığı çalışma ortamında birçok şeyin de değiştiğini, konuşmadan tutun da arkadaş çevresinin de farklılık gösterdiğini aktararak “[a]ma mahalle arasında kaldığın zaman mahalle arkadaşın çok oluyo, ister istemez ayak uydurmak zorundasın” demiştir. Mahallelerinin iyi olduğunu, pek fazla kendi tabiriyle kötü insanın bulunmadığını belirterek erken evlilikler bağlamında mahalledeki bireylerin birbirinden etkilendiğinin altını çizmiştir. Benzer bir yaklaşım da Katılımcı 17 tarafından dile getirilmiştir.

Kızlarını “kolunda gezmeye getirmek” dediği yanından ayırmamasının kızlarının erken evlenmesinin önüne geçtiğini dile getirmiştir. Mahalleden ya da yakın başka bir Çingene/Roman mahallesinden evlendiğini ifade eden katılımcıların oranı da evlilik ile mahalle ilişkisi açısından önemli bir veridir.

Mekânın kadınlar açısından hem dayanışmaya hem de sosyal baskıya zemin hazırladığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda yaşanan mekân, gidilen ortam ya da karşılaşmalar hem olumlu hem de olumsuz birtakım ağları oluşturmaktadır. Yine Katılımcı 30 mahallenin bu anlamdaki işlevini ortaya koyarak önemsiz bir düğün yapsa mahallede bu anlamda olumsuz konuşulacağını ve kendisinin de biraz da bu sebeple çalışıp biriktirdiklerini düğün için harcadığını söylemiştir. Sadece düğün günü için mekânın hazırlanmadığı aynı zamanda bütün evin Katılımcı 30’un söylemiyle “iğneden ipliğe” hazır hale getirildiği anlaşılmaktadır. 73 yaşındaki Katılımcı 32 de düğün istemediğini ve bunu da eşinin annesine söylediğini ancak kayınvalidesinin millete karşı ayıp olmasın diye kendisine iki gün düğün yaptığını söylemiştir. Eşinin kendisini terk ettiğini söyleyen Katılımcı 3 için ise mahalle ya da komşuluk ilişkileri çok olumlu anlamlandırmaların zemini değildir. Katılımcı 3’ün eşi ile olan iletişimsizliği ve yaşadıkları onu kendi çevresi ile olan iletişimden de koparmıştır. Bu bağlamda bir şeyler öğrenmek için geldiği ve görüşme yaptığımız ortamda daha rahat sosyalleştiği anlaşılmaktadır zira burası ona, yeni insanlarla tanışma ve dertleşme ortamı sunmaktadır. Bu bağlamda mahalle her zaman olumlu özellikleri ile kodlanan bir yer değildir. Katılımcı 3’ün mahalle anlatısı ise şöyledir:

“[e]ve gittiğimde ama perdelerim benim çekik, kimseyle görüşmek istemiyom. Yani mahalleden insanlarla görüşmek istemiyom. Kapı komşumla bile görüşmüyom. Konuşmuyom zaten, arkandan zaten başlıyolar konuşmağa, o yüzden görüşmek istemiyom kimseyle”.

Mekânsal anlamda sahile yakın bir yerde yaşamakla daha uzak bir yer arasında “özgürlükler” bağlamında farklılıkların olduğunu söyleyen Katılımcı 15 ise, doğduğu ilçeyle yaşadığı ilçeyi kıyafet tanımlamaları üzerinden eleştirmektedir. Bu bağlamda doğduğu mahalleye gittiğinde babasının “[...] eşime işte niye bunu böyle giydiriyorsun niye bunu böyle gezdiriyosun” gibi şeyler söylediğini belirtmiştir. Katılımcı 15 evlenmeden önce genç kızken de ailesine karşı direttiğini, o dönem kadınların, genç kızların pek fazla kot giymediğini, kısa giyinmediğini belirterek kendisinin bu konudaki itirazını şu şekilde ifade etmektedir: “[...] ben giycem derdim niye giymeyim ki mesela çarşıya pazara çıktığında bizim mahalleden dışarı çıktığımda görüyom bu var, bunu satıyolar bunu giyen birileri var yani ben de giycem”. Katılımcı 15’in babası ile yaşadığı fikir ayrılığı ile benzer bir noktadan ve mahallenin yarattığı baskıyı örneklemek açısından Yılmaz’ın İzmir Bayındır’da yaptığı etnografik çalışmasındaki gözlem verileri önemlidir. 17 yaşındaki bir genç kızın mahalle dışında giydiği giysiyle

mahallede gezmesi babası tarafından eleştirilmiştir ve kıyafetinin ancak çarşıda veya İzmir’de giyebilecek standartlarda olduğu hatırlatılmıştır. Yılmaz, çalışmasını yürüttüğü mahalledeki inanç yapısının son on yıldaki tahakkümüne dikkati çekmekle birlikte herkesçe benimsenen bir anlayış olmadığını da dile getirmektedir (2025: 203).

Bektaş Ata’nın çoğunluğunu ilk kuşağın oluşturduğunu ifade ettiği, Limontepelerinin kent deneyimleme biçimlerinin sınırlılıklarından bahsettiği ve sosyalleşmenin de bu bağlamda mahalle ile sınırlandırıldığı çıkarımı (2021: 17) bu bağlamda Çingene/Roman mahallerinde yaşayan kadınlar ile benzerlik göstermektedir. Ancak Çingene/Roman kadınlar için mekânsal kısıtlamaların yanında, mekanla somutlaşan kimliksel ve kültürel sınırlandırmalar ve duvarlardan da söz etmek de mümkündür. Kamusal alanda farklı karşılaşmaları deneyimleyen kadınların en sonunda uzun ilişkiler kurdukları yerler yine mahalleri ve mahallerindeki komşularının evleri ve bahçeleridir. Her ne kadar her gün başka bir mekânda çalışsalar başka bir evin oturma odasını temizleseler, merdivenlerini silseler de bu evler onların sosyalleştiği, uzun vadeli ilişkilerin zemini olan mekanlar değildir.

Mahalle dışındaki sosyalleşme deneyimlerinde de eşlerin müsaadesi bazı katılımcılar için önemlidir. Örneğin Katılımcı 5’e arkadaşları ile başka bir kente gezmeye gidip gitmediği sorulduğunda eşinin izin vermediğini ve öyle şeylerin pek de yaygın olmadığını söylemiştir. Katılımcı 6 da mahalleden kadınlarla “kadın kadına” olarak ifade ettiği şekilde camileri ve tarihi yerleri gezmeye gittiklerini belirtmiş ve kışın da beraber toplanıp Yasin okuduklarından bahsetmiştir. Katılımcı 8, eşleri ile uzak kentlere gittiklerini söylemiştir. Sosyalleşme deneyimleri kontrollü ve eşlerden bağımsız değildir. Sosyalleşme deneyimlerinde kuşaksal anlamda da farklılıkların olduğu görülmektedir. Örneğin 59 yaşındaki Katılımcı 8 annesinin bulunduğu şehrin dışına çıkmadığını zaten okuma yazması olmadığını söylemiştir. Katılımcı 8’in gelini olan Katılımcı 6 da babasının annesinin herhangi bir yere gitmesine müsaade etmediğini söylemiştir.

32 yaşında üniversite mezunu olan Katılımcı 19 ise eşi ile sosyalleştiklerini söylerken kendi mahallesindeki arkadaşlarının eşinden farklı olduğunu, onların eşleri ile beraber pek de sosyalleşmediğini belirtmiştir. Katılımcı 19’un eşi üniversite okumak için farklı bir şehre gittiğinden, belki de farklı karşılaşmalar ve sosyalleşme pratikleri deneyimlediğinden arkadaşlarının eşlerinden bir noktada ayrılmaktadır. Katılımcı 19’un eşi olan Kaynak kişi 2’nin babasının deneyimine ilişkin verdiği örnek, mekânın bu anlamdaki belirleyiciliğini ortaya koymaktadır. Kendi eğitimine ilişkin babasının olumsuz tutumunu açıklarken, babasının üniversiteye ilişkin algısına ilişkin “babam üniversiteyi ilköğretim gibi biliyo, ortaokul gibi biliyo şöyle küçük böyle derme çatma bi okul işte” demiştir ve kendisinin sosyalleşmesinde üniversite

ortamının etkisini dile getirerek kendisinin de neşesiyle bu ortama olumlu katkılarının olduğunu belirtmiştir. Evlenenerek şehirden köye gelen 28 yaşındaki Katılımcı 27, mahallede çıkıp oturmadığını, çocukları sebebiyle pek fazla oturmaları da gidemediğini söylemiş, eşinin de gece geç geldiğini ve pek de sosyalleşme imkanlarının olmadığını dile getirmiştir. Yalnızca senede bir *dallık*²⁸ için pikniğe gittiklerini onun dışında pek fazla köyün dışına çıkmadığını söylemiştir. Artık pek fazla gün de yapılmadığını belirten Katılımcı 31, maddi sıkıntılardan dolayı pek bu tarz etkinliklerin olamadığını söylemiştir. Anlaşılacağı üzere, maddi imkansızlıklar da kadınların sosyalleşme pratiklerini ve biçimlerini etkilemektedir. Katılımcı 31 bir dönem ekim işinde çalıştığını ve farklı köylerden, mahallelerden ve çevrelerden arkadaşlarını bu sayede de edindiğini ve hala birbirlerine gidip geldiklerini söylemiştir. Mahallelerinde de çok iyi insanların olduğunu, arkadaş çevresini “[t]abii burdan da var dışardan da var” diyerek tanımlamış ve aslında mekânsal anlamda burası ve dışarısı gibi bir algının varlığını da ortaya koymuştur.

Katılımcı 44 ayrıca çalışma ortamının kendisine alan açtığını ve sorunlarından uzaklaştırdığını söylemiştir zira ev içi sorumlulukları, torun ve çocukların bakımı ve aileye ilişkin sorunlar evde onu beklemektedir. Bulunduğu ilçenin dışına çıkmadığını hatta 200 kilometre uzakta olan annesini 2 yılda bir ziyaret edebildiğini söylemiştir. Bu bağlamda çalışma ortamı ve buradaki sosyalleşme deneyimleri, katılımcıya bir iş olmanın ötesinde deneyimler sunmaktadır. Köyde ikamet eden Katılımcı 53 de köyün dışına gezmek için çıktıklarını hatta bütün temel ihtiyaçlarını yakın ilçede gördüklerini söylemiş ancak örneklendirmesini yaparken sosyalleşme pratiklerinden çok ihtiyaçların giderilmesine ilişkin ifadelerde bulunmuştur. Bulundukları mekânın dışına çıkma eyleminin çoğunlukla ya çapa, zeytin gibi mevsimlik işleri yapmak için ya da belirli ihtiyaçları karşılamak için olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda hem mekân belirleyicidir hem de mekâna bağlı şekillenen sosyalleşme pratikleri bu anlamda önemlidir. Örneğin farklı iki ülkede yaşam pratiği olan ve aynı zamanda işi gereği farklı bireylerle tanışma fırsatı edinen Katılımcı 39’un komşuluk ilişkilerinde sohbetlerine eşlik eden kahveler bile çeşitlidir: “Türk kahvesi, Yunan kahvesi, soğuk kahve”. Bu bağlamda, kahve örneği çarpıcıdır, sınıfsallığı ve ekonomik alım gücünü ortaya koymaktadır. Katılımcı 8’in neskafesi ile buradaki soğuk kahve iki kültürü ve getirilerini kıyaslamak anlamında önemlidir. Katılımcı 39’un gündelik yaşamından etkilenen söyleminde kahvelerin detaylandırılması ve bu anlamda kahve içmek için randevulaşması farklı bir gündelik hayat pratiğinin olduğunu göstermektedir.

²⁸ Bahar ayında yılın belirli bir gününü kapsayan piknik etkilğine bölgede verilen isimdir.

5.5. Damgalanmış Bir Mekân: “Çingeneler hemen göze batıyo, batmasın be kardeşim”

Mahalleye ilişkin görüşmelerden elde edilen verilerden bir diğeri de Çingene/Roman mahallerinin hem katılımcıların kendi gözünden ve hem de onlara hissettirilenler üzerinden nasıl anlamlandırıldığına ilişkin verilerdir. Bu bağlamda Çingene/Roman mahallerinin damgalanmış bir mekân olarak da konumlandırıldığını ortaya koyan görüşme verileri mevcuttur. Kaynak kişi 1 1930lardan itibaren bölgeye gelen Çingenelerin/Romanların ilk olarak köylere yerleştiğini ancak köylerde de köyün hep dışında yaşadıklarını söylemiştir. Kendisi ve ailesi ilçede ikamet eden Kaynak kişi 1, ilkokuldan itibaren lise çağına kadar mahalleden çıkmayan bir çocuğun mahalleden ayrılıp kendi tabiri ile caddeye çıkması toplumsal anlamda kolay bir deneyim değildir. Öncesinde pek fazla farklı karşılaşmaları olmayan söz konusu birey kendisini “yabancı, dışlanmış, yalnız” hissetmektedir. Bektaş Ata’nın Limontepe bağlamında söylediği “kente katılımın ekonomik, kültürel ve sosyal hazır bulunuşluğundan mahrum bölge sakinlerinin” (2021: 17-18) yaşam alanlarının kriminalize edilmesi bağlamındaki mekânsal tartışması Çingene/Roman mahalleri açısından benzerlik göstermekte ve tartışmaya kimliksel anlamdaki dışlanma bağlamında ekstra bir katman da eklemektedir.

Çalışmanın yürütüldüğü il özelinde ulaşılan verilerden biri mahallerinin kendi içerisinde ayrıştığı ve bu ayrışmanın Katılımcı 2’nin de dediği gibi bazı ayrımcı içerimlerinin de olduğudur. Mahallede ikamet edenlerin zaman zaman giyim kuşamından, konuşma tarzlarından birbirlerine ilişkin belirli yargılarının olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Çingene/Roman mahallerinden bazılarının diğer Çingene/Roman mahallesinden biri ile çocuklarını evlendirmedeğini de dile getirmiştir. Bazı mahallerin diğerlerine göre daha olumlu konumlandırıldığının altını çizen Katılımcı 2, evlendirecekleri zaman kendilerine denk mahalleden gelin ya da damat istediklerini “Roman da olsak diyolar hani bizim gibi olsun diyolar” diyerek aktarmış ve Çingeneler/Romanlar arasında da hiyerarşik bir konumlandırmanın olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bazı mahallerin “tanınmış” mahalleler olduğunu söyleyen Katılımcı 2, ilişkiler kurulurken bu tanınmış mahallere yönelik yaklaşımların da farklılaştığını belirtmiştir. Bu anlatıyı destekler nitelikte araştırması bağlamında Koptekin, belli pratiklerin ve davranışların üretildiği mekanlar olarak tanımlanan mahallelerin topluluklar arasında ayrışma yaratabildiğine değinerek bu gibi tanımlamaların dayanışma ilişkilerini olumsuz yönde etkilediğini ve damgalamalara sebep olduğunu belirtmektedir (2020: 60).

Kendi iş yerlerini işleten Katılımcı 17 ve ailesi de daha önce yaşadıkları mahalleden başka bir mahalleye taşındıklarını, eski mahallerinde kavganın gürültünün olduğunu ve şimdi

oturdıkları mahallede balkonda, çalgı sesi olmadan oturabildiklerini söylemiştir. Katılımcı 31 de mahalleler arası farkların olduğunu söyleyerek kendi mahallerinin aşağı mahalleden daha düzgün olduğunu ifade etmiştir. Kendi yaşadıkları mahallede de zaman zaman kavga olduğunu söyleyen Katılımcı 36, ancak çocukluğunun geçtiği mahallenin aşağı bölgelerine gidemediğini, çekindiğini söylemiş, kardeşlerini gece pek fazla ziyaret edemediğini belirtmiştir. Bir kahveyle ayrılan mahallenin bir kısmının daha iyi bir kısmının ise daha sorunlu olduğunu söylerken şimdi ikamet ettiği mahallenin çok daha güvenli olduğunu vurgulamıştır. Katılımcı 59 da mahalleler arasında farkların olduğunu kapıların önünde otursalar bile direkt “yol boyunda” oturmadıklarını eşlerinin bu durumu onaylamadığını söylemiştir ancak aşağı mahalle olarak tanımladığı mahallede durumun böyle olmadığını, büyük farklılıkların olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Çingeneler/Romanlar ilgili olumsuz konuşulduğunda direkt olarak kendisi gibi bir yaşam sürenler kastedilmese de çok kızdığını belirtmiş ve eklemiştir: “Türk’te yok mu diyom hemen bastırıyom, Türk’te yok mu, var. [...] ama neden bu Çingeneler hemen göze batıyo, batmasın be kardeşim ama ba-tı-yo”. Ayrıca çalıştığı evlerdeki kadınlara sürekli olarak hatırlattığı bir şeye değinerek kendi mahallelerindeki kadınların “temiz, tertipli, düzenli, giyim kuşam bilen” bireyler olduklarını söylemiştir ancak kendi mahallesi ile aşağı mahalleyi kıyaslayarak farkların olduğunu belirtmiştir. Farklı ilçelerde yapılan görüşmelerde mahallere ilişkin aşağı ve yukarı ifadeleri göze çarpmaktadır zira kendi içerisinde de olumsuz kodlanan mahalleler hep aşağı mahalleler olarak ifade edilmiştir. Katılımcı 42 de kendi mahallerinin birçok Çingene/Roman mahallesinden ayrıştığını söylemiş ve yaşadıkları mahalleye ilişkin olarak “[...] çok öyle abartılı Romanlar yok, hani biz normal sakin insanlar. Standart yaşayan” demiştir.

Katılımcıların söylemlerinde belirgin olarak ön plana çıkan bir diğer bulgu da toplu konutlar ve buradaki yaşam biçimlerine ilişkin anlatılardır. Bu bağlamda toplu konutlarda önceden var olan mahalle kültürünü sürdürmek pek mümkün olmamış ve bu anlamda da buralar daha olumsuz kodlanan bir yaşam alanları haline gelmiştir. Katılımcı 37 kendisinin de yaşadığı toplu konutların bulunduğunu bu yeni tip yaşam alanlarını kendi tabiri ile iyi insanların parmakla sayılı olduğu alanlar olarak tanımlamaktadır. Halihazırda kendi içinde damgalanmış bir mekân olan Çingene/Roman mahallerinin daha derin bir damgalanmaya maruz kalan bir diğer biçimi de toplu konutlardır. İl ve ilçelerde yapılan görüşmelerde katılımcıların kendileri böylesi alanların varlığının mahalle kültürü açısından olumsuzluklar barındırdığını söylemiştir. Ayrıca Katılımcı 37, en ufak bir kavgada bile taş ve sopaların devreye girdiğini ve madde temin edenlerin ve kendi tabiri ile gençleri zehirleyenlerin olduğunu söylemiştir. Ancak annesinin ikamet ettiği gecekonduların bulunduğu mahallenin böyle olmadığını, çocuklarının rahatlıkla

sokakta oynayabildiklerini ancak yaşadıkları yerde bunun pek mümkün olmadığını söylemiştir. Komşularla sosyalleşme alanlarının da gecekondü mahallerindeki gibi olmadığını söyleyen Katılımcı 37, evlerinde balkonların da olmadığını ve mecburen komşularıyla binanın önünde oturduklarını belirtmiştir. Bektaş Ata'nın da değindiği gibi komşular mekânın somut tanıklarındır ve bir biçimde komşuluk ilişkilerinin ve komşuların kaybı var olan ortak anlayışın Bektaş Ata'nın tabiri ile mevcut hâkim dilin yok olmasına sebep olmaktadır. Müstakil evlerin bulunduğu mahallede yaşayan ve görüşmeler sırasında anlaşıldığı üzere sık sık da çocukları ile gittiği annesinin evi ve çocukluğunun geçtiği mahalle, Katılımcı 37 için “[...] aşinalıklarla örölü bir çevredir” (2021: 97). Katılımcı 44 de başka bir ilçede bulunan toplu konut mahallesine ilişkin olarak “[k]eşke geniş bi alanlıkta başka bi yerde yaşasam, o toplum içinde yaşamam” demiştir. Çocukları kendi gözetiminde kapının önüne saldıgını söyleyen Katılımcı 44, ayrıca çok fazla dedikodunun da yapıldığını ifade etmiştir. Farklı kültürel yapılardan ve kimliklerden bireylerin bulunduğu mahalle ortamına ilişkin olarak Katılımcı 44, her yerde olduğu gibi iyilerin de kötülerin de olduğunu ancak kendisinin bir olumsuzluk hissettiğinde uzak durduğunu sözlerine eklemiştir. Katılımcı 45 de bir cenaze sebebiyle gittiği toplu konutların bulunduğu mahalleye ilişkin olarak gözlemini dile getirirken “[y]a ordaki insanların rahatlığı, ne bileyim, şimdi mesela ben öyle rastgele duvar üstlerine çamaşır neyin atmam, yani orası çok farklı bi şey” demiştir ve oradaki ortama pek uyum sağlayamayacağını söylemiştir.

Başka bir ilçede toplu konutların bulunduğu mahallede ikamet eden Katılımcı 60 da kendi yaşadığı ortama ilişkin bir anlatı sunmuş ve mahallesinde yalnızca Çingenelerin/Romanların yaşamadığını, birçok yerden iyi ve kötü insanın olduğunu ifade etmiştir ancak yaşadığı mahalleyi “biraz kötü bir mahalle” olarak tanımlamıştır. Neden böyle düşündüğü sorulduğunda ise çocuklarını tek başına dışarı bırakmadığını, okula kendisinin götürüp getirdiğini söylemiş ve eklemiştir: “[...] yani kötü yollar, karanlık, uyuşturucu çok yaygın mahallemizde, yani genel olarak Türkiye’de yaygın ama bizim o taraf ıssız olduğu için daha çok oluyo, o yüzden hep çocuklarımızı çekmeye çalışıyoruz ne kadar çekebiliriz, onu da artık Allahla çocuklarımızın kendi bilir”. Benzer bir veri Koptekin’in çalışmasındaki mahalle anlatılarında da mevcuttur. Geliri düzenli olan ve mahalle dışından ilişkileri daha sık olanların mahalleden ayrılmak istediklerini ve çalışması bağlamında suçla ilişkilendirilen mahallerdeki gençlerin işsizlik ve eğitimin dışında kalmayla bağlantılı olarak suçla ilişkilennemelerine ilişkin kaygılardan bahsedildiğini ifade etmektedir (2020: 69). Evlerinde balkon olmadığını söyleyen Katılımcı 60, komşularıyla katlarda bulunan hollere halı attıklarını ve kahve, çay eşliğinde sosyalleştiklerini söylemiştir. Anlattığı sebeplerden dolayı da pek aşağı inmediklerini, kendileri indiklerinde çocukları da inmek isteyeceğinden inmemeyi tercih ettiklerini belirtmiştir. Ancak

komşularıyla arasının iyi olduğunu da vurgulamıştır. Katılımcıların anlatılarından hareketle toplu konutların mekânsal anlamdaki konumlandırılış biçimi, birbirini tanıyan insanların bir arada olduğu bir mahalle anlayışını pek mümkün hale getirmemesi açısından katılımcıların sosyalleşme dinamiklerini etkilemekte, kadınlar arasında farklı bir sosyalleşme ve mahalle kültürü anlayışının gelişmesine sebep olmaktadır. Kentsel dönüşüme yönelik yapılan çalışmalar, mekânsal anlamda iktidar müdahalesinin meşrulaşmasını sağlarken, bir yandan da mekâna kimin, nasıl erişeceğini ve mekânı ne şekilde nasıl deneyimleyeceğini belirler ve “muhitin yapısında köklü değişime sebep olur” (Bektaş Ata, 2021: 23).

Gerek bu farklı konut yapıları gerekse gidererek dönüşen ve değişen dinamikler alışıldık mahalle kültürünü değiştirmiş ve bu da güvenlik anlamında birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Bu durum kadınların yalnızca sosyalleşme biçimlerini etkilememiş aynı zamanda çocukları ile ilgili kaygılarını da arttırmıştır. Köylerde kalanlar için mahalle anlayışları pek değişiklik göstermese de şehirlerde yaşayanlar için eski Çingene/Roman mahalleri artık pek yoktur hatta bazı mahallerinin daha derin yoksullukları, güvensizliği ve dışlanmayı barındırdığını söylemek mümkündür. 73 yaşındaki Katılımcı 32 gençliğinde oturdukları mahallenin eskiden çok güzel olduğunu, hırsızlığın pek olmadığını tek tük yapanı da bildiklerini söylemiş ve eskiden mücevherlerini çıkarıp ortalık yerde bırakabildiğini ancak şimdi kızının orada oturduğunu ancak memnun olmadıklarını dile getirmiştir. 35 yaşındaki Katılımcı 36 de evlenmeden önce yaşadığı ve çocukluğunun geçtiği mahallenin şimdi çok değiştiğini, geç saatlere kadar düğünlerde eğlendiklerini ancak şimdi oraya gittiğinde o kadar rahat etmediğini söylemiş ve “orası değişik bir yer olmuş” demiştir. 36 yaşındaki Katılımcı 37 de eskiden bu kadar çok evin olmadığını, gölgelerde kilimlerini yayıp evcilik oynadıklarını, kimsenin onlara bağırıp çağırmadığını söylemiştir. 63 yaşındaki Katılımcı 38 de kendi çocukluğunda mahallenin çok güzel olduğunu söylerken “ne kavga ne uyuşturucu ne yanlış yol. Çok güzeldi bizim mahallemiz, kavga yok, herkes erkekler işine gücüne kadınlar kalır. Şimdi çok bozuk” demiştir. Bu çalışmanın emek bölümünde bahsedilen hasırlar üzerinde komşularıyla oturduklarını, annesinin yaptığı ekmeği tüm komşularla yediklerini söyleyen Katılımcı 38, “çok insanlık vardı” demiştir. Yukarı mahalleden kadınların emek emek hazırladıkları hasırlar aşağı mahallenin kadınlarının üzerinde ekmek bölüştüğü, sohbet ettiği zemindir. Eskiden yaz iftarları yaparken şimdi komşudan bir çay içemez olunduğunu belirten Katılımcı 38’in anılarından da anlaşılacağı gibi, önce hasır gitmiştir, sonra kalabalıklar ve somun.

Mahalleler hakkında konuştuğumuz Kaynak kişi 1, eskiden de mahalle yapılarının böyle mi olduğuna ilişkin yöneltilen sorunun yerinde bir soru olduğunu söyledikten sonra, eskiden mahallede kendi tabiri ile bir hırsız var ise bu hırsızın herkes tarafından bilindiğini ve kendi

mahallesinden kimseye bu kişilerin zarar vermediğini söyleyerek “ırsızın delikanlısı mı olur ırsızın da delikanlısı oluyo-muş demek ki” demiştir. Ancak geline noktada durumun değiştiğini hırsız metaforu üzerinden devam ederek artık hırsızların bilinmediğini ve bu bireylerin yeri geldiğinde kendi ailesine bile zarar verdiğini söylemiş ve defaten başka katılımcıların de dile getirdiğini bir soruna işaret ederek madde bağımlılığının altını çizmiştir. Eskiden esrar içenlerin bunu toplum içinde yapmadığını, bir at arabası kiralayıp mahalleden çok uzakta ve kimseye zarar vermeden hareket ettiklerinin altını çizerek ancak geline noktada işin şeklinin değiştiğini vurgulamıştır. Madde bağımlılığının giderek yaygınlaştığını söyleyen Kaynak kişi 1, ayrıca bunun yalnızca Çingenelerle/Romanlarla ilgili bir durum olmadığını ve toplumun genelinde böylesi bir olumsuz dönüşümün olduğunu belirtmiştir. Kaynak kişi 1 maddeyle ilişkili olarak “bizim çocuklar” dediği Çingene/Roman çocukların ön plana çıkmasında söz konusu bireylerin diğer bireyler gibi gizlenmediklerini belirterek imkanları, evleri, barınakları olmadığını söylemiştir. Katılımcı 19 kendi kimliğinden utanmadığını ancak mahalleden biraz daha uzakta ikamet etmek durumunda kalmalarında yetişmek üzere olan oğlunu ortamdaki uzak tutma kaygısının olduğunu söylemiştir. Kendi çocukluğunda ve gençliğinde madde bağımlılığı ve benzeri durumlarla ilgili bir şeyin olmadığını ancak şimdi maalesef mahallerinde böylesi bir durumun olduğunu söylemiş ve sözlerine yoksulluğu da eklemiştir. Katılımcı 18, bu görüşü destekler nitelikte benzer bir noktadan madde bağımlılığına vurgu yapmış, gençlerin de bu süreçlerden etkilenebildiğini söylemiştir. Maalesef Katılımcı 38’in hikayesi de bu anlamda son derece yıkıcıdır zira oğlunu madde kullanımı ile ilgili bir sebepten kaybettiğini ifade ederek “[k]eşke hasta olsaydı. Zehirlediler onu. Demirci ustasıydı” demiştir. Kaynak kişi 3 de bu konunun mutlaka değinilmesi gereken bir konu olduğunu özellikle vurgulamış ve meselenin kendilerine hiç de uzak bir mesele olmadığını ifade ederek kendisinin bizzat madde kullanımının evdeki etkilerini komşularında gözlemlediğini, madde etkisindeki eşinden korkan bir kadının yaşadıklarını bizzat gördüğünü, bu süreçten asıl etkilenenlerin kadınlar ve çocuklar olduğunu söylemiş ve eklemiştir: “[...] evdeki kadının çekmiş olduğu çile, açlık, sefalet, kadın da istiyorsa belki üstüne bir buluz alsın ama kocası gidiyo uyuşturucu alıyo”.

5.6. Sosyal Dışlanma ve Damgalanma: “Benim dedim ne işim var burda, ben hayatımda kalem elime almamışım”

Anlatılarda ön plana çıkan bir diğer başlık da Çingenelerin/Romanların ve bilhassa Çingene/Roman kadınların maruz kaldığı sosyal dışlanmadır. Kamusal alanda emek üretirken, eğitime erişimle ilişkili olarak yaşadıkları dezavantajlılıklara bağlı olarak ve evlilik süreçlerinde yaşadıkları deneyimlerle, sosyal dışlanmanın ve damgalanmanın çoklu boyutlarını

ortaya koyan anlatılardan söz etmek mümkündür. Sağlık’a göre Çingene/Roman kadınların maruz kaldığı dışlanma ve ayrımcılık, hayatlarının birçok alanını etkilemekte ve çalışma yaşamına katılırken ve/veya katıldıktan sonraki süreçlerde belirleyici olmaktadır. Hem etnik kimlikleri hem de toplumsal cinsiyet kimlikleri açısından çoklu dezavantajlılığı iş yaşamında da deneyimleyen kadınlar, belirli mesleklerle ilişkilendirilmekte, iş tanımı olmayan güvencesiz, düşük ücretli işlerde çalışmakta ve tüm bunlarla başa çıkarken bir yandan da ev içinde sorumluluk olarak kodlanan işlerini yerine getirmektedirler (2019: 113; Molyneux, 2020: 147).

Buradan hareketle, kendisi bir kurumda memur olarak çalışan Katılımcı 18, kendisi gibi iş hayatında tutunmuş, başarılı örneklerin sayıca az olmasının nedenlerinden birinin dışlanma olduğunu dile getirmiştir ve kadınlar için bu durum daha da karmaşık ve çetrefillidir. Çalışıp çalışmama durumu eşlerinin vereceği kararlarla da ilişkilidir. Bu bağlamda Katılımcı 18, çoklu sebepler sunmuş ve bu sebepleri birbiriyle ilişkilendirmiştir. Katılımcı 18 ayrıca kendisine de çevresi tarafından çok farklı olduğunun söylendiğini belirterek belki de kendisinin farklı bir yerde yetişmiş olmasından kaynaklı olarak duyduğu olumsuz eleştirileri çok da önemsemediğini ancak bunun kimliğini inkâr etmek olmadığını da söylemiştir. Bu noktada kendini geliştirmenin önemli olduğunun, yadırganmaların süreci olumsuz etkilediğinin altını çizmektedir. Hatta Çingenelerle/Romanlarla ilgili bir çalışmanın yapılma gerekliliğinin de bir yadırganma durumunun varlığını ortaya koyduğunu da bir eleştiri olarak sunmuştur. Katılımcı 18, erken yaşta evlenme, eşlerin çalışma süreçlerine müdahil olması, düzenli işlerde çalışmama ve yadırganmaktan korkma gibi sebepleri birlikte sunmuştur. Eğitime erişememiş ve kamusal yaşamda belirli tecrübelerle sınırlandırılmış Çingene/Roman kadınlar çoklu dezavantajlılıklar yaşamaktadır. Katılımcı 15 benzer bir dezavantajlılığı içeren deneyimini ortaya koyan bir örnek vermiştir. Bir iş ile ilgili kursa katıldığı sırada çevresindeki herkesin ya üniversite mezunu ya da sağlıkla ilgili bir bölüm okuduğunu ve kendisinin o sınıfta bulunurken bir çekingenlik hissettiğini, kendi kendine “[...] benim dedim ne işim var burda ben hayatımda kalem elime almamışım” dediğini belirtmiştir. Eşitsiz başlayan bu yarışta, kendi stratejilerini geliştirerek ve eşinin de desteği ile sınavı geçtiğini, başarılı olduğunu anlatmıştır. Katılımcı 15 ayrıca bir gün sahilde çalışırken “çok tatlı, hoş, naif” bir kadının kendisinden Türk kahvesi yapmasını rica ettiğini, kendisinin de yapıp götürdüğünü ve fal bakmasını “abe bana bi fal bakasın” diyerek istendiğini söylemiştir. Katılımcı 15 “[...] gayet kibar bi dille, dedim hanfendi ben fal bakmasını bilmiyorum ama siz biliyosanız hemen kendime de alayım bana da bakın” dediğini belirtmiştir. Falcılık Meier’in de ifade ettiği gibi Çingene/Roman olmak ile ilişkilendirilerek bir damgalama biçiminin tezahürlerini içermektedir. Falcılık etnik ötekiliğin, batıl inancın ve tembellikle ilişkilendirilen işin sembolü olmasının yanında bilhassa yaşlı

kadınlarla ilişkilendirilen cinsiyetçi bir tutumun da göstergesidir (2022: 33). Katılımcının bu anlatıda özellikle vurguladığı nazırlık, naıflık vurgusu son derece önemlidir zira kendisinin de olumsuz olarak tanımladığı bu deneyim sırasında takınılan tavrı kibarlık kılıfında sunulmuştur ve kendisi de aynı dili kullanarak “kibarca” tepkisini ortaya koymuştur. Yine çocuklarına da okul arkadaşları tarafından zaman zaman “siz nesiniz?”, “sizin ırkınız ne?” gibi soruların sorulduğunu ancak kendilerinin bu durumu pek de yadırgamadıklarını veya gizleme gibi bir çabaya girmediklerini, cevaben de çocuklarına “Biz Türküz” yanıtını vermeleri gerektiğini söylemiştir.

Görüşme sosyal dışlanma ve damgalanma eksenine kayarken, çocuklarının ileride yapacakları evliliklerinde kimlik meselelerine yaklaşımına ilişkin olarak Katılımcı 15, karşı tarafın çocuğunu üzmeyeceği bir düzlemde evleneceği kişinin Çingene/Roman olup olmamasının pek bir öneminin olmadığını söylemiştir. Ancak maalesef kendisinin çevresinde bu anlamda yapılan olumsuz evlilik örneklerinin de olduğunu söylemiştir. Yakında bildiği örneklerden hareketle boşanmaların yaşandığını söylemiş, bu süreçte arkadaşlarının çok mağdur olduğunu belirtmiştir. Buna bağılı olarak da kızı için konuştuğu bir durumda, evleneceği kişinin ailesinin tavrını önemseydiğini ve bir kusur gibi davranıldığı takdirde bu sürece engel olacağını söylemiştir. Kendisinin de Çingene/Roman olmayan bir kimseyle evlilik yapmadığını ve hiç yapmayı düşünmediğini söylerken “[m]aalesef, işte bunu bi kusur gibi görenler var, dediniz ya işte niye evlenmezsiniz işte bu yüzden evlenmezdim, bu hayat boyu bi kusur gibi önüme sunulcaksa ben mutlu bi evlilik mutlu bi aile kuramam ki zaten” demiştir. Komşuluk ilişkilerinde böyle bir sorunla pek karşılaşmadığını ancak evlilik meselesinde hala bazı sorunların aşılamadığını da sözlerine eklemiştir. Çingene/Roman kadınlar evlilik süreçlerinde de çıkmazın içerisinde kalmaktadırlar; Katılımcı 15’in de ortaya koyduğu gibi istenmeyen olarak evlerine dönen, istemedikleri hayatı yaşamak durumunda kalan, namus, kültür, kimlik ve ayrımcılık çıkmazında bir yaşam sürmek durumunda kalan kadınlar vardır. Katılımcı 17 de “dışarı karşıyım” diyerek kızlarının Çingene/ Roman olmayan biriyle bir evlilik yapmalarını onaylamadığını söylemiştir. Bu konuda hiçbir zaman *Gaco* olarak tanımladığı, karşı tarafa tam olarak güvenemeyeceğini, kızları ile evlilik yaptıktan sonra kızlarını terk edeceğinden korktuğunu ifade etmiştir. *Gaco* söylemi üzerinden bir kendilik algısının varlığından söz etmek mümkündür. Koptekin’in de çalışmasında değindiği gibi, çocukların kendilerine ilişkin tanımlamalarında *Gaco* önemli bir karşılaştırma kategorisidir ve sınıfsal olarak da yukarıda konumlandırılmaktadır (2020: 78). Katılımcı 17 ayrıca kızlarını “gör dersin ki Roman değil, bunlar Roman değil” diyerek tarif etmiş ve kızlarının kültür olarak, davranış olarak çok farklı olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda Katılımcı 17, araştırmacının kafasında bir Çingene/Roman

algısı olduğunu varsaymakta ya da toplumun varsaydığı algıları hesaba katarak çocuklarının farklı olduğunu vurgulamaktadır. Katılımcı 42 kendilerini eğlenceli, neşeli olarak tanımladığı diğer Çingenelerden/Romanlardan ayırdığını söylemiş, kendilerinin de neşeli olduğunu ancak “şıkır şıkır” kıyafetlerle oynamadıklarını belirtmiştir. Kaynak kişi 3 de kızını ve yeğenini, bu görüşü doğrular nitelikte ve biraz da ironik bir biçimde “modern çingene” olarak tanımlamıştır.

Katılımcı 41, bu çalışmada yer alan ve Çingene/Roman biriyle evlilik yapan tek kadın katılımcıdır ve görüşme yapılan diğer katılımcıların yönlendirmesi ile kendisine ulaşılabilmektedir. Ancak başlangıçta bu konuda çok fazla gündem olduklarından görüşme talebine sıcak bakmamış; karşılıklı sohbet esnasında kendisini kısa bir görüşme için ikna etmek mümkün olmuştur. Kendisi Çingene/Roman olmayan biri olarak Çingene/Roman biri ile yaptığı evlilikte sürecin hiç de kolay olmadığını ifade etmiş ailesinin de bu anlamda karşı çıktığını belirtmiştir. Kültürel sebeplerden kaynaklı olarak ailesinin pek istemediğini ve kendilerinin de süreci pek de iyi yönetemediklerini söylemiştir. Ailesinin, büyüklerinden duydukları, öğrendikleri, kültürel sebepler ve geleneklerle şekillenen anlayışlardan kaynaklı olarak bu evliliği onaylamadıklarını söylemiştir ancak şimdi mutlu olduğunun da altını çizmiştir.

Katılımcı 43, evlilik süreci ile ilişkili olarak evlilik kararında kimliğin önemli olduğunu ifade ederek çevresinde bu durumla ilgili olumsuz örneklerle karşılaştığını söylemiştir. Bir örnekte arkadaşının sevgilisinin evleneceği kadının Çingene/Roman olduğunu öğrendikten sonra, örf adetlerimiz farklı ben seninle yapamam diyerek ayrıldığını anlatmış, bir diğer örnekte de tanıdığı bir ablasının evlenme sürecinden evlerine tanışmaya gelen damadın ailesinin Çingene/Roman olduklarını öğrenmesi üzerine vazgeçtiğini söylemiştir. Tüm bu sebeplerle kendisinin Çingene/Roman olmayan biri ile evlenmeyi düşünmediğini zira bu durumun her an yüzüne vurulabileceğini söylemiştir. Katılımcı 59 da oğlunun benzer bir süreçten geçtiğini ve kendisinin bu evliliğe onay vermediğini ifade etmiştir. İleride ve belki yirmi yıl sonra bu gibi durumların tartışılmayacağını söyleyen Katılımcı 59, henüz buna hazır olmadıklarını söylemiştir. Onların kültürü çok farklı diyerek, dünürüyle rahat ve eşit bir ilişki kuramayacağını kaygısını taşıyacağını, “ben onunla konuşamam ki. Kendimi aşağı görürüm, hep sıkılıcam mı onun karşısında, onun laflarına ben acaba ne desem ne yetiştirsem, kızar mı yapar mı? dersin, Romanla konuştuğum zaman daha rahatım” diyerek ifade etmiştir. Oğlunun Çingene/Roman olduğunu bilmeyen kız arkadaşı ile evliliğine izin vermediğini zira ilerde öğrendiğinde ve mahalleye geldiğinde yadırgayabileceğini söylemiş ve eklemiştir: “Bi atasözü vardır, davul bile dengi denginedir. O, yarın öbür gün benim çocuğumu üzer, yarın öbür gün bi Çingene gördüğünde orda karı kocayken Çingene söyler şu pis Çingeneye bak der benim oğlum

içine alınır. Alınmaz mı?” Söz konusu ihtimalin tedirgin ettiği Katılımcı 59’un, ileride çocuğunun yaşaması muhtemel gördüğü sıkıntıların önüne geçmek için önlem almaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu durumun bir sınıf atlama ya da yükselme olarak oğlunun önüne gelebileceğini de sözlerine ekleyerek içselleştirilmiş dışlanmayı da ortaya koymaktadır. Kendisinin de ayrıca çevresinde bir tanıdıklarının benzer bir süreçten geçerek evlendiğini ve hala eşine Çingene/Roman olduğunu söylemediğini belirtmiş, ailesini ziyaret ederken karısının onu mahalleye girmeden bıraktığını, öğrenmesini önlemek için eşini mahalleye sokmadığını söylemiştir:

“Neden? Neden o çocuk açık açık söylemiyo. Neden diyom açık açık söylemiyo bu çocuk, ben buyum, okudum, tahsillendim, böyle oldum. Neden sokmuyo, var işte bi şey. Var işte bi utanç. Yok mu? Bak tahsilliler, yok mu? Yapamaz, olmuyo, olmuyo. Belki 20 sene sonra olur, 20 sene sonra. O eskiden, o eskiden buraya kadar getirdiksek bundan sonrası da olcak inşallah. Olmazsa olmaz, biz Romanız yani kısacası (gülüyor), öyleyiz. Yapçak bi şey yok, ne diyeyim”.

Katılımcı 6 da çalışma yaşamında başına gelen bir süreci anlatırken damgalanmanın ve sosyal dışlanmanın boyutunu ortaya koymaktadır ve tam da bu bağlamda Çingene/Roman kadınlar zaman zaman Katılımcı 18’in dediği gibi yadırganmaktan çekinmektedir. Katılımcı 6, bir okulda mutfak bölümünde çalışırken çalışma arkadaşının davranışlarından dolayı kendisine “senin Roman olduğuna ben dedi inanmıyorum, Roman olduğuna ben dedi inanmıyorum [...]”²⁹ dedi, baban belki Roman değildir dedi, annen belki Roman değildir, bi kırmalık olabilir mi?” dediğini belirtmiştir. Kendisinin de “[s]izin içinizde de var, bizim içimizde de var. Tabii ki bizim içimizde de kötüler var ama sizin içinizde de öyle insanlar var” cevabını verdiğini söyleyerek aslında çok temel ve insani bir argümanı hatırlatmaktadır: İyiiler ve kötüler vardır. Katılımcı 7 de Çingeneler/Romanlar ve Çingene/Roman olmayanlar olarak iş yerlerinde çalışanların da kendilerini konumlandığını söylemiştir. Çingenelerin/Romanların diğer çalışanlar tarafından da belirli mesleklerle ilişkilendirilerek aşağı görüldüğünü söyleyerek “sizinkiler bizimkiler” gibi bir adlandırmanın olduğundan söz etmiştir. Bu bağlamda araştırma sırasında görüşme öncesi araştırmacı olarak deneyimlediğim bir olay da sosyal dışlanmanın ve damgalanmanın boyutunu somut bir biçimde ortaya koymakta ve bireylerin de buna bağlı stratejiler ve davranış biçimleri geliştirmelerine sebep olmaktadır. Görüşme için sözleşilen Katılımcı 11’i bulunduğu yerden almak için arabayla gidildiğinde arkada oturan Katılımcı 11, arkada bulunan çantayı ön tarafa almamı rica etmiş ve buna gerek olmadığını ifade ettiğimde ise aslında çok gerek olduğunu ortaya koyan derin bir eleştiri sunmuştur:

²⁹ Burada Katılımcı 6’nın kendi ismi yer aldığı için bu kısım çıkarılmıştır.

“Neden öyle söyledim biliyon mu? Şimdi Roman milleti aşağı görüldüğü için er insan var er insan kötüdür. Şöyle bi şey var ırsızlık atar diye korktum. İftira atar diye yani gözünün önünde sen bu kadının yanına koymadın bu kadın nasıl uzacak da alcak. Ama benim yanımdasa biri alır, benim üstüme kalır”.

Katılımcı 11’in herhangi bir durumla karşılaşmadan karşılaşma ihtimaline karşı önlem alması eşitsiz bir durumun net bir yansımasıdır. Arabaya o gün birden fazla kişi de binmiş olsa kendisinin bu tarz bir suçlama ile karşı karşıya kalabileceğine ilişkin varsayımı sıradan bir ihtimal olarak sunulmamıştır. Toplumun belirli bir gruba yönelik önyargılarından ve yaklaşımlarından şekillenen bir düşüncenin davranışa dönüşmesidir. Aslında kendisinin devamında söylediği gibi, tek tip insan yoktur, sosyetesı de vardır, çok düşünüyü de “[ç]ok zengin olur ama hırsızlığı vardır, çok fakir olur ama hırsızlığı yoktur, hayat bu[dur]”.

Katılımcı 19, dışlanma pratiklerine ilişkin olarak okulda çalıştığı dönemde öğrencilere yönelik bazı yaklaşımları örnek göstermiş ve eğitim konusunda bazı eğitimcilerin kafasında belirli kalıpların olduğunu vurgulamıştır. Hatta bazı karşılaştığı durumlarda kendisinin çalıştığı gibi okullarda, Çingene/Roman öğretmenlerin çalışma fırsatı olsa diye aklından geçirdiğini söylemiştir. Kendisinin de bir eğitimci olarak çocuklar için olumlu bir örnek olmuş olmayı dilediğini söylerken, çocukların eğitilmesi konusunda olumsuz konuşmaların kendisini üzdüğünü belirtmiş, toplumdaki kötü örneklerin bütün bir ırka mal edilmesini doğru bulmadığını vurgulamıştır ve birçok olumsuzluğun da yoksulluktan ve eğitimsizlikten kaynaklandığını söylemiştir. Yine başka bir okulda çalışırken tanıştığı çok zeki bir öğrencisinden bahsetmiş ve o öğrencisinin de sınıfta Çingene/Roman olan tek kişi olduğu için dışlandığını söylemiştir. Bu veriyle örtüşen nitelikte Koptekin, çocukların eğitim ile ilgili çoklu sorunların varlığına değinirken bazı öğretmenlerin çocukların yaşadığı sosyal, kültürel ve ekonomik koşullara ilişkin farkındalığın azlığı nedeniyle belirli önyargılarla hareket ederek onlardan ümidi çabuk kestikleri yönündeki çıkarımını aktarmaktadır. Yine mahalledeki dinamiklerin, hareketliliğin de çocukların eğitime uyumlanması anlamında birtakım güçlükleri içerdiğini de belirtmektedir (2020: 192).

Kaynak kişi 1, Çingene/Roman çocuklarının ağırlıklı olduğu okullarda çalışan öğretmenlerin bazılarının kendilerini sürgünde hissettiğini söylemiş ve bu durumun da eğitimin kalitesine yansıdığını söylemiştir. Hatta ilkokuldan mezun olup okuma yazması olmayan çok çocuğun olduğunu ancak bu durumun normal bir durum olmadığını diğer torununun birinci sınıfta okuma yazma öğrenmesi ile anladığını söylemiştir. Okulların ayrışmasının ve bu durumun yarattığı atmosferin hem öğretmenin yaklaşımını hem de öğrencinin eğitim ile olan ilişkisini olumsuz etkilediğini vurgulamıştır. Bu çocukların lisede zorlandığını ve eğitimlerini bırakmak zorunda kaldıklarını söylemiştir. Eğitime erişimde çoklu sorunlar yaşayan kız çocukları ileride istihdama katılmaya çalışırken de bu durumla bağlantılı sorunlar

yaşamaktadırlar. Sağlık'a göre toplumsal cinsiyet ile eğitime erişim arasında bir bağlantı vardır zira eğitime erişim anlamında kız çocukları erkek çocuklarından daha dezavantajlıdır. Kendi çalışmasından elde ettiği verilerden hareketle, kız çocuklarının erkek çocuklarından daha erken okuldan ayrıldığını belirleterek erken evlilik süreçlerinin de toplumsal cinsiyete dayalı geleneksel ev içi rolleri de beraberinde getirdiğini belirtmektedir (2019: 114).

Eğitime ilişkin benzer bir veri Kaynak kişi 3'ün anlatısında mevcuttur zira kendi mahallesinde ve bildiği diğer mahallelerde okulu bitirip iş sahibi olan birey sayısının çok çok az olduğunu söylemiş ve bazılarının kimliğini sakladığını da belirterek eklemiştir:

“Hem korkuyo, benim Roman olduğumu bilse beni iş yerimde kınarlar diyenler var ben Roman kimliğimle, o çocuk Roman hissediyor ama Romanlarla gezmedi. Anne Roman baba Roman ama eğitimle dışardaki arkadaşlarıyla beraber büyüdüğü için şu anda bizim bilim adamamız var. Annesi temizliğe giden, babası ayakkabı boyacısı mesela polis var kimliğini saklıyo kabul etmiyo”.

Başka bir ülkede yaşadığı dışlanmaya değinen Katılımcı 39, görüşlerinin kayıt altına alınmasından duyduğu kaygıyı dile getirmiş ve bu konuda kendisine adının geçmeyeceği söylenince hem Çingenelerin/Romanların hem de Türklerin Yunanistan'da maruz kaldığı ayrımcılığa değinmiş, görüntüdeki iyiliğin samimi olmadığını, bir maske olduğunu da belirtmiştir. Türkiye'deki duruma ilişkin eleştirisi de Türkiye'de yaşayan Çingenelerin/Romanların kendi dillerini pek fazla kullanmamaları üzerinden olmuştur. Ayrıca Çingenelerin/Romanların genel olarak temizlik ile örneklendirildiği belirli konularda dışlandıklarını belirtmiş ve bu duruma ilişkin kendisi özelinde verdiği örneklerde çok temiz olduğunu defaten dile getirmiştir. Ayrıca bazı evlerin temizlikten girilemeyecek düzeyde olduğunu da eklemiştir. Zaman zaman içerden gelip görüşmeye dahil olan, Çingene ve Roman arasında ırksal anlamda bir ayrımın olmadığını belirten Katılımcı 39'in eşi, Yunanistan'da aşağılama barındıran *yifto* sözcüğünün bazı kesimler için kullanıldığını, evlerinin etrafında çöp bulunduğunu ve bu atmosferi sevdiklerini belirtmiştir. Birden fazla anlatıda temizlik ve kirlilik gibi örneklerle ilişkilendirilen dışlanma ve damgalanma örneklerinin olduğu görülmektedir. Bu da Çingenelere/Romanlara ilişkin böyle bir etiketlenmenin varlığını hatta bu etiketlenmenin aynı etnisiteden bireyler arasında da yapılabildiğini göstermektedir.

Kaynak kişi 1 ise önyargıların varlığına dikkati çekmiş, bir araya gelip beraber bir şeyler yapmanın ayrışmayı doğurduğunu söylemiştir. Bazen “ben sizinle/onlarla aynı sofrada yemek yedim” minvalinde söylemlere maruz kaldığını da dile getiren Kaynak kişi 1, bu ifadenin böbürlenme barındırdığını ve çok rahatsız edici olduğunu da dile getirmiştir. Ayrıca köylere yerleşildiği ilk dönemde de her köyde köyün dışında konumlanan ve sayıca az olan Çingenelerin/Romanların ekstra bir dışlanmaya maruz kaldığının altını çizen Kaynak kişi 1, bununla ilgili bir hikâyenin sürekli olarak dilden dile aktarıldığını da söylemiştir. Kendi

ifadesiyle horlanmanın ve dışlanmanın derinliğini ortaya koyan anlatı ise şöyledir: “Hadi bu muhtar kerala, hadi bu aza kerala, hadi bu korucu kerala, ee sen ne soste kerala?”³⁰ Sen niye vuruyosun hesabı”. Çingenelere/Romanlara ilişkin birçok önyargının olduğunun da altını çizen Kaynak kişi 1, “[y]ani eee dini ve milli duyguları asgari seviyede, hafif meşrep bir toplum olarak” bilinmesini eleştirerek gerçeğin tam tersi olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: “Yani dini ve milli, amaaan ne olur çingenenin bilmem neyinden. Tam tersini söylüyorum, tam tersine Roman camiası devletçi, milliyetçi ve muhafazakâr bir toplumdur”. Araştırmacının çocukken duyduğu bir sözcük olan *Balama* sözcüğünün anlamına ilişkin bilgisine başvurulmuş Kaynak kişi 1, Çingene/Roman olmayan birini ifade ederken kullanılan bir sözcük olduğunu söylemiş ve bazen ortama Çingene/Roman olmayan biri geldiğinde *Gacolardan*, *Balamalardan* biri geldi denir diyerek ifade etmiştir. Goffman, performansın sergilendiği sırada seyirciden söz edilirken açık olarak değil de zaman zaman kodlar kullanılarak bahsedildiğine değinmektedir. Doktorlar hastaları yanlarında yokken onlardan direkt isimlerini kullanarak değil de hastalıkları ile bahsedebilmektedirler. Müzisyenler performanslarını izlemeye gelenlere “koltuklar” diyebilirler. Yine Siyahiler Beyazlardan bahsederken kendi aralarında bir kod kullanmaktadırlar (Goffman, 2019: 166). Kaynak kişi 1’in buradaki yaklaşımı da benzer bir duruma örnek teşkil etmektedir ve gündelik hayatta benliğin performansında bu süreçler önemlidir.

Sosyal dışlanma bağlamında zaman içerisinde olumlu anlamda bazı dönüşümlerin de yaşandığını ifade eden Katılımcı anlatıları da mevcuttur. Katılımcı 12, 90lı yıllarda pek bankalara giremediklerini, kredi kartı ve benzeri şeylere pek sahip olamadıklarını belirtmiş ve derin bir ayrımcılığın olduğunu söylemiştir. Bu durumun siyasi otoritelerle ilgili bir dönüşüm olmadığını daha ziyade insanların zaman içerisinde kendilerini geliştirmesi sonucunda olumlu dönüşümlerin yaşandığını söylemiştir. Dışardan gelip konuşmaya dahil olan Katılımcı 12’nin eşi ise, mahallerinde siyasetle birlikte insanların birbiri ile ilişkili hale gelmesinin bazı önyargıları kırdığını belirtmiştir. Sosyal dışlama bağlamında olumlu anlamda kırılmaların yaşandığını da söyleyen Kaynak 3, bu süreçte siyasi yaklaşımların ve geliştirilen politikaların etkili olduğunu, kimliklerin görünür kılınmaya başlandığını söylemiştir. Bu anlamda ortaya atılan bazı yaklaşımların içi boş olsa da görünür olmak adına kendilerine bir özgüven getirdiğini söylemiş, kendilerine yöneltilen bakış açılarının da bir miktar dönüşüme uğradığını söylemiştir. Çingenelerin/Romanların kimlikssel anlamda gerek siyasi gerekse ekonomik kaygılarla bazı kurumlar ve kişiler tarafından kullanıldığını da dile getirmiştir. Tüm çabalara, politikalara,

³⁰ Soste keralas: Ne yapıyorsun manasına gelmektedir. Keralas bu durumda yapmak anlamına gelmektedir.

yaklaşımlara ve örgütlenmelere rağmen Çingenelere/Romanlara olan ön yargının hala devam ettiğinin de altını çizmiştir.

Katılımcı 18, çocuklarının okulunda bazen arkadaşlarının kimliğe ilişkin sorular sorduklarını ancak çocuklarının sorulan sorulara çok aldırmadıklarını belirtmiştir. Çocuklarına ayrımı hissettirmediğini, çocukları için her şeyin en iyisini yaptığını söylemiştir. Kendisinin kimliksel anlamda çalışma ortamında da dışlanmadığını dile getiren Katılımcı 18, farkında olmadan bazen ağızdan kaçırılan bazı negatif algılanabilecek ifadeleri de çok üzerine alınmadığını zira herhangi bir kimliğin kendisi için önemli olmadığını önemli olanın kendini geliştirmek olduğunu belirtmiştir. Eşinin başka bir kültürden ve bölgeden olduğunu kendisinin de onun kültürünü yadırgadığını söylemiştir. Kaynak kişi 2 de asla kimliğini gizlemediğini hatta yetiştiği toplum adına çok mutlu olduğunu söylemiştir. Önemli olanın Katılımcı 18 gibi kendini geliştirmek olduğunu vurgulayan Kaynak kişi 2 sorumlu olarak çalıştığı iş yerinde kendini kasmadığını dile getirmiştir. Bir süre bebek bakıcılığı yapan ve bu çalışma çerçevesinde bebek bakıcılığı yapan tek Çingene/Roman katılımcı olan Katılımcı 31 de çalıştığı ailenin yanında dışlanmayı içerecek herhangi bir davranış ile karşılaşmadığını ve ona “kendi insanları gibi” davrandıklarını söylemiş ve eklemiştir: “Ama biz benim çalıştığım yer kesinlikle ayırmadı, yatağında da yattı, yemeğini de yedi, biz öyle hani kardeş gibi geçindik”. Katılımcı 43 de birçok farklı aidiyetten arkadaşının olduğunu ve asla dışlandığını hissetmediğini vurgulamıştır.

5.7. Yoksulluk: “Fakirlerin işi bu. Romanların işi bu”

Yoksulluk, katılımcıların anlatılarında ön plana çıkan bir diğer temadır. Bazı katılımcıların anlatılarında yoksulluk ve kimlik birlikte, adeta birbiri yerine kullanılmıştır; yoksulluk bir kimlik olurken, Çingene/Roman kimliğinin kendisi yoksulluğun bir diğer ifadesi gibi sunulmuştur. Bu görüşü destekler nitelikte ve aslında pek çok şeyin de değişmediğini gösterir nitelikte Ceyhan, 2003 yılında Edirne’de yürüttüğü çalışmasının verilerinde de yoksulluk Çingenelerin/Romanların başlıca sorunlarından. Hem erkek katılımcılar hem de kadın katılımcılarla yürüttüğü çalışmasında, kadınların dezavantajlılığının daha fazla olduğunun da altını çizmektedir. İş piyasasında daha az kazanan ve güvencesiz çalışan kadınlar, hem kimliksel hem de etnik kökene bağlı katmanlı bir dezavantajlılık yaşamaktadırlar (2003: 81-82). 43 yaşındaki Katılımcı 1’in anlatımını bu bağlamda düşünmek mümkündür. Katılımcı 1, yardımlardan yararlandığını, eşinden bir geliri olmadığını, tuvalet işinde çalışarak kırk kanaat geçindiğini söylemiş ve eklemiştir: “Fakirlerin işi bu. Romanların işi bu, [...]”. Katılımcı 1 ayrıca evde en çok hangi yemekleri pişirildiğine ilişkin soruya kırmızı mercimek yanıtını verdikten sonra gülümseyerek yardımlardan en çok gelen şeyin pişirildiğini içeren bir açıklama yapmıştır. Kızına makarna ya da mercimek yapmasını söyleyerek öğün geçirmeyi hedefleyen

Katılımcı 1 ve ailesi için akşam bir biçimde geçirilen bir öğündür ki bu da yoksulluğun somut bir tezahürüdür. Akşam yemekleri genel manada ailenin aynı saatlerde bir araya geldiği, özenerek hazırlanan yemeklerin yendiği bir ortamı oluştururken, Katılımcı 1'in durumunda gelen erzaklarla belirlenen genelde bir biçimde geçirilen bir öğünden öteye geçememiştir. "İnanır mısın" deyip bir süre duraksadıktan sonra anlatımına devam eden Katılımcı 1, kızının pişirmek üzere istediği tavuğu eve alıp götüremediğini söylemiştir. Elindeki 150 lirayla tavuk aldığı takdirde, tüp boş kalacaktır, sabun bitmiştir, ekmek yoktur. Katılımcı 2 de kadınlara hizmet verdikleri kuruma bir şeyler öğrenmek için istekli gelenlerin Çingene/Roman vatandaşlardan ziyade maddi durumu daha iyi olanların olduğunu söylemiştir. Bu durum da kurumun açılış felsefesine uymadığından kayıt alamadıklarını belirtmiştir. Katılımcı 2'nin bu söyleminde yine çoğu durumda yoksulluğun Çingene/Roman olmakla eşdeğer olduğu ve Çingenelerin/Romanların da iş kaygısı taşıyarak maddi gelir sağlayan işlere yöneldiği, hobi gibi bireysel gelişime katkı sunacak alanların gerisinde durmak durumunda olduğu anlaşılmaktadır. Bu kurumda görüşülen kadınların çoğu dikiş ve benzeri alanlardaki kurslara katılmaktadır. Dikiş öğrenmek için gelen 64 yaşındaki Katılımcı 4 de evde "Allah ne verdiyse" onu yediğini belirterek "fakir bi insan ne yapar be kızanım" demiştir. Nerelere harcama yaptığına ilişkin sohbetinde de temel ihtiyaçlara harcadığını belirtmiş ve eklemiştir: "[...] gariban insanın neyi olur".

Katılımcı 11 eşinin bir mesleği olmadığını, çok büyük maddi zorluklar çektiğini, ayağında terliğinin bile olmadığını, çocuğunu çevresinden gördüğü desteklerle doğurduğunu ifade etmiş ve yoksullukla başa çıkarken bir yandan da kayınvalidesinin üzerinde kurduğu baskılarla başa çıkmak durumunda kaldığını söylemiştir. Katılımcı 11'in anlatılarında belirgin olan hastalık süreçlerine ilişkin deneyimleri yoksulluk ile birlikte daha yıpratıcı bir hal almış ve duygusal olarak zor zamanları beraberinde getirmiştir. Katılımcı 11, ameliyat için eşinden onay istendiği süreçte eşinin parası olmadığı için atlayıp yanına gelemediğini, doktorun tüm tavsiyelerine ve riskli olmasına rağmen maddi imkânı olmadığı için otobüsle ilden evine döndüğünü ve kız kardeşlerinde bir süre yaşadığını belirtmiştir. Yıllarca kendi ifadesiyle her şeyi heba ettiği eşinin kendisine para bulup taksi tutmamasına son derece içerlediğini söylemiş ve duygusal anlamda çok zorlandığını belirtmiştir. Ancak kardeşinin evinde kalmaya çekindiği için kendi evine gelmediğini, ameliyatlı halde yakacak odun zor bularak buz gibi evde kalmak zorunda olduğunu söylemiştir. Benzer bir şekilde Bektaş Ata'nın çalışmasında ancak birinci kuşak anlatılarında daha çok yer alan sobalı bir evde yaşamak kadınlar açısından ekstra bir yük de demektir. Hem sobayı yakmak için verilen çaba hem de soba kalktıktan sonra evin temizliği bu anlamda ciddi bir emek gerektirmektedir. Ayrıca mekân ve sınıfsallık arasında bir ilişki

kurulduğunu ifade eden Bektaş Ata, alt sınıf olarak ifade ettiği mahallelerde bulunmayan olanakların bazı katılımcılar tarafından vergi verme ve yurttaşlık bağlamında da tartışmaya açıldığını belirtmektedir (2021: 100-101). Katılımcı 11'in ameliyat sonrası zar zor ısıtmaya çalıştığı evinde deneyimlediği soğuk, Katılımcı 13'ün yoksulluğun kış boyutunu ortaya koyan anlatısında da görülmektedir. Kışın iş de yoktur ancak çalışmıyor olmak tüketim malzemesi olan yağa ve kömüre bir mazeret değildir. Hem kömür olmalıdır hem de yağ, bir de tüm bunların yanında yuva kurmayı bekleyen bir evlat ve emekliliğin tadının çıkarılması gereken yaşta 63 yaşındaki Katılımcı 13, kışın eşten dosttan borç alarak evi geçindirmekte, yazın da bulaşıkçılık yaparak borçlarını ödemeye çalışmaktadır. Tüm bunlara, büyük şehirde işten çıkarılan oğlu için kaygılanmak ya da çöpten hurda ayıklayan oğlunu düşünmek de dahildir. 60 yaşında ve tuvalet görevlisi olarak çalışan Katılımcı 16'nın çocukluk anılarına ilişkin ilk söylediği şey garibanlık ve fakirlik olmuştur. Çocukken annesinin işe giderken onlara bakkaldan fasulye almayı tembihlediğini ifade ederken “[m]illet evinden çıkarı koyar biz bakkala giderdik yarım kilo fasulye alalım da ateşe kolayım diye” söylemiyle ekonomik anlamdaki asimetri fasulye sözcüğüyle somutlaştırmaktadır. Yıllarca yoksulluk çektikten sonra şimdi de tuvalet temizleyerek hayatını kazanmaktadır ve tüm süreci özetleyen şu cümleyi kurmaktadır: “Çilele büyüdük, çilele evlendik, çilele de yaşıyoruz işte gördüğün gibi”.

Şimdilerde kendi iş yerini açmış olan Katılımcı 59 da gündelikçi olarak çalışmaya başladığı işine girdiği koşulları anlatırken çok kez yoksulluk ifadesine yer vermiş; çok eski bir evde yaşadıklarını, ev sahibinin her ay kira için kapıda belirdiğini ve bu koşullar içerisinde eşi pek istemese de çalışmaya başladığını söylemiştir. Çok seneler, kendi ifadesiyle “çok büyük insanların” evinde çalıştığını ve “bu büyük insanların” da onu çok ezdiğini söylemiştir. Katılımcı 59 Çingenelerin/Romanların maruz kaldığı ayrımcılığa ilişkin görüşlerini ve sorgulamalarını net bir biçimde işverenleri ile aralarında geçen diyaloglara referansla ortaya koymaktadır: “Yok mu diyom sizinkilerden pisleri, yok mu sizinkilerden, bizimkilere diyodum gider çalar, bizimkileri giyodum gider çalar diyodum 3 lira, sizinkileri banka soyuyolar diyodum, yalan mı derdim”. Ayrıca yoksulluğun da sosyal dışlanmayı beslediğini ifade ederek damgalanan bireylere ilişkin olarak “kilitli açamıyo, para yok, okutamıyor, ekmek bulamıyor, çocuğu nerde okutsun” diyerek bazı şeyleri kıramadıklarını, kırmaya imkanlarının olmadığını belirtmiş, yoksulluğun bireylerin yaşam kalitesini ve yaşam pratiklerini nasıl etkilediğini ortaya koymuştur.

Yoksullukla mücadele ederken Katılımcı 13, çalışmadığı zamanlar borç yaptığını ve yazın çalıştıkça ödediğini dile getirmektedir ve şu aralar oğlunu evlendirme ile ilgili kaygılar yaşamaktadır. Bir yandan oğlunun yuva kurmasını isterken diğer yandan ekonomik anlamda

süreci idare edememek planlarını zorlaştırmaktadır. Bu sebeple oğlunun kaçırarak evlenmesinin ekonomik olarak daha uygun olacağına ilişkin yarı şaka yarı gerçek bir söylem ortaya koymaktadır. Bir diğer oğlunun da hurdacılık yaptığını söylerken “şişe demir topluyu, çöpler içinden ayırıy” diyerek oğlunun yaptığı işin zorluğunu ve kendisi için yarattığı kaygıyı da ortaya koymaktadır. Katılımcı 13 “üle hayat devam ediyi, fakirlen. Ömrümüz geçiyi” diyerek yaşadıkları yoksulluğu net bir biçimde vurgulamaktadır. Katılımcı 20 hala *çetik*³¹, yelek örerek bir şeyler üretmeye çalıştığı sürecini mücadele olarak adlandırmış, her şeyin giderek pahalılaştığını ve belki de bu sene kışlık salça bile yapamayacaklarını söylemiştir. Ekonomik koşulların kötüleşmesi kadınların evde ürettikleri ürünlerin yapımını da zorlaştırarak kadınları daha derin bir yoksullukla karşı karşıya getirmektedir.

Hastalığı sebebiyle artık çalışamayan Katılımcı 24, “garibanlık” olarak ifade ettiği bir dönemi içeren kendi çocukluğunda annelerinin “oraya buraya” çeltiğe gittiklerini, yine kendisinin de yetişkin olduktan sonra da bir “parça ekmek yemek” adına çalışmak için “oraya buraya” gittiğini söylemiştir. Katılımcı 24’ün söylemindeki “oraya buraya” ifadesi içerisinde birçok anlamı barındırmaktadır. Yaptıkları işlerin mekânı, zamanı belirsizdir, bu belirsizlik aileden çocuğa devam etmektedir ve en temel ihtiyaç olan beslenme bile zorlu koşullardan dolayımınarak elde edilmektedir. Çalışmak için geldikleri bölgede çadırda kalan Katılımcı 46, normalde ikamet ettikleri yerde işsizlik olduğunu zaten işsizlik gibi bir sorun olmasa kimsenin “çoluğuyla çocuğuyla” gelip kalmayacağını ancak bu koşullarda yapılacak pek de bir şeyin olmadığını da söylemiştir. Yine geçici olarak çadırda ikamet eden Katılımcı 47’ye evdeki teknolojik aletlerin durumu sorulduğunda, “Var var. O kadarlık var, o kadar sefil değiliz” yanıtını vermiştir. Yoksulluğun garibanlık, sefillik, fakirlik gibi farklı tanımlamalarının yapılması yoksulluğun katmanlı yapısını ve derinliğini ortaya koymaktadır. Bazı katılımcılar yoksulluk sınırına alınacak ekmekten çizerken, bazıları var olan bulaşık makinesini sayesinde sefil olmaktan kurtulmaktadır; bazıları çocuğuyla çoluğuyla çadırda yoksulluğun farklı bir boyutunu deneyimlerken bazı kadınlar bozulan çamaşır makinesini tamir ettiremedikleri için dostlarından yardım istemektedir. Katılımcı 16 ise eskiden fakirlik vardı diyerek ifade ettiği bir sürece referansta bulunurken bir yandan da paranın değerinin olduğunu belirtmiş, sabah hasta haliyle açtığı tuvaletten kazandığı paranın çalışmanın yapıldığı tarihle 300 lira olduğunu, dolayısıyla canının istediğini alıp yiyemediğini belirtmiştir.

Eğitime ilişkin süreçler de maddi imkânsızlıklardan etkilenmektedir. Katılımcı 7, üniversiteyi kazanan çocuğunun okulunu dondurduğunu, düzenli bir işinin olmaması sebebiyle maddi durumunun çok iyi olmadığını söylemiştir. Katılımcı 7 ayrıca kazandıkları paranın da

³¹ Trakya’da yaygın olarak kullanılan çetik, elde örme çorap, patik manasına gelmektedir.

çocukların ihtiyaçlarını karşılama konusunda çok da yeterli olmadığını, çocukların okullarda yoksulluğa bağlı ayrımcılık ile karşı karşıya kaldıklarını da sözlerine eklemiştir. Kendileri çocuklarına 100 liralık ayakkabı kıyafet alabilirlerken diğer çocukların 300 liralık ayakkabısı, kıyafeti olduğunda çocukların bu anlamda zorlandığını söylemiş ve çocuklarını diğer çocuklarla bu anlamda eşitlemek adına çok çaba sarf ettiklerini, birçok işte “alın teriyle” çalıştıklarını söylemiştir. Burada özellikle “hırsızlık hariç” ve “alın teri” ifadeleri kullanmanın gerekli görüldüğü anlaşılmaktadır. Akıllara böyle bir şeyin gelebileceği endişesi vardır. Yoksulluğun kadınlara yansımaları daha derin ve ağırdır. Çocuklarla ilgilenmek, ekonomik yükü sırtlamak, kışa hazırlık yapmak kadınların derdi gibi kodlanmaktadır. Arkadaşlık ağları, dayanışmalar bu süreçleri biraz daha çekilir kılsa da kadınlar, zar zor okula gönderdikleri çocuklarının psikolojik olarak iyi olmaları için de ekstra çaba harcamak durumundadırlar.

Katılımcı 9 zamanında okumak istemiş olsa da okuması için ekonomik koşulların pek iyi olmadığını, babalarını kaybettikten sonra abisinin hamallık yaparak kendilerine baktığını söylemiş ve abisinin ancak 1. sınıfı bitirebildiğini de sözlerine eklemiştir. Erken yaşta yoksulluk ve geçim sıkıntısına bağlı sebepler küçük yaştaki bireylerin üzerine ağır sorumluluklar bindirirken bir yandan da toplumsal dışlanma ve damgalanmayla mücadele etmek zorundadırlar. Zorlukla ve mücadeleyle okulunu bitirip öğretmen olan Katılımcı 19, çocukken de zor süreçlerden geçtiğini, babasının erken yaşta öldüğünü ve annesinin de engelli olmasından dolayı hep çalışmak zorunda olduklarını söylemiş, az bir gelirle yaşamak durumundayken bir yandan da para biriktirmeye gayret ettiğini söylemiş, kendisini tutumlu bir çocuk olarak tanımlamıştır. 28 yaşındaki Katılımcı 52 de bu sene mevsimlik çalışmak üzere başka bölgelere gitmeyeceklerini, çocuklarının okula devam etmeyi arzuladığını, çocuğunun saman taşımak zorunda kalmasını istemediğini, düzenli bir işi olmasını istediğini söylemiş ve eklemiştir: “Biz hayatımıza üzülüyoruz abla, bi şey bi sigorta işimiz yok, doktora özele gittim geçende çocuğu getirdim tam beş milyar bi gecede harcadım çıktım, sigorta yok bi şey yok. Karşılamıyo, yeşil kartla özele gidilir mi?” Katılımcı 54 de çocuklarını “büyük okullara” kadar okutamadığını ortaokuldan sonra devam edemediklerini, mevsimlik çalışmak için sürekli okuldan izin aldıklarını söylemiş ve kendisinin de çocuklarının da yoksulluktan “büyük okulları” okuyamadığını belirtmiştir. 58 yaşındaki Katılımcı 55, eskiden beri mevsimlik işlere gittiklerini, ikamet edilen yer ve koşullar değişse de hala da gitmeye devam ettiklerini söylemiş, yoksulluktan dolayı her koşulda çalışmak durumunda olduklarını “öğlene kadar çalıştım, öğleden sonra gittim doğurdum” diyerek ifade etmiştir. Bu bağlamda Koptekin, İzmir Tepecik’te yürüttüğü çalışmasından ve gözlemlerinden hareketle yoksullukla ilintili olarak

okuldan ayrılmanın yaygınlığının altını çizerken, çocuk işçiliği ve erken yaşta evliliklere dikkati çekmektedir (2020: 116).

Barınma biçimleri de yoksulluk anlatıları ile birlikte sunulmaktadır. Eşini çok erken yaşta kaybeden Katılımcı 6, şimdi kayınvalidesi ve kayınpederi ve çocuklarıyla aynı evde yaşamaktadır. Zaten çok geniş olmayan evin bir odasını kendi ve çocukları, diğer odasını da aile büyükleri kullanmaktadır. Getiremediği için kendi eşyalarını annesinin bir odasında “kilitli tutan” Katılımcı 6, şimdi bir odada “kilitli” duran eşyaları almak için zamanında gösterdikleri çabayı da dile getirmiştir. Hatta evlendiklerinde bir süre evlerinde buz dolabı olmadığından salçalarını balkonda beklettiğini de aktarmıştır. Zorlukla alınan yatak odası, oturma grubu ve buzdolabı artık “bir odada kilitlidir”. Katılımcı 6 ayrıca ev almanın da kolay olmadığını, evlenenlerin genelde kirada oturduklarını da belirtmiştir. Katılımcı 9 gelini ve çocukları ile birlikte bir evde yaşamaktadır. Evler küçük de olsa çocuklarının ileride rahat etmesi için bu “fedakârlık” yapılmaktadır ve hayatın akışının olağan bir parçası gibi doğallaştırılmıştır. Katılımcı 60, bir yıl büyük şehirde yaşadktan sonra geldikleri memleketlerinde kalmaya karar verdiklerini zira kiraların onları çok zorladığını söylemiş, şimdi ortamını beğenmese de kaldığı yerin ücretsiz olması sebebiyle kendileri için iyi olduğunu belirtmiştir. 73 yaşında olan ve yıllarca temizlik işlerinde çalışan Katılımcı 32, emekli olmadığını, emeklilik için toplu ödemesi gereken bir paradan bahsedildiğini zaten zorlukla ve yoklukla hayatını sürdürdüğü için belirtilen meblağı ödeyemediğini, o sırada halihazırda bir barında problemi olduğunu belirtmiş, yaşadığı zorlukları “ziyanlık” olarak nitelendirmiştir. Dönemin belediye başkanının evinin çatısını yapmak için malzemeleri kendisinin talebi üzerine yolladığını, ustalara ödenecek çatı parasının da kızı tarafından karşılandığını söylemiş, evin çatısı yokken kumda yattıklarını belirtmiştir. Bir diğer tanıdıklarının da evin kapısını getirdiğini, evin elektriğini açtırdığını ve hala o günden kalan kapının durduğunu ve iyi durumda olmadığını belirtmiş, şimdi torununun verdiği koltukta oturduğunu ve doğru düzgün hiç eşyasının olmadığını sözlerine eklemiştir.

Katılımcı 13 ise, yıllardır çalıştığını ancak sigortasının düzensiz olduğunu, emekli olamayacağını anladığında da “sigortasını aldığını” dile getirmiştir. Kaldıkları gecekondu üstlerine yıkılacak vaziyette olduğundan sigortadan aldıkları paraya ihtiyaçları olduğunu söylemiştir. Ayrıca yıllarca çalıştığını ve daha da çalışacağını söyleyen Katılımcı 13, bulaşık işinin yanında bir de merdivenlere temizliğe gittiğini belirtmiştir ve yıllarca çalışmasına rağmen emeklilik onun bir hayal bile değildir. Kaynak kişi 3, şimdilerde kredilerle ev alınabildiğini ya da düğün yapılabilirdiğini söylemiş ancak kendi dedelerinin kendi tabiri ile ödeyememe, hapse girme korkusuyla bu tarz çözümlere hiç yeltenmediğini, sürekli mevsimlik ve genelde düzensiz olan işlerinden elde ettikleri paraları yıldan yıla biriktirerek bir şey edinebildiklerini

söylemiştir. Dolayısıyla güncel politikaların ve ekonomik süreçlerin bir yansıması olarak borçlanarak bir şeyler elde etmek mümkündür ancak borçlanabilmek için de teminat sunmak gereklidir bu da Çingenelerin/Romanların yaşadığını derin yoksulluğu ortaya koyan bir diğer örnektir. Bu sebeple de kredi çekmek ile kredi kartını kullanmak, avans kullanmak aynı anlamlara gelen şeyler olarak kodlanmaktadır.

5.8. Yardım Edilmiş Yoksulluklar³²: “Şimdi vali, paşa gelicek aynısını söylerim”

Katılımcıların anlatılarında yoksulluk ve işsizlik ile ilgili süreçlere ilişkin olarak bir bağlantının olması gerekliliğine dikkat çekilmiş, bazı katılımcılar “tanıdık” ve “torpil” ile işleyen süreçleri eleştirirken, bazı katılımcılar ise bazı durumlarda yapılan yardımları uygun bulmadıklarını ifade etmiştir. Yerlikaya da çalışmasında birtakım hizmetlerden yararlanma bağlamında “torpilden” söz etmektedir. Bu anlamda bir kurumdan alınacak yardım ve benzeri süreçlerde partili olma veya bir tanıdığının olması gibi örnekler verilmiştir (2021:143). Kaynak kişi 1, kendi ifadeleriyle yardımlarla Çingenelerin/Romanların ayakta tutulmaya çalışılmasının yanlış olduğunu düşündüğünü ifade etmektedir. Çingenelerin/Romanların üretim süreçlerinde yapabilecekleri, iyi bildikleri alanlarda istihdam edilmesini öneren Kaynak kişi 1, yardımlardan yararlanan bir toplum olarak konumlandırılmanın olumsuz olduğunu da belirtmektedir. Katılımcı 8 de bazı çocukların derslerde yaşadığı ufak bir geri kalmadan dolayı özel eğitime yönlendirildiğini, bazı tanıdıklarının da yoksulluktan dolayı oradan gelecek parayı destek olarak gördüklerini söylemiştir. Katılımcı 7 de benzer bir duruma değinip, bu duruma son derece karşı olduğunu belirterek bu süreci bir damgalama olarak kodladığını şu şekilde ifade etmektedir: “Sen benim çocuğumun hayatınla oynayamazsın, benim oğlum askere gidicek, okucak bi meslek sahibi olacak belki. İşte bunlar yani zannediyolar ki para verirsek ...” Beal, Amerika Birleşik Devletleri’nde yoksul siyahi kadınların yaşadığı bazı bölgelerde, bazı kadınların yardımların kesilmesinden çekindiği için kısırlaştırma prosedürlerini kabul etmek durumunda kaldıklarının altını çizmektedir (2008: 172-173). Acar Savran da benzer bir biçimde Amerika Birleşik Devletleri özelinde genellikle tek başına yaşayan, siyahi kadınların sosyal yardımlaşmalardan yararlandığının ve bunun karşılığında da düşük ücretlere çalışma yükümlülüğünün getirildiğinin altını çizmektedir. Bu durumun üzerinden bu işlerde çalışan kadınlar hakkında olumsuz propagandaların yapıldığını söyleyerek söz konusu durumun kadınların omuzlarındaki yükü arttırdığını vurgulamaktadır (2019: 84-84). Katılımcı 6, iş bulmak için birçok kuruma başvurduğunu ancak kendisine kendi tabiri ile “dul karı maaşı” bağladıklarını söylemiş ancak kendisinin yardım değil iş istediğini, kendi ayakları üzerinde

³² “Siz yardım edilmiş yoksulluklar istiyorsunuz, biz ise ortadan kaldırılmış yoksulluk, o yüzden anlaşıyoruz” (Victor Hugo).

durmak istediğini ifade ettiğini belirtmiştir. Sigortalı bir işe girdiğinde de kendisine yatan yardım maaşının kesildiğini, iki ayda yatan destek parasının yeterli olmadığını da sözlerine eklemiştir. Ayrıca yardım veren sosyal kurumların önünde beklemek istemediğini, derdinin yardım almak olmadığını defaten ifade eden Katılımcı 6, kendisine yardım anlamında maaş bağlatabileceklerini ya da çok zor durumdaysa kadın sığınma evlerinin önerildiğini sözlerine eklemiştir.

Katılımcı 7, çocukları için sosyal yardımlaşmadan yardım aldıklarını ancak bunun yerine çalışmak istediklerini dile getirmiştir. Katılımcı 9 belirli bir yaşa gelince kendisine belirli bir miktar para bağlanacağını ancak o yaşa kadar çalışmaya devam edeceğini söylemiştir. Emeklisi olmayan, eşinden de bu anlamda kalan herhangi bir şeyi olmayan 63 yaşındaki Katılımcı 13, sosyal yardımlaşmadan az da olsa destek aldığını söylemiş ve Ramazan ayında gelen fitrelerin kendisini biraz geçindirdiğini söylemiştir. 60 yaşındaki Katılımcı 16, kendisine hastalığından dolayı belirli bir maaşın bağlandığını ancak bu maaş bağlandığı için de yardımlardan yararlanamadığını dile getirmiştir. Siyasi partiler anlamında da bir ayrımcılığın olduğunu ifade eden Katılımcı 16, yardımların bile buna göre dağıtıldığını belirtirken “[i]sterse de reklam yap. Duysun, duysun, duysa ne olur duysa ne olur. Hiç korkum yok, bugün şimdi vali paşa gelecek aynısını söylerim” demiştir. 37 yaşındaki Katılımcı 28, eşi bağ-kurlu olduğu için geçim sıkıntısı yaşadığına kimseyi inandıramadığını, birçok kuruma gidip destek talep ettiğini ancak yanıt alamadığını söylemiş, eşinin kendisine para vermediğini kimseye anlatamadığını dile getirmiştir. Katılımcı 38 de birçok hastalığı olmasına rağmen eşi sigortalı olduğu için yardım alamadığını belirtmiştir. Katılımcı 48 ise kendilerine ait ve ekebilecekleri bir alan olsa başka yerlere gelip çadırda kalmayacaklarını dile getirmiş, varsıllara verildiğini iddia ettiği 100 dönümlerin, kendilerine 10 dönüm, 20 dönüm gibi verilse, kendileri ettikleri şeyleri, kendi açtıkları tezgahlarda satacaklarını ve böylece şimdiki koşullarda yaşamak durumunda kalmayacaklarını söylemiştir.

Tüm bunların yanında “torpilin” birçok alana yayıldığını ifade eden Katılımcı 7, fabrika hatta tekstilde çalışmak için bile veya “torpile” ihtiyaç duyulduğunu söylemiştir. Bu sebeple de bu tarz bağlantıları bulunmayanların iş bulamadıklarını dile getirmiştir. Sokakları süpürmek, bankomatta beklemek gibi işler Katılımcı 7 tarafından güzel işler kategorisine girerken bu tarz işlere girebilmek için de tanıdık olması gerektiğini ifade etmektedir. Eskiden “torpilin” bu kadar yaygın olmadığını söyleyen Katılımcı 7, birilerini işe yerleştirmenin siyasi anlamda bir hamle olarak kullanıldığını ve bu sebeple kendilerine iş kalmadığını söylemiştir. Kendisinin de İŞKUR’dan bulduğu işi siyasi parti aracılığıyla bulması bu anlamda önemli bir veridir. Katılımcı 16 da şimdi yaptığı işi bulduğu için bölgesel siyasi figürlere olan teşekkürünü

görüşme sırasında dile getirmiştir. Katılımcı 36, sigortalı olarak çalıştığı temizlik işini eşi aracılığıyla bulduğunu, eşi oradayken geçici olarak gittiğinde yaptığı temizliği çok beğendiklerini ve şimdiki işine öyle girdiğini söylemiştir. Kardeşinin de çalıştığı temizlik işine “torpil” ile girdiğini söylemiştir. Katılımcı 39, önceki iş deneyimindeki referansı ile ve siyasi figürlerden birinin desteğiyle işe girmiştir. Daha iyi olarak anlamlandırılan işlerde çalışabilmek için hatta iş bulabilmek için bir bağlantıya ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Tüm bu süreçlerden de anlaşılabileceği üzere yetersiz gelir ve yoksulluğun yarattığı çetrefilli koşullar kadınları güvencesiz istihdam süreçleri ile karşı karşıya getirmektedir.

5.9. Geleceğe Dair Anlatılar, Beklentiler ve Planlar: “Toplum yutuyor onları anlıycanız”

Katılımcılar sundukları verilerle çalışmaya yön vermişler ve geleceğe dair beklentilerini de yine kendileri tüm açıklığıyla ortaya koymuşlardır. Mevcut durumu tanımlamışlar, sorunlarını sıralamışlar ve son olarak hukuksal, toplumsal ve sınıfsal anlamdaki beklentilerini ve planlarını da bir biçimde dile getirmişlerdir. Bazen bu, sahip olunmayı istenen kendine ait bir ev, bazen gidilecek bir tatil, bazen hemşire olması hayal edilen bir kız çocuğu olmuştur. Bulgular bölümünün son kısmını oluşturan bu bölümde mevcut durumdan hareketle tüm bu beklentiler ve planlar aktarılmaya çalışılmaktadır.

Eğer koşulları uygun olsaydı ve kendilerine fırsat verilseydi yapacakları meslekleri sıralayan katılımcıların anlatıları bu bağlamda önemlidir zira yeterli koşullara sahip olamadığı için gerçekleştiremedikleri hedefleri, yarım kalan hayalleri vardır. Bazı katılımcılar yarım kalan hedeflerini yıllar sonra gerçekleştirmeye çalışırken bazıları da kendi hayallerine çocukları üzerinden ulaşmayı hedeflemektedir. Katılımcı 19’un çok net bir biçimde özetlediği gibi, çok iyi yerlere gelebilecek kız çocukları keşfedilemedikleri için, öylece kalmakta ve kendi tabiri ile “toplum onları yutmaktadır”. Kaynak kişi 2 de potansiyeli olan birçok gencin devam edemediği için yeteneklerini gösteremediğini ifade etmiştir. Müzik yeteneği, matematik yeteneği ya da birçok alanda yeteneği olan çocukların bu yeteneklerini geliştirecek ortamı bulamadığından potansiyellerinin altında kaldıklarını belirtmiştir. Bu anlamda potansiyelinin altına kalan ve hayalleri yarım kalan kadınların hikayeleri mevcut durumu özetlemek açısından önemlidir. Örneğin şimdilerde hayvan bakarak geçimini sağlayan 28 yaşındaki Katılımcı 27, tıp fakültesinde öğrenci olmayı istediğini söylemiştir. 38 yaşındaki Katılımcı 29, edebiyat öğretmeni olmak istediğini, 30 yaşındaki Katılımcı 30 kendine ait bir kuaför dükkânı işletmek gibi bir hayalinin olduğunu belirtmiştir. 50 yaşındaki Katılımcı 31 ise daha önce kalfa olarak deneyimlediği eczacılık mesleğini eczacı olarak yapmak istediğini aktarmıştır. 36 yaşındaki Katılımcı 37 şimdiki aklım olsaydı diyerek başladığı cümlesine, öğretmenim gibi sınıf öğretmeni olurum diyerek devam etmiş ve eklemiştir: “Olmadı”. 24 yaşında olan lise mezunu

Katılımcı 43 ailesini dinleyip okuluna devam etmiş olmayı dilediğini, mutlu bir eşi ve ailesi olmasına rağmen, şimdi olsa “daha yüksek” yerlerde olabileceğini söylemiştir. Aslında kuzeni ile birlikte meslek sahibi olma, kendi arabasını kullanma gibi hayallerinin olduğunu ancak kaçarak evlendiği için bu hayallerini gerçekleştirmediğini de sözlerine eklemiştir. 47 yaşındaki Katılımcı 44’ün “Vallahi, ne olmak isterdim hayatta o kadar çok şey öğrendim ki o kadar çok yaşadım ki onu hiç düşünmedim [...]” söylemi her şeyi özetlemektedir; bir kız çocuğu olarak çetin başlayan bu hayatta hayal kurmak da ekonomik alt yapıya daırdır. Babası dışarda çalışırken annesinin tek başına temizliğe giderek onlara baktığını söylemiş ve böylesi bir ortamda hayallerine pek yer kalmamıştır. Şimdi arkeolojik kazılarda çalışan Katılımcı 44, geçmişle geleceğe taşımak olarak tanımladığı işin parçası olmayı çok sevdiğini ve bu işin bölümünü okumuş olmayı çok istediğini söylemiştir. Herkes gibi çocukken sorulsa klasik meslekleri söyleyecek olan Katılımcı 44, farklı bir dünyayı deneyimleme fırsatı yakaladıktan sonra farklı bir meslek ile ilgili düşüncesini de söylemiştir. Katılımcı 45 de araştırmacı olmayı istediğini, doğaya, böceklerle ilgisinin olduğunu söylemiş ve eklemiştir: “[...] böyle tırtıllımsı şeyler yapışır duvara ve ben onların takibini, bugün çekerim yarın çekerim, aa bakarım o kelebeğe dönüşmüş[...].” Dışardan eğitimine devam eden Katılımcı 15, kendisine fırsat verilseydi hukuk okumuş olmayı ve bu şekilde kız çocuklarına örnek olmuş olmayı istediğini belirtmiş ve hukuk alanında çalışırken de en çok kadınların hakları için bir şeyler yapmayı hayal ettiğini ve kendi annesinden örnek vererek kadınların ezildiğini dile getirmiştir. Katılımcı 14 ise okuma hayalini ehliyet alma hedefi ile ilişkilendirmiş ve motor kullanmaya çok meraklı olduğunu ifade ederek bu amaçla dışardan eğitimine devam etmek için araştırma yapacağını da sözlerine eklemiştir.

33 yaşındaki 3 çocuk annesi Katılımcı 47, şimdi mevsimlik olarak geldikleri ve çadırda kaldıkları gibi kendi çocukluğunda da ailesi ile böyle yerlere geldiklerini söylemiştir. Katılımcı 47’nin sürekli kesintiye uğrayan eğitimi ve bu yaşam koşullarının sonucu olarak “kendisine kadar okuma yazması” olduğunu, adını ve soyadını yazabildiğini, kardeşlerinden, arkadaşlarından küçük harfleri öğrendiğini söylemiş ancak “uzun” olarak tabir ettiği okumasının olmadığını eklemiştir. Kendisinin de doktor olmayı, en çok yaşlılara ve çocuklara yardım etmek için istediğini ancak bunların bir hayal olduğunu söylemiştir. 28 yaşındaki Katılımcı 52 okumuş olmayı çok istediğini ve sağlıkla ilgili bir mesleğinin olmasını hayal ettiğini söyleyerek “yaşantımıza çok üzülüyorum” demiştir. 58 yaşındaki Katılımcı 55 de zamanında anne babasının kendisini okutmadığını, okumuş olsaydı daha farklı olabileceğini söylemiş ve o da birçok katılımcı gibi sağlık ile ilgili bir meslek olan doktor ya da öğretmen olmak istediğini söylemiştir. 34 yaşındaki Katılımcı 60 da eskiden eğitime ilişkin hayallerinin

olduğunu ancak şimdi ilerlediğini düşündüğü yaşı sebebiyle fazla kafa yoramadığını söylemiş, şimdi yaptığı işindense daha “yüksek” bir yerde olmayı isteyebileceğini söylemiş ve yüksek yerler olarak da banka memuru, doktor ya da hemşire örneklerini vermiştir. Katılımcı 9’un hayali ise emekli olabileceği bir işte çalışıp ileride evde oturup torunlarına bakabilmektedir. Katılımcı 35 ise belediyede sabit bir işte çalışmayı hayal ettiğini söylemiş ancak nereye gitse okuma yazma sorduklarını bu sebeple de kendisinin elendiğini belirtmiştir ve eklemiştir: “E bende o yok, adımı yazamıyorum, te böyle işte köleyi Zavra gibi temizliklere gidiyorum”. Hayallerin mevcut koşullar sebebiyle ne kadar da sınırlandığını görmek mümkündür zira emeklilik hayali kurmak, torun bakmak, fayda sağlamak hayallerden bazılarıdır.

Kendileri ile ilgili hayalleri yarım kalan katılımcılar çocuklarına, torunlarına ilişkin gelecek planlarını sıralamışlardır. Mesleklerin belirlenmesinde mekânın ve karşılaşmaların etkili olduğunu düşünmek mümkündür. Bu bağlamda Koptekin kendi çalışmasında çocukların hayallerindeki meslek olarak öğretmenliğin sunulmasını aşinalık ile ilişkilendirirken, yetişkinlerin kendi karşılaşmaları bağlamında idealleştirdikleri mesleklerin de çocuklar için ilgi çekici hale geldiğini de düşünmenin mümkün olduğunu belirtmektedir (2020: 173). Katılımcıların birçoğu en çok bilinen meslekleri sıralamışlar ve çoğunlukla sağlıkla ilgili bir meslek hayal ettiklerini belirtmişlerdir ve genel manada sigortalı ve düzenli bir meslek yapıyor olabilmeye ilişkin vurgu söylemlerinde açıktır. Katılımcı 6 kızının hemşire olmak istediğini kendisinin de kızı ile ilgili böyle bir hayalinin olduğunu belirtmiştir. Katılımcı 8 torununun hemşire olmasını istediğini, torununa sürekli hemşire olursan dedene ve bana yardımcı olursun dediğini söyleyerek bu mesleğe yönlendirdiklerini söylemiştir. Katılımcı 12 torunlarının okumasını ve “koca eline” bakmamasını istediğini belirtmiştir. Katılımcı 15 kızının sağlık okumasını istediğini zira kızının çok naif ve kibar olduğundan kargaşadan uzak durabileceği bir meslekte iyi hissedebileceğini vurgulamış ve kızının ezilmemesini istediğini de sözlerine eklerken oğlunun genelde kendini ve çevresini çok savunan bir yapısı olduğundan onun için kurduğu hayal de kendi hayali ile örtüşen avukatlık mesleğidir. Katılımcı 27 kızının eğitim konusunda çok hevesli olduğunu, hemşire olmak istediğini ve çok varlıklı olmasa da kızını okutmak için elinden geleni yapacağını belirtmiştir. Katılımcı 52 artık mevsimlik çalışmak için başka illere gitmeyeceğini zira çocuklarının eğitiminin bu durumdan olumsuz etkilendiğini söylemiş, eşi ile bazen oturup düşündüklerini ve düzenli işleri olmadığı için çok üzüldüklerini belirtmiştir. Şimdi oğlunun kuran kursuna gittiğini ve hatim etmek üzere olduğunu belirttikten sonra oğluna okuyup meslek sahibi olması konusunda öğüt verdiğini söylemiş ve eklemiştir: “Maaşın olur, muhtaç kalmazsın kimseye. Çekersin ordan bakarsın işine. Karına bakarsın, çoluk çocuğuna bakarsın. Öyle işte”. Düzenli bir işte çalışma arzusu ve mevsimlik işlerde

çalışmak istememe durumu Ceyhan'ın da çalışmasında ortaya çıkan bir veridir. Dönemin yaygın bir tarım işi olan pirinç tarlalarında çalışan kadınlara değinerek bu kadınların iki ay süren bu mevsimlik işlerden şikâyet ettiklerini belirtmiştir (2003: 82). Katılımcı 60 da kendisinin okuma şansının olmadığını ancak çocuklarına bu anlamda uygun ortamı sağlamaya çalıştığının altını çizmiş ve çocuklarının istedikleri mesleklerde eğitim almaları için gerekli desteği verdiğini de belirtmiştir. Bir kızının kuaför olmayı istediğini ve okuduğunu, diğer oğlunun da kaynak okuduğunu ve ilerde dükkanını açacağını da belirtmiştir. Katılımcı 16 kendisinin hayalinin hemşire olmak olduğunu, kendisi olamadığı için kızlarına sürekli olarak bu mesleği yapmalarını önerdiğini belirtmiştir.

Eğitim hedefleri dışında kendileri ile ilgili gelecek hedefleri sorulduğunda 23 yaşındaki Katılımcı 10, çocuğunu biraz büyüttükten sonra işe girmeyi hedeflediğini, şimdi kayınvalidesi ve kayınpederi ile yaşadıklarından kendilerine ait bir evlerinin olmasını istediğini ve çocuklarına da bir ev bırakmak istediğini belirtmiştir. Bu hayallerinin dışında şu an bir imkânı olsa tatile gidebileceğini ifade etmiştir. Kirada oturan Katılımcı 30'un ise barınmayla ilgili bir hedefi vardır ve tüm çabalarının birikim yapıp ev almak ve çocukların iyi yerlere gelmesi olduğunu belirtmiştir. Bir kurumda memur olarak çalışan Katılımcı 18'in hedefi biraz daha eğitime devam edip bir unvan sahibi olmaktır. Kendisi eğitime erişebilenler kendileri ile ilgili ilaveten hayaller kurarken erişemeyenler çocukları ile ilgili gelecek hayallerinden bahsetmektedirler. Çocuklar için hedeflenen meslekler sigortalı, düzenli işlerdir, bu anlamda sağlık ile ilgili meslek hayalleri ön plana çıkarken bir yandan da kendi hayallerini çocukları ile gerçekleştirmek isteyen katılımcılar da vardır ancak genel manada topluma ve çevreye yardımı içeren meslekler hedeflenmektedir.

Bireysel ve çocukları için olan hedeflerini ortaya koyarken katılımcılar, toplumsal olarak aksayan birçok mekanizmaya değinmişler ve bireysel deneyimlerini aktararak toplumsal ve ekonomik birçok konuya ışık tutmuşlardır. Kendi yaşam deneyimlerinden ve koşullarından hareketle toplumsal anlamda ne yapılması gerektiğine ilişkin önerilerini ve beklentilerini de ortaya koymuşlardır. Örneğin Katılımcı 15 kendi yaşamı ile annesinin yaşamı arasında bir kıyaslama yaparak kadınların toplumsal yaşamda özgür olmasını istediğini, annesinin kendisi kadar şanslı olmadığını, sokağa çıktığında başını kaldırmadığını, erkeklerin ön planda olduğunu ifade etmiş, şimdi kendisinin eşi ile beraber özel bir günde örneğin düğünde takıya çıktığını, ailecek yemek masalarında oturduklarını ve bu durumun tüm kadınlar için geçerli olmasını istediğini söylemiştir. Sosyal dışlanmaya ve ötekileştirilmeye ilişkin de eleştirilerini dile getiren Katılımcı 15, insanların kimliklerine göre ayrıştırılmasının çok kötü bir durum olduğunu ve gençler için özellikle kötü sonuçları doğurduğunu söylemiştir. Bu sebeple birçok kişinin

mağdur olduğunu ve ailelerin karşı çıktığı evlilikler yüzünden bir arkadaşının eğitimine devam edemediğini ve sosyal baskıdan dolayı bulundukları şehri terk ettiklerini söylemiştir.

Katılımcı 7 düzenli bir iş taleplerinin olduğunu ve bu talebin mutlaka dile getirilmesi gerektiğini belirtmiş ve eğer kendileri daha iyi koşullarda olursa çocuklarının da okumasının daha da kolaylaşacağını ve erken evliliklerin önüne geçilebileceğini ifade etmiştir. Kendisinin de kızını başka bir şehre göndererek uzaklaştırdığını ve böylece kızının liseye devam edebildiğini söylemiştir. Katılımcı 10 evde yapabildikleri ürünleri satabilecekleri bir mekân olsa bu işi çok rahat yapabileceklerini dile getirmiştir. Görüşme esnasında çocuklarını da yanına alabildiği bir iş yaptığını anladığımız Katılımcı 14, vardiyalı olarak tarif ettiği günlük 8 saat çalışılabilecek bir işin “milletimiz” diyerek ifade ettiği Çingene/Roman halkı için çok iyi olabileceğini söylemiştir. Kadınların iş anlamında genel arzusu siyasi rantı bulaşmamış, sigortalı, güvenceli ve düzenli bir iştir.

Katılımcı 18, okulların ayrıışmadığı bir eğitim ortamının birçok sorunu aşmada bir adım olacağını, çocukların düzenli olarak okula gelip gittiği sistemli bir yapının çok önemli olduğunu söylemiştir. Ayrıca küçük yaşta yapılan evliliklere vurgu yaparak “sosyalliği, hayatı, çevreyi bitiren en büyük sebeplerden biri de erken evlilik. Yani 16 yaşında evleniyö, 17 yaşında anne oluyo ve hayat bitti” demiştir. Eğitim anlamında aile desteğinin önemine vurgu yapan ve kendisi de bir eğitimci olan Katılımcı 19 ise, erken evliliğın önüne geçilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca okuyan figürlerin, mesleğini eline alan figürlerin daha görünür olmasının kız çocuklarına örnek oluşturması açısından önemli olduğunu vurgulamış ve bu anlamda maddi desteklerin ve bursların sağlanması gerektiğini söylemiştir. Birçok kız çocuğunun ailenin maddi imkânı olmadığı için okuyamadığını da sözlerine eklemiştir. Aileyi sürece katma konusunda da bu konuda bilgilendirici çalışmaların yapılması gerektiğini vurgulamış, geleceğė dair güzel örneklere yer verilmesi, hayallerin güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca okumaya istekli çocukların teşvik edilmesi ve burs sağlanması da aileleri rahatlatacağını söyleyerek “ama olur mu bilmiyorum, kim yapar nası yapar, inşallah, sizce de öyle değil mi bunlar olması lazım başka yapılabilir ki?” demiştir. Bir sosyal hizmet kurumunda yönetici pozisyonunda çalışan Katılımcı 2 de küçük yaşta eğitime özendirilmesi gerektiğini ve bu bağlamda çocuklara yönelik eğitimlerin artırılması gerektiğini vurgulamış böylece farklı alternatiflerin varlığının öğrenilmesi ile erken yaşta evliliğın de önüne geçilebileceğini söylemiştir. Katılımcı 2’ye göre çevreden görme, aynı kültürün içerisinde yetişme ve eğitime erişime ilişkin çok da örneğın olmadığı durumlarda süreç benzer işlemektedir ve bu anlamda bir kırılmaya ihtiyaç vardır. Belirli bir yaşın üzerinde bazı şeyleri değıştirmenin çok daha zor olduğunu söyleyen Katılımcı 2, sonra alınan önlemlerin yeterli olmadığını vurgulamıştır. Bu

anlamda sosyal destek sağlayan kurumların önemine vurgu yapmış ve en azından bir yol haritası belirlemede etkili olduklarını vurgulamıştır. Çözüm önerileri kendisi eğitime erişme fırsatı bulan bireyler tarafından daha net ve somut taleplerle ortaya konulmuştur ki bu durum eğitimin güçlendirici etkisini ortaya göstermektedir.

SONUÇ

Toplumsal cinsiyet çalışmalarının ve feminist yaklaşımların ortaya koyduğu biçimiyle toplumsal cinsiyet (gender), biyolojik cinsiyetten (sex) farklıdır. Modern toplumlar içerisinde toplumsal anlamdaki eşitsizliklerin sebebinin biyolojik özellikler olduğu düşüncesi hakimdir. Bu biyolojik farklılıkların toplumsal farklılıklara ilişkin sonradan üretilen anlamlandırmalar olduğunun altını çizen Sancar, biyolojinin belirlediği cinsiyet farklılıkları üzerinden toplumsal anlamda birtakım “görevlerin” belirli cinsiyetle ilişkilendirdiğini dile getirmektedir (2012: 23). Burada da ifade edildiği üzere bireylere atfedilen ve biyolojik varlıkları üzerinden geliştirilen tüm adlandırmalar, beklentiler ve roller ataerkil ideoloji ile bağlantılı toplumsal çıkarların bir yansımasıdır. Ataerkil sistemin güçlenmesini ve toplumsal anlamda tahakküm kurmasını mümkün kılan mekanizmaları yeniden üreten durumların başında emek piyasasındaki eşitsiz, cinsiyetçi üretim pratikleri gelmektedir. Biyolojiler üzerinden yüklenen rollerle pekiştirilen, atfedilen değerlerle güçlenen ve cinsiyete dayalı iş bölümünün ataerkil kapitalizmi ürettiği fikrinden hareketle emek piyasasında kadının konumuna odaklanmak kapitalizmi ve eril tahakkümü anlamak açısından son derece önemliken, toplum tarafından ötekileştirilen, mekânsal anlamda ayrıştırılan ve emek piyasası içerisinde emeği değersizleştirilen Çingene/Roman kadınların deneyimlerine yoğunlaşmak bu durumda ayrı bir gerekliliktir.

Çingene/Roman kadın emeğini içeren bir çalışma yapmak, sahanın da bilgisinden hareketle, emeği etkileyen ve emeğin etkilediği pratikleri kesişimsel olarak düşünmenin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Sarah Ahmed’in de dediği gibi iktidarın işleyiş biçimine dair bir kavrayış geliştirmek için kesişimsellik meselesini anlamak ve onu başlangıç noktası yapmak önemlidir (2021: 16; Hill Collins ve Bilge, 2023: 13). Yapılan araştırmalar, sahanın bilgisi ve katılımcıların bizatihi anlatıları emeğin tek başına ele alınabilecek bir olgu olmadığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda bu çalışma, görünenin arkasındaki süreçlerin de emek ile ilişkisini kuran bir yaklaşımdan hareketle ortaya çıkmıştır. Emek süreçlerine ilişkin sorulara yanıtlar ararken katılımcıların söylemleri, feminist yaklaşımların ve toplumsal cinsiyet çalışmalarının olağan bir sonucu olarak çoklu dezavantajlılıkların görünür olduğu bir araştırma dinamiğini gerektirmiştir. Katılımcıların anlatılarından hareketle, emeğe içkin çoklu sorunları emek süreçleri ile beraber düşünme gerekliliği bu bağlamda doğmuştur.

Bu yaklaşımdan hareketle, katılımcıların anlatılarında belirginleşen ve kadınların emek süreçleri ve biçimlerini etkileyen dinamiklerden ilki eğitime erişime ilişkin yaşanan ve çoklu sebeplerden kaynaklanan dinamiklerdir. Eğitime erişimdeki asimetriyi yaratan süreçler düşünüldüğünde, ekonomik koşullar başta olmak üzere, sosyal çevre, okulların ayrışması, erken

yaşıta çalışmak zorunda kalma, mevsimlik göçler, yoksulluk ve tüm bunların birbirini etkilediği dezavantajlılıklarla geçirilen eğitim süreçlerinin lise ve üniversite aşamalarına yansımaları gibi durumları sıralamak mümkündür. Çingene/Roman çocukların ağırlıkta olması sebebiyle, resmi olarak olmasa da halk arasında “Roman okulları” gibi bir adlandırmanın yapıldığı okullara yönelik algılara ilişkin anlatılardan hareketle, çocukların sosyalleşmeye dair diğer deneyimlerinin okul yaşamlarındaki deneyimlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu süreçlerle kesişen aynı mahallede, benzer sosyalleşme pratikleri içerisinde daha rahat hisseden çocuklar için mahalleler bu anlamda güvenli bir alan oluşturmaktadır. Mahalle içi dinamikler ve yaygın pratikler, erken evlilik süreçlerinde de belirleyici olmaktadır. Tüm bu süreçlerin birbirini etkileyerek ve birbirinden etkilenecek bir döngü halini aldığı görülmektedir. Döngünün kırılmasında bireysel çabaların, “görülmenin” ve ortaya koyulan bireysel direnişlerin etkisi büyüktür. Ancak var olan haliyle çoklu dezavantajlılıkların kesiştiği koşullarda eğitim başta olmak üzere dezavantajlılık içeren birçok durum bireysel çabaya indirgenmemelidir. Farklı kuşakların anlatılarında “Roman okulu” gibi bir tanımlamanın yapılması, bir ayrışmanın varlığını net bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu durum bilhassa küçük kentlerde sosyal dışlanmanın eğitimle olan ilişkisini keskinleştirmektedir.

Bu süreçlere ilişkin eleştiriler yine katılımcıların söylemlerinde net bir biçimde ortaya konulmuş ve bu bağlamda yapılması gerekenler de sıralanmıştır. Çocuklarının okuması yönünde hayallerini ifade eden kadınlar, kendilerine sunulmayan fırsatları ve koşulları eleştirmişlerdir. Eğitimin, erken evliliğin de önüne geçebileceği görüşlerini sunan katılımcılardan hareketle, kimliklerin önemli olmadığı bir zeminde farklı sosyalleşmelerin yeni kapılar açacağı ve karşılaşmalarda belirleyici olacağı da anlaşılmaktadır. Sosyal çevrenin eğitim ve evlilik süreçlerine olan etkisi anlaşılmakla birlikte eğitimin dönüştürücü gücünün sosyal çevre üzerindeki etkisinden de söz etmek mümkündür. Okullaşmanın çoklu sebeplerle yaygın olamaması, eğitimin getirilerine ilişkin görünürlüğünün azlığı, okulun bir düşünceden öte, bir pratik olarak var olmasının önüne geçmektedir. Benzer süreçlerle eğitime erişemeyen ebeveynlerin okul algısı da bu minvalde şekillenmektedir. Kız çocuklarının okula devam edememesinde cinsiyete bağlı sebeplerin de bu süreçlere eklemlendiği anlaşılmaktadır. Kardeş bakımı, ev işleri ve okulda erkek arkadaş edineceklerine ilişkin korkularla okula devam edilemediğini içeren anlatılar bu görüşü destekler niteliktedir. Bu bağlamda kız çocuklarının ekstra irade koymak durumunda olduğu durumların varlığı da göze çarpmaktadır. Eğitime erişememe aynı zamanda toplumsallaşma ve kamusal alan pratiklerini ve düzenli bir işte çalışmaya ilişkin süreçleri de konumlandırmaktır. Bazı katılımcıların anlatılarda belirginleşen makine kullanmayı bilmedikleri için yapamadıkları işler, temel hesaplamaları yapamadıkları

için paranın kontrorlünde söz sahibi olamama, yaşını tam olarak söyleyememe, bir katılımcının anlatısında somutlaşan temel bir ihtiyacın asılı tabelayı okuyamadığı için giderilememesi gibi durumlar eğitimin en temel hedefi olan okur yazarlık aracılığıyla sosyal bütünleşme fırsatından mahrum kalınmasının göstergesidir. Yine de eğitime bakış açısındaki değişimler ve lise ve en azından ön lisans mezunu bireyleri içeren anlatılar, tüm kısıtlamalara ve bariyerlere rağmen ancak ciddi bir dirençle yavaş da olsa olumlu yönde değişen durumları ortaya koymaktadır. Çevrelerinde bu konuda yardım alacak kişilerin bulunmaması eğitim konusu ve meslek seçimi bağlamında rehberlik eksiklerini ortaya koymakta, eğitime erişebilmiş bireylerin görünürlüğü bu anlamda önem arz etmektedir. Eğitime erişimde yaşanan problemler başta istihdam olmak üzere, sağlık, kent deneyimi, evlilik ve çok yönlü kadınlık deneyimlerini şekillendirmektedir.

Erken evliliğe ilişkin olarak benzer sosyalleşmelerinin etkisi anlaşılmakta ve evliliğin cinselliği kontrol altına alma bağlamında araçsallaştırıldığı da görülmektedir. Erken yaşta evlenen ve çocuk sahibi olan katılımcılardan şimdi olsa okula devam edeceklerini ifade edenlerin, gerekçe olarak çocuklarına ve iş yüklerine değindikleri görülmektedir. Erken yaşta yapılan evlilikler ve bu sürecin kuşaklar boyunca devam etmesi, erken yaşta alınan sorumlulukları ve yükleri beraberinde getirmektedir. Ağır yüklerin altına giren kadınlar, çocukların yetiştirilmesinden, fiziksel ve ruhsal ihtiyaçların giderilmesini de içeren annelik deneyimlerine sahip olmaktadır. Erken yaşta anne olmak beraberinde erken yaşta anneanne/babanne olmayı da getirdiğinden kadınların omuzlarındaki yükler giderek artmaktadır. Bu süreçten gelinlerin genç kadınlık deneyimleri nasibini alırken daha ileriki yaşlardaki deneyimler ise torum bakımı, duygusal yükler, dengeyi kurma çabasını da içeren çoklu sorumlulukları içermektedir. Küçük yaşta yapılan evlilikler kendilik algılarını da etkilemekte ilişkisel bir kendiliğin gelişmesini de beraberinde getirmektedir ve bu bağlamda eşten ya da büyükten izin almayı içeren yatkınlıklar ortaya çıkmaktadır. Ancak farklı yaşam pratikleri olan, kendi sosyal çevrelerinin dışında başka kentlerde yetişen ya da oralarda bir yaşam deneyimleyen katılımcıların anlatılarından hareketle evliliğe ilişkin bakış açılarında farklılıkların olduğu görülmektedir. Erken evliliklerle şekillenen aile algısı hane içinde birbirine destek olan kadınlıkların varlığına zemin hazırladığı gibi kadınların omuzlardaki psikolojik ve fiziksel yüklerin de arttığı ortamları oluşturmaktadır. Farklı yaş grubundan katılımcıların çocukluk ve gençlik anlatılarında ön plana çıkan eğitime erişememe, ev içi sorumlulukların kendileri ile ilişkilendirilmesi gibi farklı kuşaktan kadınların benzer deneyimlere değinmesi, kuşaksal anlamda net bir kırılmanın da olmadığı ortaya koymaktadır.

Tüm bu süreçlerle beraber ele alınması gereken bir diğer bulgu da sağlığa erişim bağlamında yaşanan sıkıntılardır. Çok sayıda katılımcının okur yazarlığının olmaması onların

sağlığa erişim süreçlerini etkilemekte, sağlıksız koşullarda yaşamanın ve çalışmanın da bir sonucu olarak erken yaşta eş kaybına ilişkin birçok anlatının çalışmada yer almasını açıklamaktadır. Kadınların tanımlamalarında “dul” kadın olma hem bir statü kaybı hem de benliğin sunumunda³³ önemli bir belirleyicidir. Buradan hareketle, kadınların kadınlık tanımlamalarında boşanmış, dul ve eşinden ayrı yaşama pratikleri de etkili olmaktadır. Kadınların sağlıksız koşullarda sürdürdüğü istihdam pratiklerine, aile büyükleri ile yaşamanın ve aile büyüğü olmanın getirdiği sorumluluklar, yoksulluk ve dışlanma süreçleri de eklemlenince duygusal yıpranma bazı kadınların anlatılarında keskin biçimde görünür olmaktadır.

Katılımcıların anlatılarından çıkan bir diğer sonuç da çocukluğun yoksullukla birlikte anılmasıdır ve bu durumu çağrıştıran “çile”, “ziyanlık” gibi ifadelerin sıklıkla birlikte kullanılmasıdır. Yoksulluğun kimlikle ve cinsiyetle kesiştiği anlatılar yoksulluğun hem cinsiyet hem de etnisite ile bütünleştiğini ortaya koymaktadır. Yoksulluğa ilişkin anlatılarda, yoksulluğun tek bir boyutunun olmadığı, türlü halleri ve çok yönlü yansımaları olduğu görülmektedir. Kadınların anlatılarında yoksulluğun hem çocukluktaki tezahürleri hem de günümüzdeki deneyimlenme biçimi, yoksulluğun barınmadan ısınmaya, beslenmeden sağlığa birçok konu ile olan ilişkisini ortaya koyarken, kadın yoksulluğun bilhassa düzenli geliri olmayan kadınlar için çetrefilli sonuçlarına işaret etmektedir. Yalnız yaşayan, belirli bir yaşın üstündeki kadınlar için istihdam da yer almak zorlaşırken, kışın deneyimlenen yoksulluk daha da derin bir hal almaktadır. Ağırlıklı olarak geçici işlerde çalışan ve yazdan kış için borçlanan kadınlar temel gıda malzemesi ile yaşamak ve geçinmek durumunda kalarak güvencesiz koşullarda çalışmaya mahkûm olmaktadır. Tüm bu yüklerinin yanında, çocuklarına ilişkin kaygıları ve ekonomik olarak onlara destek olamamanın yarattığı duygusal süreçler bazı görüşmelerde olduğu gibi susarak³⁴ ifade edilirken bazen de gözlerden birkaç damla yaşın süzülmesine sebep olmaktadır. Borçlanarak işlerini yürütmeye çalışan kadınlar için borçlanmak da çok kolay değildir. Düzenli geliri olmayan ve belirli bir teminat gösteremeyen kadınların kredi kartını kredi gibi kullandıkları ya da yazın ödemek üzere tanıdıklarından borç olarak altın aldıkları görülmektedir. Bu gibi borçlanmaların hepsi, enflasyonun yüksek olduğu Türkiye gibi ülkelerde kadınların ağır yüklerin altına girmesine sebep olmaktadır. Ayrıca yoksullukla mücadele etmek durumunda kalan kadınların, çocuklarının eğitim süreçleri ile ilgili kaygıları, üst başlarına ilişkin tasaları da bu süreçlere eklemlenmektedir. Bu bağlamda çoklu

³³ Goffman yaş, cinsiyet, ırksal özellikler ve konuşma biçimleri gibi özelliklerin kişisel vitrinin bir parçası olduğunu ileri sürmektedir (2019:34). Sergilenen vitrinler bağlamında statüsel anlamda farklılıklar mevcuttur zira bir hemşire ile doktor aynı vitrini kullanmazlar (2019: 39).

³⁴ Araştırma sırasında bazen sessizlik de çok şey ifade etmektedir ve yorumlama bağlamında önemli bir zemin sunmaktadır (Giddens, 2008: 246).

dezavantajlılıkların dahil olduğu dinamikleri içeren durumların ortadan kalkması için, Angela Davis'in de dediği gibi, farklı ırkları ve etnik yapıları da kapsayan, işçi sınıfından ve yoksul kadınların hayatlarını derinden etkileyen ücret eşitliği, ücretli izin, çocuk bakımı gibi meseleleri odağına alan bir yaklaşım, tüm ırklardan ve sınıflardan kadınlar için gereklidir (1989: 7).

Katılımcıların anlatılarında belirginleşen göç hikayeleri bir yandan ekonomik sebeplerle daha büyük kentlere yapılan göçleri içerirken; bazı anlatılarda belirginleşen göçmenlik statüsü kadınların yaşamında önemli bir yer tutmaktadır. Katılımcılar arasında kendisi başka ülkeden göç ederek göçü deneyimleyen kadınların yansırı ebeveynlerinin, aile büyüklerinin göç hikayelerine değinen katılımcılar da vardır. Farklı ülkeden gelen kadınların kadınlık deneyimlerinin, sosyalleşme pratiklerinin farklı olduğu anlaşılırken, bulundukları çevrenin dışına çıkmaları kadınlara kendi köylerine, sokaklarına, mahallerine farklı bir yerden bakma imkânı tanımıştır. Bu bağlamda, bazı anlatılarda köy ve kent arasındaki farklılaşma mahalle baskısının olup/olmaması üzerinden sunulmuştur. Ayrıca katılımcıların anlatılarından hareketle bilhassa köyde dilin daha çok kullandığına ve kültürün muhafaza edildiğine dair bir algıya rastlanmaktadır. Köyde yaşamın daha kolay olduğunu söyleyen ve komşuluk ilişkilerini olumlayan anlatılar, kadınların zorlu koşulların üstesinden gelirken gösterdikleri dayanışmaların önemini vurgulamaktadır. Ancak aynı koşullar bir yandan da kadınlar için aynı döngünün devam ettiği ortamı yaratmaktadır. Ayrıca kadınların büyük şehirlerdeki yaşam deneyimlerine ilişkin söylemlerinde okuma yazma bilmeme, güvendikleri ve alışık oldukları ağların şehirde kurulamaması anlamında sorunların yaşandığı da anlaşılmaktadır. Bir dönem şehirde yaşadktan sonra köylerine dönen katılımcıların da ifade ettiği gibi, şehirde yaşamak bin bir zorluğu barındırmaktadır ancak köydeki emek pratiklerinin değişmesi de kadınları belirli dönemde yapılan geçici işlerle sınırlandırmaktadır. Bu bağlamda tarımda erkekler fiziksel güçleri ile belirli işleri yapmayı sürdürürken kadınlar birçok işin bir arada yürütüldüğü emek yoğun süreçleri deneyimlemektedirler.

Bu tartışmalar çerçevesinde emeğe ilişkin sonuçlara bakıldığında, ücretsiz emeğin kadınların kendi anlatılarında doğallaştırıldığı görülmektedir. Ücretli emek sürecinde yer alan kadınlar evdeki işlerini de tamamlamak için daha erken kalkmaktadırlar. Bazı katılımcılar yeniden üretim için gerekli olan ürünleri kendi imkanları ile evde üreterek yaşamlarını devam ettirmeye çalışırken, bir yandan torun bakımı gibi karşılıksız emeğin farklı biçimlerinde de yer almaktadırlar. Kendileri için yaptıkları ürünleri bazen dışarda da satan katılımcılar için bu emek pratikleri ücretli emeğe eklemlenmektedir ancak çoğu zaman çocuklara ve torunlara ücretsiz verilen bu malzemeler, annelik ve duygusallıkla ilişkili süreçlerden etkilenecek şekilde doğallaştırılmaktadır. Kendileri ücretli emek sürecinde yer almayan, eşi dışarda çalışırken,

bütün gün ellerinde çocuk bezlerini yıkayan, inşaatı devam eden evleri için para biriktiren ve bebeklerine bakan kadınların emeklerinin bir karşılığı yoktur ve bu işler için maddi bir güçlenmeden söz etmek mümkün değildir. Kadınların ev içerisinde ürettikleri emeğin meta değeri taşınamaması kadını ürettiklerine rağmen ekonomik anlamda erkeğe bağımlı kılmaktadır (Yaman, 2022: 154). Ayrıca bazı anlatılarda da dile getirildiği gibi, teknolojik aletlere ve suya erişimin olmadığı dönemlerde bu işleri yerine getirmek hiç de kolay olmamıştır. Bazı katılımcıların anlatılarında ön plana çıkan tatil günlerinde evde yapılacak işlerin planlanması ve kendileri herhangi bir yere gitmeler de evdekiler için uygun koşulları ayarlamaları ev içi emeğin belirli bir zaman dilimiyle sınırlandırılmayan yapısını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, evin büyükleri olan kayınvalidelerin, evdeki eşin alanına girmeyen konulardaki yönetici pozisyonu belirginleşmekte, çocukların ve torunların sürece dahil olmasıyla genişleyen ailelerde aile büyüklerinin bilhassa kadınların yüklerini arttırmaktadır. Bu aile düzeninde ev işleri kız çocuğu gittiği için gelinlerle paylaşıldığından süreç her iki kuşak için de zorlaşmaktadır.

Marx, bir fabrika sahibinin kadın emeğine ilişkin yaklaşımına değinerek, ailelerin geçimine destek sağlamak için çalışan, bilhassa aile ekonomisine katkı sunmak ve geçim araçlarına ulaşabilmek için daha çok çaba harcamak durumunda olan evli kadınların mekanik dokuma tezgahlarında çalıştırılmak üzere daha çok tercih edildiğini aktarmaktadır (2013: 386). Buradan da anlaşılacağı üzere kadınların hane içine yönelik kaygıları kapitalist sistemin araçsallaştırdığı bir durumdur. Bu bağlamdan hareketle kadınlar ücretli emek süreçlerinde yer alsalar da büyük çoğunlukla paralarını aile geçimi için harcamaktadırlar ve bu harcamalar da daha çok mutfak masrafları gibi ev içinde kadınlarla ilişkilendirilen alanlarla ilgilidir. Bazı katılımcıların evdeki işleri kimin yaptığı sorulduğunda sorunun doğal karşılanmamasını ve garipsenmesini içeren tepkileri, evde yapılan işlerin kadınlarla ilişkisinin doğallaştırıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca eşlerinin evde iş yaptığını söyleyen katılımcıların detaylandırdıkları işler, genelde salata yapmak, sofrayı kurmak gibi ikincil işlerdir ve genellikle “yardımlar” eşler hastayken yapılmaktadır. Çingene/Roman kültüründe önemli bir yeri olan düğünlerde de kadınların bu sürece ilişkin yüklerin büyük bir çoğunluğunu üstlendiği görülmektedir. Toplumsal anlamda önemli izdüşümleri olan bu süreçlerin en iyi şekilde planlanması, misafirlerin ağırlanması ve yemeklerin belirlenmesi kadınlar için ekstra emek gerektiren işlerdir. Ayrıca sezonluk olarak başka yerde ikameti gerektiren işlerde kadınların ev içi emek süreçlerine ilişkin yoğunlukları, evde sahip oldukları koşulların olmadığı mekanlar, bilhassa çadırlar hesaba katıldığında artmaktadır. Ayrıca bu mekanlar farklı bir kamusal algısı yaratmaktadır. Çadırda sürdürülen yaşamda, kamusal ve özel alan ayrımı bazen bir

cibinlik ile sağlanmaktadır ancak eve dönüştürülen bu mekanlarda çocuk bakımı, yemek yapma gibi süreçlerin yine kadınlarla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Ev emeğini ve ücretli emeğe eklemlenen emek süreçlerini doğallaştıran katılımcıların yanı sıra bu emeğin farkında olan katılımcılar da vardır. Evde ücretsiz yaptıkları ev işlerinin yansısı bazı katılımcılar, eşlerinin yaptıkları işlere “destek” olarak organizasyon sandalyelerini taşımak, satılacak simit veya lahmacun gibi ürünleri hazırlamak gibi aslında ücretli olan emek süreçlerine de maddi bir karşılık almadan dahil olabilmektedirler.

Kız çocuklarının yetiştirilmesinde de annelik rollerinin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bazı katılımcıların söylemlerinde ileriki kadınlık rollerine uygun kız çocuk yetiştirmekten olumlu bir yaklaşımla bahsedilmektedir. Ancak çoğunlukla kız çocukları ile ilişkilendirilen ev işlerini, erkek çocukları ve kız çocuklarına eşit oranda yaptırdığını gururla ifade eden katılımcılardan da söz etmek mümkündür. Toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden üretiminde anne ile kurulan ilişkisel bağın etkisi düşünüldüğünde eşit ebeveynliğin bu anlamdaki önemi ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Chodorow, kadınların ve erkeklerin eşit olarak paylaştığı ebeveynliği “muazzam bir ilerleme” olarak tanımlamaktadır. Böyle bir ilerlemenin toplumsal cinsiyet eşitliğine inanan kadınların ve erkeklerin ortak çabasıyla mümkün olacağının da altını çizmektedir (2021: 408-409). Annelik deneyimi eğitime erişebilmiş olanlarda düzenli bir işte çalışmayı zorlaştırırken, eğitime erişememiş olanlar için ise zorluk yalnızca annelik ile ilgili değil anneliğe eklemlenen düzenli işin gerektirdiği akademik altyapıya sahip olmamaktan kaynaklanmaktadır. Ayrıca anneliğin bazı kadınların anlamlandırılmalarında, mücadele zemini olarak kurulduğu ve fedakarlıkları içeren bir süreç olduğu da anlaşılmaktadır.

Kadınların etnisite, cinsiyet, yoksulluk ve sosyal dışlanma bağlamında yaşadıkları dezavantajlılıklar ve bu süreçlerin birbirileri ile olan ilişkileri, kadınların ücretli emek süreçlerini doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda Çingene/Roman kadınlar düzensiz, kadrosuz, güvencesiz işlerde çalışmaktadırlar. Yaşanan gelişmeler ve teknolojik süreçler kadınların yaptıkları alternatif işlerin de azalmasını, tarımda belirli bir alanla kısıtlanmış bir ücretli kadın emeğinden söz edilmesini beraberinde getirmiştir. Özellikle köylerde yaşayan kadınlar mevsimin koşulları tarafından belirlenen emek sürecine tabii olmaktadır. Dolayısıyla ücretli ama kısa süreli tarım işçisi olarak çalışmaktadırlar. Kendi bölgelerinde yapılan işlerin sıkıntılı olmasıyla da başka bölgelerde mevsimlik işlerde erkeklerin yanında çalışmaktadırlar. Bu bağlamda tarımda çalışmanın zorluğu üzerinden bir iş tanımlaması yapılarak fabrikada, makine başında çalışmaya yönelik bir isteğin olduğu anlaşılmaktadır. Kentlerde yaşayan kadınlar da yine güvencesiz işlerde çalışmakta, temizlik işlerinin farklı pratiklerini yerine yetirmektedirler.

Mevsimlik işlerde veya çadırda kalarak yapılan seyyar satıcılık gibi işlerde kadınlar, aileleriyle geldikleri bu yerlerde cinsiyete göre ayrılan emeğin tüm süreçlerini daha zorlu koşullarda deneyimlemektedirler. Kadınların aileleri ile mevsimlik olarak göç ettikleri bu yerlerdeki emek yoğun süreçlere ücretli emeğin yanı sıra bakım emeği, yemek, bulaşık gibi ücretsiz emek pratikleri de eklenmektedir. Bu bağlamda bazı katılımcıların ifade ettiği gibi, fabrikada çalışmak görece bir düzen içerdiğinden tercih edilen bir çalışma alanıdır ancak bu tür çalışma pratiklerinde de bakım emeğinin kim tarafından karşılanacağına ilişkin kaygılar ortaya çıkmaktadır. Kadınların ücretli emek süreçleri birçok değişkenden etkilenmektedir.

Tüm bunların yanında, çalışma yaşamında olmanın kadınlar için görece özgürleştirici bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreçler, yeni deneyimleri ve karşılaşmaları içerdiğinden sosyalleşmeler açısından da önemlidir. Güvencesiz, düzensiz, parçalı yapılan işlerin yanı sıra katılımcıların bazı anlatılarında az sayıda da olsa sigortalı işte çalışan, kendi işini yapan, aileleri ile dükkân işleten katılımcılar da vardır. Ancak buradaki işlerde de süreç, annelikten ve ev içi rollerden bağımsız ilerlememektedir. Görece maddi anlamda daha iyi koşullarda yaşamayı sağladığından, kendi işini yapan kadınların daha iyi koşullarda yaşadıkları çıkarımını ekonomik ve toplumsal anlamda yapmak mümkün gözükmemektedir ve bu anlamda kadınlar arasında cılız bir hiyerarşiden söz etmek mümkündür.

Kadınların anlatılarında öne çıkan bir diğer bulgu da mekâna ilişkin anlamlandırmalardır. Mahalle, kadınlar için hem birlikte yaşamının ve dayanışmanın zemini hem de mekânsal ayrışmanın ve damgalanmanın somutlaştığı yerdir. Bu bağlamda mahallede olmak gecenin herhangi bir saatinde çalınabilecek bir kapıyı ya da çamaşır yıkanabilecek bir makineyi içermekle beraber toplumsal anlamda baskı mekanizmalarının da işlediği ve belirli pratiklerin dönüşmeden devam ettiği bir alandır. Ayrıca anlatılarda ön plana çıkan bir diğer bulgu da mahallenin dönüşen ve çözülen yapısıdır. Eskiden mahallerinin daha güvenli olduğunu söyleyen kadınlar, mahalle kültürünün bozulduğundan ve mahallenin suç ile ilişkilendirildiğinden bahsetmektedirler. Bilhassa, toplu konutlarda yaşayan kadınların deneyimleri bazı mahallelerin belirli sorunlarla ilişkilendirilmesini ve burada yaşam sürmenin kendileri ve çocukları için pek güvenli olmadığını içermektedir. Bilindik mahalle kültürlerinin bozulması, alışıldık ilişkilerin sürdürülmesini de zorlaştırmaktadır. Mahalle anlatılarına ilişkin bir diğer önemli bulgu ise mahallelerinin kendi içinde mesleklere ve yaşam pratiklerine göre ayrıştığı ve mahalleler arasında belirli hiyerarşilerin olduğudur. Benzer bir noktadan ve kendi çalışmasından hareketle Özyeğin, kapıcılığın toplumsal bir kimliğin tezahürü olduğuna ve bu kimliğin tüm bir aileyi tanımladığına değinmektedir (2005: 205). Özyeğin'in ortaya koyduğu bu tartışmayı, Çingeneler/Romanlar ile ilişkilendirilerek genişletmek mümkündür. Meslekler

üzerinden toplumsal bir kimlik tanımlaması yapma durumu Çingenelerin/Romanların ağırlıklı olarak yaptığı işler için de geçerlidir. Bu çalışmanın da sahasında belirginleşen hasırcılık, hamallık, mevsimlik tarım işçiliği, merdiven ve ev temizliği gibi meslekler belirli gruplarla ve mahallelerle/meکانlarla ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda toplumsal bir kimlik halini almaktadır. Ayrıca bazı mesleklerin yalnızca kadınlarla ya da yalnızca erkekler ile ilişkili olarak sunulması da toplumsal kimlikler haline gelen mesleklerin cinsiyetli yapısını ortaya koymaktadır.

Tüm bu tartışmaları içeren sosyal dışlanmanın, kadınların hem gündelik hayat pratiklerinde hem de iş gücüne katılımında deneyimledikleri bir şey olduğu görülmektedir. Kadınların uzun yıllar maruz kaldıkları dezavantajlılıklar, bazen “ele daha önce hiç kalem almamak” şeklinde somut bir biçimde ifade edilirken bazen yadırganmaktan çekinmek ile ilişkilendirilen sosyalleşme süreçlerini ve istihdamda yer alma deneyimlerini içermektedir. Açıkta eğitimi tamamlayan bir katılımcının özel bir sertifika alırken diğer kursiyerlerin yanında kendisini yetersiz hissetmesi, başka bir katılımcının oğlunun ileride yadırganacağından korktuğu için Çingene/Roman olmayan biri ile evlenmesini istememesi ya da katılımcılarından birine yönelik iş yerinde “sen hiç onlara benzemiyorsun” bağlamında kurulan cümleler dışlanmanın ve damgalanmanın çok yönlü boyutlarını ortaya koyarken, kadınların mahalleleri dışındaki kamusalılıklarını etkilemektedir.

Çalışmanın kadınların geleceğe ilişkin beklentilerinin yer aldığı son bölümünde, bir yandan kısa bir tatil gibi yakın vadeli beklentiler sunulurken bir yandan da uzun vadeli ve köklü ancak var olan koşulları dönüştürmeye yönelik beklentiler sıralanmıştır. Bilhassa eğitim bağlamında yetenekli bireylerin kendilerini geliştirecek ve gösterecek ortama ulaşmadan bir biçimde sistemin dışında kaldıklarına değinen Katılımcı 19’un de ifade ettiği gibi, çok iyi yerlere gelebilecek kız çocukları, fırsatlara erişemedikleri için “toplum tarafından yut[ulmaktadır]”. Katılımcıların hayallerinde ön plana çıkan meslekler ayrıca gündelik hayatta karşılaştıkları mesleklerdir. Bu bağlamda katılımcıların gelecekte beklenenleri ve hayal edilen meslekler de var olan koşulların belirlediği karşılaşmalarla şekillenmektedir. Eğitim düzeyi daha yüksek olan katılımcıların hayallerini toplumsal dönüşümleri içerecek şekilde detaylandırması eğitimin bu anlamdaki katkısının görünür olması bağlamında önemlidir. Katılımcıların geleceğe dair beklentilerinde çocukları üzerinden meslek hayallerini dile getirmeleri de bu anlamda çarpıcıdır. Çocukları için düzenli, sigortalı işlerin hayallerini kuran katılımcıların anlatılarında sağlıkla ilişkili hemşirelik mesleği ön plana çıkmaktadır. Tüm bunların yanında, sosyal dışlanmanın bilhassa gençler üzerindeki olumsuz etkilerine değinmişlerdir.

Kendileri için istedikleri düzenli bir işin, çocukları için de iyi olacağını belirten katılımcılar, çocuklarını daha rahat okutabileceklerinin altını çizmişlerdir. Kadınların ekonomik olarak özgürleşmesi ile yaşam koşulları da dönüşeceğinden, erken evliliklerin önüne geçilebileceğini vurgulamaktadırlar. Evde yaptıkları ürünleri satabilecekleri iş imkanlarının ve alanların olması yönündeki beklentilerini somut bir talep olarak ortaya koymuşlardır. İş beklentilerine ilişkin olarak ayrıca bir saat tanımlaması yaparak, düzenli bir işin belirli saatleri kapsamı gerektiğini altını çizmektedirler. Bu anlamda genel beklenti eşit koşullarda çalışabilecekleri, sigortalı, düzenli ve güvenceli işlerdir. Özetle, çocukların düzenli ve eşit şartlarda eğitim aldığı ve sosyalleştiği, ailelerin eğitim süreçlerine dahil edildiği, güzel örneklerin görünür olduğu ve yeteneği bağlamında çocukların desteklendiği bir yaklaşımın var olan döngüyü kıracağı düşüncesi ön plana çıkmaktadır. Buradan hareketle, anlatılarda somutlaşan ve talepler ile belirginleşen sorun olarak nitelendiren emeğe ilişkin her şeyin birbirini etkilediği ve birbirinden etkilendiği her birinin toplumsal cinsiyete bağlı olarak derinleştiği görülmektedir.

Son olarak, bu çalışmanın kapsamı çerçevesinde yeterince detaylandırılmayan ya da çalışmanın içeriğinde yer almayan ancak araştırma ve saha sürecinde gözlemlenen bazı olguları ve durumları akademik çalışmalara katkı sunması açısından değerlendirmek mümkündür. Bu bağlamda, Çingene/Roman kadınların kullandıkları dile, sözcüklere ve ifade biçimlerine odaklanan söylemsel bir çalışma yapmak olanaklıdır. Ayrıca kadınların kadınlık tanımlamalarına ve anlamlandırmalarına odaklanan bir çalışmanın da alana katkı sunması muhtemeldir. Kadın katılımcılarla yapılacak çalışmaların yanı sıra, erkeklerin erkeklik tanımlamalarına toplumsal cinsiyet perspektifinden odaklanan bir çalışma da anlamlı bir çalışma olacaktır. Son olarak hem erkek hem de kadın katılımcılarla yürütülen, yoksulluk, emek, dışlanma deneyimlerine ilişkin anlatıları karşılaştırmalı olarak toplumsal cinsiyet perspektifinden ele alacak bir çalışmanın da literatürü katkı sunması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Abu-Lughod, L. (2021). “Haklar ve Hayatlar”. *Müslüman Kadının Kurtarılmaya İhtiyacı Var mı?* (Çev. H. Gümüüşsoy). Ketebe Yayınları, İstanbul. 9-41.
- Acar Savran, G. (2019). *Beden Emek Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin*. Dipnot, Ankara.
- Acar Savran, G. (2020). “İkinci Baskıya Önsöz”, G. Acar-Savran ve N. Tura Demiryontan (hızl.). *Kadının Görünmeyen Emegi*. Yordam Kitap, İstanbul. 9-16.
- Adak, N. (2007). “Kadınların İkilemi: İş ve Aile Yaşamı”. *Sosyoloji Dergisi Ülgen Oskay’a Armağan Özel Sayısı*. 17, 137-152.
- Agvan, Ö. (2021). “Baştan Çıkarıcı Kadın” ya da “Cadı”: Alman ve Türk Yazınlarından Seçilmiş Yapıtlarda “Çingene Kadın” İmgesinin Yapısı ve İşlevi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi ve Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüleri, Edirne.
- Ahmed, S. (2021). *Feminist Bir Yaşam Sürmek*. (Çev. B. Aydaş). Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Ahmed, L. (1982). “Feminism and Feminist Movements in the Middle East, A Preliminary Exploration: Turkey, Egypt, Algeria, People’s Democratic Republic of Yemen”. *Women Studies International Forum*. 5 (2). 158-168.
- Akgül, F. İ. (2021). *Roman Kadınlarında Toplumsal Cinsiyet ve Katılım*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Akıncı, A. (2025). *Roman Kadınlarda Toplumsal Cinsiyet Roller ve Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Algısı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Aksu, M. (2003). *Türkiye’de Çingene Olmak*. Ozan Yayıncılık, İstanbul.
- “Almanya Acı Vatan: Gipsy Queen”. *Birgün*. 10.04.2022
- Anderson, N. (2017). *Hobo: Evsiz Adamın Sosyolojisi*. (Çev. Ezgi Pınar). Heretik Basın Yayın, Ankara.
- Atış, M. (2021). “Social Exclusion: A Literature Review”. *The Journal of Academic Social Science*, 120: 176-191.
- Aydın, M. (2022). *Müzik Destekli Planlı Eğitim Programının Roman Kadınların Seviks Kanseri ve Taramalarına İlişkin Farkındalıkları ve Sağlık İnançları Üzerine Etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.

- Balkan, N. (2020). “Yoksulluğun Kadın Hali: Kırklareli Romanları Üzerine Bir Araştırma” Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 1(1), 23-29.
- Bauman, Z. (2005). *Work, Consumerism and the New Poor*, Open University Press, London.
- Bauman, Z. (2022). Kimlik: Benedetto Vecchi tarafından Gerçekleştirilmiş Söyleşiler. (7. Baskı). (M. Hazır, Çev.) Heredik Basın Yayın, Ankara.
- Beal, F. M. (2008). “Double Jeopardy: To be Black and Female” *Meridians*. Duke University Press, 8(2): 166-176.
- Bektaş Ata, L. (2021). *Limontepe’de Yaşamak, Büyümek, Beklemek: Kentsel Dönüşümün Öncesi Bir Mahalle Anlatısı*. İdealKent yayınları, Ankara.
- Beauvoir, S. D. (1956). *The Second Sex*. H. M. Parchley (ed.). (Çev. H. M. Parchley). Lowe & Brydon, Londra.
- Bryne, D. (2005). *Social Exclusion*. Open University Press, London.
- Bryson, V. (2003). *Feminist Political Theory*. J. Campling (Ed.). Palgrave Macmillan, Londra.
- Bora, A (2020). “Feminizmin Dalgalar’ı” F. Saygılıgil ve N. Berber (Ed.) *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Feminizm*. İletişim Yayınları, İstanbul. 506-511.
- Bora, A. (2021). *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bora, A. (2016). “Kadınlar ve Hane: “Olmayanın Nesini İdare Edeceksin?” Yoksulluk Halleri Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri, Erdoğan, N. (Ed). İletişim Yayınları, İstanbul. 97-129.
- Bourdieu, P. ve Lolc Wacquant (2014). *Düşünsel Antropoloji için Cevaplar*. (Çev. Nazlı Ökten). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bourdieu, P. (2019). *Eril Tahakküm*. (Çev. B. Yılmaz). Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Brown, C. (1975). “Patriarchal Capitalism and the Female-Headed Family”. *Social Scientist*. 4 (5): 28-39.
- Butler, J. (2018). *Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kültürün Altüst Edilmesi*. (Çev. B. Ertür). Metis yayınları, İstanbul.
- Caner, D. (2019). *Çingene Kadınların Anlatılarındaki Göç ve Mekan: Ankara Kale Mahallesi’ndeki bir Saha Araştırması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Cars, G., Madanipour, A., ve Allen, J. (2005) “Social Exclusion in European Cities” A. Madanipour ve J. Allen (Ed). *Social Exclusion in European Cities: Processes, Experiences and Responses*. Roulledge: London-New York.
- Cahn, C ve Guild, E. (2010). *Recent Migration of Roma in Europe*.

<https://www.osce.org/files/f/documents/4/d/78034.pdf>.

- Ceyhan, S. (2003). *A Case Study of Gypsy/Roma Identity Construction in Edirne*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Chiladze, L. (2018). *Gürcistan'daki Romanların (Çingenelerin) Sosyolojik Görünümü: Tarih, Kültür, Kimlik*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Chodorow, N. (2021). *Anneliğin Yeniden Üretmi: Toplumsal Cinsiyetin Sosyolojisi* (Çev. D. Tanal Tatar), Phoenix, Ankara.
- Corradi, L. (2018). *Gypsy Feminism: International Politics, Alliances, Gender and Queer Activism*. Roudledge, New York.
- Crenshaw, K. (1998). "Demarginalizing the Instecton of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination: Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics". A. Phillips (Ed). *Feminism and Politics*. Oxford University Press, Oxford/Newyork.
- Çakır, S. (2000). "Tarih İçinde Görünürlükten, Kadınların Tarihine: Türkiye'de Kadın Tarihi Yazmak". S. Çakır ve N. Akgökçe (Ed). *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*. Sel Yayıncılık, İstanbul, 222-229.
- Çelik, K. ve Yüce Tar, Y. (2016). "Samsun'da Evlere Temizliğe Giden Roman Kadınlar: Enformel Sektörde Çalışmanın Yükü Nelerden Hafif", *Çalışma ve Toplum*, 1: 59-86.
- Davis, A. Y. (1989). *Women, Culture & Politics*. Random House, Newyork.
- Dedeoğlu, S. (2019). "Kadın Emeğinin Bütünlüğü: Ücretli ve Eviçi Ücretsiz Emek Tartışmaları". Ş. Özar (hızl.). Ferhunde Özbay: Kadın Emeği Seçme Yazılar, İletişim Yayınları, İstanbul, 13-26.
- Delphy, C. (2020). "Baş Düşman" (Çev. Ş. Ozansü). G. Acar-Savran ve N. Tura Demiryontan (hızl.). *Kadının Görünmeyen Emeği*. Yordam Kitap, İstanbul. 90-114.
- Demez, G. (2020). "Beden Sosyolojisin Dair". G. Demez, M. Timurturkan ve C. Ertan (hızl.). *Bedenin Sosyolojisi: Gündelik Hayatın Cisimleşme Deneyimleri, Tıbbileştirme ve Dijital Gözetim*. Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 7-12.
- Demirel, H. (2024). *Çingene Kadınların Gündelik Hayat Deneyimleri Üzerine Bir Araştırma: Diyarbakır/Çermik Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Dinler, D. (2022). *İşçinin Varlık Problemi: Sınıf, Erkeklikler ve Duygular Üzerine Denemeler*, Metis Yayınları, İstanbul.

- Donovan, J. (2014). *Feminist Teori*. (Çev. A. Bora, M. A. Gevrek ve F. Sayılan) İletişim Yayınları, İstanbul.
- Donnelly, M. (2010). *Alice Walker: The color Purple and Other Works*. Marshall Cavandish Benchmark, New York.
- Drydakı, N. (2011). "Roma Women in Athenian Firms: Do They Face Wage Bias?", *IZA Discussion Papers*, No, 5732, *Institute for the Study of Labour (IZA)*, Bonn, 1-53.
- Durakbaşı, A. (2019). "Ev İçinde Sosyal Sınıf Dinamikleri". Ş. Özar (hızl.). *Kadın Emegi Seçme Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 219-226.
- "Ebelik". *FeministBellek*. 24.12.2021.
- Ecevit, Y. (2019). "Ferhunde Özbay'ın Türkiye'de kadın ve Çocuk Emeginin Kavramsallaştırılmasına Katkıları". *Kadın Emegi Seçme Yazılar*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 13-26.
- Efe, E. (2024). *Eşi Cezaevinde Olan Roman Kadınların Yaşadığı Zorluklar ve Destek Mekanizması Olarak Sosyal Ekonomik Destek Hizmet Modeli; Kayseri "Cennet Mahallesi" Örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Egi, A. (2024). *Türkiye'deki Orta ve Üst sınıf Romanların Yaşam Şansları ve Tarzları Bakımından Gündelik Hayat Deneyimleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Erdoğan, N. (2016). "Yoksulları Dinlemek". Yoksulluk Halleri Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri, Erdoğan, N. (Ed). İletişim Yayınları, İstanbul, 13-26.
- Eren, Z. C. (2008). *Imagining and Positioning Gypsiness: A Case Study of Gypsy/Roma From İzmir, Tepecik*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erhalim Gümü, B. (2021). *Türkiye'de Roman Kadınların Sağlık Hizmetlerine Erişimi: İzmir Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Fazla, S. (2020). *Çalışma Yaşamında Roman Kadınların Ötekileştirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Ferguson, Ann. (2000). "Benliğin Cepheleri Üzerine Feminist Bir Teori". (Çev. A. Durakbaşı). S. Çakır ve N. Akgökçe (Ed). *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*. Sel Yayıncılık, İstanbul, 188-200.

- Fırat, M. (2016). *Çingeneliği Anlamanın İmkânı: Çingener Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Malatya Örneği)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Firestone, S. (1972). *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*. Bantam Book, New York.
- Giddens, A. (2008). *Siyaset Sosyolojisi ve Toplumsal Teori*. (Çev. B. Tuncay). Metis Yayınları, İstanbul.
- Goffman, E. (2019). *Günlük Hayatta Benliğin Sunumu*. (Çev. B. Cezar). Metis Yayınları, İstanbul.
- Goldberg, G. S. (2010). "Revisiting the Feminization of Poverty in Cross-National Perspective". G. S. Goldberg (Ed). *Poor Women in Rich Countires: The Feminization of Poverty Over the Life Course*. Oxford University Press, New York.
- Gökçe, D. (2019). "Cinsiyet, Etnik Köken ve Sınıf Kesişiminde Roman Kadınların Kamusal Alana Katılım Sorunları", *International Social Sciences Studies Journal*, 5(30): 879-891.
- Grant, J. (2016). "Experience and Epistemology in Feminist Theory", *The Oxford Handbook of Feminist Theory*. L. Disch and M. Hawkes (ed.). Oxford University Press. 227-247.
- Greenberg, S.B. (1976). "Business Enterprise in A Racial Order". *Politics and Society*. 6(2): 213-240.
- Gün, S. (2016). *Etnikleşen Yoksulluk: Çingener/Romanlar Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- "Günümüz yoksulluğu üstüne notlar-1: Yoksullara bakış ve devrimci seçenek", *Birgün*. 14.01.2022.
- "Günümüz yoksulluğu üstüne notlar-2: Bana bakma, bana gel", *Birgün*. 14.01.2022.
- Hancock, I. (2010). *Danger! Educated Gypsy: Selected Essays*. D. Karanth (Ed.). University of Hertfordshire Press, Hertfordshire.
- Harding, S. (2000). "Feminist Yöntem Diye Bir Şey Var mı?" (Çev. Zelal Ayman). S. Çakır ve N. Akgökçe (Ed). *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*. Sel Yayıncılık, İstanbul, 34-47.
- Hartmann, H. (1979). "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union". *Capital & Class*. 3(2): 1-33.
- Hill Collins, P. ve Bilge, S. (2023). *Kesişimsellik: Teori ve Pratikte Toplumsal Adalet Arayış*. (Çev. E. Acar). Ayrıntı Basım Yayın, Ankara.

- Hill Collins, P. (2000) “Siyah Feminist Düşüncenin Toplumsal Yapısı” (Çev. Ayşe Atalay). S. Çakır ve N. Akgökçe (Ed). *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*. Sel Yayıncılık, İstanbul, 99-122.
- hooks, b. (1990). *Ain't I a woman: Black Women and Feminizm*. Pluto Press, London.
- hooks, b. (1984). *Feminist Theory from Margin to Center*. South End Press, Boston.
- İlyasoğlu, A. (2000). “Toplumsal Mesafe, Kadınlar ve Kimlik: İslamcı Kadın Kimliğinin Araştırılmasında Yöntem Sorunları”. S. Çakır ve N. Akgökçe (Ed). *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*. Sel Yayıncılık, İstanbul, 213-216.
- Janack, M. (2012). “Feminist Discussions of Experience: Identity, Naturalisms and Discourse” in *What we Mean by Experience*, Standford University Press: 89-119.
- Kajanová, A., Urban, D., ve Adamcová P. (2013). “The Status of Romany Woman in the Family and in Society”. *Journal of Nursing, Social Studies, Public Health and Rehabilitation*, 3-4: 159-164.
- Kandiyoti, D. (2000). “Çağdaş Feminist Çalışmalar ve Ortadoğu Araştırmaları”. (Çev. N. Cangöz). S. Çakır ve N. Akgökçe (Ed.). *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*. Sel Yayıncılık, İstanbul, 123-140.
- Kandiyoti, D. (2019). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. Metis Yayınları, İstanbul.
- Karataş, M. (2010). “Küresel Yoksulluğun Öteki Yüzü: Yeni Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma”. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 12(2), 1-15.
- Kaymak, N. N. ve Tekin Yılmaz, T. (2022). “Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Roman Kadınlar”, *Roman Dili ve Kültürü Araştırma Enstitüsü Dergisi*. 3 (1): 65-79.
- Keleş, B. (2022). *Güçlendirme Yaklaşımı Çerçevesinden Kayıp ve Yas Sürecindeki Roman Kadınların Yaz Pratikleri (Nitel Bir Analiz)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Kılınç Demirvuran, G. (2007). *Kentsel Ölçekte Mekânsal Ayrışma: Edirne Çingene Mahallesi Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kızılkaya, M. (2021). “Roman kadınlar gözünden “kadın olmak”: Nitel bir araştırma. İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi-Istanbul University Journal of Women's Studies, 22, 31–57. <https://doi.org/10.26650/iukad.2020.780201>.
- Koç, İ. Saraç, M. Abbasoğlu-Özgören, A. ve Çağatay, P. (2024). *Türkiye Roman Nüfus Araştırması*, TÜBİTAK ve Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Ankara.

- Kolukırık, S. (2004). *Aramızdaki Yabancı: Çingeneler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Kolukırık, S. (2008). “Türkiye’de Rom, Dom ve Gruplarının Genel Görünümü”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*. 8: 145-155.
- Koptekin, D. (2012). *Roman Çocukların Kendi Kimliklerini Tanımlama Biçimleri: İzmir Tepecik Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Koptekin, D. (2020). *Biz Romanlar Siz Gacolar: Çingene/Roman Çocukların Kimlik İnşası*. İletişim, İstanbul.
- Kümbetoğlu, B. (2000). “Gizli İşçiler: Kadın ve Bir Alan Araştırması”. S. Çakır ve N. Akgökçe (Ed.). *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*. Sel Yayıncılık, İstanbul, 230-238.
- Kümbetoğlu, B. (2020). *Niteliksel Araştırmalarda Analiz*. Bağlam, Ankara.
- Lazreg, M. (2000). “Feminizm ve Farklılık: Kadın olarak Ceyazir’deki Kadınlar Üzerine Yazmanın Hassas Sorunları”. (Çev. A. İlyasoğlu). S. Çakır ve N. Akgökçe (Ed.). *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*. Sel Yayıncılık, İstanbul, 141-161.
- Le Breton, D. (2020). “Şekil Bozukluğundan Yüz Nakline: Kimlik İçgörüler”. (Çev. D. Tanal Tatar). G. Demez, M. Timurturkan ve C. Ertan (hızl). *Bedenin Sosyolojisi: Gündelik Hayatın Cisimleşme Deneyimleri, Tıbbileştirme ve Dijital Gözetim*. Bağlam Yayıncılık, İstanbul: 116-134.
- Marx, K. (2013). *Kapital I Cilt*. (Çev. M. Selik ve N. Satlıgan). Yordam Kitap, İstanbul.
- Marushiakova, E. ve Popov, V. (2001). *Gypsies in the Ottoman Empire: A Contribution to the History of the Balkans*. (Çev. Olga Apostolova). D. Kenrick (Ed.). University of Hertfordshire Press, Hertfordshire.
- Matache, M. (2009). “Gender Equality, Sense of Belonging, Both? Egalitatea De Gen, Simț Al Apartenenței, Ambele?” *Nevi Sara Kali*, 1: 45-59.
- Meier, V. (2022). “Fortunetelling As a Fraudulent Profession? The Gendered Antigypsyist Motif of Fortunetelling and Persecution by the Criminal Police”. *Critical Romani Studies*. 5 (1): 30-48.
- Mies, M. (2000). “Feminist Araştırmalar için Bir Metodolojiye Doğru”. (Çev. Ayşe Durakbaşı ve Aynur İlyasoğlu). S. Çakır ve N. Akgökçe (Ed.). *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*. Sel Yayıncılık, İstanbul, 48-63.
- Millet, K. (2018). *Cinsel Politika* (Çev. S. Selvi). Panel Yayınevi, İstanbul.

- Molyneux, M. (2020). “Ev Emeği Tartışması ve Ötesi”. (Çev. G. A. Savran). G. Acar-Savran ve N. Tura Demiryontan (hızl.). *Kadının Görünmeyen Emeği*. Yordam Kitap, İstanbul, 115-155.
- Motapanyane, J. M. (2010). “Notes on Agency, Empowerment and Feminist Consciousness” *Nevi Sara Kali*, 2: 29-40.
- Mulinari, D. ve Sandell, K. (1999). “Exploring the Notion of Experience in Feminist Thought”. *Acta Sociologica*. Vo. 42, No. 4 (1999) 287-297.
- Önen, S. (2011). *Citizenship Rights of Gypsies in Turkey: Cases of Roma and Dom Communities*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özateşler, G. (2012). *The Forced Dislocation of Gypsy People from the Town of Bayramic, Çanakkale in 1970*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Özbay, F. (2019). *Kadın Emeği Seçme Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özer, N. (2019). *Gypsies and Discrimination: A Qualitative Research on Gypsies (Roma) in Gültepe*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özgün, Y. (2012). “Feminizm”. *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*. G. Atılgan ve E. A. Aytekin (hızl.). Yordam Kitap, İstanbul, 379-393.
- Özyeğin, G. (2005). *Başkalarının Kiri: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özyeğin, G. (2021). “Önsöz”. *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 9-19.
- Pearce, D. (1989). “The Feminization of Poverty: A Second Look”. *American Sociological Meetings*, San Francisco, 1-48.
- Popa, R. M. (2009). “Meanings and Uses of Intersectionality in Public Policy”. *Nevi Sara Kali*, 1: 70-79.
- Rác, I. ve Lehoczká, L. (2016). “Barriers of Roma Women when Accessing into the Labour Market”. *Labor et Educatio*, 4: 233-243.
- “Roman kadınlar anlatıyor”, *Gazete Duvar*, 08.04. 2017.
- “Roman kadınlar: Çocuğuma yedirmek için ebeğümece topluyorum”, *Ekmek ve Gül*, 05.04. 2020.
- “Roman kadınların yükü ağır”, *Evrensel Gazetesi*, 25.01.2020.
- “Romanların 100 yılı: Yoksulluk, ayrımcılık, görünmezlik”, *Gazete Duvar*, 02.08.2023.

- Sal, A. (2009). *Türkiye’de Yaşayan Çingenelerin Sanatsal Olarak Ele Alınışı*. Yayınlanmış Doktora Tezi. Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Sağlık, B. (2019). *Sosyal Dışlanma ve Kadın Yoksulluğu Arasındaki İlişki: Roman Kadınlar Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli.
- Sancar, S. (2012). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*. İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- Sandıklı, B. (2020). Bir Mahallede Yaşayan Roman Kadınlar ile Roman Olmayan Kadınların Gebelik, Doğum Öncesi Bakım, Doğum Sonrası Bakım Alma Özellikleri ve Etkileyen Faktörler”. Yayınlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi. Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi Tıp Fakültesi, İstanbul.
- Şankazan Ş ve Yıldız A. (2002). “Ankara İli Deliler Köyündeki Evli Erkeklerin Aile Planlaması ile İlgili Bilgi Tutum ve Davranışları”. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 55(1): 41-50.
- Savcı Köroğlu, İ. (2022). “Yeni Yoksulluk Türleri ve Sosyal Dışlanma”. 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3(2), 100-116.
- Scott, J. W. (1992). “Experience”, J. Butler ve J. W.Scott (Ed.). *Feminists Theorize the Political*. Routledge, New York/London, 22-41.
- “8 Nisan Dünya Romanlar Günü: Roman Kadınlar Anlatıyor”, *Independent Türkçe*, 08.04.2021.
- Savcı Köroğlu, İ. (2022). “Yeni Yoksulluk Türleri ve Sosyal Dışlanma”. 19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi, 3(2). 100-116.
- Selling, J. (2022). *Romani Liberation*. Central European University Press, Budapeşte/Viyana/New York.
- Sennett, R. (2023). *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İş Kişilik Üzerine Etkileri*. (Çev. B. Yıldırım). Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Slattery, M. (2018). *Sosyolojide Temel Fikirler*. (Çev. Ö. Balkız, G. Demiriz, H. Harlak, C. Özdemir, Ş. Özkan ve Ü. Tatlıcan) Ü. Tatlıcan ve G. Demiriz. (hızl.). Sentez, Bursa.
- Smith, B. G. (2022). *Kadın Çalışmaları: Temeller*. (Çev. Ö. Çakmak). İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- Stanley, L. ve Sue Wise. “Feminist Araştırma Sürecinde Metot, Metodoloji ve Epistemoloji”. (Çev. Füsun Şaşmaz). S. Çakır ve N. Akgökçe (Ed). *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*. Sel Yayıncılık, İstanbul, 67-98.

- Sosyal Demokrasi Vakfı (2022, 13 Ocak). “Yaşlanamayacak Kadar Yoksul” [Basın Bülteni]. *Türkiye’de Roman Toplulukları ve Yoksulluk Araştırma Raporu*.
<https://sodev.org.tr/sodev-turkiyede-roman-topluluklari-ve-yoksulluk-arastirmasi/>.
- Spivak, G. C. (2020). *Madun Konuşabilir mi?*. (Çev. E. Koyuncu). Dipnot Yayınları, Ankara.
- Taylan, H. H. (2016). “Sakarya. Roman Ailelerinde Erken Evlilik Araştırması”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 52: 221-228.
- Timurturkan, M. (2019). “Annelik, Söylem ve İktidar: Eleştirel Bir Tartışma”. *Sdü Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 47 (2), 64-78
- Toksöz, G. (2006). Uluslararası Emek Göçü. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tunç, A. (2014). “Yeni Yoksulluk Kavramı Çerçevesinde Gezi Parkı Olayları: Kamu Yöneticilerine Bazı Öneriler”. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*.4 (1), 231-257.
- Tümtaş, S. M. (2020). *Nöbetleşe Dışlanma*. İletişim yayınları, İstanbul.
- Ünlütürk Ulutaş, Ç. (2009). “Yoksulluğun Kadınlaşması ve Görünmeyen Emek” *Çalışma ve Toplum*, 2 (21): 25-40.
- Walker, A. (1983). *In Search of Our Mother’s Gardens: Womanist Prose*. Harcourt, Orlando.
- Walker, A and Walker, C. (1997). *Britain Divided: The Growth of Social Exclusion in the 1980s and 1990s*. CPAG Ltd: London.
- Wollstonecraft, M. (2021). *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*. (Çev. D. Hakyemez). İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Yaman, M. (2022). *Yaşamı Üretmek: Bütüncül Bir Feminist Teoriye Doğru*. Dipnot Yayınları, Ankara.
- Yerlikaya, H. (2021). *Sosyal İçerme: Türkiye’de Roman Kadınlara Yönelik Yetişkin Eğitimi ve Sodam Projesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Yılmaz, C. (2010). *Toplumsal Cinsiyet ve Müzik: Bergamalı Roman Kadınlarının Profesyonel Müzisyenlik Modeli olarak ‘Dümbekçilik’*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir.
- Yılmaz, N. (2025). *Çırpı Mahallesi’nde Çingeneler/Romanlar Üzerine Etnografik Bir Araştırma (İzmir Bayındır Çırpı Mahallesi Örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Yüksel, C. (2009). *Buçuk Millet: The Ottoman Gypsies in the Reign of Sultan Abdülhamid II (1876-1909)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Zürcker, E. J. (2017). *Turkey: A Modern History*. I.B.Tauris & Co. Ltd, Londra-New York.

EK-1- Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcı	Yaş	Cinsiyet	Medeni Durum	Evlenme Yaşı	Eğitim Durumu	Emek Üretme Biçimi
K1	43	Kadın	Eşi vefat etmiş	16	Okur yazar değil	Tuvalet temizliği, kâğıt toplayıcılığı
K2	32	Kadın	Bekar	-	Üniversite	Yöneticilik
K3	50	Kadın	Ayrı	-	İlkokul	Kıyafet dikme, önceden tekstil işçisi
K4	64	Kadın	Eşi vefat etmiş	-	Okur yazar değil	Torun bakımı, önceden bulaşıkçılık, tarımda çalışma, süpürge yapımı
K5	37	Kadın	Evli	16	Okur yazar değil	Bulaşıkçılık
K6	34	Kadın	Eşi vefat etmiş	16	İlkokul	Sezonluk temizlik işleri, önceden kardeş bakımı
K7	40	Kadın	Boşanmış	16	İlkokul	Gündelikçilik, Temizlik işleri, önceden okulda çalışma
K7	40	Kadın	Boşanmış	16	İlkokul	Gündelikçilik, Temizlik işleri, önceden okulda çalışma
K8	59	Kadın	Evli	16	İlkokul	Eşle birlikte simitçilik, önceden lahmacun dükkânı işletme
K9	48	Kadın	Evli	18	Okur yazar değil	Temizlik işleri, merdiven temizliği, önceden tarımda çalışma
K10	23	Kadın	Evli	15	Ortaokul	Bakım emeği
K11	40	Kadın	Evli	15-16	Okur yazar değil	Falcılık, Önceden merdiven temizliği, bulaşıkçılık, fabrikada çalışma

K12	46	Kadın	Evli	18	İlkokul	Eş ile dükkân işletme, önceden tarımda çalışma
K13	63	Kadın	Dul	14	Okur yazar değil	Merdiven temizliği, bulaşıkçılık
K14	36	Kadın	Evli	14	İlkokul	Tuvalet bekçiliği ve temizliği
K15	35	Kadın	Evli	24	Lise öğrencisi	Balıkçılık ve garsonluk, önceden tarlada çalışma ve kendi dükkanını işletme
K16	60	Kadın	Evli	20	Okur yazar değil	Tuvalet bekçiliği ve temizliği
K17	49	Kadın	Evi	19	Okur yazar değil	Simitçilik (aile işi)
K18	34	Kadın	Evli	22	Lise öğrencisi	Kamu kurumunda çalışma
K19	32	Kadın	Evli	25	Üniversite	Öğretmenlik, Kasiyerlik, Ücretli öğretmenlik, tekstilde çalışma (önceden)
K20	53	Kadın	Evli	14	Ortaokul	Torun bakımı, önceden okulda çalışma
K21	60	Kadın	Evli	20	Okur yazar değil	Önceden tarım işçiliği
K22	60	Kadın	Evli	19	Okur yazar değil	Önceden tarımda ve tekstilde çalışma
K23	54	Kadın	Evli	17-19	Okur yazar değil	Tarım işçiliği
K24	57?60?	Kadın	Evli	20	Okur yazar değil	Tarım işçiliği, hayvancılık
K25	48	Kadın	Evli	16	Ortaokul	Torun Bakımı, Önceden tarımda ve tekstilde çalışma
K26	30	Kadın	Evli	14-15	Okur yazar değil	Ev içi emek
K27	28	Kadın	Evli	19	Ortaokul	Hayvancılık, önceden tekstilde çalışma

K28	37	Kadın	Evli	18	Okur yazar değil	Hayvancılık, önceden tekstilde çalışma
K29	38	Kadın	Evli	16	Birinci sınıf terk	Önceden garsonluk, gündelikçilik, merdiven temizliği
K30	30	Kadın	Evli	19	Ortaokul	Bakkal işleme, önceden merdiven temizliği, bulaşıkçılık
K31	50	Kadın	Evli	19	İlkokul	Önceden kalfalık, çocuk bakıcılığı, fidan dikimi
K32	73	Kadın	Eşi vefat etmiş	19	Okur yazar değil	Önceden temizlik işçiliği
K33	70	Kadın	Eşi vefat etmiş	18	Okur yazar değil	Önceden fabrikada çalışma, gündelikçilik, bulaşıkçılık
K34	60	Kadın	Evli	16	Okur yazar değil	Çamaşırcılık, önceden hasırcılık bulaşıkçılık, seyyar satıcılık, kömürcülük
K35	42	Kadın	Evli	19	Birinci sınıf terk	Gündelikçilik, merdiven temizliği, eşle beraber dükkân işletme
K36	35	Kadın	Evli	16	Beşinci sınıftan terk	Fabrikada sigortalı çalışma, önceden tekstilde, tarımda çalışma
K37	36	Kadın	Boşanmış	15	Ortaokul	Bakım emeği, önceden aşçı yardımcılığı, gündelikçilik
K38	63	Kadın	Evli	14	Okur yazar değil	Ev içi emek ve bakım emeği
K39	53	Kadın	Evli	19-20	Okur yazar değil	Tüccar, önceden tarımda çalışma
K40	67	Kadın	Evli	16-17	Okur yazar değil	Önceden tarımda çalışma

K41	32	Kadın	Evli	22	Üniversite	Memur
K42	25	Kadın	Boşanmış	18	Lise	Önceden belediyede çalışma, satış temsilciliği, kasiyerlik, müşteri temsilciliği
K43	24	Kadın	Evli	21	Lise	Bakım emeği, önceden belediyede çalışma, tekstilde çalışma, okulda çalışma
K44	47	Kadın	Evli	19	İlkokul	Kazı evinde çalışma, önceden gündelikçilik, temizlik işleri, fabrikada çalışma, hayvancılık, balıkçılık
K45	50	Kadın	Evli	20-21	İlkokul	Kazı evinde çalışma, önceden hayvancılık
K46	40?	Kadın	Evli	-	Okur yazar değil	Mevsimlik tarım işçisi
K47	33	Kadın	Evli	18	Okur yazar değil	Seyyar satıcılık, hurdacılık
K48	40	Kadın	Evli	16-17	Okur yazar değil	Seyyar satıcılık
K49	41	Kadın	Evli	14	Okur yazar değil	Tarımda çalışma, mevsimlik tarım işçisi
K50	42	Kadın	Evli	17	Okur yazar değil	Tarımda çalışma, mevsimlik tarım işçisi hayvancılık
K51	52	Kadın	Evli	16	Okur yazar değil	Tarımda çalışma, gübre taşıma
K52	28	Kadın	Evli	18	Ortaokul	Midye temizleme, aralıklı işlerde çalışma
K53	52	Kadın	Evli	17	Okur yazar değil	Mevsimlik tarım işçisi, önceden tuvalet temizliği
K54	41	Kadın	Evli	17	Okur yazar değil	Mevsimlik tarım işçisi, tarımda çalışma

K55	58	Kadın	Evli	15	Okur yazar değil	Tarımda çalışma, mevsimlik tarım işçisi
K56	33	Kadın	Evli	17	Ortaokul	Ev içi emek, öncesinde tarımda çalışma, mevsimlik tarım işçisi
K57	40	Kadın	Evli	17	Dördüncü sınıf terk	Mevsimlik tarım işçisi
K58	42	Kadın	Evli	20	İlkokul	Dükkân işletme (aile ile), öncesinde gündelikçilik, temizlik işleri
K59	47	Kadın	Evli	18	İlkokul	Dükkân işletme, öncesinde gündelikçilik, temizlik işleri
K60	34	Kadın	Evli	16	Okur yazar değil	Hizmet sektöründen çalışma

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Damla TANAL TATAR
EĞİTİM DURUMU	
Lise	Yusuf Çapraz Anadolu Lisesi, 2004-2008
Lisans	Ege Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı, 2008-2012
Yüksek Lisans	Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İngiliz Dili ve Edebiyatı, 2012-2016
Tez Konusu	A Marxist Analysis of Elizabeth Gaskell's Novels
Doktora	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet, 2019-2025
Tez Konusu	Çingene/Roman Kadınların Emek Anlatılarında Çoklu Dezavantajlılıkların Görünümleri
Yabancı Dil / Diller	İngilizce-İleri, Almanca-Giriş, İtalyanca-Giriş
İŞ DENEYİMİ	
2014-Devam ediyor	Millî Eğitim Bakanlığı, İngilizce Öğretmeni
YAYINLAR	
Tanal Tatar, D. (2022). "Charles Burnett'in Koyun Katili Filminde Ötekilik". <i>Sinecine</i> , 13 (2): 363-387.	
Tanal Tatar, D. (2023). "Nazım Hikmet'in Yolcu Adlı Oyununda Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Erkeklik, Kadınlık ve Şiddet". <i>Bozok Sosyal Bilimler Dergisi</i> , 1(1): 1-11.	
Tanal Tatar, D. (2023). "Anneliğin Yeniden Üretimi Üzerine Bir Okuma". <i>Antropoloji ve Kültürel Bakış</i> , 2: 51-62.	
Tanal Tatar, D. (2024). "Elizabeth Gaskell'in <i>North and South</i> Romanında Toplumsal Cinsiyet Bağlamında İkilikler". <i>Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi</i> , 14 (2): 187-198.	